

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 2 (485)

БЕРЕЗЕНЬ–КВІТЕНЬ 2009

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), *П.Т.Трощинський* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

В.Ф.Верстюк, *С.В.Віднянський*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*,
О.М.Донік (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *В.І.Кузнецов*, *С.В.Куль-
чицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Резнт* (заст. голов-
ного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. голов-
ного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Резнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст.
наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Донік*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: *О.В.Жданович*

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 30.03.2009 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1000 прим. Зам. №75

Оригінал-макет виготовлено у ТОВ «Видавництво Вперед», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60. Тел./факс: 246-27-38, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «Віпол»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Р у с я є в а А. С. Про храм Партенос – верховної богині Херсонеса Таврійського	4
Ч у х л і б Т. В. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції	16
С о к и р к о О. Г. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р.	40
Д а н и л я к П. Г. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні	51
Т и м ч е н к о В. М. Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.)	66
М а л і й О. В. (<i>Херсон</i>). Маловідомі сторінки життєвого шляху Християна Бунге (1776–1857 рр.)	77
Ш а н д р а В. С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судові практики	83
Є ф і м е н к о Г. Г. Більшовицький центр і радянська Україна: економічні аспекти національної політики Кремля у 1917–1925 рр.	96
Б е в з Т. А. Фракція українських есерів у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті: між конструктивністю й опозиційністю	110

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

М а т я ш І. Б. Методологічні засади й понятійний апарат архівознавства	124
К о л е с н и к І. І. Гоголь у культурно-інтелектуальній історії України: міфи та стереотипи (<i>до 200-річчя Миколи Гоголя</i>)	135
Я с ь О. В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д.Бантшиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (<i>до 220-річчя Дмитра Бантшиша-Каменського</i>)	160
Б л а н у ц я А. В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження	194

Д И С К У С І Ї

Б і л о у с Н. О. Імітація рецензії (<i>Із приводу вміщеної в «Українському історичному журналі» (2008, №5) рецензії Т.Ю.Люті на книгу Н.О.Білоус «Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування» (К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2008)</i>)	208
--	-----

Р Е Ц Е Н З І Ї

В и р с ь к и й Д. С. І.С.Стороженко. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі	218
---	-----

Р е є н т О. П. О.В.Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси	224
Р а ф а л ь с ь к и й О. О. О.О.Федотова. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.)	226

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Г о л о в к о О. Б. Міжнародна наукова конференція з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича	229
П а д а л к а С. С. До 80-річчя доктора історичних наук, професора М.Р.Плюща	230
О ф і ц и н с ь к и й Р. А. (<i>Ужгород</i>). До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.Є.Задорожного	232
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	234

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – Microsoft Word for Windows, шрифт – Times New Roman, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.DOC** або **.RTF**.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!!!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), **електронну пошту**.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

А.С.Русяєва*

ПРО ХРАМ ПАРТЕНОС – ВЕРХОВНОЇ БОГІНИ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

У статті наводяться основні концепції походження культу Партенос та її храму у Херсонесі Таврійському. На підставі стисло розгляду нових досліджень піддається сумніву твердження, що головний полісний храм Партенос з кінця V–IV ст. до н.е. по 325 р. н.е. мав назву Парфенон (Партемон).

Верховна богиня Партенос (гр. Παρθένος (Parthenos))** протягом багатьох століть, за визнанням усіх дослідників, займала головне місце у пантеоні античного херсонеського полісу з характерним для нього дисциплінованим, напіввійськовим укладом життя общини і рідкісним поєднанням дорійських та іонійських елементів. Це знайшло яскраве відображення спочатку в міфології, а згодом і в релігійних уявленнях херсонеситів, котрі поступово заволоділи найбільш родючими землями в південно-західній Тавриці. Їхній єдності особливо сприяли щорічні календарно-релігійні свята з жертвоприношеннями, агонами (змаганнями) та колективними сакральними трапезами, цілеспрямована популяризація образу богині та її провідної ролі в усіх сферах політичної й культурної діяльності. Інтерес до унікального культу Партенос, зокрема намагання вчених вирішити деякі дискусійні питання, не згасає і нині, судячи з усе зростаючої кількості наукових праць. Однак залишаються однозначно нез'ясованими не лише точна дата заснування Херсонеса, а й час запровадження та походження культу його найголовнішої сакральної покровительки. Все ще потребують детальнішого вивчення і проблемні питання про святилища Партенос та її храм як у самому місті, так і за його межами.

Оскільки за колонізаційно-релігійною практикою заснування еллінами нового поліса не уявлялося без синхронного утвердження культу верховного божества, то варто стисло зупинитися на тому, коли та за яких обставин у південно-західному Криму було засновано Херсонес. Це важливо ще й тому, що тільки в останніх роках минулого століття було обґрунтовано нову дату його виникнення. До цього, як відомо, фактично доведеними вважалися 422–421 рр. до н.е.¹ Для визначення причин заснування гераклеїсько-делоської колонії у Тавриці та еллінського походження Партенос і досі важливим залишається повідомлення Псевдо-Скімна: «Півострів же, що називається Таврійським, прилягає до цих (варварів – таврів), маючи еллінське місто, котре заснували гераклеоти й делосці, згідно з якимось оракулом, даним гераклеотам, які мешкають в Азії по цей бік Кіаней, заселити півострів разом із делосцями»² (Ps.-Scymn. 826–833).

Навряд чи гераклеоти спочатку розраховували заснувати поліс спільно з делосцями – лише екстраординарна ситуація могла зблизити їх. Спочатку вчені пов'язували це з експансією афінян на о.Делос в останній чверті V ст. до н.е., коли з метою «очищення» священного острова Аполлона, нібито за якимось ора-

* Русяєва Анна Станіславівна – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. відділу античної археології Інституту археології НАН України.

** Буква грецького алфавіту тета (Θ, θ), як і в більшості сучасних наукових праць, передається через українську літеру т: Παρθένος (Parthenos) – Партемон. Також вживається написання похідного імені Партеній. До поки що ustalеної назви Парфенон або імені Феодосій та под. подано більш правильне написання Партемон, Теодосій. Щоб уникнути помилок при публікації давньогрецьких слів і виразів, їх відтворено згідно із загальноприйнятою системою знаків для запису транскрипції на основі латинського алфавіту, де, зокрема, грецька тета позначається буквосполученням th.

кулом, узимку 426/425 рр. вони викопали усі поховання, вивезли їх за межі острова та заборонили делосцям ховати тут померлих (Thuc. III, 104, 2–3). Другий інцидент афінян із мешканцями Делоса повторився у більш жорсткій формі через два – три роки. На цей раз вони просто вигнали їх з острова, адже через якусь давню провину ті стали «нечистими». Делосці поселилися в Атраміттіоні, у Малій Азії (Thuc. V, 1; Diod. XII, 73, 1) й повернулися додому через рік, за порадою дельфійського оракула Аполлона (Thuc. V, 32, 1). Приблизно в той час у Гераклею Понтійську вирушив афінський стратег Ламах, який сплюндрував її сільську округу, що загалом зумовило заснування Херсонеса в Тавриці (Thuc. IV, 75; Diod. XII, 72, 4)³. Резонно вважалося, що таке незвичне порозуміння між гераклеотами (дорійцями) і делосцями (іонійцями) сталося на ґрунті їхнього ворожого ставлення до Афін (Атен)⁴.

Так чи інакше, усі ці події тривалий час давали підстави для уточнення часу й політичних чинників заснування Херсонеса⁵, поки Ю.Виноградов та М.Золотарьов не звернули більш пильну увагу на несинхронність із такою хронологією археологічних та епіграфічних матеріалів останньої чверті VI–V ст. до н.е., кількість яких значно зросла за минулі десятиліття. Разом із цим було з'ясовано, що о.Делос зазнав першого «очищення» ще за часів правління афінського тирана Пісістрата, коли той наказав звільнити значну територію біля храму Аполлона від поховань та перенести їх на інший бік острова (Herod. I, 64, 2; Thuc. I, 8, 1; III, 104, 1). Хоча ані Геродот, ані Фулідід (Тукідід) не вказали на виселення делосців, але археологічними дослідженнями встановлено, що разом із похованнями було знесено й чимало їхніх домівок⁶. Унаслідок такої ворожої акції афінського тирана відірвані від храму Аполлона і залишені без власного житла делосці змушені були шукати кращої долі у чужих краях.

Більш-менш синхронно з найбільш раннім «очищенням» Делоса збіглася й непримиренна соціально-політична боротьба в Гераклеї, унаслідок чого група демократів залишила місто та звернулася до дельфійського оракула Аполлона із запитанням, де знайти краще місце для поселення⁷. Таким чином, доля вигнанців із Делоса виявилася тісно переплетеною з долею групи гераклеотів, що і змусило їх спільно заснувати новий поліс на південному заході Кримського півострова. Лише завдяки нагромадженню нових джерел та зіставленню їх із даними античних авторів з'явилася можливість підійти до історії Херсонеса не просто критично, а й запропонувати зовсім іншу дату його заснування (528/527 рр. до н.е.)⁸, яка вже здобула підтримку багатьох учених, оскільки вірогідніше узгоджується, по-перше, із соціально-політичними конфліктами в Гераклеї та гострими сутичками між аристократами і демократами невдовзі після її заснування близько середини VI ст. до н.е.; по-друге, з екстраординарною політичною ситуацією, яка виникла у зв'язку з експансією Афін (Атен) під проводом Пісістрата й першим, зафіксованим Фулідідом (Тукідідом) і Геродотом, «очищенням» Делоса; по-третє, що не менш важливо, з даними оракула Аполлона про заснування колонії гераклеотами разом із делосцями⁹.

Однак, як це часто буває у науці, нові концепції та гіпотези покликали низку інших. Так, з одного боку, І.Суриков, підтримавши думку Ю.Виноградова й М.Золотарьова в її загальних і принципових моментах, висунув ще більш ранню дату заснування Херсонеса на підставі того, що третій прихід до влади Пісістрата в Афінах (Атенах) переважна більшість західноєвропейських дослідників відносить до 546 р. до н.е.¹⁰ Але, уже з іншого боку, за новітньою хронологією в основному археологічних джерел, А.Буйських вважає обидві останні дати заснування Херсонеса безпідставними, оскільки найбільш ранні масові керамічні матеріали, насамперед транспортні амфори, датуються початком V ст. до н.е.¹¹ Отже, слід констатувати, що, незважаючи на численні версії вчених, поки що відсутнє однозначне вирішення конкретної дати заснування поліса

у Тавриці, з чим безпосередньо мало бути пов'язане й синхронне запровадження культу його верховної богині.

Стосовно того, що саме Артеміда Партенос була висунута на роль головної патронеси Херсонеса, свідчить коротка довідка Помпонія Мели про те, що, за переказами, це місто було засноване Артемідою/Діаною та особливо славилася печерою німф (Pomp. Mela. II, 3), які й супроводжували завжди цю богиню. Артеміда Сотейра вшановувалася в Мегарах – праметрополії Херсонеса, – і на Делосі¹². Отже, і для гераклеотів, і для делосців ніщо не заважало сприйняти цю богиню як свою головну сакральну покровительку¹³. Проте при дослідженні її культу найбільш дискусійним та остаточно невирішеним залишається питання, власне, про його походження. Із початку ХХ ст. й до 1970-х рр. переважала концепція про запозичення засновниками Херсонеса культу жіночого божества в місцевому населенні – таврів, якому було присвоєне ім'я Діви (Партенос) і яке ввібрало у себе тільки у процесі розвитку окремі риси еллінської Артеміди¹⁴. Погляди деяких учених, котрі започаткували інший напрямок у вивченні культу цієї богині, були майже забуті або ігнорувалися. Загалом їх основна ідея полягала в тому, що Партенос – це культове ім'я Артеміди, яка нічого спільного не мала з таврським божеством, а її культ було занесено у Таврику грецькими колоністами за порадою дельфійського оракула Аполлона¹⁵. Однак лише в 1970-х рр. ця концепція набула відносно більшого визнання¹⁶, а найбільш значну підтримку знаходить тепер у працях А.Русяєвої, М.Русяєвої, а також В.Зубаря¹⁷.

Водночас російські й деякі західноєвропейські дослідники цього і близьких до нього культів Артеміди дотримуються в основному старих позицій. М.Бондаренко, приміром, стверджує, що завдяки постійним та тісним контактам із таврами херсонесити запозичили у них культ жіночого божества, переосмислили й модернізували його, частково ототожнили таврську богиню Діву з Артемідою, і тільки в результаті їх злиття у Херсонесі Таврійському з'явився культ богині Діви¹⁸. Такий підхід до вивчення херсонесько-таврських відносин та походження культу Партенос резонно розкритикував В.Зубарь, який вважає, що ця концепція повторює висновки попередників, а не базується на фактичних джерелах або теоретичних розробках¹⁹. Данська дослідниця Піа Гюльдагер Більде також намагається вирішити досить запутане питання про походження цього синкретичного культу в різних святилищах античного світу через так звані мандрівні образи – від таврійської (херсонеської) Партенос до Артеміди Таврополи та Артеміди Перської²⁰. Згідно з усіма відомими версіями міфу про Іфігенію, А.Іванчик допускає, що практика людських жертвоприношень у таврів вразила причорноморських греків і ототожнення їхньої кривавої богині Діви з грецькою Артемідою Таврополою/Іфігенією, підтримане народною етимологією її культового імені, отримало розповсюдження в їхньому середовищі. Культ таврської Діви був не лише добре відомий грецьким колоністам Кримського півострова, а й запозичений ними, а у Херсонесі вона стала головною полісною богинею та покровителькою міста²¹. Водночас привертає увагу те, що найвідоміших, зокрема західноєвропейських, дослідників релігії еллінів, на жаль, не зацікавив оригінальний культ херсонеської Партенос, як і загалом Артеміди Партенос. Здебільшого вивчаються міфи про Іфігенію, Артеміду Таврію або Артеміду Таврополу, в якій убачають і найбільш шановану еллінами із давніх-давен Артеміду Агротеру – мисливицю²².

Отже, на основі досить короткого історіографічного огляду праць, в яких розглядалося й питання про походження культу верховної богині Херсонеса, можна вважати, що в антикознавстві поки що не існує його однозначного вирішення. Маємо дві головні концепції з незначними доповненнями та варіантами – з одного боку, про її локальне таврське або синкретичне тавро-еллінське походження, а з іншого, – еллінське. Для прибічників її «варварського» поход-

ження це якась могутня Діва і, навпаки, для інших учених – еллінська Артеміда, котру херсонесити чомусь іменували тільки Партенос. При цьому не можна ігнорувати того факту, що не лише між зовсім недавно запропонованими трьома датами про заснування Херсонеса, але ще більшою мірою між найраннішими епіграфічними джерелами щодо культу богині існують значні хронологічні розбіжності. Досі не з'ясовано, коли саме вона отримала своє культове ім'я «Партенос». Якщо спиратися, головним чином, на хронологію епіграфічних і нумізматичних джерел, то складається враження, що це відбулося після ознайомлення жерців її святилища з трагедією Еврипіда «Іфігенія в Тавриді». Зважаючи на значний резонанс цього твору в античному світі, запровадження у Херсонесі культу Партенос може сприйматися як своєрідна хитрість гераклеотів та особливо делосців, налаштованих проти афінян, а також як ідеологічний випад проти останніх, які пропагували культ своєї покровительки і володарки в іпостасі мудрої та мужньої Афіни (Атени) Партенос²³.

Поки що не виявлено достовірних джерел про те, яким чином відправлявся у Херсонесі як культ Партенос, так й інших божеств за початкового періоду існування поліса. Невідомо, чи синхронно з переселенням еллінів для їхніх святилищ було відведено певні ділянки землі за релігійно-колонізаційною традицією²⁴. Основні епіграфічні джерела датуються другою половиною IV–III ст. до н.е., коли Херсонес отримав статус великого економічного центру Північного Причорномор'я²⁵. Відкриття святилища того або іншого божества, звісно, дає найбільшу інформацію про його культ. Однак ані у Херсонесі, ані за його межами конкретних слідів ушанування Партенос не виявлено, хоча останнім часом з'явилося більше археологічних джерел та відповідно різних гіпотез, у тому числі й про наявність храму цієї богині²⁶.

Важливе питання в даному аспекті стосується і розуміння топоніма «Парфенон» («Партедон»), який було зафіксовано лише у різних варіантах «Житій святих єпископів херсонських». Жоден із дослідників до цього часу, наскільки відомо, не ототожнював його безпосередньо з храмом верховної богині Херсонеса – Партенос. Нещодавно це без жодних сумнівів зробила М.Скржинська у спеціальній статті, присвяченій храму у Херсонесі²⁷. Водночас у ній зазначено, що А.Русяєва не зверталася до грецьких оригіналів цих «Житій», а тому неправильно інтерпретувала дані про Парфенон (Партедон), посилаючись лише на згадку про однойменну печеру та не врахувавши інші відомості в «Житті Капітона»²⁸. Після такого зауваження з'явився привід для дискусії, хоча ніколи не виникало наміру займатися спеціально цими питаннями. На основі нових досліджень учених, про які М.Скржинська, як це не дивно, навіть не згадує, тут дається досить стисла, але зовсім інша інформація щодо хронології й можливої ідентифікації згаданих у «Життях» топонімів. Адже після їх першої публікації В.Латишевим (1906 р.), на котру посилається М.Скржинська, минуло вже понад сто років²⁹.

Демонструючи знання древніх мов і розуміння оригіналів «Житій», на відміну від археологів, М.Скржинська використала все-таки переклад В.Латишева, а не власний, на що можна було б сподіватися після її зауважень і повчань, як саме треба інтерпретувати оригінальні тексти. Зі статті також зрозуміло, що в ній відсутні конкретні дані про різні варіанти «Житій», а водночас проігноровано праці на цю тему багатьох сучасних учених, котрі, дійсно, (а не А.Русяєва!) займалися їх дослідженням. Мною ж було лише згадано про печеру Парфенон (Партедон) і «так званого ідола Партедонія», ототожненого з ксаноном (ідолом) Партенос³⁰, але без спроб зайнятися їх докладним вивченням.

Знаючи про перегляд хронології перебування у цьому місті єпископів, а також про наміри перевидання «Житій» із широким історичним та археологічним коментарем, добре розуміючи, що не зможу сказати нічого нового, я докладно не аналізувала топонім «Парфенон» («Партедон») у контексті культу Партенос.

Нещодавно вийшла з друку монографія відомого українського дослідника історії та культури візантійського Херсона С.Сорочана³¹. У додатках до цієї фундаментальної праці опубліковано, крім численних писемних джерел, дві версії «Житія св. єпископів херсонських» у перекладі В.Латишева з грецької мови і «Житія св. єпископів херсонських в грузинській мінеї» – тобто церковній книзі протоієрея К.Кекелідзе³². Найбільша цінність цього перевидання полягає у широкому історичному коментарі з наведенням великої кількості наукових праць, які дають уявлення про сучасний стан вивчення цих творів анонімних агіографів. Крім того, представлено бібліографію значної кількості видань різних варіантів «Житій», а разом і сучасні погляди щодо їх датування³³.

Загальновідомо, що ставлення до творів про херсонських єпископів як історичного джерела і тепер не є однозначним³⁴. Сучасні дослідники раннього християнства у Херсонесі не надають їм особливого значення, сумніваються в їх реальності, зокрема у перебуванні тут перших єпископів, резонно надаючи перевагу епіграфічним та археологічним матеріалам³⁵. Водночас з урахуванням різноманітних даних і критичним переглядом «Житій» триває вивчення багатьох питань щодо з'ясування інших, більш достовірних дат перебування у Херсонесі християнських проповідників та будівництва перших храмів.

Насамперед привертає увагу те, як М.Скржинська розглядає питання про херсонеський Парфенон (Партенон). Слід було б почати з історіографічного огляду, а потім уже перейти до вивчення цього топоніма за новими дослідженнями у Херсонесі для доведення думки про «Житія» як історичне джерело. Натомість лише впевнено стверджується, що згадки про головну богиню античного Херсонеса й про її храм Парфенон неодноразово використовувалися дослідниками в контексті вивчення релігії еллінів Північного Причорномор'я та ще ніколи не аналізувалися як єдиний комплекс уцілілих відомостей про головне святилище жителів міста³⁶. Що входило до такого комплексу – видно зі статті М.Скржинської. У першу чергу даються пояснення різних значень слова «parthenos» і як саме треба розуміти афінський Парфенон. Наведено назви грецьких храмів за іменами божеств або їхніми культовими іменами й стислі дані про Артеміду. Потім, через одну сторінку, яку присвячено «Життю Капітона» і печері у «Житті Василя», згадуються також давно відомі дані про зображення Партенос у Херсонесі й на афінському акрополі. Але значно докладніше, що прямо не стосується питання про Парфенон (Партенон), представлено вже неодноразово публіковані цією авторкою сюжет трагедії Еврипіда «Іфігенія в Тавриді» та зображення на вазах³⁷. У цьому ж аспекті розглянуто і свідчення Страбона про храми й висловлено різні некоректні та безпідставні зауваження не лише на адресу А.Русяєвої, а й археологів. «Тому, за нашими спостереженнями, її (А.Русяєвої – А.Р.) переклад і посилання на древніх письменників уже переходять до праць археологів, більшість яких, не знаючи древніх мов, не можуть критично поставитись до перелічених відомостей про минуле Херсонеса»³⁸, – зокрема зазначає М.Скржинська, що, здається, не потребує коментарів.

Привертає також увагу, що у різних місцях статті М.Скржинської наведено не просто припущення, а необґрунтовані належним чином твердження: пам'ять про храм «пережила два тисячоліття в уривчастих свідченнях писемних і епіграфічних джерел, що коротко згадували про головну богиню античного Херсонеса Артеміду з її постійним епітетом Партенос (Діва) та про її храм Парфенон»; головний херсонеський храм Артеміди в іпостасі Партенос відповідно називався Парфеноном; документальне свідчення про таке його найменування збереглося лише у «Життях», в яких описувалися подвиги перших єпископів у Херсонесі у III–IV ст.; центральне святилище верховної богині називалося Парфеноном; «найдавніше свідчення про цей храм міститься в почесному декреті історика Сіріска»; «херсонеський Парфенон, що, можливо, неодноразово пере-

будувався, посідав центральне місце у місті протягом багатьох століть і був знищений у IV ст., коли сюди прибув єпископ Капітон»; «на відміну від головних храмів інших держав Північного Причорномор'я, про які нічого не сказано в античній літературі, херсонеський кілька разів згадується у древніх письменників»; «херсонеський Парфенон існував від рубежу V–IV ст. до н.е. і аж до 325 р. н.е., тобто близько восьмисот років»³⁹.

М.Скржинська не пояснила, з якого часу зроблено відлік саме у дві тисячі років, а також якими дослідниками згадки про Партенос і Парфенон (Партенон) використовувалися тільки у контексті вивчення релігії еллінів Північного Причорномор'я, а не, власне, у першу чергу Херсонеса Таврійського. Не зрозуміло, чому епіграфічні джерела не належать до писемних та яким чином вони можуть «коротко згадувати». Уже неодноразово зазначалося, що у жодному з джерел не зафіксовано ім'я Артеміді з епіклезом Партенос як херсонеської богині, а всюди – тільки Партенос, що й дає підстави дослідникам і досі постійно дискутувати про її походження. У жодному з варіантів «Житій» не згадується Парфенон (Партенон) у значенні храму Партенос, а, тим більше, у почесному декреті Сіріска, сина Геракліта, немає ніяких підстав убачати саме Парфенон (Партенон), адже у ньому сказано лише про встановлення плити з написом постанови «в пронаосі храму Партенос» (IOSPE, II, 344). Так само у численних написах не зазначено, що останній, насправді, будь-коли називався Парфеноном (Партененом) або що він кілька разів згадувався древніми авторами.

Загалом назва святилища чи храму за ім'ям або епіклезом божества в античній літературній традиції та у написах зустрічається надзвичайно рідко, через що поява нової назви, в основному завдяки знахідкам лапідарних написів і графіті під час розкопок, епіграфістами завжди ретельно вивчається й вважається нечастим явищем. Цим самим не доводиться, що у Херсонесі не могло бути храму Парфенон (Партенон), присвяченого культу верховної богині Партенос. Однак, якщо відсутні будь-які писемні свідчення, можна робити лише припущення, а не стверджувати, усупереч усім джерелам, що Парфенон (Партенон) існував у Херсонесі від рубежу V–IV ст. до н.е. аж по 325 р. н.е.

Згідно з новими дослідженнями про херсонських єпископів, першу версію «Житій» було складено не раніше третьої чверті і не пізніше кінця VI ст.⁴⁰ Перебування перших єпископів-мучеників у Херсоні та їх смерть (Василея/Василія, Євгенія, Агафодора й Елпідія) датуються другою – третьою чвертями IV ст., а призначення Капітона на єпископську кафедру у Херсоні датується приблизно серединою 380-х – початком 390-х рр., до смерті імператора Феодосія (Теодосія) I (395 р.)⁴¹, що, звісно, має значні розбіжності з датами, котрі так впевнено без жодних доказів або пояснень представлено М.Скржинською (III–IV ст. і, відповідно, 325 р.)⁴². Отже, між часом діяльності Капітона, історичність якого викликає найменше сумнівів, та датою написання першого «Житія» минуло понад два століття. А найбільш ранній відомий запис їй належить до X ст., і кожен з авторів того або іншого варіанту міг що-небудь змінити, підкорегувати, доповнити або й скоротити⁴³. Тому так важливо під час дослідження питання про древню топоніміку візантійського Херсона робити їх зіставлення, а не використовувати одну з версій «Житій», особливо при вирішенні питання щодо наявності в античному Херсонесі храму Парфенон (Партенон).

Крім того, розгляд цих творів для вивчення топоніма «Парфенон» («Партенон») слід починати у хронологічній послідовності з «Житія Василя», де згадується печера, яка так і називається (spelaion tini Parthenoni)⁴⁴, а не з «Житія Капітона». М.Скржинська, пропустивши чомусь цей факт та вказавши, що у «Житті Василя» названа якась печера у місті, де праведник ховався від переслідувань язичників», зазначила, «що херсонеська печера була приміщенням,

вирубаним у скелі, і складала, можливо, найдавнішу частину святилища Артеміди Партенос. Одна з подібних «печер», що явно служила підземним храмом, знайдена при розкопках Херсонеса⁴⁵. Однак про цю останню, котра за християнських часів стала склепом, та її можливу ідентифікацію зі згаданим Парфеноном (Партеноном) у «Житті Василя» висловлено чимало різних гіпотез, починаючи з Д.Айналова⁴⁶. Дослідники пізньоантичного Херсонеса й візантійського Херсона резонно вважають, що ототожнювати цей склеп лише з печерою Парфенон (Партенон) як підземною частиною головного храму херсонеської богині Партенос поки що немає підстав⁴⁷.

Майже кожне святилище еллінських божеств, за давньою традицією, володіло асилією – правом притулку і захисту⁴⁸. Коментуючи дані про назву печери Парфенон (Партенон) у «Життях», В.Латишев резонно висловив лише припущення, з одного боку, що її можна ототожнювати зі згаданою Псевдо-Скімном печерою німф (Ps.-Scymn. II, 3), а, з іншого, що присвячена Діві печера мала право захисту⁴⁹. Однак, як видно з «Життя Василя», херсонесити ігнорували цю традицію, витягли його з печери та вбили. Можливо, тому, що вона була не на акрополі, а у прибережній частині міста. Назва печери – Парфенон (Партенон) – зумовлювалася не культом верховної богині, а німф – теж непорочних дів, постійних служниць Артеміди. Водночас, попри всі сумніви й припущення, якщо свідчення про переховування християнського проповідника Василя у печері Парфенон (Партенон) та його безжалісне вбивство херсонеситами є достовірним, то воно ще не дає підстав твердити, що у Північному Причорномор'ї лише цей храм, подібно до ряду інших у різних грецьких містах, мав право асилії⁵⁰.

Зовсім інша інформація збереглася у «Житті св. єпископа Капітона», який уже пізніше для власного захисту привіз 500 воїнів на чолі з Феоною, хоча, судячи з оповіді, у Херсонесі вже була група християн, котрі з радістю зустріли його⁵¹. М.Скржинська впевнена, що «за велінням єпископа Капітона збудували печі, в яких згоріли мармурові деталі й скульптура храму верховної херсонеської богині, а вапно, одержане з перепаленого мармуру, пішло на будівництво храму в ім'я апостола Петра, спорудженого на місці античного Парфенону (Партенону). Якщо вірити життю Капітона, ці події сталися у першій половині 325 р., завдяки чому маємо унікальну для Північного Причорномор'я можливість встановити кінцеву дату існування головного святилища Херсонеса»⁵².

Однак для доведення такого важливого твердження насамперед бракує порівняльного аналізу різних варіантів цих «Життів», в яких аж ніяк не однаково розповідається про дії Капітона. Так, за грецькою версією «Життів» із мінеї імператора Михаїла IV Пафлагона у перекладі В.Латишева дається зовсім інша інформація: «Наступного дня, коли зібрався великий натовп і єпископ доладно викладав їм слова благочестя, прихильники невір'я почали вигукувати: Ти щось дивне провіщаєш. Але якщо ти хочеш, щоби ми повірили й переконатися в істинності твоїх слів, зроби те, що ми скажемо. Ось дві пічки, розжарені для вироблення вапна для нашого храму (kaminoi duo pros asbestou poiesin anaphtheisai tou emeteron naou). Якщо тебе, коли ти ввійдеш в одну з них, не спалить вогонь, ми повіримо у проповідуваного тобою Бога»⁵³.

Отже, з наведеного уривку зрозуміло, що печі були збудовані не за велінням Капітона та в них не згоріли мармурові деталі й скульптури храму Партенос. Ось як резонно коментує це відомий дослідник візантійського Херсона С.Сорочан: «Вочевидь, херсонесити збирались оновити язичницький храм, оскільки, якщо врахувати прибуття Капітона з Константинополя не раніше 10 березня (відкриття навігації), наближалася знаменне для городян свято Партеній, що його відзначали у березні – квітні, і яке було присвячене головній патронесі міста – вельми шанованій богині Діві. У цьому не можна вбачати якесь відставання херсонеситів від загальної ситуації, їх відхилення від процесів, що відбу-

валися в імперії, оскільки в Римі до кінця IV ст. також ще приносили жертви язичницьким богам»⁵⁴.

Далі, коли Капітон вийшов із печі неушкодженим, що вразило народ, він звелів збудувати «хрестильню з випаленого вапна, усіх у ній охрестив, спорудив він і храм, що примикав до неї, в ім'я першого й верховного з апостолів Петра»⁵⁵. Для поселення цього єпископу й воїнам було виділено східну частину міста, а саме від Малої агори (площі) до місця, названого Парфеноном (Парте-ноном) (*kai mechri tou Parthenonos opomasmenou topou*)⁵⁶. Можливо, ідеться про те ж місце, неподалік від якого була печера з такою ж назвою та в якій переховувався Василій, бо ж тут аж ніяк не можна вбачати топонім «Парфенон» («Партенон») у прямому ототожненні з храмом або теменосом (святилищем) богині Партенос. У «Житіях» (грузинська мінея) теж не вказується про печі для виготовлення вапна на будівництво християнського храму із синхронним знищенням храму Партенос⁵⁷. Капітон зібрав усіх жителів міста на молитву, а потім охрестив їх, після чого мешканці Херсона приходили до церкви слухати його проповіді. Біля купелі, в якій відбулося хрещення, на знак благочестя збудували великий і прекрасний храм святого верховного апостола Петра⁵⁸. На думку С.Сорочана, його не могли зводити нашвидкуруч. У цьому ж варіанті «Житій» теж вказується на східну частину міста – «від регіону, який називався малим торжищем, до так званого Парфенеона»⁵⁹. Така назва походить уже не від «Партенос», а від імені «Партеній». У «Житті Капітона» пояснювалося, що новозведена церква апостола Петра замінила храм ідола Партенія, а район, який примикав до неї, зберіг стару назву – Парфенон (Партенон)⁶⁰. Отже, і тут відсутнє документальне свідчення про храм Парфенон (Партенон), а сказано лише про місце, яке примикало до нього, а згодом – до церкви апостола Петра.

Відтак необхідно звернути особливу увагу на інші дуже важливі аргументи. Такий видатний учений і найкращий знавець класичних мов, як В.Латішев, котрий переклав тексти всіх «Житій» і спеціально займався їх дослідженням протягом багатьох років, навіть не подумав ототожнити згадану у них назву «Парфенон» («Партенон») із храмом головної херсонеської богині⁶¹. Адже він писав про її культ, прочитав та опублікував численні лапідарні написи, у тому числі й з присвятами богині. Окрім того, І.Толстой, котрий уперше в антикознавстві ретельно проаналізував усі відомі на той час джерела про Партенос і, безперечно, читав «Житія», лише в одній примітці до своєї монографії зазначив, що в окремих із них згадується святилище ідола Партенія й печера (*spelaiou*) Парфенон (Партенон)⁶². Хіба це не найкращий доказ того, що, згідно з усім комплексом джерел, у них відсутня достовірна згадка про Парфенон (Партенон) як головний храм богині Партенос? У подальших дослідженнях її культу та святилищ ніхто з учених теж не намагався довести, що у Херсонесі протягом восьми століть існував храм із такою ж назвою, як і славнозвісний аналог на афінському акрополі.

Більшість дослідників раніше ототожнювали храм апостола Петра з найбільшою базилікою міста, відомою як Уварівська №23. Останнім часом набула поширення думка, що вона була зведена на честь апостолів Петра й Павла, а храм Петра, про який згадується у «Житті Капітона», можна локалізувати на Східній площі міста, де був розташований теменос грецьких божеств і велика Східна базиліка №36⁶³. Насильницьке, за активної участі імперської влади та єпископа Капітона перетворення херсонеського храму на церкву, вважає С.Сорочан, цілком відповідало політиці Феодосія (Теодосія) I, унаслідок якої у середині 380-х рр. відбулося масове закриття «язичницьких» святилищ, а у 391 р. був прийнятий закон, який остаточно заборонив їх функціонування⁶⁴. У різних регіонах античні храми також масово перетворювали на християнські культові споруди (ця доля не оминула й знаменитий афінський Парфенон (Пар-

тенон))⁶⁵. Але чи дійсно храм Петра спорудили безпосередньо на місці знесеного святилища Партенос, точно встановити не вдалося.

Більш вірогідна, але ще не остаточна, ідентифікація храму Петра стала можливою завдяки дослідженням А.Буйських та М.Золотарьовим херсонеського теменосу із двома святилищами (як уявляється, Афіни (Атени) й Партенос) елліністичного часу у північно-східному районі міста⁶⁶. Цікаві думки щодо цього висловив М.Бондаренко: «Однак, як ми знаємо, Парфеноном називалася печера Діви, а не храм, і розташовувалася вона, згідно з 17-ю главою «Житій», саме у східній частині міста. Не виключено, що печера з часом обрушилася у море, тож відшукати її тепер неможливо. Храм Діви, на нашу думку, розташовувався на акрополі. Відтак, виходить, що або єпископ Капітон зруйнував храм не Діви, а Афіни Парфенос, або ж було два храми Діви»⁶⁷.

Дійсно, якщо у північно-східній частині Херсонеса святилища з храмами Афіни (Атени) Сотейри та Артеміді Сотейри, які, за давньою традицією, вважалися Партенос, були розташовані на скелястому мисі, де, що особливо важливо, було встановлено вівтар, прикрашений рельєфними зображеннями щитів, як одним з атрибутів саме Афіни (Атени), де височіла її майже п'ятиметрова статуя, то припустимо, що печера в якийсь невизначений час отримала неофіційну назву Парфенон (Партенон), яка надовго закріпилася за місцевістю. Розташована у скелі на мисі, вона могла бути сакралізована через своє природне походження і незвичну форму у релігійному поєднанні з німфами та їхньою володаркою Артемідією і згодом отримала таку ж назву завдяки місцезнаходженню в ній спільного святилища⁶⁸. Така печера, звісно, давно зруйнована морськими водами або й самими християнами, адже нагадувала їм про жорстоке ставлення до проповідника Василя з боку херсонеситів. Однак і ця версія суто гіпотетична. Принагідно можна також звернути увагу на те, що якби насправді у Херсонесі існував храм «Парфенон» («Партенон»), то автор або автори «Житій» навряд чи так конкретно ототожнили б його саме з тією печерою, в якій переховувався Василій.

Про святилище Партенос із храмом у центрі Херсонеса чимало дослідників, у тому числі й автор, припускали, що воно було розташоване під сучасним Володимирським собором. Певно, і надалі, після відновлення церкви, можна лише припускати, що на цьому місці за античного часу відбувалося вшанування херсонеської богині. Як зазначалося, у почесному декреті історика Сіріска вказано лише про його встановлення у пронаосі – передній частині храму Партенос (IOSPE, II, 344). Про те ж саме йдеться в іншому фрагментованому декреті (IOSPE, II, 353). Статую стратега Діофанта повинні були поставити на акрополі біля вівтарів Партенос та богині Херсонас, що теж не дає документованого підтвердження місця розташування храму (IOSPE, II, 352). Показово, на думку В.Зубаря, що у цьому районі знайдено епіграфічні пам'ятки загальнодержавного значення, але, на жаль, про наявність священної ділянки на центральному плато, можливій агорі, можна й тепер зазначати тільки в гіпотетичному плані, адже активне будівництво християнських храмів назавжди знищило будь-які її сліди⁶⁹.

Зрозуміло, що із нагромодженням археологічних та епіграфічних джерел будуть висунуті нові гіпотези, а, можливо, і безсумнівні докази існування храму Партенос у центральному районі Херсонеса. Поки що, як уже зазначалося, А.Буйських та М.Золотарьов опублікували більш доказові припущення про храм цієї богині елліністичного часу у північно-східній частині міста.

Таким чином, коротко розглянуто основні питання, пов'язані з проблемами дослідження античного Херсонеса, а саме невизначеність щодо дати заснування херсонеського полісу, а разом і запровадження там культу Партенос як його верховної патронеси. Відсутність відповідних джерел та обмеженість даних про святилища богині дозволяють лише висувати гіпотези про її, з одного боку, суто таврське або синкретичне тавро-еллінське, а з іншого, – еллінське походження.

ня з подальшою універсалізацією культу. Жодна з них не має одностайної підтримки з боку дослідницького загалу. У Херсонесі поки що не відкрито залишків храму, який можна було б бодай гіпотетично датувати кінцем V – початком IV ст. до н.е. Отже, для майбутніх дослідників ще залишається чимало питань щодо достовірної ідентифікації печери і місця (topou) «Парфенон» («Партенон»), які лише згадуються у «Житіях», але у жодному з них не сказано конкретно ані про святилище, ані про храм богині Партенос із такою назвою.

Ще раз варто нагадати, що досить стисла інформація про топонім «Парфенон» («Партенон») наведена тут суто за останніми дослідженнями античного Херсонеса й візантійського Херсона. Автор статті намагався показати, що без ознайомлення з ними та без порівняльного зіставлення різних версій «Житій» можна робити, як проаналізовано вище, лише нічим не обґрунтовані зауваження і висувати абсолютно довільні твердження, які аж ніяк не є доказом того, що у центрі цього античного міста розташовувався храм богині Партенос під назвою «Парфенон» («Партенон») із підземним святилищем від найдавніших часів історичного розвитку Херсонеса й аж до повного знищення його християнським єпископом Капітоном у 325 р., унаслідок чого вшанування еллінських божеств, а, особливо, культу богині Партенос, назавжди припинилось.

¹ Тюменев А.И. Херсонесские этюды // Вестник древней истории. – 1938. – №2 (3). – С.245–264, із посиланнями на численні праці вчених, які пропонували різні дати заснування Херсонеса – від VI до першої половини IV ст. до н.е.

² Цит. за авторським перекладом із російського перекладу: *Виноградов Ю.Г., Золотарёв М.И.* Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997. – Москва, 1999. – С.98. У своїй основі ці відомості Псевдо-Скімн запозичив із твору географа III ст. до н.е. Деметрія Каллатійського, якого він сам згадав як одного з авторів, творами котрих користувався для написання *Перієгеси* (Ps.-Scymn. 117, 718–720) (див.: *Schwartz E.* Demetrios // *Pauli A., Wissowa G., Kroll W.* Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. – Stuttgart, 1901. – Bd.IV, 2. – S.2807; пор.: *Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. – Ленинград, 1925. – С.26–27, 31–32; *Тюменев А.И.* Указ. соч. – С.251–252).

³ Див.: *Сапрыкин С.Ю.* Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. – Москва, 1986. – С.18–83.

⁴ *Тюменев А.И.* Указ. соч. – С.252–256.

⁵ Див.: Там же. – С.245–264; *Виноградов Ю.Г., Золотарёв М.И.* Год рождения Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. – Севастополь, 1998. – Вып.IX. – С.39–40; *Их же.* Херсонес изначальный. – С.98–105.

⁶ *Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И.* Херсонес изначальный. – С.119.

⁷ Там же. – С.122–123.

⁸ Там же. – С.91–129.

⁹ *Пальцева Л.А.* Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. – Санкт-Петербург, 1999. – С.404, 225; *Русяева А., Русяева М.* Верховная богиня античной Таврики. – К., 1999. – С.68–72; *Иванчик А.И.* Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII–VII вв. до н.э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. – Москва; Берлин, 2005. – С.145–146; *Молев Е.А.* Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. – Москва, 2003. – С.98–99; *Зубарь В.М.* Херсонес и Западная Таврика в последней четверти VI – середине I в. до н.э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. – К., 2005. – С.61–63.

¹⁰ Див.: *Суриков И.Е.* Черноморское эхо катастрофы в Сардах (Персидское завоевание державы Мермнадов и колонизационная политика Гераклеи Понтийской) // Античная цивилизация и варвары. – Москва, 2006. – С.49–53.

¹¹ *Буйських А.В.* До питання про час заснування Херсонеса Таврійського // Археологія. – 2006. – №3. – С.35–44; пор.: *Зубарь В.М., Буйських А.В.* По поводу интерпретации памятников Маячного полуострова // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2006. – Вып.XII. – Ч.1. – С.14–18.

- ¹² Siebert G. Artemis Soteira a Delos // Bulletin de correspondance hellénique. – 1966. – ХС, 2. – Р.455–456. Див.: Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.67–75.
- ¹³ Цікаво, що гуманні дії гераклеотів делосці пам'ятали ще й в елліністичний час. Докладніше див.: Тюменев А.И. Указ. соч. – С.265–275; Виноградов Ю.Г., Золотарёв М.И. Херсонес изначальный. – С.121–122. В останній праці наведено різні погляди зарубіжних учених на свято Херсонесії.
- ¹⁴ Пор.: Латышев В.В. К вопросу о культе богини Девы в Херсонесе Таврическом // Сборник статей Харьковского истор.-филол. общ. в честь проф. В.П.Бузескула. – Х., 1914. – С.206–214; Minns E. Scythians and Greeks. – Cambridge, 1913. – Р.543; Толстой И.И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. – Петроград, 1918. – С.92–151; Ростовцев М.И. Новая книга о Белом острове и Таврике // Известия Императорской археологической комиссии. – 1918. – Вып.65. – С.195–197.
- ¹⁵ Історіографічний огляд цих праць також див.: Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.6–7; Бондаренко М.Е. Пантеон Херсонеса Таврического. – Москва, 2003. – С.10–12.
- ¹⁶ Мещеряков В.Ф. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. – Ленинград, 1979. – С.104–119; Пальцева Л.А. Культ богини Девы в Херсонесе // Из истории античного общества. – Горький, 1979. – С.30–46.
- ¹⁷ Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.207. Для доказу еллінського походження Партенос у цій монографії вперше докладно розглянуто міфи про Артемиду та Іфігенію, колонізаційно-релігійну практику заснування Херсонеса, основні джерела про його святилища й знамення, художні образи і символіку на монетах, зображення їх на різних пам'ятках мистецтва, висвітлено культ Партенос як рятівниці та покровительки цього міста в контексті історичного й культурного розвитку тощо. Пор.: Русяєва А.С., Зубарь В.М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. Очерки истории и культуры. – Х., 2004. – С.332–340, 366–369; Русяєва А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005. – С.54–93, 262–293; Зубарь В.М. Введение. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. Очерки истории и культуры. – К., 2005. – С.23–24, 348–359; Его же. Боги и герои античного Херсонеса. – К., 2005. – С.16–22.
- ¹⁸ Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С.10–69.
- ¹⁹ Зубарь В.М. Введение... – С.23–24.
- ²⁰ Guldager Bilde P. Wandering Images: From Taurian (and Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike // The Cauldron of Ariantas. – Aarhus, 2003. – P.165–183.
- ²¹ Іванчик А.И. Указ. соч. – С.85–98, із посиланнями здебільшого на праці західноєвропейських дослідників про Іфігенію.
- ²² Nilsson M.P. Geschichte der griechischen Religion. – München, 1976. – S.83, 482; Burkert W. Greek Religion. – Cambridge, 1985. – P.151–152; Baring A., Cashford Ju. The Myth of the Goddess. – London; New York, 1993. – P.327–328; Simon E. Götter der Griechen. – München, 1998. – S.133.
- ²³ Див.: Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.18–46, 68–76.
- ²⁴ Там же. – С.68–96.
- ²⁵ Див.: Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С.310–370; Зубарь В.М. Херсонес и Западная Таврика... – С.121–208.
- ²⁶ Золотарёв М.И., Буйских А.В. Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // Вестник древней истории. – 1994. – №3. – С.78–101; Буйских А.В. Градостроительство и архитектура // Херсонес Таврический в третьей четверти VI–I вв. до н.э. Очерки истории и архитектуры. – К., 2005. – С.314–320; пор.: Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.76–83; Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С.31; Русяєва А.С. Религия... – С.146–150; Зубарь В.М. Места отправления религиозных культов в Херсонесе Таврическом и его округе в эллинистический период // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2005. – Вып.1. – С.31–58; Его же. Введение. – С.401–405.
- ²⁷ Скржинська М. Парфенон у Херсонесі Таврійському // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – №6. – С.67–85.
- ²⁸ Там само. – С.80.

- ²⁹ Латышев В.В. Жития св. епископов херсонских. Исследование и тексты // Записки Импер. академии наук по истор.-филолог. отд. – Санкт-Петербург, 1906. – Т.8. – №3.
- ³⁰ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С.79, 90; Русяева А.С. Религия... – С.263.
- ³¹ Сорочан С.Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. – Х., 2005. – Ч.1, 2. – 1640 с.
- ³² Там же. – Ч.2. – С.1255–1281.
- ³³ Там же. – Ч.1. – С.94–95.
- ³⁴ Див.: Завадская И.А. Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV–VI вв.) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2003. – Вып.Х. – С.402–426.
- ³⁵ Диатроптов П.Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV–VI вв. // Античная гражданская община: Межвуз. сб. науч. тр. – Москва, 1986. – С.130–135; Его же. Некоторые дискуссионные моменты начального этапа христианизации Северного Причерноморья // Сугдея, Сурож, Солдая в истории и культуре Руси-Украины: Матер. науч. конф. – К.; Судак, 2002. – С.99; Зубарь В.М., Хворостяный А.И. От язычества к христианству. – К., 2000. – С.90–103; Зубарь В.М. Проникновение и утверждение христианства // Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. Очерки истории и культуры. – Х., 2004. – С.613–619.
- ³⁶ Скржинська М. Указ. праця. – С.67.
- ³⁷ Там само. – С.72–83, без посилань на відповідну літературу.
- ³⁸ Там само. – С.80. Критичному розгляду цих та інших необґрунтованих тверджень і некоректних зауважень М.Скржинської при наявності в її статті численних власних помилок присвячено окрему працю А.Русяєвої (Русяева А.С. Свидетельство Страбона о мысе Партеий, храме и ксоаноне херсонесской богини Партенос // Древности Северного Причерноморья в античное время. – Симферополь, 2007. – С.19–42).
- ³⁹ Скржинська М. Указ. праця. – С.67, 69, 70, 83.
- ⁴⁰ Див.: Сорочан С.Б. Византийский Херсон. – Ч.1. – С.94–100; Ч.2. – С.1255.
- ⁴¹ Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. 1994. – Симферополь, 1995. – Вып.4. – С.548–549; Золотарёв М.И., Коробков Д.Ю. Новое о епископе Капитоне и крещении жителей Херсонеса в IV веке по Р.Х. // Церковная археология. – 1998. – Вып.4. – С.65–72; Сорочан С.Б. Византийский Херсон. – Ч.2. – С.1270, комментарий. 181.
- ⁴² Скржинська М. Указ. праця. – С.69, 71, 83.
- ⁴³ Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.1. – С.94; Ч.2. – С.1255–1258.
- ⁴⁴ Там же. – Ч.2. – С.1256–1266 (1–9).
- ⁴⁵ Скржинська М. Указ. праця. – С.71.
- ⁴⁶ Див.: Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1263–1264, комментарий. 138.
- ⁴⁷ Про різні міркування й припущення щодо часу виникнення печери та її можливого призначення див.: Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Херсонес – Херсон – Корсунь. – К., 2003. – С.104–110.
- ⁴⁸ Nilsson M.P. Op. cit. – S.77–78.
- ⁴⁹ Латышев В.В. Жития св. епископов херсонских. – С.50–54.
- ⁵⁰ Скржинська М. Указ. праця. – С.83.
- ⁵¹ Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1270–1274 (§14–18), 1277–1281.
- ⁵² Скржинська М. Указ. праця. – С.71.
- ⁵³ Цит. за: Латышев В.В. Страдания святых священномучеников и епископов херсонских Василея и иных с ними // Известия Импер. археологической комиссии. – 1907. – Вып.23. – С.108–112; пор.: Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1271, комментарий. 168.
- ⁵⁴ Цит. за: Сорочан С.Б. Указ. соч.
- ⁵⁵ Дані О.Домбровського і В.Кутайсова про розкопки чотириапсидного мартирія (будівлі-пам'ятника) підтверджують, що його було споруджено над залишками легендарної вапновипалювальної печі не раніше VI і не пізніше середини VII ст. (див.: Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.1. – С.97).
- ⁵⁶ Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1272–1273 (§17–18).
- ⁵⁷ Жития св. епископов херсонских в грузинской минее // Известия Импер. археологической комиссии. – 1913. – Вып.49. – С.83–88 (§6).
- ⁵⁸ Там же. – С.86–87 (§8).
- ⁵⁹ Там же. – С.88 (§9).
- ⁶⁰ Латышев В.В. Жития св. епископов херсонских. – С.20, 80; Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1273, комментарий. 184.

⁶¹ Про наукову діяльність В.Латишева, який «являє собою практично ідеальний тип ученого-класика», детальніше див.: *Фролов Э.Д.* Русская наука об античности: Историко-графические очерки. – Санкт-Петербург, 2006. – С.253–289. Зокрема, автор зазначає, що В.Латишев у 1911–1912 рр. здійснив повне видання латинською мовою текстів, які містилися у двох зводах (Московському 59 та Єрусалимському 93), водночас займаючись з'ясуванням імені автора цих агіографічних пам'яток (Там же. – С.277–278, з літ.).

⁶² *Толстой И.И.* Указ. соч. – С. 98, прим.1.

⁶³ *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2000. – С.460–461, 578; *Сорочан С.Б.* О храме во имя апостола Петра в раннесредневековом Херсонесе/Херсоне // Восток – Запад: межконфессиональный диалог: Тез. докл. и сообщ. – Севастополь, 2002. – С.37–38; *Его же.* О храме св. апостолов и епископальном архитектурном комплексе на северо-восточном берегу византийского Херсона // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – К.; Судак, 2004. – С.183–192; *Его же.* Византийский Херсон. – Ч.1. – С.98–99; *Зубарь В.М.* Введение. – С.402; *Виноградов А.Ю.* Херсонесский храм св.Петра и его эпиграфические памятники // Херсонесский сборник. – 2005. – Вып.ХІV. – С.91–93.

⁶⁴ *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон. – Ч.2. – С.1273–1274, комент.184.

⁶⁵ Див. з літ.: *Завадская И.А.* Указ. соч. – С.413.

⁶⁶ Див.: *Золотарёв М.И., Буйских А.В.* Теменос... – С.78–101; *Буйских А.В.* Градостроительство и архитектура. – С.314–320; пор.: *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель... – С.576–579; *Зубарь В.М.* Введение. – С.402; *Русяева А.С.* Религия... – С.147.

⁶⁷ Цит. за: *Бондаренко М.Е.* Указ соч. – С.31. Напевно, тільки на одну версію «Житій» звернув особливу увагу й М.Бондаренко.

⁶⁸ У трагедії Еврипіда «Іфігенія в Тавриді» (106–107, 118–119, 251–258) також описано печеру у скелі біля храму Артеміді, в якій переховувалися Орест і Пілад, що прибули до Таврійського краю за її статуєю. Цікаві свідчення наведено Павсанієм (І, 28, 4) про те, що якщо спускатися з афінського акрополя, на якому стояв славнозвісний Парфенон (Партенон), через проплієі, то там є джерело води, а неподалік у печері розташоване святилище Аполлона.

⁶⁹ *Зубарь В.М.* Места отправления религиозных культов... – С.33.

The article is devoted to the consideration of the basic concepts and materials about the toponym Parthenon, an original cult and temple of Parthenos – the supreme goddess of Chersonesos in Taurica.

Т.В.Чухліб*

МАЗЕПИНСЬКА УКРАЇНА МІЖ РОСІЙСЬКОЮ ТА ШВЕДСЬКОЮ КОРОНАМИ: ДИЛЕМА ВИБОРУ ПРОТЕКЦІЇ

Стаття присвячується 300-річчю військово-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи, українсько-шведського союзу та Полтавської битви. Досліджується участь ранньомодерної Української держави у Великій Північній війні 1700–1721 рр., що висвітлюються в контексті зміни міжнародної та військово-політичної ситуації у Центральній, Північній і Східній Європі. Розкривається визрівання ідеї та причини розриву відносин Українського гетьманату з московським царем Петром І, а також мотивація переходу І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII Густава.

У зв'язку з 300-річчям військово-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи проти Москви, українсько-шведського союзу та Полтавської битви, як і колись у 1809, 1859, 1909 та 1959 рр., надзвичайно актуалізуються наукові,

Чухліб Тарас Васильович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

політологічні, ідеологічні та свідомісні оцінки тих історичних подій. Цікаво, що, досліджуючи етнічну ієрархію Російської імперії у XIX ст., швейцарський історик Андреас Каппелер зробив несподіваний висновок: тогочасні українці з погляду політичної лояльності до імперського центру поділялися на три групи – «мазепинців», «малоросів» і «хохлів». При цьому «мазепинцями» у Санкт-Петербурзі та Москві вважали сепаратистів, які прагнули до відновлення якщо й не власної державності, то хоча б самобутньої національної культури¹. Як бачимо, що й через 100–200 років від часу відмови (умотивованої, на думку одних істориків, та невмотивованої – інших) І.Мазепи від сюзеренітету московського царя Петра I та переходу гетьмана під протекторат шведського короля Карла XII Густава серед російського політикуму добре пам'ятали про «підступний» виступ козацької еліти за свої «права та вольності» на початку XVIII ст.

Очевидно, що події 1708–1709 рр. з погляду ситуації, яка склалася на той час у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, слід оцінювати у рамках стосунків «сюзерен/протектор – васал/протегований», що накладалися на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. На той час існував т. зв. суспільний договір між монархами і васальнозалежними правителями, який полягав у правовому визначенні «*In dominium suum rex imperator est*». На практиці це означало обіцянку суверена/сюзерена в обмін на покору та військову допомогу з боку свого васала надавати йому захист і пошанувати його «*privilegia et libertates*»². При цьому, якщо договір порушувався кимось із політичних контрагентів, «ображений» мав право повстати проти свого володаря та розірвати попередні домовленості, у т. ч. і в односторонньому порядку. Звичайно, що у такому випадку васальний правитель визнавався своїм колишнім патроном за надзвичайно небезпечного зрадника інтересів його держави.

Саме у контексті усталених політико-правових стосунків ранньомодерного часу ми й намагалися розглянути проблему участі козацької України у Північній війні 1700–1721 рр., під час якої перед її урядом постала раптова і непроста дилема цивілізаційного вибору: кого ж підтримувати у довголітній боротьбі за корону східноєвропейського «володаря світу» – московського царя Петра I чи шведського короля Карла XII Густава разом із його сателітом, польським королем Станіславом Лещинським?

I

Історіографія чергової Північної війни є надзвичайно великою³, а тому зупинимось на висвітленні участі у ній Українського гетьманату на тлі тих міжнародних та військово-політичних процесів, що призвели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики уряду І.Мазепи, що, згідно з Коломацькими статтями 1687 р., перебував у васальній залежності від Московського царства.

З оголошенням улітку 1700 р. царем Петром I війни Шведському королівству та початком нової Північної війни довголітній російський підданий, гетьман Війська Запорозького і «регіментар обох сторін Дніпра» І.Мазепа отримав від свого сюзерена наказ надіслати йому на допомогу для війни зі шведами у Прибалтиці та на півночі Росії певну кількість українського війська. 23 серпня того ж року близько 10 тисяч козаків Полтавського, Чернігівського, Ніжинського та двох охочекомонних полків на чолі з ніжинським полковником та гетьманським небожем І.Обидовським вирушили на «монаршу службу»⁴ у напрямку Новгороду. Тоді ж у своєму листі до Москви І.Мазепа зауважив, що у грамоті царя та листі великого боярина Федора Головіна до Батурина були різночитання – Петро I «повелівав», щоб українські полки рухалися безпосередньо до Новгороду через Брянськ, Можайськ та Смоленськ, а Ф.Головін писав

у своєму указі, щоб козаків відразу ж «посилали в границі Інфляндії» для сполучення з російською армією⁵.

Окрім того, у царській грамоті від 20 серпня 1700 р. наказувалося відіслати частину козацьких полків із Лівобережної України «на допомогу королівській величності (Августу II Саксонському – Т.Ч.) під Ригу»⁶. На допомогу польському королю до Лівонії було відправлено 3000 українців на чолі з полтавським полковником І.Іскрою⁷. Але вчасно прибути на з'єднання з російською армією та взяти участь у програшній для неї битві під прибалтійською Нарвою наприкінці листопада 1700 р. українці не встигли, а лише відзначилися в локальних сутичках зі шведськими військами поблизу Дерпта (суч. Тарту в Естонії), Нейгаузена, Гдова⁸, Печер, Ряпина, Новокезерицька, Сиренська, Валок, Пери та Пскова.

Поза тим військо лівобережного Українського гетьманату взяло участь у т. зв. Малій війні 1700–1702 рр. Петра I із Карлом XII Густавом, особливо у період із грудня 1700 р. до жовтня 1702 р., у Східній Прибалтиці⁹. Протягом цього часу українці брали участь у неодноразових походах на Марієнбурзьку (Мальборкську) фортецю, а також відзначалися в локальних перемогах над шведами поблизу Ерестфера, Гуммельсгофа, Гелнетів, Каркузи, Лагосу, Ракобору, Алісти та інших міст Естляндії й Ліфляндії¹⁰. Відомо, що наприкінці 1701 р. 10 636 «слобідських черкас» відпустили з далекої Псковщини до України. У результаті поранення і хвороби в лютому 1701 р. помер І.Обидовський, а наказним гетьманом над цим підрозділом став київський полковник К.Мокієвський.

У 1701 р. Гадяцький полк на чолі з полковником М.Бороховичем¹¹, декілька тисяч запорожців та підрозділи правобережного полковника С.Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Того ж часу близько 17 тис. українців у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського, двох компанійських полків на чолі з наказним гетьманом Д.Апостолом¹², а також кількох полків зі Слобідської України у вересні–жовтні того ж року сприяли витісненню шведів із Псковщини¹³. Українське військо підлягало під загальне командування воєводи Б.Шереметєва й за його наказом мало «ходити за рубезь неперестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинский промысел над неприятельскими жилищами»¹⁴. Розпис жалування козацької старшини за той час згадує про 6 компанійських і сердюцьких полків Українського гетьманату, які поруч із «городовими» козаками брали участь у Ліфляндській кампанії¹⁵. Унаслідок вдалих дій російських підрозділів та українського козацтва на Півночі Б.Шереметєву було присвоєно звання генерал-фельдмаршала та нагороджено орденом св. Андрія Первозванного.

Водночас потрібно зазначити, що під час бойових дій у Прибалтиці 1701 р. у козацьких полках розпочалися великі заворушення, спричинені тим, як зазначалося в одному із документів, що «вельми голодно на хліб, дуже потрібно на одяг, особливо кінського корму»¹⁶. З огляду на це кілька тисяч козаків добровільно перейшли служити на бік шведського короля. У січні 1702 р. цар Петро I навіть був змушений видати грамоту до українських перебіжчиків із закликом повернутися під його владу й обіцянкою видання їм за це «щедрого царського жалування»¹⁷. Однак погане забезпечення українських військ, невміле керування ними з боку російського головного командування, великі втрати серед козацтва, а також використання їх як допоміжної робочої сили продовжували стимулювати масові переходи українців на бік Шведського королівства¹⁸, а також самовільне повернення козаків до України¹⁹.

У боях у гирлі Неви під Нотебургом (Орешек) та Ніеншанцем (Канци) протягом 1702–1703 рр. був задіяний Чернігівський полк, очолюваний Ю.Лизогубом²⁰. 12 тисяч козаків під керівництвом наказного гетьмана М.Миклашевського разом із російськими, польськими та литовськими частинами завадили

військам Карла XII Густава оволодіти білоруськими землями. Зокрема, українці відзначилися під час штурмів Бихова та Могильова²¹. Водночас, згідно з висновками багатьох істориків, зокрема, сучасного московського вченого В.Артамонова, «російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів»²². Хоча треба зазначити, що питання щодо оволодіння південною частиною білоруських земель було одним із пріоритетних завдань для гетьманських урядів України, починаючи ще від часів Б.Хмельницького.

Уже з 1703 р. царський уряд очікував напад з боку шведського короля Карла XII Густава на Київ, а тому І.Мазепа за указом Петра I розпочав зміцнення оборонних укріплень Печерського монастиря. Окрім того, гетьман за наказом Москви підготував для відправки до театру бойових дій декілька сот бочок пороху. А взагалі порохові заводи Українського гетьманату мали виробити для військових потреб Російської монархії на початку Північної війни 2 тис. бочок пороху²³.

На прохання польської сторони про допомогу²⁴, за наказом Петра I від 20 лютого 1704 р., гетьман І.Мазепа послав на з'єднання з військами Августа II Саксонського шеститисячний підрозділ²⁵, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступив на Правобережну Україну із сорокатисячним військом. У вересні козацькі полки на чолі з І.Мировичем змусили шведські війська відійти від Львова. У жовтні 1704 р. кількатисячний козацький підрозділ поблизу річки Одер неподалік селища Всхов вступив у бій з основними силами шведської армії на чолі з Карлом XII Густавом. «Тут дорогою король натрапив 2500 козаків, що простували були до шлезького кордону. Ці козаки йшли з облоги з Польщі й нічогосінько не знали за те, що прийшов наш король. Вони спокійно собі стояли в одному дубовому гаї і мало не всі позлазили з коней. Коли вони побачили наше військо, то відступили до якогось села, та наші гналися за ними вслід і застрелили багатьох з них. Козаки поховалися по хатах, а здебільшого поставали поміж хатами й багато стріляли, але не заподіяли нам великої шкоди, бо Його Величність загадав зараз-таки з одного боку стріляти на них з гармат, а з другого боку наскочила кіннота й понищила усіх, хто чинив опір... Начальник цих козаків звався сотником, але ще на початку бою його забив гарматний набій. Але 40 чоловік з них король взяв у полон, і забрав їх із собою на прохання короля Станіслава»²⁶. Протягом жовтня-листопада 1704 р. декілька тисяч українських козаків І.Мазепа допомагали Августу II Саксонському у боротьбі зі шведами та королівською опозицією поблизу Варшави та інших польських міст²⁷.

16 травня 1705 р., перебуваючи в Батурині, І.Мазепа писав, що «дістав наказ Його Царської Пресвітлої Величності, щоб з усім Військом Запорозьким іти на Брест-Литовський, а там чекати на другий наказ, щодо напрямку подальшого маршу»²⁸. Відомо, що, виконуючи чергове розпорядження з Москви, гетьман відіслав 3-тисячний підрозділ у напрямку Полоцька та Вітебська. На початку квітня український гетьман отримав ще один указ від свого монарха, в якому зазначалося: «...Самому тебе, верному подданному нашому, убрався в тридцяти-тисячном числі, итти ныне прямо к берегу Днепровому, а Днепр переправься, ити в польских краях прошлогодним путем, а не к Брести Литовской, и быть в тамошнем воинском походе для охранения Малоросиского нашего краю и для поиску и промыслу над неприятелем, буде где случай позовет...»²⁹.

Наприкінці червня 1705 р. гетьман отримав чергову вказівку від царя Петра I рухатися на чолі 30-тисячного війська у напрямку міста Сандомира³⁰. У липні І.Мазепа успішно переправився через річку Случ та підійшов до Збаружа³¹. На початку серпня він разом із військом вже був поблизу містечка Залозців на Тернопільщині. У листі до російського урядовця Ф.Головіна гетьман

висловлював сподівання, що невдовзі він на чолі української армії вирушить до Гродна³², але у середині серпня 1705 р. отримав розпорядження від царського канцлера рухатися «обережно в бік Варшави», адже її окупували війська шведського короля³³. Наприкінці серпня українські війська перейшли Віслу й розмістилися у Люблінському воєводстві, звідки І.Мазепа писав до О.Меншикова: «...под Варшаву на потуги шведскіи ити не могу, бо и во всих монарших указах пространно изображено, абым баталеи неприятелеви не давал и о вашем, заховуючи осторожность, уступал»³⁴.

Перебуваючи в обозі під Красним Ставом, 1 жовтня 1705 р. у черговому листі до О.Меншикова гетьман І.Мазепа просив видати царський указ, щоб «виправою под Варшаву значной партии войска учинил над неприятелем военной експеримент» і повідомляв, що перед тим вже відправив до околиць столиці Речі Посполитої 9-тисячний корпус на чолі з чернігівським, гадяцьким та ніжинським полковниками³⁵. З огляду на зміну воєнної ситуації, у другій половині вересня І.Мазепа за царським указом вже готував свої полки для походу до польського міста Замостя.

У тогочасній анонімній рукописній газеті описувався виступ козацького війська разом із московськими підрозділами до Польщі: «Першим іде полк Фастівський Михайлів (полковника Михайла Омельченка – Т.Ч.), він і місце для табору обирає і стає на передовій сторожі. Потім ідуть полки війська компанійців і сердюків. Потім іде Ясновельможний Його Мосьть Пан Гетьман. Перед ним носять булаву, над ним – бунчук із немалою і пристойною консистенцією. Потім ідуть городові полки лінією і на флангах. Піхота як московських полків, так і піших сердюків полк йде при гарматах, амуніції і таборах, у резерві йдуть два полки, тобто Самуся та Іскри; і так стоять вони в резерві. Потім іде група Нехлюя (російський командувач Семен Неплюєв – Т.Ч.) або на фланзі, або ззаду, так і стоїть Москва особливим табором. Вигляд Ясновельможного Пана Гетьмана, якщо йдеться про намети, срібний посуд, коні, в усьому може рівнятися з королівським»³⁶.

На початку жовтня 1705 р. українська армія перебувала неподалік Замостя³⁷. Тут гетьман отримав розпорядження від Ф.Головіна щодо входження до міста під виглядом польських військ та залишення у місті боєздатного гарнізону з артилерією³⁸. У цей час І.Мазепа скаржився Петру I на дії польських союзників, які «не тилко утиски в добування збожя, но и забойства чинятся»³⁹. Тоді ж гетьман І.Мазепа одержав «статті» від Петра I з наказом залишити 25 тисяч «чоловік добрих» у Белзькому та Руському воєводстві, а самому повернутися поближче до українсько-польського кордону «у зручне місце, але ближче, ніж сто верст до рубежу не наближуватися, і там розташуватися. І так в Україні все зможе управляти, а і полякам не без страху буде»⁴⁰.

Згідно з царським наказом та за «королівською згодою» Августа II Саксонського, у листопаді 1705 р. гетьман розпорядився «війська регіменту мого на зимові квартири у воєводстві Белзьким, у землі Холмській» розташувати під керівництвом наказного чернігівського полковника Павла Полуботка⁴¹. 9 листопада гетьман І.Мазепа видав спеціальний універсал щодо переміщення і дислокації українського війська на східних землях Речі Посполитої⁴². Сам І.Мазепа, виконуючи царське розпорядження, рушив перезимувати до міста Дубна. Там наприкінці листопада розмістилася похідна військова канцелярія Українського гетьманату. 26 листопада 1705 р. до гетьмана надіслав чергове розпорядження Ф.Головін, який за царським указом наказував І.Мазепі надіслати семитисячний козацький підрозділ на з'єднання із саксонськими військами та облоги разом із ними польських міст Кракова і Сандомира⁴³.

Перебуваючи з похідною канцелярією у Дубні, 1 грудня 1705 р. гетьман І.Мазепа наказав гадяцькому полковнику М.Бороховичу знімати стації із при-

леглої до Белзького і Волинського воєводства частини території «Руського воєводства і землі Львівської»⁴⁴. Тоді ж царський регіментар отримав розпорядження залишити в Дубно наказного гетьмана, а самому відбути до Лівобережної України. Очевидно, що Петро I та його оточення почали побоюватися, що на І.Мазепу можуть негативно вплинути таємні посланці шведського ставленника С.Лещинського (перед тим український гетьман мав зустріч із шляхтичем Вольським, що оголосив йому секретні пропозиції від прошведського короля⁴⁵). Після вмотивованої відмови прибути до Батурина, що аргументувалося складною військово-політичною ситуацією, І.Мазепа отримав наказ від царя Петра I про «вибрання» із Белзького воєводства 20 тисяч коней і декількох сотень волів⁴⁶. Гетьман відповідав, що не може цього зробити з огляду на бідність місцевої шляхти та негативне ставлення до нього польських урядовців. Окрім того, І.Мазепа звертав увагу московського сюзерена на те, що підлегле йому військо залишилося «голе й босе», тобто майже без їжі та фуражу.

21 грудня 1705 р. І.Мазепа повідомляв, що отримав черговий царський наказ відправити декілька полків під керівництвом полковника П.Полуботка у напрямку до Кракова і Сандомира для з'єднання із саксонськими військами Августа II Саксонського⁴⁷. Як звітував невдовзі чернігівський полковник, він виконав це завдання й успішно дійшов до кордону з Угорщиною. Водночас за наказом гетьмана козацькі підрозділи відвоювали у «шведського адгерента» й київського воєводи Потоцького міцно укріплену фортецю Броди, де захопили велику кількість зброї, зокрема, артилерії: 17 гармат «спижових чвертькартаних», 16 – «спижових півкартаних», 6 – «шестифунтових», 4 – «трифунтові», 3 – мортири, 3 – «органки спижові» та 16 «гаківниць і поодиноких обложних». Разом із гарматами українці вивезли з Бродів 129 бочок пороху, 116 ядер, а також 600 мушкетів та 500 «шишаків для солдат»⁴⁸.

Окрім зайняття Бродської фортеці, козаки ходили маршем до Брест-Литовського, допомагали російському гарнізону укріплювати Замойську фортецю та сприяли «великоросійським військам Його Царської Пресвітлої Величності» поблизу Гродна⁴⁹. У білоруському місті Гродно на той час розташовувалася штабквартира Петра I, а також військова резиденція лівобережного Українського гетьманату під керівництвом козацьких старшин А.Войнаровського та І.Черниша. Окрім того, спільно з російськими військами у Західній Білорусії діяли Київський і Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом Д.Горленком.

Перший місяць нового, 1706 р., пройшов без великих змін на театрі військових дій Великої Північної війни, однак вже на початку лютого І.Мазепа отримав наказ із Москви негайно вирушати у напрямку Литви⁵⁰. Український гетьман відповідав, що не може так швидко зібрати усе своє військо, адже одна його частина перебуває під Замостям, друга – під Бродами, а третя ще не повернулася з походу Краківського та Сандомирського воєводств.

Цікаво, що дане царське розпорядження було продубльовано «ординансом» від польського короля Августа II Саксонського. З огляду на монарші розпорядження, 16 лютого гетьман видав універсал до шляхти Волинського воєводства Речі Посполитої про постачання провіанту для козацького війська: «...цими днями прибув до мене ординанс Найяснішого Монарха, Його Королівської Милості Августа II, аби в цьому військовому розпалі, коли ворожа люта сила нищить збройно гідність, право і вольності Вітчизни та інші робить насильства, цієї пори, яка є важкою і для подальшого збереження допоміжних військ: московських, саксонських і козацьких, які могли б відновити сили, стати на шляху ворога... збрали з кожного дому, не минаючи нікого в цьому воєводстві Волинському, належний провіантний податок...»⁵¹.

Невдовзі у напрямку Білорусії та Литви в авангарді вирушив кількатисячний підрозділ на чолі з Д.Апостолом, а у першій половині квітня у Мінську вже

перебували основні сили козацького війська. Однак саме під час просування української армії з Дубна до Мінська шведи розбили окремі підрозділи під Несвіжем (на чолі з полковником М.Миклашевським, який там і загинув)⁵², у Ляховичах (під орудою переяславського полковника І.Мировича, який потрапив у полон, де й помер⁵³) та поблизу Клецька (загін Д.Апостола)⁵⁴. Зокрема, під Клецьком зазнав поразки українсько-російський корпус, який складався з 2 тис. 150 московських драгун і стрільців С.Неплюєва та 2 тис. 500 козаків і сердюків⁵⁵.

Наприкінці травня 1706 р. І.Мазепа повідомляв Петра I з Гомеля, що він рухається до України «ледве живий від багатьох трудів, турбацій, печалі і від хвороби, що сталася»⁵⁶. Прибувши до Батурина й трохи перепочивши, гетьман отримує наказ від московського царя будувати та укріплювати Печерську фортецю у Києві. Восени 1706 р. І.Мазепа особисто очолив будівничі роботи на Печерських пагорбах, але неодноразово скаржився своєму сюзерену, що козаки дуже втомлені після участі у військових походах та й взагалі непридатні до такого роду діяльності⁵⁷. 18 січня 1707 р. гетьман отримав такий наказ від свого сюзерена: «1) чтоб заранее к походу изготowitzя и чтоб по самой первой траве в мае под Киевом стать, как для совершения начатой фортеции, а паче для обороны от неприятеля своего края, чего для надлежит вящее приготовление в войсках иметь; ...советываю вам довольное число лопаток и заступов велеть взять з собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться и там възбранить неприятелю вход в свою землю...»⁵⁸.

У квітні 1707 р. І.Мазепа старанно виконував накази царського уряду, що були відображені у «пунктах» Петра I й передбачали: 1) збір козацького війська у Києві 10 червня для укріплення Печерської фортеці; 2) після фортифікаційних робіт виступити до правобережних міст Павлоччі й Фастова, а розвідників вислати до Полонного; 3) п'яти тисячам виборним козакам рухатися до Любліна. Окрім того, цар наказував гетьману залишити у разі наступу шведсько-польських військ Київ та Печерську фортецю, а також повідомляв його про те, що «Севському разряду надлежит быть при гетмане всему, также и офицеров несколько прислано будет»⁵⁹. До кінця квітня 1707 р. потрібно віднести й універсал І.Мазепа до полковників і старшин про безпеку для магнатської родини Шембеків та інших високих світських і духовних урядовців Речі Посполитої: «...в яких тільки воєводствах, землях і повітах знаходяться, беремо в особливу нашу протекцію, охороняючи їх від усіляких явних і потаємних акривацій, спустошень, кривд і долечливостей»⁶⁰.

Під час перебування в Любліні у червні 1707 р. Петро I отримав листовні скарги від гетьмана І.Мазепа на військові труднощі та поведінку російських військ, які під час проходження Україною жорстоко поводитися з місцевим населенням. У відповідь він надіслав до гетьмана свою грамоту, в якій повідомлялося: «...Всем проходящим войскам Нашим и посылыщником с казною чрез Малороссийский край проходит скромно, не чиня никаких обид и разорения Малороссийского краю жителям, под опасением жестокого нашего гнева и казни»⁶¹.

Улітку 1707 р. в листі-проханні до австрійського імператора Йосифа I про надання йому князівського титулу український гетьман, по суті, звітував про великі заслуги козацького війська не лише у війні Священної ліги з Османською імперією протягом 1686–1700 рр., але й у військовій кампанії 1704–1706 рр.: «Ваша Імператорська Величність зберігає у всемілостивій пам'яті те, що також стало досить відомим усьому християнству, що особливим Божим провидінням обраний і достойним чином благословенний найвищим генералом і командувачем понад 40 000 бойового війська запорозьких козаків і належних їм провінцій я мав лише єдину і найголовнішу турботу і справу про-

тистояти не тільки невіруючим татарам та іншим ворогам християнства, захищав та оберігав від них християнські кордони, а також у самому християнстві протистояв ворогам Його Царської Величності, мого Всемилоствого пана й усіх його друзів, сусідніх володарів, у цьому протистоянні цим ворогам повсякчас піддавав небезпеці добро і життя своєї власної особи і підданих мені козаків...»⁶².

У лютому 1708 р. гетьман І.Мазепа за наказом Петра I перебував у Фастові. Тут формувалося козацьке військо для допомоги прихильникам Августа II Саксонського у боротьбі зі шведськими військами. «...В Хвастові, за указом Його Царської Величності, всемилоствого мого Царя і Государя, з військами рейменту мого стою у всякій до відпору ворогові готовності»⁶³, – писав 26 лютого гетьман до О.Меншикова. Окрім того, український гетьман повідомляв, що коронний гетьман А.Сенявський неодноразово звертався до нього про допомогу і висилку йому спочатку 3 тисяч, а потім 6 тисяч козаків. У даному випадку І.Мазепа не знав, яке ухвалювати рішення, адже не мав царського указу посилати свої підрозділи під «ляцьку команду». Трохи згодом, на початку жовтня, гетьман повідомляв польських урядовців щодо того, що не може надати війська з огляду на відсутність відповідного розпорядження від Петра I⁶⁴.

Протягом другої половини квітня 1708 р. І.Мазепа перебував у Білій Церкві. Залишивши у Білоцерківській фортеці сердюцький полк Г.Бурляя (бл. 800 ос.), у липні гетьман перейшов разом із військом ближче до Києва й розташувався в районі Борщагівки. Тоді ж він повідомляв О.Меншикова про те, що «Станіслав [Лецинський], з частиною війська шведського, з військами литовськими і інших своїх партизанів, йде від Литви просто на Волинь»⁶⁵. У середині липня 1708 р. І.Мазепа отримав листа від Петра I, в якому відзначалося, що «понеже неприятель идет по Днепру вниз, и потому, и по прочим всем видам намерение ево на Украину». А тому гетьманові наказувалося: 1) слідкувати чи немає в Україні якихось «підсилок» чи листів від Карла XII; 2) рухатися на чолі війська до Києва й залишивши там гарнізон іти за Дніпро «в зручне місце» (очевидно, до Білої Церкви); 3) підготувати до диверсійних дій проти ворога козацьку кінноту⁶⁶. Гетьман виконав царські розпорядження та підготував 4-тисячний підрозділ на чолі з київським полковником К.Мокієвським і запропонував Петру I відправити його на допомогу прихильникам Августа II Саксонського до Правобережної України.

На початку серпня 1708 р. цар писав до І.Мазепа, що шведська армія вже перейшла Дніпро та рухається до Пропойська, а тому гетьманові наказувалося «з Києва итти в Украину свою»⁶⁷. Окрім того, цар погоджувався на відправлення українських кіннотників у напрямку до Полонного й повідомляв гетьмана, що до нього на підкріплення вирушив генерал-майор Інфланд і бригадир Полонський з дивізією російських кіннотників. 16 серпня Петро I додатково інформував І.Мазепа, що шведський король відійшов до Могилева й невідомо, в якому напрямі буде рухатися, а тому гетьману наказувалося «стоять между Киевом и Черниговом»⁶⁸. Але на початку вересня І.Мазепа отримав розпорядження приготуватися у похід до Білої Церкви з огляду на те, що за останніми відомостями Карл XII Густав «свой путь на Украину отменил»⁶⁹. 14 вересня Петро I віддав остаточне розпорядження про похід українського війська до Білоцерківської фортеці для допомоги полякам⁷⁰.

Ще у серпні 1708 р. гетьман І.Мазепа за наказом Петра I надіслав на білоруські землі, до Великого князівства Литовського, близько 4 тисяч козаків у складі Чернігівського, Стародубського та декількох компанійських полків⁷¹. Окрім того, невдовзі під Смоленськ гетьманом було відправлено Ніжинський і Переяславський полки (бл. 3 000 ос.). На Правобережній Україні продовжували перебувати Гадяцький і Київський полки⁷². Полтавський полк разом із ком-

панійцями Ю.Кожуховського придушував повстання донських козаків на чолі з К.Булавиним і повернувся до України у вересні 1708 р.⁷³ Окрім того, 2 компанійських полки за наказом російського командування проводили розвідувальні дії проти шведів у районі Смоленщини та Сіверщини⁷⁴. Сам гетьман за царським указом рухався від Білої Церкви у напрямку Стародубщини для відбиття шведського нападу⁷⁵.

20 вересня 1708 р. гетьман через спеціального кур'єра звернувся до свого сюзерена з повідомленням, що «малоросійський народ має певне опасіння про те, що велика частина військ малоросійських забрана з України.., і в дальній відстані знаходяться з України.., боронити Україну буде нікому»⁷⁶. На це Петро I відповідав, що як тільки він отримає відомість про те, що шведський король Карл XII Густав перейшов Сож, то відразу ж відправить військові підрозділи на чолі з Б.Шереметєвим обороняти Україну.

На початку жовтня 1708 р. у листі до графа Г.Головіна гетьман просив його донести до царя важливу інформацію про таке: по-перше, при ньому знаходиться незначна кількість війська, з яким він не зможе дати належну відсіч шведам; по-друге, серед населення Полтавського, Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Прилуцького, Переяславського, а також Чернігівського та Стародубського полків поширюються невдоволення та в окремих містах (Стародуб, Сосниця, Мглин, Гадяч) відбуваються бунти проти місцевої влади; по-третє, козацькі підрозділи, які мусили стримувати шведів, розбіглися; по-четверте, «люди полків Стародубського, Чернігівського і сотень засеймських, які багаточисельними купами і таборами від наступу шведського втікаючи, у дальні польові полки йдуть, і про неприязельське нашестя в Україну розповідають багатьма несамовитими словами»⁷⁷; по-п'яте, на півдні України діють повстанські загони на чолі з ватажками Перебийносом та Молодцем, що можуть поширити «гультьяйство» на всю територію Лівобережжя. Але найважчим завданням гетьмана було втримати під своїм началом і ту невелику кількість козацтва, які заявляли що він «їх з військом в Стародубщину веде на крайню погибель»⁷⁸.

Також у листі до Головіна І.Мазепа зауважував, що С.Лециньський разом зі шведами рухається у напрямку Києва, який не буде кому захищати, адже він за царським наказом мусить обороняти з усім наявним військом Стародубщину. «А тоді вже, сохрани Боже, неможливо нам тієї сторони (Правобережної України – Т.Ч.) і людей бідних тих тамошніх від неприятеля оборонити, яку вручив би на його ж Божий захист, то хоча б цю сторону (Лівобережну Україну – Т.Ч.) старатися потрібно, при допомозі Всевишнього, так від наступу ворожого, як і від внутрішнього сумяття, охоронити»⁷⁹, – із жалем писав у цей час гетьман. Хоча російській владі вже у середині вересня стало відомо, що шведська армія планує йти до України. Зокрема, 10 вересня 1708 р. у «Журналі чи поденній записці Петра Великого» було занотовано, що московські підрозділи «в 10 день сентября вошли в Соболев, где получили подлинную ведомость, что неприятель уже Сожу реку перешел со всем войском и к Украине марш свой восприял...»⁸⁰.

Реагуючи на повідомлення І.Мазепа про народні заворушення в Україні, на військовій раді у Почепі, що відбулася 9–10 жовтня 1708 р. за участю фельдмаршала Б.Шереметєва та інших російських урядовців, було вирішено, щоб київський воевода Д.Голіцин, залишивши міцний гарнізон у Київській фортеці, на чолі піхотних полків Білгородського і Севського розрядів та разом з артилерією рухався у «малоросійський край» для придушення «шатостей»⁸¹. Московське командування у цей час дуже схвилювало те, що «немалые возмущения» в Україні будуть відволікати на себе значну частину війська, яке б можна було використати проти шведів.

Як уже зазначалося, на момент входження до України шведських військ Карла XII Густава підрозділи українського козацького війська, що загалом на-

раховували близько 40–50 тисяч осіб, були розкидані на величезному театрі бойових дій – від Смоленська й Білої Церкви до Дону. Під безпосереднім керівництвом І.Мазепи залишалися тільки Лубенський, Миргородський, Прилуцький та 3 охочекомонних полки на чолі з полковниками Ю.Кожуховським, Г.Галаганом, А.Маламою (Андріяшем) та 4 сердюцьких полки під керівництвом Д.Чечеля, Я.Покотила, М.Антоновича та полковника Дениса⁸². Усього І.Мазепа тримав під контролем 3–3,5 тисячі найманців і таку ж кількість «городового» козацтва. З огляду на такий стан справ, який був спричинений наказами Петра I, гетьман через надісланого до царя генерального осавула Д.Максимовича висловив свою незгоду з тим, що «всі наші війська в далекій відстані знаходяться від України, і коли неприятель на Україну зверне, то проти нього стати й боронити України буде нікому»⁸³. У відповідь на скаргу свого васала Петро I відповідав, що якщо шведи все ж таки підуть до України, то він відразу ж направить до її кордонів армію на чолі з Б.Шереметевим.

Перебуваючи у таборі над Десною поблизу села Салтикова Дівиця, 6 жовтня 1708 р. І.Мазепа відіслав листа до графа Г.Головкіна з відмовою йти на сполучення з «великоросійським військом» і мотивував це тим, що в Україні ось-ось розпочнуться народні заворушення. Через чотири дні, 10 жовтня, Г.Головкін, що на той час дислокувався на чолі російських підрозділів разом із Б.Шереметевим у Почепі, відправив розлогий лист-відповідь до гетьмана. У ньому повідомлялося, що Петро I видав указ, за яким козацьке військо мало негайно сполучитися з основними силами Московського царства. І саме об'єднання «великоросійського» та «малоросійського» регіментів, на думку Г.Головкіна, стало б запорукою для припинення «своєвільств» в українських містах, адже б тоді було легко «усмиряти злочинців»⁸⁴. Окрім того, російське військове командування нарешті погоджувалося на попередні скарги-прохання гетьмана й повідомляло його, що готується вирушити разом із військом «в середину України»⁸⁵. Також І.Мазепі наказувалося направити на допомогу київському воеводі Д.Голіцину кількатисячний підрозділ на чолі з досвідченим наказним гетьманом, а самому рухатися до Новгород-Сіверська. Але якби шведи почали б переправлятися через Десну, то І.Мазепа мав би належним чином протидіяти цьому різними військовими засобами, а російська армія на чолі з Б.Шереметевим надійде українцям на допомогу.

І.Мазепа відповідав Г.Головкіну, що готовий би був виконати царські та графські накази, але дуже захворів, а тому просив звільнити його від очільництва діями українського війська. У відповідь граф Г.Головкін, який перебував у сотенному містечку Погар, іменем московського царя розпоряджався призначити наказного гетьмана над козацькими підрозділами та відправити їх негайно відбивати шведські напади у районі між Стародубом та Черніговом⁸⁶. Самому ж гетьману пропонувалося «бути при обозі, залишаючи при собі декілька військ за своїм рішенням за Десною»⁸⁷. Однак, як невдовзі виявилось, український гетьман лише вдавав хворобу задля того, щоб приспати пильність царя Петра I та без перешкод перейти на бік шведського короля. Про вичікування та вагання гетьмана опосередковано засвідчував Г.Адлерфельда, який писав, що І.Мазепа начебто віддав наказ стародубському війту впустити до Стародуба ті війська, які першими встигнуть підійти до мурів міста⁸⁸.

25 жовтня 1708 р. І.Мазепа перейшов на бік Карла XII Густава⁸⁹, а 29 жовтня Петро I вже розіслав до найбільших полків лівобережного Українського гетьманату листи з повідомленням про зраду гетьмана, а також закликами приєднатися до нього та прибуття до Глухова для проведення ради⁹⁰. Окрім того, на військовій раді 30 жовтня, яка відбулася поблизу Новгород-Сіверського під головуванням Петра I, було вирішено, «дабы светлейшому князю Меншикову с частию войск идти добывать Батурина, где Мазепины единомы-

шленники, полковник Чечель, генеральний ясаул Кениксек с черкасами засели»⁹¹. На виконання рішень царя та військової ради 2 листопада 1708 р. після двогодинного штурму російські війська захопили й доценту винищили козацьку столицю Лівобережжя⁹². Втрата Батурина, з одного боку, стала відчутною військовою поразкою шведсько-української коаліції, а з іншого, символізувала розрив довголітніх союзницьких стосунків між Україною як васальнозалежною державою та її довголітнім протектором – Московським царством.

II

Простежимо ідею визрівання відмови мазепинської України від московської протекції. Як уже зазначалося вище, із початком Великої Північної війни та участі козацьких полків лівобережного Українського гетьманату у військових діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Ліфляндії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії розпочалися спорадичні таємні та напівтаємні зустрічі між українською старшиною та прихильниками шведського короля Карла XII Густава.

Очевидно, що тут насамперед треба звернути пильну увагу на результати спеціальної місії стародубського писаря Опанаса Покорського, який 1703 р. за дорученням гетьмана І.Мазепи проводив контррозвідальну діяльність на території Великого князівства Литовського. О.Покорський начебто від імені полковника Михайла Миклашевського вів таємні переговори із троїцьким каштеляном Михайлом Казимиром Котелом задля вивідання правдивої інформації про зміст розмов, які велися під час неодноразових зустрічей між литовським урядовцем та козацьким полковником. Нагадаємо, що тоді козацькі війська під проводом стародубського полковника і наказного гетьмана М.Миклашевського проводили військові дії на території Литви проти прихильників шведського короля Карла XII Густава. Виявилось, що М.Котел пропонував М.Миклашевському агітувати І.Мазепу та його оточення за повернення їх під владу «дідичного пана» польського короля, тобто перехід Лівобережної України до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди 1658 р.

Наданий за результатами поїздки О.Покорського гетьману І.Мазепі документ складався з 17 пунктів і був свого часу відшуканий, опублікований та досліджений О.Оглоблиним⁹³. Окрім того, ситуацію навколо місії О.Покорського до Литви добре проаналізував сучасний чернігівський історик С.Павленко⁹⁴. Для того, щоб краще зрозуміти процес визрівання ідеї відмови від царської протекції у середовищі української еліти початку XVIII ст., звернімо увагу на ті «пункти Котела», які засвідчували наявність серед козацької старшини думки про перехід Українського гетьманату до зверхності польського короля. При цьому зауважимо, що даний документ став відомим І.Мазепі наприкінці 1703 р., тобто відразу ж після прибуття писаря О.Покорського до Батурина.

Отже, уже у першому пункті йшлося про те, що М.К.Котел із «польського боку», а М.Миклашевський з «української сторони» домовлялися про те, «щоб Україна в такій же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське». У п. 4 відзначалося, що литовський урядовець пропонував гетьманському уряду звернутися до Москви із проханням, «щоб цар його милість дозволив на козацьку вольність, подібно до польської». Якби Петро I, йшлося у п. 5 цього документа, «не хотів добровільно погодитися на вольність українську, подібну до польської, а почав би то заперечувати і забороняти, тоді милість ваша (І.Мазепа – Т.Ч.), маючи на нас поляків надію, стане при всій готовності проти царя його милості війною, а ми з військом коронним і литовським будемо поблизу...». У п. 6 обумовлювалося, що «вольність українська буде така, як Річ Посполита коронна і литовська, і така ж буде Річ Посполита третя українська,

і скільки сенаторів із Литви і з Корони, скільки осіб гідних впевнених, стільки ж місць сенаторських засідати мають в Україні... шляхта при своїх вольностях... Чин духовний, міщани при своїх вольностях... (виділення – Т.Ч.)»⁹⁵.

Незважаючи на те, що про зміст розмов між М.Миклашевським⁹⁶ і М.К.Котелом І.Мазепа відразу ж повідомив до Москви (а стародубського полковника відсторонив від посади), засвідчуючи тим самим перед Петром I свою вірність, переконані, що саме з того часу гетьман почав серйозно задумуватися над можливістю здобуття для Лівобережної України більших «прав і вольностей», у т. ч. і за допомогою поступового «заялякування» царського уряду можливістю переходу під зверхність іншого володаря, що посилювалося змінами міжнародно-політичної ситуації в умовах Великої Північної війни початку XVIII ст.

Про те, що І.Мазепа саме на зламі 1703–1704 рр. розпочав складну і хитромудру дипломатичну гру зі своїм сюзереном, переконливо засвідчила його розмова із присланим до Батурина урядовцем приказу Малої Росії, московським піддячим І.Никифоровим. Вона відбулася один на один у «гетьманських покоях» у Батурині 16 січня 1704 р., а її зміст гетьман просив передати особисто боярину Федору Олексійовичу. Насамперед, І.Мазепа повідомляв царя, що частина польської магнатерії хоче обрати на королівський трон замість проросійського Августа II Саксонського сина Яна III Собеського – Александра, а потім на чолі з ним рушити війною на «богоспасенний град Київ, і на всю Малу Росію». А тому, зазначав український гетьман, «якщо то їх злий поляків умисел прийде до самого справжнього діла, і почнуть проти держави Царської Величності, прийшов під Малу Росію, війною, то не без труднощів заспокоєння і утримання України Царській Величності буде»⁹⁷.

Таке своєрідне політичне «заялякування» Петра I ймовірною можливістю відкриття «другого фронту» проти Москви підсилювалося поясненням складної внутрішньополітичної ситуації в Україні, яка, на думку І.Мазепа полягала: по-перше, у тому, що «народ малоросійський (найпаче запорожці, маючи в городах батьків і дядьків, і братів, й інших сородичів...) на польські принади, якщо б такі мали бути, швидко схиляється»; по-друге, «що не тільки у Січі Запорозькій, чи в полках городових малоросійських, але і в самих його найближчих гетьманських людях, самої істинної та широї вірності й сердечного бажання у підданстві до Царської Величності» немає. Для того, щоб не давати підстав для повстання проти нього та московської влади, гетьман І.Мазепа пропонував Петру I тримати українців у покорі та вірності за допомогою проявлення «людолюбності й ласки», під чим розумілася необхідність відсутності в діях царя «озлоблення і суровості» проти «народу вільного»⁹⁸.

Наприкінці вересня 1705 р. І.Мазепа прийняв у себе представника короля С.Лещинського шляхтича Станіслава Вольського, при якому була дипломатична інструкція із 7 пунктів. У її п. 3 говорилося, що С.Вольський має оголосити гетьману про «всіляку вольність, яка йому від маєстата і Речі Посполитої буде надана, визволення з-під влади тиранської...»⁹⁹. Якщо І.Мазепа пристане на такий «секретний трактат», то С.Лещинський обіцяв І.Мазепі отримати «гваранції» шведського короля Карла XII та добитися того, щоб в укладеному майбутньому мирному договорі між Швецією та Московською державою першим був записаний пункт про українсько-польський союз та підпорядкування України владі польського короля. Після ознайомлення з польськими пропозиціями гетьман заарештував С.Вольського та відправив його до Петра I. До речі, 4 жовтня 1705 р. гетьман І.Мазепа писав до О.Меншикова, що «елект» С.Лещинський «оферует мне князство Малоросийское, а войску Запорожскому вдвое вольностей прибавку (виділення – Т.Ч.)»¹⁰⁰.

Продовжуючи задумане щодо здійснення своєрідного політичного тиску на Москву з метою збереження українських «прав і привілеїв», у листі від 13 жовт-

ня 1705 р. з-під Замостя гетьман І.Мазепа старанно перераховував Петру І таємні намагання іноземних володарів перетягнути його на свій бік і таким чином відірвати від Московського царства. Першою такою спробою – засвідчував гетьман – була місія до Батурина у 1688 р. польського шляхтича Доморацького, який діяв від імені Яна III Собеського й хотів перетягнути українського правителя на бік Варшави. Вдруге відірватися від Москви гетьману пропонував кримський хан через полоненого козака під час Кримського походу 1689 р. Утретє йому пропонували виступити проти царя опозиційні донські козаки, які задумали у союзі із Кримським ханством воювати проти своїх колишніх зверхників. І нарешті останньою підступною спробою, як повідомляв І.Мазепа Петра І, була присилка до нього від С.Лециньського шляхтича С.Вольського із пропозицією перейти на бік Шведського королівства¹⁰¹.

Як бачимо, про усі «інспірації» іноземних урядів, що були направлені на зміну політичного підпорядкування Українського гетьманату, І.Мазепа відразу ж повідомляв до Москви та заарештовував тих, хто прибував до нього з такими місіями. Так трапилося і з представником С.Лециньського шляхтичем Вольським, якого гетьман відіслав у кайданах до царя. Однак в останньому випадку І.Мазепа все ж таки перейнявся вигідними пропозиціями до нього з боку прошведського короля Речі Посполитої. Про це переконливо свідчило одне з його висловлювань (слова І.Мазепа відтворив згодом П.Орлик), яке було емоційно вимовлене ним після отримання чергової скарги на брутальне поводження російських воєначальників із козацькими старшинами. «Якого ж нам добра згодом сподіватися за наші вірні служби, і хто ж би був такий дурак, як я, щоб під цей час не приклонитися до противної сторони на такі пропозиції, які Станіслав Лециньський до мене прислав?»¹⁰².

Очевидно, що хтось із гетьманського оточення працював на московську розвідку, адже про «пропольські» настрої І.Мазепа стало відразу відомо Петру І, який у листі до володаря булави від 24 жовтня 1705 р. висловив своє обурення поведінкою свого васала: «Я зело удивляюсь, что вы еще имеете в себе старое мнение и во искушение приемлете воровские инвенции, которым иначе делать невозможно по слову Христову: не может древо зло плодов добрых творити, ибо сей Лециньский, яко изменник и воров сын, к вам с сим подослал...»¹⁰³. У грудні 1705 р. цар Петро І наказував І.Мазепі, який перебував у Дубно й очолював український військовий «контингент» у Речі Посполитій, залишити замість себе наказного гетьмана та негайно повертатися до Лівобережної України. Побоюючись, що його буде арештовано, І.Мазепа не хотів повертатися до Батурина й виправдовувався перед О.Меншиковим: «Я теды на тое до двору монаршего отписалем так, же хоть бы наинужнейшия потребности в Украине или крайняя слабость здоровья принуждали мене ку домови ити, то не могут мене от монаршей Его Царского Величества службы отторгнути і овшем, если будет монаршим интересам потребно, и умерети на оной готовем»¹⁰⁴.

Як засвідчував пізніше (на допиті у 1716 р.) схоплений у Гамбурзі гетьманський небіж А.Войнаровський його дядько задумав перейти на бік шведів та прошведського короля Речі Посполитої саме під час перебування похідної гетьманської канцелярії в Дубно у 1705 р.¹⁰⁵ Окрім того, зі слів Войнаровського можна було зрозуміти, що вперше про невдоволення гетьмана І.Мазепа московською владою генеральна старшина дізналася під час перебування у Києві взимку 1706–1707 рр. «...Були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: «Кольби не я за вас стояв, то вас би вже давно солдатами зробили»¹⁰⁶.

«...І на тому присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, а не для інших яких-небудь забаганок, але

для вас усіх, під владою і регіментом моїм перебуваючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра матки моєї отчизни бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при допомозі Божій чинити, щоб ви з жінками і дітьми, і вітчизна з Військом Запорозьким так від московської, як і від шведської сторони, не загинули (виділення – Т.Ч.)»¹⁰⁷, – із такою патріотично-патетичною промовою звернувся вересневої ночі 1707 р. до канцеляриста Пилипа Орлика гетьман І.Мазепа, обґрунтовуючи своє бажання відмовитися від сюзеренітету Москви. Восени 1707 р. І.Мазепа сказав П.Орлику: «...однако верность мою к Царскому Величеству поти буду непременно продолжать, пока не увижу, с якою потенцією Станислав (Лещинский – Т.Ч.) к границам Украинским придет и jakie будут войск Шведских в государстве Московском прогресса; и если не сила наша будет боронить Украины и себе, то для чего и имеем сами и погибель лести и отчизну погубляти? И сам Бог будет видеть, что по нужде тое учинилисмо мы и, яко вольный незавоеванный народ, старались о способе целости нашей...»¹⁰⁸.

Однак на той час позбавитися царської опіки І.Мазепа ще не міг з огляду на такі вагомні причини військово-стратегічного, зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру (їх чітко роз'яснив сам гетьман у таємному посланні до короля С.Лещинського): по-перше, Київ та інші українські фортеці осаджені чисельними російськими гарнізонами; по-друге, основні сили Петра I знаходяться хоча й на території Польщі, але все ж таки ближче до України, ніж армія Карла XII Густава; по-третє, українське суспільство є політично роз'єднаним організмом («не в єдинодумстві суть згоди, і одні хочуть протекції московської, другі схильні суть до протекції турецької, треті смакують собі побратимство татарське, чинячи те з вродженої до поляків антипатії»)»¹⁰⁹; по-четверте, на Правобережній Україні продовжують бути сильними антипольські настрої; по-п'яте, що кілька тисяч регулярного російського війська завжди перебувають «при боці» гетьмана й не дадуть йому змоги вільно розпоряджатися своїми силами; по-шосте, Річ Посполита й сама потребує консолідації, адже є роз'єднаною на два політичні табори¹¹⁰.

Незважаючи на це, у жовтні 1707 р. І.Мазепа, якщо довіряти записам капелана короля Карла XII Нордберга, надіслав таємного листа С.Лещинському із пропозицією допомогти шведам знищити «шість чи сім тисяч московитів, які були в Україні»¹¹¹. Окрім того, швед Нордберг передав такі висловлювання українського гетьмана: «...козаки нічого так не бажають, як мати можливість позбавитися від володарювання царя, на яке вони дивляться як на нестерпне іго. Правда, вони самі його на себе наклали, але це відбулося в той час, коли вони були засліплені обіцянками, що вони збережуть свою свободу і що їм нададуть великі переваги, якими, однак, вони не скористалися»¹¹².

Вступ шведського короля до України повинен був викликати необхідність для гетьмана І.Мазепи та його оточення визначитися у війні між Росією та Швецією, чю сторону займати¹¹³. Найкраще, як це не дивно, позицію українського гетьмана у жовтні 1708 р. пояснив у своїй ґрунтовній із погляду використання архівних документів і матеріалів, але надзвичайно ідеологічно заангажованій книзі відомий радянський історик Є.Тарле. Зокрема він писав, що І.Мазепа «боявся полного разорения Украины от наступающего Карла и отступающего или параллельно идущего русского войска и прежде всего он хотел чтобы окончательный приговор судьбы был произнесен в пользу Карла в коренной России, в Смоленске или в Москве, или под Москвой. Потом он, гетман богатой Украины, уцелевший от фурии войны, как тогда выражались, напишет Петру «вежливое письмо» (так заявил сам И.Мазепа) с благодарностями за прошлое и с известием о расторжении связи с Россией. Это в случае победы Кар-

ла. А в случае поражения Карла в коренной России все-таки можно переменить фронт и так или иначе помириться с царем...»¹¹⁴.

Досить інформативною й переконливою з огляду на перебування в українсько-шведському таборі та спілкування з багатьма козацькими старшинами, у т. ч. і з самим гетьманом І.Мазепою, виглядає запис сучасника – словацького просвітителя Данієля Крмана у «Подорожньому щоденнику» щодо висвітлення мотивацій українського правителя та членів гетьманського уряду відносно зміни протектора для своєї держави: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він [Мазепа] у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського (?) воеводства (тут, очевидно, йшлося про полки Правобережної України – Т.Ч.). Навпаки – від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово... Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воеводи і, склавши присягу мовчання, відійшли...»¹¹⁵.

Перебуваючи у першій половині листопада 1708 р. у Бахмачі, І.Мазепа направив свого посланця Нахимовського до С.Лециньського. Той мав передати польському королю лист із проханням терміново надіслати військову допомогу. «Консистенція» для польських підрозділів призначалася в Переяславському, Київському та Ніжинському полках¹¹⁶. Як засвідчував Данило Апостол, саме тоді І.Мазепа ознайомив генеральну старшину зі змістом універсалу польського короля С.Лециньського та листів до нього воеводи Руського воеводства Корони Польської С.Яблоновського і підканцлера Великого князівства Литовського С.Щуки. Зокрема у королівському універсалі, за твердженням очевидця, йшлося про надання **«Україні вольностей як в Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському»** (виділення – Т.Ч.)¹¹⁷.

Під час дислокації похідного штабу шведського короля у Ромнах на виконання попередніх українсько-шведських домовленостей гетьман І.Мазепа видав універсал до полковника, старшини та жителів Лубенського полку про надання для потреб армії Карла XII Густава 24 тис. возів, 40 тис. свиней, 60 тис. осьмачек муки та 40 тис. осьмачек пшениці¹¹⁸. Перебуваючи в середині листопада у Гадячі, І.Мазепа видав ряд універсалів до сотників та в'їтів Полтавського полку з наказом прибути до нього «для певних справ»¹¹⁹.

Перебуваючи в Ромнах, на початку грудня І.Мазепа написав листа до С.Лециньського, в якому від імені «всієї України» просив польського короля надіслати необхідну військову допомогу¹²⁰. Із цим посланням до Речі Посполитої гетьман відправив свого посланця, роменського міщанина Ф.Хлюса. Той мав передати королеві гетьманський лист із проханням якнайшвидше прийти на допомогу йому та Карлу XII Густаву. Однак мазепинський посланець на початку січня 1709 р. був перехоплений поблизу правобережного містечка Лисянки солдатами Д.Голіцина й відправлений до Г.Головкіна. Останній запропонував Скоропадському використовувати лист І.Мазепи до С.Лециньського як доказ «запродання малоросійського народу в тяжку неволю польську» й ознайомити з його змістом усіх жителів Лівобережної України¹²¹.

Протягом другої половини листопада війська Карла XII Густава перебувало поблизу міста Ромни, 18 листопада 1708 р. гетьман І.Мазепа «пошол на Гадяч и намерение имеет воровское, чтоб ему забунтовать запорожцами»¹²². Наприкінці листопада штаб Карла XII Густава перемістився до полкового Гадяча. Цікаво, що тут шведський монарх-протестант під час дня св. Миколая відвідав

службу в одному з православних соборів міста. Про це залишив запис у своєму щоденнику Д.Крман¹²³. Із-під Гадяча компанійські козацькі підрозділи здійснювали виїзди у напрямку містечка Сміли та інших населених пунктів Полтавщини.

16 грудня 1708 р. шведський король Карл XII Густав видав універсал до українського народу, в якому йшлося про те, що він як монарх-сюзерен «гетьмана, Військо Запорозьке і народ малоросійський в оборону нашу приймаю, яко теж публічним цим Універсалом же прийняли оголошуєм, з тим наміром, як його і їх від неправого і недружнього московського панування, **при допомозі Божій, боронити хочемо і доти охороняти і захищати обіцяємо, поки пригноблений народ, скинувши ярмо московське, до давніх своїх не прийде вольностей... (виділення – Т.Ч.)**»¹²⁴. При цьому Карл XII Густав указував на злочинне порушення московською стороною «прав і вольностей» Війська Запорозького¹²⁵ та закликав українців бути вірними йому та гетьману І.Мазепі.

Відомо, що певна частина населення найбільших на Лівобережній Україні Ніжинського, Гадяцького та Полтавського полків підтримала заклики шведського короля та українського гетьмана, але з огляду на присутність там російських військ не могла відкрито перейти на бік нового суверена. Підтвердженням цьому, зокрема, було повідомлення В.Долгорукого до Петра I: «Полтавський полк велми скуден провиантом и пробавитца им нечем, а к нынешней шатости запорожцев опасен от них. Тебе, государю, известно, каковы полтавцы шатки и близки к запорожцам..., опасно зело, чтоб они не пристали к их воровству и пущей бы пакости не наделали»¹²⁶. А жителі Лохвицької сотні перед російськими урядовцями засвідчували, що, незважаючи на перепони, їхній сотник разом зі старшиною подалися до табору І.Мазепи: «... самих начальних [старшин] наших тут (у Лохвиці – Т.Ч.) нема і самі про них не відаємо, де знаходяться»¹²⁷.

Причини і сам процес відмови І.Мазепи від протекції російського царя Петра I та перехід українського регіментаря під зверхність шведського короля Карла XII Густава детально висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії¹²⁸. Узагальнюючи доробок попередників, слід зазначити, що переконливі військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Великої Північної війни, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II Саксонського на користь шведського ставленика С.Лещинського, невдоволення в середовищі українського козацтва зарубіжними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату на «балтійському фронті» Північної війни – ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена – російського царя Петра I (поступове обмеження тим владних повноважень гетьмана-регіментаря, політичної та економічної автономії, спроби реформування і підпорядкування української армії тощо), змусили гетьмана І.Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини гетьманату лише на Москву, а з 1708 р. і до її кардинальної зміни вже на чолі об'єднаної на той час Козацької держави.

Підтримуємо думку тих дослідників, які відзначали вмотивованість такого вчинку українського гетьмана з погляду політико-правових відносин, які існували на той час у Центрально-Східній Європі. На той час між державами-суверенами та державами-васалами існував суспільний договір, який складався із взаємних прав та обов'язків й передбачав, що в обмін на «захист і пошанування правителів» з боку своїх протекторів підлегли обіцяли їм «покору, службу і вірність»¹²⁹. Такі домовленості передбачали взаємні добровільні зобов'язання, а їхніми основними елементами з боку європейських суверенів – королів та імператорів – були повага та забезпечення старовинних «прав і привілеїв» своїх підданих, необхідність їхнього військового захисту тощо. У випадку невиконан-

ня протекторами своїх обов'язків щодо протегованих держав їхні правителі – князі, графи, барони, курфюрсти, господарі, гетьмани та ін. – мали законне право на виступ проти володаря, або ж зміну свого патрона на більш лояльного.

Історики вже неодноразово звертали увагу на те, що воєнно-політичний виступ українського гетьмана І.Мазепи проти свого патрона був надзвичайно типологічно подібним до повстань кінця XVII – початку XVIII ст.: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 р.; угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703–1711 рр.; молдавського господаря Димитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 р. та ін.¹³⁰ До цього ряду «зрадницьких» виступів залежних правителів проти своїх володарів слід додати ще й те, що у ході Північної війни 1700–1721 рр. гетьман І.Мазепа, на нашу думку, хоча й невдало, але намагався повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640–1688 рр.), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву *Fuchspolitik*¹³¹.

Нагадаємо, що з 1525 р. частина бранденбурзьких земель під назвою Пруського герцогства перебувала у васальній залежності від Корони Польської, і лише під час Північної війни 1655–1660 рр. Пруссія звільнилася від зверхності польського короля. У січні 1656 р. Фрідріх I Вільгельм позбавився протекторату Речі Посполитої та перейшов на чолі свого війська на бік його супротивника – шведського короля Карла X Густава. Та через деякий час, у вересні 1657 р., курфюрст надав військову допомогу колишньому патрону, польському королю Яну II Казимиру, але вже в обмін на підписання тим угоди про звільнення Пруссії з-під його опіки. Проаналізувавши дії гетьмана І.Мазепи, який досить добре розбирався у лабіринтах тогочасної європейської політики, можна стверджувати, що в умовах Великої Північної війни він намагався уподібнитися до Фрідріха I Вільгельма та добитися більших «прав і привілеїв» для українських станів, тобто вищого міжнародного політико-правового статусу для Українського гетьманату. Цього він хотів досягнути шляхом лавірування між російським та шведським монархом, але з огляду на нищівну військову поразку Карла XII Густава від Петра I під Полтавою наприкінці червня 1709 р. ці плани так і не набули логічного завершення.

Отже, з огляду на кардинальну зміну міжнародної ситуації в умовах Північної війни 1700–1721 рр. гетьман І.Мазепа продовжив традицію полівасалітетної політики стосовно оточуючих монархічних дворів, яка розпочала впроваджуватися ще за доби Б.Хмельницького та його наступників на гетьманській посаді. Однією з причин досить частой зміни урядами І.Виговського, Ю.Хмельницького, І.Брюховецького, П.Дорошенка своїх протекторів протягом кінця 50-х – 70-х рр. XVII ст. була неможливість забезпечення об'єднання Українського гетьманату під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим із них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії або ж королем Шведського королівства (а саме у цьому чотирикутнику, головним чином, відбувалося «баражування» гетьманів від однієї до іншої протекції) краєвих «вольностей» для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також «прав та привілеїв» усіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства, тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

Від часу поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві 27 червня 1709 р. Український гетьманат став розглядатися російським урядом вже не як васальнозалежна союзницька держава, а як одна з провінцій (хоча і з залишками багатьох автономних ознак), що дісталася Москві на правах переможця у Північній війні 1700–1721 рр. І хоча маріонетковий уряд гетьмана І.Скоропадського усе ж таки намагався відстоювати «старовинні вольності» козацької України, однак із часом вона почала поступово перетворюватися на обтяжливий «бюрократичний додаток» до державно-політичної системи новопосталої на теренах євразійського континенту Російської імперії.

¹ *Канпелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С.125–144.

² *Себайн Д.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки / Пер. з англ. – К., 1997. – С.211–212. Див. також: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (вид. друге, доопрацьоване). – К., 2005. – С.7–22.

³ Із новітньої української історіографії див.: *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997; *Його ж.* До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – К., 1999. – С.102–121; *Сокирко О.* Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Серія історія. – Вип.42. – К., 1999. – С.26–31; *Його ж.* Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 – літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.2. – К., 2002. – С.281–291; *Його ж.* Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах. – Т.1. – К., 2006. – С.516; Північна війна та її наслідки для України. Збірник матеріалів наукової конференції – Полтава, 1992. Основна російська історіографія Північної війни представлена такими працями: *Карцов А.* Военно-исторический обзор Северной войны. – Санкт-Петербург, 1851; *Баскаков В.* Северная война. 1700–1721 гг. Кампания от Гродна до Полтавы 1706–1709 гг. – Санкт-Петербург, 1890; *Бобровский П.О.* Завоевание Ингрии Петром Великим (1701–1703). – Санкт-Петербург, 1891; *Мышлаевский А.З.* Северная война. Летняя кампания 1708 г. – Санкт-Петербург, 1901; *Кафенгауз Б.* Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) – Москва; Ленинград, 1944; *Koroluk W.* Polska i Rosja a wojna «Północna». – Warszawa, 1954; Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Сб. ст. – Москва, 1959; *Никифоров Л.А.* Русско-английские отношения при Петре I. – Москва, 1950; *Его же.* Внешняя политика России в последние годы Северной войны: Ништадтский мир. – Москва, 1959; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971; *Беспярых Ю.Н.* Россия и Финляндия во время Северной войны 1700–1721 гг. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1980; *Возгрин В.Е.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. – Ленинград, 1986; *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – Москва, 1990. Шведська історіографія: *Adlerfeld G.* Leben Carls des XII, Königs von Schweden. – Band 1–3. – Frankfurt; Leipzig, 1740–1742 (перевидання: *Ablerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede. – Amsterdam, 1940); *Stille A.* Carl XII's falttagsplaner 1707–1709. – Lund, 1908 (рос. переклад: *Стилле А.* Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. – Санкт-Петербург, 1912); *Bengtsson F.* Karl XII's levnad. – Stockholm, 1936; *Baumgardt R.* Karl XII – der Held aus Norden. – Berlin; Leipzig, 1938; *Haintz O.* König Karl XII von Schweden. – Berlin, 1958; *Jonasson G.* Karl XII: polska politik 1702–1703. – Stockholm, 1968; *Karlsson A.* Den jamlige undersaten: Karl XII's formogenhetsbeskattning 1713. – Stockholm, 1994; *Стриндберг А.* Карл XII. – Москва, 2002; *Liljegren B.* Karl XII. – Lund, 2004; *Brunner E.* Carolus Rex, Albert Bonnier. – Stockholm, 2005.

⁴ Саме «монаршою службою», тобто службою монарху Московського царства Петру I означувалася участь українського війська у Північній війні 1700–1721 рр. (Див., наприклад: Універсал І.Мазепи про надання командування глухівському сотнику О.Турянсько-

му від 9.III.1701 р. із Фастова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Част.II. – К.; Львів, 2006. – С.267).

⁵ Лист І.Мазепи до Петра I від 28.VIII.1700 р. з Батурина // Сіверянський літопис. – №1. – 2003. – С.63–67. Див. також: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С.Павленко. – К., 2007. – С.201–202.

⁶ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.201.

⁷ Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999. – С.103, 105.

⁸ Відомо, що бл. 2 тис. українських козаків дислокувалися у Гдові. Окрім того, 4 охотницьких полки під керівництвом Г.Пашковського, Ф.Степановича, Д.Чечеля та Л.Шульги перебували в Печерському монастирі неподалік Ізборська (Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С.249–250).

⁹ Сокирко О. Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка. Серія «Історія». – Вип.42. – К., 1999. – С.26–31.

¹⁰ Бутурлін Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. – Ч.1. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1819. – С.106–108; Балашова Ю.П. Из истории Великой Северной войны: начало Малой войны – зима 1700–1701 // Ученые записки Московского облпединститута. – Т.LXXIV. – Москва, 1958. – С.201–207; Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – С.105–120; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – С.256–257.

¹¹ Гадацький полк М.Бороховича, який перед цим дійшов до Пскова, нараховував 3 тисячі 847 козаків (Дядиченко В. Украинское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. – Москва, 1959. – С.249).

¹² Залишивши 2 компанійські полки на Псковщині на початку 1702 р., корпус Д.Апостола повернувся на батьківщину (Устрялов П. История царствования Петра Великого. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – Приложения. – С.206).

¹³ Военно-походный журнал генерал-фельдмаршала Б.Шереметева // Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1871. – С.80.

¹⁴ Цит. за: Балашова Ю.П. Из истории Великой Северной войны. – С.188.

¹⁵ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУВ ІР). – Ф.8. – Спр.№228м. – Арк.114; Сокирко О. Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 – літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.2. – К., 2002. – С.282.

¹⁶ Цит. за: Дядиченко В. Украинское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. – С.259.

¹⁷ Маркевич Н. История Малороссии. – Т.4. – Москва, 1842. – С.149–150.

¹⁸ Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – Москва, 1995. – С.545; Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. – К., 2003. – С.327.

¹⁹ Випадки повернення не лише окремих козаків, але й цілих підрозділів українського війська з театру бойових дій Північної війни постійно турбували гетьманський уряд І.Мазепи включно до 1708 р. (Див. наприклад: Лист І.Мазепи до царя Петра I від 10.I.1708 р. з Батурина // НБУВ ІР. – Ф.III. – Спр.7060–7148. – Арк.119–121 зв. Опубл.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.163–165).

²⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К., 2001. – С.241.

²¹ Наприклад, у відомостях про службу кар'єру лубенського полкового осавула Андрія Петровського у п. 18 читаємо: «Похід з полковником стародубським Миклашевським, посилено і наш Лубенський йому надано з іншими полками, під Бихів і Більцекевича взяли, в якій службі був я осавулом полковим» (Лазаревський А. Показание о службах лубенского полкового осавула А.Петровского // Киевская старина. – Т.LXV. – 1899. – С.7–12).

²² Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. Сб. статей. – Москва, 1997. – С.95.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.65; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Част.ІІ. – С.316.

²⁴ Зокрема у листі Г.Долгорукого до І.Мазепи від 20.II.1703 р. ішлося про «желання коронних гетманов, дабы с Мазепою против шведского войска имели согласие и помогал им своим поиском» (Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН (далі – Архив СПИИ РАН). – Ф.83. – Оп.1. – №1. – Л.36; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т.Таирова-Яковлева. – Вып.1: 1687–1705 гг. – Санкт-Петербург, 2007. – С.33).

²⁵ Грамота Петра I гетьману І.Мазепі від 20.II.1704 р. з Москви // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №517. – Л.1–1 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.1. – С.77–78. У приписці до цієї грамоти, що була зроблена рукою українського канцеляриста в Батурині 1.III.1704 р. зазначалося: «В дванадцять полків військо (козацьке – Т.Ч.) у сполученні з військами саксонськими 22 полка».

²⁶ Кордт В. Матеріали зі Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII ст. // Український археографічний збірник. – Т.III. – К., 1930. – С.26–28.

²⁷ Мемуари Лавренія Франциска Раковського (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – №2–3. – 2004. – С.29–30.

²⁸ Лист І.Мазепи до великого коронного гетьмана Речі Посполитої А.Сенявського від 16 травня 1705 р. із Батурина (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – №1. – 1998. – С.99–100. Див. також: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.213–214. Дана інформація підтверджується змістом листа Ф.Головіна до І.Мазепи від 21.IV.1705 р., в якому також вказувалося, щоб при поході на Брест-Литовський війська І.Мазепи «зацепили маєтности Потоцких, и из них всякой скот забрав, отослать в войско Царского Величества за их противность» (Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №1. – Л.1–1 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т.Таирова-Яковлева. – Вып.1: 1687–1705 гг. – С.111).

²⁹ Грамота Петра I гетьману І.Мазепі від 27.IV.1705 р. із Москви // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №522. – Л.1–1 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.1. – С.112–115.

³⁰ Лист Петра I до гетьмана І.Мазепи від 19.VI.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1893. – С.364–365.

³¹ Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 27.VII.1705 р. з-під Збаража // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №18. – Л.1–3 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.139–143.

³² Лист І.Мазепи до Ф.Головіна від 22.VIII.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – С.910–913.

³³ Виписка із листа Ф.Головіна до І.Мазепи від 18.VIII.1705 р. // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №1. – Л.26; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.1. – С.112–115.

³⁴ Лист І.Мазепи до О.Меншикова за серпень–вересень 1705 р. з Люблінського воєводства // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №19. – Л.1–1 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.143–144.

³⁵ Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 1.X.1705 р. з-під Красного Ставу // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №21. – Л.1–3 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.145–147.

³⁶ Уривок з анонімної рукописної газети від 10.IX.1705 р. (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – №2–3. – 2004. – С.29–34.

³⁷ У відомостях про початок військової служби козацького старшини, сина полковника Прокопа Силевича Тимофія, наприклад, читаємо: «Став я служити в 1705 р. і був у поході під Замостям...» (Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.4. – К., 1914. – С.613).

³⁸ Лист Ф.Головіна до гетьмана І.Мазепи від X.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – С.1014.

- ³⁹ Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 4.X.1705 р. // Архив СПНИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №23. – Л.1–2 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.149–150.
- ⁴⁰ Статті Петра І до гетьмана І.Мазепи від 20.X.1705р. // Там же. – С.468–469.
- ⁴¹ Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 9.IX.1705 р. з військового обозу // Исторический журнал. – №12. – 1940. – С.74.
- ⁴² Універсал І.Мазепи про надання П.Полуботку командування над козацьким військом від 9.XI.1705 р. з табору під Замостям // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.75; Універсали Івана Мазепи. – Част.ІІ. – С.353.
- ⁴³ Лист Ф.Головіна до гетьмана І.Мазепи від 26.XI.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – С.1050.
- ⁴⁴ Лист І.Мазепи до гадяцького наказного полковника від 1 грудня 1705 р. з Дубна // Киевская старина. – №73. – 1901. – С.10–11.
- ⁴⁵ Про «місію Вольського» див.: Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К., 2008. – С.159–160.
- ⁴⁶ Лист І.Мазепи до О.Меншикова за грудень 1705 р. з Дубна // Архив СПНИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №27. – Л.1–5 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.155–158.
- ⁴⁷ Лист І.Мазепи до гадяцького наказного полковника від 21.XII.1705 р. з Дубна // Киевская старина. – №73. – 1901. – С.10–11.
- ⁴⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.708.
- ⁴⁹ Лист І.Мазепи до Петра І від 11.II.1706 р. з Дубна // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1893. – С.574–576.
- ⁵⁰ Лист І.Мазепи до Ф.Головіна за 1706 р. з Дубна // НБУВ ІР. – Ф.ІІІ. – Спр.7060–7148. – Арк.188–190. Опубл.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.142–143.
- ⁵¹ Універсал І.Мазепи до шляхти Волинського воєводства від 16.II.1706 р. з Дубна // Архив ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т.2. – С.686–688; Універсали Івана Мазепи. – Част.ІІ. – С.354–355.
- ⁵² Лист І.Мазепи до російського боярина від 18.III.1706 р. з Мінська // НБУВ ІР. – Ф.ІІІ. – Спр.7060–7148. – Арк.221–224 зв. Опубл.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.144–146. У відомостях про військову службу козацького старшини Тимофія Силевича читаємо: «...в 1706 р. був у Несвіжі, де шведи нас розбили і полковника нашого Миклашевського убито, і звідти піший вийшов» (*Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – Т.4. – С.613).
- ⁵³ Як дослідив В.Станіславський, гетьман І.Мазепа зібрав гроші для викупу полковника Мировича та інших полонених козаків і передав їх російському урядовцю Л.Долгорукову. Однак ця сума з різних причин так і не потрапила до шведського командування, хоча декілька переяславських сотників все ж таки втекли з полону (*Станіславський В.* Від упорядника / З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. – С.7).
- ⁵⁴ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1893. – С.857–858; Оглобин О. Указ. праця. – С.242–243.
- ⁵⁵ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – С.862.
- ⁵⁶ Лист І.Мазепи до царя Петра І від 22.V.1706 р. з Гомеля // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1893. – С.860–861.
- ⁵⁷ Лист І.Мазепи до царя Петра І від 23.IX.1706 р. з Києва // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1893. – С.1022.
- ⁵⁸ Грамота Петра І гетьману І.Мазепі від 18.I.1707 р. // *Масловский Д.* Северная война. Документы 1705–1708 гг. – Санкт-Петербург, 1892. – С.166.
- ⁵⁹ *Масловский Д.Ф.* Северная война. Документы 1705–1708 гг. – С.171.
- ⁶⁰ Універсал І.Мазепи до полковників і старшин Війська Запорозького від 26.IV.1707 р. з Жовкви // Російська наукова бібліотека в Санкт-Петербурзі, відділ рукописів. – Ф.731. – №873 (копія 1831 р. з оригіналу, який належав кн. Д.Долгорукому). Опубл.: Яковлева Т. Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.542–543. Цей документ Т.Яковлева помилково датувала 1702 р., хоча відомо, що того року гетьман І.Мазепа у Жовкві не був.
- ⁶¹ Цит. за: *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.IV. – Москва, 1842. – С.164.

- ⁶² Лист І.Мазепи до австрійського цісаря Йосифа I // Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – С.241–242 (переклад з німецької В.Дятлова). Див. також: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.226–227.
- ⁶³ Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 26.II.1708 р. з Фастова // Исторический журнал. – №12. – 1940. – С.75 (публ. Г.Георгієвського).
- ⁶⁴ Лист І.Мазепи до коронного мечника (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – №1. – 1998. – С.102.
- ⁶⁵ Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 5.VII.1708 р. з обозу (публ. Г.Георгієвського) // Там само. – С.77.
- ⁶⁶ Лист Петра I до гетьмана І.Мазепи від 10.VII.1708 р. // Маркевич Н. История Малороссии. – Т.4. – С.186.
- ⁶⁷ Лист Петра I до гетьмана І.Мазепи від 8.VIII.1708 р. з Горок (у поході до Мстиславля) // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.158.
- ⁶⁸ Лист Петра I до гетьмана І.Мазепи від 16.VIII.1708 р. з Мстиславля // Маркевич Н. История Малороссии. – Т.4. – С.158.
- ⁶⁹ Лист Петра I до гетьмана І. Мазепи від 6.IX.1708 р. з Улановичів // Там же. – С.159.
- ⁷⁰ Лист Петра I до гетьмана І.Мазепи від 14.IX.1708 р. з Латрів // Там же. – С.195.
- ⁷¹ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.8. – Вып.1. – №2516. – С.55.
- ⁷² Материалы Военно-учёного архива Главного штаба / Под. ред. А.Ф.Бычкова. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1871 – С.639–640.
- ⁷³ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.175.
- ⁷⁴ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.7. – Вып.2. – Москва; Ленинград, 1946. – С.681.
- ⁷⁵ Лист І.Мазепи до Г.Головкіна від 6 жовтня 1708 р. з обозу над Десною // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.163–167.
- ⁷⁶ «Грамота Государя к Гетману Мазепе о выводе войск из Малороссии пред прибытием в неё шведов» від 20.IX.1708 р. з обозу з-під Могутова // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.2. – С.159–160.
- ⁷⁷ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.2. – С.165.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ Там же. – С.167.
- ⁸⁰ Цит. за: Подьяпольская Е. Военные советы 1708–1709 гг. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. – С.123.
- ⁸¹ Чтения ОИДР. – Кн.1. – 1859. – С.163–168.
- ⁸² Сокирко О. Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 – літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.2. – С.283.
- ⁸³ Лист Петра I до гетьмана І.Мазепи від 20.IX.1708 р. з обозу біля Могутова // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – С.160.
- ⁸⁴ Лист Г.Головкіна до гетьмана І.Мазепи від 10.X.1708 р. з Почепа // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – С.160–163.
- ⁸⁵ Там же. – С.163.
- ⁸⁶ Лист Г.Головкіна до царя Петра I від 16.X.1708 р. з Погара // Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1909. – С.61–62.
- ⁸⁷ Там же.
- ⁸⁸ Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII. – Т.III. – Р.354; Див. також: Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. – Москва, 1958. – С.215.
- ⁸⁹ Залишився опис зустрічі гетьмана і старшини зі шведським королем, залишений очевидцем, словаком Даніелем Крманом: «Він (Мазепа – Т.Ч.) прийшов до короля з малою кількістю вояків, які замість прапора несли довгу жердину (бунчук – Т.Ч.), верх якої був оздоблений позолоченою кулею з великою кінською гривною. Це була хоругва воеводи, інші були менші, частково з кулями, частково з шовку, котрий був означений

знаком хреста, але згадані гриви вже не мали. Після авдієнції І.Мазепа сидів за столом з Найяснішим королем, який сам зайняв один бік довжелезного стола. На другому боці стола, праворуч від короля сидів І.Мазепа зі своїми вельможами. Їх було здається десять... Коли закінчився обід, король захочений новиною, попросив принести мазепинську хоругву. Мазепа, однак, відійшов до своїх частин, розташованих в сусідніх, переповнених шведами місцях...» (*Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К., 1999. – С.37).

⁹⁰ Листи Петра I до полтавського, чернігівського та наказного ніжинського полковників від 29 X.1708 р. з обозу біля с. Погребки на Десні // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.776–777.

⁹¹ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.8. – Вып.2. – С.873; *Подьяпольская Е.* Военные советы 1708–1709 гг. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. – С.126.

⁹² Про це ширше див.: *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. – К., 2007.

⁹³ *Оглоблин О.* До історії української політичної думки на початку XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т.ХІХ. – К., 1928. – С.238–241.

⁹⁴ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.55–57.

⁹⁵ Таємні переговори троцького каштеляна М.К.Котела з гетьманським представником О.Покорським за 1703 р. (Молодечна. Литва) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.266.

⁹⁶ М.Миклашевського спочатку було відсторонено від полковництва, але після короткого ув'язнення він знову керував козацькими підрозділами під час Північної війни й загинув у битві зі шведами під Несвіжем весною 1706 р. Влітку 1703 р. І.Мазепа звертався до Петра I із пропозицією не надсилати Миклашевського до Москви, щоб не викликати невдоволення в інших полковників. На що цар відповів гетьманові: «Смотреть над ним; только все отсрочить подлинно до бытности» (Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1889. – С.195).

⁹⁷ Запис сказаного І.Мазепою московському піддячому І.Никофорову від 16.I.1704 р. у Батурині // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.44–47.

⁹⁸ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.46.

⁹⁹ Цит. за: *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.4. – Москва, 1842. – С.161–163.

¹⁰⁰ Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 27.VII.1705 р. з-під Збаража // Архив СПН РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №25. – Л.1–2 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.149–150.

¹⁰¹ Лист І.Мазепи до Петра I від 13.X.1705 р. з-під Замостя // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1893. – С.1012–1014.

¹⁰² Основа. – Октябрь. – Петербург, 1862. – С.2.

¹⁰³ Лист Петра I до гетьмана І.Мазепи від 24.X.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1893. – С.474–475.

¹⁰⁴ Лист І.Мазепи до О.Меншикова за грудень 1705 р. з Дубна // Архив СПН РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №27. – Л.1–5 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.155–158.

¹⁰⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.732.

¹⁰⁶ Там само. – С.733.

¹⁰⁷ Там само. – С.354.

¹⁰⁸ Там само. – С.356.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ *Nordberg J.A.* Histoire de Charles XII. – Т.ІІ. – Р.190.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Труды русского военно-исторического общества. – Т.ІІ. – С.154.

¹¹⁴ *Тарле Е.* Северная война. – С.237.

¹¹⁵ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) / Упор. М.Неврий. Переклади зі словацької О. і Г.Булахи. – К., 1999 (переклад здійснено за виданням: *Krman D.* Itinerarium. Cestovny dennik z rokov 1708–1709. – Bratislava, 1969). – С.38.

¹¹⁶ *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С.327–328.

- ¹¹⁷ Цит. за: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.410.
- ¹¹⁸ Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка від 8.XII.1708 р. // *Грушевський О.* Глухів і Лебедин (1708–1709) // *Записки НТШ.* – Т.92. – Львів, 1909. – С.61–63.
- ¹¹⁹ Універсал І.Мазепи до опошнянського сотника та вїта від 19.XI.1708 р. з Гадяча // *НБУВ ІР.* – Ф.VIII. – Спр.1771–1845. – Арк.23. Опубл.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.182.
- ¹²⁰ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. «Малороссийские дела» (1708 г.). – Д.103. – Л.2; *Тарле Е.* Северная война. – С.262–263.
- ¹²¹ Лист Г.Головкіна до гетьмана І.Скоропадського від 22.I.1709 р. з Сум // *Матеріали Воєнно-ученого архива Главного штаба.* – Т.1. – С.640–641.
- ¹²² Лист А.Ушакова до О.Меншикова від 20.XI.1708 р. з Талалаївки // *Труды Императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.).* – Т.3. – Санкт-Петербург, 1909. – С.24.
- ¹²³ «На святого Миколая після звичання всіх дзвонів сходились до церков, які оздоблювали великою кількістю запалених свічок. Був виставлений образ святого Миколая, котрого всі цілували, затримуючи порядок між чоловіками і жінками... На цю службу прийшов Королівська Величність зі своїми міністрами...» (*Крман Д.* Подорожній щоденник. – С.51).
- ¹²⁴ Універсал Карла XII до українського народу від 16.XII.1708 р. з Ромен // *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.4. – Москва, 1842. – С.260–270.
- ¹²⁵ Промовистим фактом є те, що в оригіналі маніфесту Карла XII, що потрапив до росіян і зберігається в РГАДА (Ф. «Шведские дела» (1708 г.). – Д.6. – Л.1–4) було витерто перші речення, в яких перераховувалися «образи», нанесені московським царем Шведському королівству (*Тарле Е.* Северная война. – С.265).
- ¹²⁶ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.7. – Вып.2. – С.692.
- ¹²⁷ Там же. – Т.8. – Вып.2. – С.876.
- ¹²⁸ Слід вказати на укладену істориком О.Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу» розміщену в додатках (с.426–443) до монографії: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (друге видання). – Нью-Йорк; К., 2001. Див. також підготовлену С.Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І.Мазепу та його добу, що нараховує 1 тисячу 757 позицій (*Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.458–549).
- ¹²⁹ Див., наприклад: *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. – Kingston and Monreal, 1986.
- ¹³⁰ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С.8. Порівн.: *Артамонов В., Кочегаров К., Курукин И.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – Санкт-Петербург, 2008. – С.15.
- ¹³¹ Докл. див.: *Huttl L.* Der Grosse Kurfürst Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Eine politische Biographie. – Munchen, 1984; *Szymczak B.* Fryderyk Wilhelm. Wielki Elektor. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2006.

The article is dedicated to 300th anniversary of hetman Ivan Mazepa's military-political speech, of Ukrainian-Swedish Union and Poltava Battle. The author examines participation of early-modern Ukrainian state in the Great Northern War of 1700–1721 that is shown through the change of international and military-political situation in Central, Northern and Eastern Europe. The article reveals the formation of idea and reasons for severance of relations between Ukrainian Hetmanat and Moscow tsar Peter I and motivation of I.Mazepa's passing onto the Swedish king Karl XII Gustav's side.

О.Г.Сокирко*

ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ БИТВІ 27 ЧЕРВНЯ 1709 Р.

Стаття присвячена з'ясуванню складу, чисельності й участі збройних формувань гетьманів І.Мазепи та І.Скоропадського у бойових діях напередодні й під час Полтавської битви 27 червня 1709 р., а також стратегічних планів шведської і російської сторін щодо використання українських військ.

Як би це не здавалося дивним, але у вітчизняній історіографії, що зверталася до історії України доби Великої Північної війни 1700–1721 рр., спеціального дослідження, присвяченого участі українських військ у подіях під Полтавою у червні 1709 р. і досі немає. Причини цього, на наш погляд, криються в декількох обставинах: національно орієнтована українська, а також і зарубіжна історіографії трактували Полтавську битву переважно як поразку українського самостійництва в змаганнях із наступом російського централізму, тож сама битва та її перебіг поставали в творах істориків лише як антураж у трагедії мазепинців¹. В українській радянській історіографії при дослідженні подій 1708–1709 рр. основна увага зверталася на висвітлення так званої «народної війни» проти шведів, котра мала свідчити про «єдність двох братніх народів – російського та українського» – в доланні тернистого шляху до «світлого майбутнього»². До інтуїтивного оминання Полтавської битви (виняток становила хіба що участь козаків і міщан в обороні полтавської фортеці) українських істориків радянської доби змушувала ще й політкоректність – при аналізі битви довелося б говорити про участь козацтва не лише на боці Петра I та Скоропадського, але й Мазепи та Карла XII, що підважило б ідеалізовану картину українсько-російського побратимства³. Нарешті, обидві історіографії слабували відсутністю в них фахової військово-історичної галузі, яка б зацікавилася місцем і роллю українських збройних сил у Полтавській битві⁴.

Добре відомо, що до літа 1709 р., тобто вирішальної фази російсько-шведського протистояння, козацька Україна лишалася розколотою, насамперед, на рівні політичної еліти, що опинилася поміж двох вогнів політичного вибору. Обидва табори, котрі поступово сформувалися осінню 1708 р. (після об'єднання Мазепи з Карлом XII та обранням на гетьманство Скоропадського), володіли різними військовими й людськими ресурсами, співвідношення яких не було сталим і змінювалося в залежності від стратегічного становища їхніх протекторів – шведів і росіян, а також лояльності/нелояльності до них козацтва й решти суспільства, що однаково потерпали від жахів війни, котра вперше після майже сорокарічного мирного затишшя охопила терени Гетьманщини.

У даній статті спробуємо поставити й частково розв'язати декілька чільних проблем, пов'язаних з участю українських військ на завершальному етапі російсько-шведського протиборства – Полтавській битві 27 червня 1709 р. По-перше, належить з'ясувати, якими силами володіли напередодні битви гетьмани Іван Мазепа та Іван Скоропадський і яке місце їхні військові можливості займали в планах шведського та російського командування. По-друге, варто буде торкнутися, власне, участі гетьманських військ у самій битві на різних її етапах⁵.

* Сокирко Олексій Григорович – канд. іст. наук, доцент історичного факультету Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка.

E-mail: sag@mail.univ.kiev.ua

Слід зазначити, що дослідник, який береться до аналізу поставлених вище проблем, неминуче стикається із серйозним браком джерел. Насамперед варто зауважити, що практично повністю відсутня власне «внутрішня», українська документація, котра б виходила із ставок обох гетьманів і давала більш-менш повне уявлення про склад, чисельність, пересування військ, розпорядження, які вони одержували від шведського чи російського керівництва тощо. Частина цих документів – «мазепинський» архів (поточне діловодство гетьмана, що перебувало і пересувалося разом із ним), очевидно, частково загинув, а частково ж був розпорошений у бендерській еміграції після 1709 р. Поодинокими й розрізненими є аналогічні документи, що нагромаджувалися при канцелярії Скоропадського⁶. Також відсутні тогочасні джерела статистичного характеру (компюти й «веденія»), за якими можна було б встановити орієнтовну чисельність обох гетьманських військ. Натомість згадки про участь тих чи інших сотень, куренів, окремих козаків і старшин у битві містять пізніші компюти й ревізії, складені протягом 10–30-х рр. XVIII ст. Чимало аналогічних згадок є також у хронологічно пізніших формулярах, послужних списках козацьких старшин і супліках рядового товариства, звернених до гетьманської або ж царської влади у справах підвищення по службі, надання маєтностей та пільг. Утім, при використанні цієї групи джерел слід пам'ятати, що нерідко фігуранти цих справ, зокрема прохачі й чолобитники, вже а posteriori могли перебільшувати свої бойові заслуги «при баталії Полтавской».

Винятково зарубіжними з походження є наративні джерела, котрі оповідають про характер дій козацьких військ напередодні та під час Полтавського бою. Більшість із них належить до шведського табору, що за відсутності російських чи українських аналогів, ускладнює перевірку їхньої інформації. Аналіз свідчень декількох шведських щоденників показує, що каролінери загалом погано вирізняли союзних реєстрових козаків і запорожців від інших нерегулярних формацій (наприклад, волохів і калмиків) свого та й російського війська⁷. Тож інформація, вміщена у різних групах джерел, на сьогодні дозволяє хіба що наближено говорити про з'ясування масштабів і форм участі гетьманських військ у Полтавській битві.

Становище шведсько-українського війська після зимової кампанії 1708–1709 рр. було вкрай важким і в королівській ставці дебатовалися принаймні два плани подальших дій: або відвести знекровлену армію за Дніпро і з'єднатися там із загонами С.Лещинського та корпусом Е.Крассау, або ж лишитися в Гетьманщині й очікувати на вступ у війну Криму⁸. Войовничому Карлу, очевидно, ішлося про те, аби змусити росіян до генеральної битви, якої вони від часу бою при Головчині (липень 1708 р.) послідовно уникали, справедливо побоюючись хоча й ослабленої, але ще грізної шведської армії. Полтава, біля якої в середині квітня 1709 р. перебувала значна частина сил союзників, виявилася ключовим пунктом в їхніх планах. Мазепа, перебуваючи тут, хотів зберегти зв'язок із запорожцями та Кримом, Карл – спровокувати росіян на лобове зіткнення і, в разі перемоги, мати у своїх руках вихідний пункт для руху на Слобожанщину, а відтак і Москву⁹.

Наприкінці квітня 1709 р. об'єднане шведсько-українське військо зосереджувалося в трикутнику Старі Санжари (граф К.Піпер із 3-ма піхотними полками), Велике Будище (генерал К.Г.Роос із 2-ма піхотними та 2-ма кавалерійськими полками), Жуки (генерал Х.Ю.Гамільтон із 6-ма піхотними та 4-ма кавалерійськими полками і головні сили Мазепа)¹⁰. Після зосередження на початку травня головних сил королівської армії довкола Полтави штаб-квартира мазепинських військ продовжувала дислокуватися в Жуках, що контролювали найпівнічнішу частину розташування шведсько-українських сил. Перебіжчики та полонені, захоплені росіянами, свідчили, що «Мазепа стоить при деревне, ко-

торая стоит при конец лесу..., при нем войска швецкаго четыре полка конных, 2 пехотных, да компанейцов 3 полка конных, 1 пехотный и семь хоронок волохов, которые средние товарищество ..., а добрые при короле под Полтавою»¹¹. Звідси гетьман висилав кінні розвідувальні загони та під'їзди по всій течії Ворскли, відстежуючи пересування росіян і забезпечуючи облогу Полтави. Так, на початку червня російські офіцери неодноразово сповіщали своє командування про те, що «на тамошней стороне (себто Ворскли – *О.С.*) неприятельские караулы есть и ездят от Полтавы к Старым и Новым Сенжарам шведов и волохов и кунпанейцов сот по пяти и по шести, а инья стоят около Старых и Новых Сенжар»¹². Одночасно Мазепа виділив у розпорядження короля головні сили запорозької піхоти, яку залучили для ведення облогових робіт та охорони траншей навколо Полтави. 30 квітня до фортеці разом із колоною генерал-майора А.Спарра прибуло 4000 запорожців, а 17 травня – ще 2000¹³.

На початку травня російська армія займала позицію поблизу Котельви на лівому березі Ворскли, звідки 17 травня 1709 р. Скоропадський одержав розпорядження канцлера Г.Головкіна просуватися зі своєю кіннотою до заблокованої шведами Полтави «и чинить ему (противнику – *О.С.*) по всякой возможности сильныя развращения и поиски»¹⁴. Попередніми царськими указами йому також наказувалося звести на Пслі декілька мостів, захистивши їх ретраншементами, а війська тримати «легко без обозу на вьюках»¹⁵. На те, що його силам і надалі відводитиметься допоміжна роль, вказувало наступне розпорядження, видане днем пізніше, згідно з яким, до козаків мали долучитися 3 драгунські полки генерал-майора Г.Волконського, разом з якими гетьман мав «стать при крепком пасе и над неприятелем промысл чинить по возможности»¹⁶. За декілька днів корпус Скоропадського разом із приданими йому драгунами мав відсунутися вгору по течії Псла і зайняти позиції поблизу Сорочинців, де знаходилася російська залага, «дабы возможно оттуду с здешними войски (тобто головними силами російської армії – *О.С.*) иметь ближе и свободнее комуникацию». Гетьман мав приєднати до себе Миргородський полк і постійно висилати вздовж річки роз'їзди та караули, непокоячи тили шведської армії¹⁷. Таким чином, ці дії забезпечували вже неодноразово застосовану Петром I стратегію виснаження противника безперервними рейдами, дрібними нападами та удаваними наступами. Кінцевою її метою було розпорошення та знекровлення ворожих військ, котре допомогло б підготувати переправлення на правий берег р.Ворскли головних сил російської армії¹⁸.

Частково відволікаючи увагу шведів від Полтави, 12–13 травня російська армія зосередилася поблизу с. Крутий Берег навпроти обложеної фортеці. 17 червня для забезпечення переправи на правий берег Ворскли перекинули передовий загін генерала К.Ренне, який закріпився в районі с.Петрівка і звів тут кілька укріплень. 21 червня сюди ж підійшли головні сили російської армії¹⁹. Після тісного наближення росіян Карл відчув неминучість зіткнення. 16 червня до Жуків було перекинуто кавалерію генерал-майора К.-Г.Крейца²⁰. Російські кавалерійські роз'їзди дедалі частіше нападали на розташування шведів і мазепинців, після одного з яких, що стався 19 червня, гетьманську ставку разом із королівським двором було переведено ближче до Полтави, де їм можна було забезпечити надійніше прикриття²¹.

Сили супротивників були нерівними: російське командування могло зосередити на полі бою 37 000 – 40 000 чол. (не рахуючи українських козаків і калмиків) при близько 100 гарматах, тоді як шведи – лише 25 000 – 27 000 чол. (з яких приблизно 5000–7000 становили нерегулярні козаки та наймані волохи) і мали всього 4 гармати²². Попри чисельну перевагу, Петро I довго не наважувався на вирішальне зіткнення, прораховуючи всі можливі його наслідки. Карл XII, маючи перед собою вже розгорнуте російське військо, запланував

атакувати його 29 червня, та 26 червня дістав звістку, що росіяни незабаром одержать підкріплення від калмицької орди. Зволікати далі, аби ще збільшити чисельну перевагу супротивника, було неможливо і битву було призначено на 27 червня²³.

Якими військами реально могли оперувати в переддень битви тодішні українські гетьмани – Іван Мазепа та Іван Скоропадський? У спеціальній літературі спроби точно визначити кількість збройних прибічників останнім часом було зроблено лише щодо мазепинського табору на самому початку переходу гетьмана до шведів восени 1708 р. Чисельність же його військ напередодні Полтавської битви взагалі ніколи точно не обчислювалася, тому історики оперували здебільшого припущеннями. Так, В.Петрів уважав, що гетьман у своєму розпорядженні мав не менше 10 000 – 13 000 самих лише запорожців, не рахуючи власних козаків та найманців²⁴, Б.Крупницький, а слідом за ним і О.Оглоблин, спираючись переважно на шведські джерела, твердили, що їхня загальна чисельність не могла перевищувати 10 000 чол.²⁵ Кількість же війська, стягнутого під Полтаву Скоропадським, в історіографії взагалі не дебатовалася.

Підрахувати чисельність військ І.Мазепа під час битви досить непросто. По-перше, вчені й досі не дійшли єдиної думки, скільки війська гетьман привів із собою до шведського табору. Кількісну більшість у ньому, безумовно, становили найманці-сердюки з полків Максима Самойловича та Якова Покотила (до 400 чол.) і 3 компанійські полки – Юрія Кожуховського (500 чол.), Гната Галаґана (за різними оцінками, від 500 до 1000 чол.) й Андрія Малами (останній фігурує в джерелах як Андріяш) (150 чол.)²⁶. Надвірне військо могло налічувати до 200–250 чоловік, а козаки реєстрових полків – від 300 до 1500 чол. Тобто, загалом на осінь 1708 р. у розпорядженні Мазепа могло бути від 3000 до 4000 чоловік. По-друге, підрахунки ускладнює та обставина, що ці відділи протягом зими – весни 1708–1709 рр. були активно задіяні в бойових операціях українсько-шведського війська й несли постійні втрати загиблими, пораненими, хворими й дезертирами (як-от полк Галаґана, котрий повернувся до Скоропадського ще у грудні 1708 р.). Отже, скільки з них зберегли боєздатність до літа 1709 р. точно визначити надзвичайно важко.

Нарешті, суттєвим підкріпленням для гетьманських сил були запорожці, котрих, за даними шведських джерел, було від 5000 до 7000 чол. Це підкріплення було дуже доречним не лише з огляду на кількість, а й якість – свіжі січові відділи, що тільки-но вийшли з Коша, не були виснажені зимовою кампанією 1708–1709 рр. і зберігали високий рівень боєздатності.

Структурно українське військо під Полтавою складалося з двох нерівних частин: гетьманської (меншої) та січової (більшої). Гетьманські війська були представлені трьома типами формувань: надвірним військом ясновельможного, охотницькими (найманими) та реєстровими козацькими полками.

Інформації про надвірне військо Мазепа збереглося надзвичайно мало. Традиційно цей рід війська складався з 1-ї піхотної роти та 1–2-кінних хоругв на чолі з особисто призначеними гетьманом ротмістрами²⁷. Завданням надвірних підрозділів були охорона гетьманського палацу в Батурині та заміських резиденцій, супровід ясновельможного і його двору у виїздах, посольствах, воєнних походах, прощах, полюванні та інших виправах²⁸. До складу рот також могли входити гетьманські дворяни «(дворяни при боку гетьманському) та озброєні слуги. Загальна чисельність надвірних рот і дворян, таким чином, могла становити 250–300 чол. Надвірна кіннота складалася з драгунів. Не зовсім ясно є система їхнього комплектування: очевидно, більшу частину рот становили «охотники»-найманці з числа вихідців із Правобережжя та обезземелених покочаних і посполитих. Пішу варту гетьмана, яка несла переважно караульну службу, становили жолдаки (з польськ. *żold* – плата за службу; «жовнір»,

«жолнер», «żołnerz» або «żoldak» – вояки, які служать за жолд) чисельністю у 80 чол. на чолі з отаманом²⁹.

Охотницькі (наймані полки) склалися з піхоти – сердюків, та кінноти – компанійців. Наймані формування наприкінці XVII ст. утворювали окреме від козацького військо, підпорядковане гетьману та фінансоване державою. Полки набиралися на постійній основі шляхом вербування волонтерів («охотників») – обезземелених козаків, селян, запорожців, мігрантів, декласованих елементів. Охотницькі частини були екстериторіальними, і не маючи постійних місць дислокації, розташовувалися залогами в містах і фортецях, несли прикордонну службу. Їх забезпечення здійснювалося частково з гетьманської скарбниці (грошова платня, одяг, зброя, боєприпаси) та за рахунок місцевого населення (продовольство, фураж). Наймана піхота та кавалерія були зведені у полки – основні військово-адміністративні одиниці, що своєю чергою поділялися на сотні (роти) та курені, які іменувалися за прізвиськами своїх командирів. Спеціальних штатів організації війська не існувало. Компанійський полк налічував у середньому 500 – 600 чол., хоча траплялися й більші за чисельністю (800–1000 чол.). Командний склад полку складався з полковника, полкової (обозний, осавул, писар, хорунжий) та сотенної (сотник, хорунжий, писар, осавул, курінні отамани) старшини³⁰.

Ще менше відомо про чисельність реєстрових козаків, які перебували разом із гетьманом. При виході з Батурина наприкінці жовтня 1708 р. Мазепа мав при собі частину старшини й рядового товариства полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького.

Запорозьке низове козацтво за своїм озброєнням і спорядженням, очевидно, практично нічим не відрізнялося від реєстрового. У військово-організаційному відношенні Кіш поділявся на курені, що об'єднували козаків, які «вийшли» з однієї місцевості або регіону. Під час воєнних виправ із куренів формувалися відділи або полки на чолі з призначеною кошовою владою або виборною старшиною. Як свідчить досвід перших кампаній Північної війни, такі запорозькі полки мали збірний характер, складаючись з піхоти й кінноти.

Встановити загальну кількість козацьких і найманих військ, котрі лишилися на боці Петра I та склали присягу на вірність новому гетьману, колишньому стародубському полковнику Іванові Скоропадському, так само проблематично, як і з підрахунками чисельності мазепинців. Справа в тому, що при підготовці битви російське командування, судячи з усього, серйозно не брало до уваги військові можливості свого українського васала й тому козацькі полки, разом з іншими іррегулярними частинами, не фігурували в офіційному плані бою.

Назви полків, котрі опинилися під орудою ясновельможного на полі бою й прямо чи опосередковано брали в ньому участь відомі, нам завдяки послужним спискам їхніх старшин, складених пізніше. У світлі цих формулярів виглядає, що в розпорядженні гетьмана перебували козацькі полки – Ніжинський, Стародубський, Переяславський, Лубенський і Миргородський, а також компанійські полки Федора Степановича, Андрія Ковбаси та частина полку Василя Чуги, загальна чисельність яких, на думку сучасників, не перевищувала 8000 чоловік³¹.

У структурно-організаційному й технічному відношеннях реєстрові та компанійські полки нічим не відрізнялися від тих, що воювали на боці Мазепи. Виняток становили хіба що т.зв. засеймські сотні Ніжинського полку, котрі утворювали окреме військово-територіальне з'єднання, підпорядковуючись не полковнику, а безпосередньо гетьманові та Генеральній військовій канцелярії. Особливістю внутрішнього устрою сотень, до яких здебільшого були приписані заможні козаки-домогосподарі, був поділ їх на 2 категорії – виборних і підпомічників. У березні 1701 р. глухівському сотнику Олексієві Турянському було наказано розписати козаків 4-х засеймських сотень (Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької) на «лучшее» і «подлійшее» товариства, з яких

перші в повному озброєнні й з припасами повинні бути завжди готовими до військових виправ, а другі «тому виборнійшому товариству всякое всегда до подьему належитое чинити вспомогателство». Пізніше ця практика поширилася і на решту сотень – Ямпільську та Новомлинську. 6 засеймських сотень, території яких належали колишньому Глухівському полку, що недовго існував у 60-х рр. XVII ст. і був злитий із Ніжинським, утворювали частину гетьманської гвардії, «ходячи» під бунчуком ясновельможного³².

Обопільні приготування до битви були дещо хаотичними й дезорганізованими для шведів через раптові і дуже важке поранення Карла, одержане ним при об'їзді військ 17 червня, що намагалися зірвати переправу через Ворсклу російської дивізії генерала Л.Галларта. Цей випадок на декілька тижнів фактично усунув його від особистого командування штурмами Полтави та підготовки майбутньої битви. Це загалом негативно позначилося на подальшому перебігу подій – солдати й офіцери були схвильовані звістками про важкий стан короля, у верхівці керівництва армією виникали періодичні сварки між фельдмаршалом Карлом Густавом Реншильдом, призначеним головнокомандувачем, та рештою генералітету, штаб армії працював без належного керівництва й узгодженості³³.

Сум'яття у шведському таборі швидко використали росіяни, котрі після форсування Ворскли першими обрали позицію для майбутнього бою, нав'язавши, таким чином, противнику не вигідні умови його ведення. Петро I виходив із того, що шведи атакуватимуть першими, і, відповідно до цього, його план бою мав оборонно-наступальний характер. Головні сили російської армії розташувалися в укріпленому таборі, що простягнувся на північ від Яковецького лісу. У плані він являв собою чотирикутник, захищений із фронту і флангів валами та ровами; тил виходив на урвистий правий берег Ворскли. Перед фронтом табору й праворуч від нього простягалася відкрита рівнина, обмежена на заході Будищанським, а на сході Яковецьким лісами, на якій росіяни збудували 10 редутів, 4 з яких розташовувались уздовж умовного «коридору», а 6 – поперек. Оперативний простір цього коридору, витягнутого між двома лісами, був невеликим – всього лише близько 2 км завширшки, що в умовах лінійної тактики не дозволило б наступаючим одночасно ввести в дію більшість своїх військ, а система редутів, в яких розміщувалися піхота і артилерія, ускладнювала рух шведів через поле, розрізаючи їхні бойові порядки навпіл, і, крім того, піддавала їх фронтальному та фланговому обстрілу³⁴. Задум бою російської сторони, таким чином, полягав у тому, аби призупинити наступ противника вогнем редутів, максимально знекровивши його і, по можливості, спинивши темп просування. Після цього до бою мали вступити основні сили, котрі, вийшовши з ретраншементу, охопили б із флангів розітнуту навпіл шведську армію і, притиснувши її до редутів, знищити.

Королівська ставка усвідомлювала не вигідність своїх позицій. Саме тому задум Карла XII полягав у тому, щоб максимально швидко і непомітно для росіян пройти вузьким коридором між Будищанським та Яковецьким лісами і, минувши систему редутів, вдарити по кавалерії противника, котра розташувалася за ними. Одночасно кавалерія шведів мала з півночі відрізати табір росіян від тракту, котрий вів уздовж Ворскли і таким чином перервати їм шлях відступу, тоді як піхота у той же час атакувала б укріплений табір противника. Проте у випадку, коли б прихованість і темп цього маневру були порушені, весь план обіцяв зазнати фіаско³⁵.

Варто зауважити, що планування майбутньої битви російським і шведським штабами від початку практично не брало до уваги використання козацьких військ на скільки-небудь значимих ділянках бойового порядку або фазах бою. З одного боку, це пояснювалося спільним для російського та шведського команду-

вання поглядом на гетьманські війська як нерегулярні формації з низькою дисципліною, поганою виучкою й керованістю, здатні до виконання лише допоміжних завдань при головних силах регулярної армії (себто ведення розвідки, бойової охорони, переслідування, перетину комунікацій тощо). Ще у січні 1707 р. Петро I писав до Мазепи, що «... войско малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может»³⁶. Не кращої думки про бойові якості «легкого війська» був і шведський король, який неодноразово зі зверхністю висловлювався про польське коронне військо, волоську кінноту і козаків, з якими каролінерам довелося стикатися в попередніх кампаніях 1705–1708 рр. З іншого боку, протиборчі сторони не були впевненими у вірності своїх українських союзників. Попри жорстокі репресії над старшинами й утримування в заручниках сімей прибічників вірного Петрові гетьмана Скоропадського, цар на початку червня 1709 р. забороняв втаємничувати гетьмана і його оточення «о отакованье неприятеля», побоюючись «черкасского непостоянства»³⁷. Натомість, зі спогадів очевидців достеменно відомо, що Карл XII напередодні битви неодноразово зустрічався і радився з Мазепою, щоправда, предметом їхньої розмови, найочевидніше, були не так оперативні плани бою, як дипломатичні перипетії, в яких гетьман був для короля більш авторитетним радником³⁸. Хоч, можливо, шведів, після декількох спроб російської дипломатії дискредитувати Мазепу, і далі не покидали сумніви, чи то підозри у вірності їх українських альянтів.

Імовірно, побоюючись, що мазепинські козаки не витримають лобових ударів і вогню російського регулярного війська, й не вмюючи організовано маневрувати, можуть своїм відступом зім'яти шведські бойові порядки, Карл XII виділив більшість з них до резерву головних сил. Утім, Д.Крман, описуючи у своєму щоденнику бойове шикування каролінерів, твердить, що якусь частину козаків і волохів було задіяно і на бойовищі: «Генерал Реншильд зайняв праве крило, розташоване в напрямі ріки, Левенгаупт мав ліве крило. Король, підтримуючи обох генералів, тримав центральну позицію. Між кіннотою шведи помістили піхотинців, а козаків і волохів поставили на обох крилах»³⁹. Більшу частину гетьманського війська, однак, було розміщено біля с.Пушкарівки, де розташувався обоз. Тут розміщувалися частина королівського двору, гетьманська ставка Івана Мазепи, офіцерські дружини та діти, хворі, поранені, обозна обслуга та артилерійський полк із 28-ми гарматами, не задіяними в битві⁴⁰. З обозних возів було влаштовано вагенбург (укріплений табір), для охорони якого залучалися гетьманські найманці та реєстрові козаки, а також запорожці, загальна кількість яких оцінювалася шведами від 3000 до 4000 вояків (окрім них, тут перебували 3 рейтарські та 4 драгунські полки).

Ще 2000 чоловік кінноти було розміщено на правому крилі шведської армії вздовж нижньої течії Ворскли для охорони комунікацій. Для блокади Полтави, з боку якої зберігалася загроза вилазок, залишався загін у складі двох рот Лейбгвардії піхотного полку, Крунеборзького та Седерманландського піхотних полків, чотирьох рот Лейб-драгунського полку та 30 рейтар із 2-ма гарматами. Разом зі шведами також залишилася частина запорозької піхоти, чисельність якої, імовірно, не перевищувала 1000–1500 чол. Загалом, облоговий загін налічував близько 3000 вояків (переважно піхоти), що дозволяло досить надійно забезпечити праве крило і тил шведсько-української армії від несподіваних атак «полтавских сидельцев»⁴¹.

Точну дислокацію військ Івана Скоропадського напередодні бою встановити наразі не вдалося. Натомість відомо, що на ранок 27 червня, у розпал битви, його кавалерія була зосереджена на околицях Тахтаулова. Ця позиція, котра не була безпосередньо пов'язана з «ордер-де-баталь» головної російської армії, але прикривала її праве крило, дозволяючи водночас стежити за пересуваннями противника в районі Малих Будищ і трохи далі – Пушкарівки.

Переддень битви, 26 червня, пройшов у малопомітних приготуваннях сторін до вирішального зіткнення. Російські війська були зайняті впорядкуванням свого табору та будівництвом редутів, а в королівській ставці, при зібранні канцлера й генералітету, було оголошено про намір атакувати противника і підготовки диспозиції майбутнього бою. Внутрішні суперечки та недооцінка рівня підготовки противника командувачем армії фельдмаршалом Реншильдом призвели до того, що диспозиція складалася недбало, без належної розвідки місцевості та узгодження дій різних частин бойового порядку. Ставка не подбала і про бодай мінімальну інженерну підготовку поля бою, зокрема шляхів, котрі вели через вузьку прогалину між лісами до розташування противника.

Зважаючи на добре висвітлення в російській та шведській військово-історичній літературі перебігу самої Полтавської битви, немає необхідності зупинятися на її ретельному аналізі. З огляду на це, розглянемо лише ті вузлові етапи битви, котрі дозволяють краще осягнути характер задіяності в ній саме українських військ⁴².

Полтавська битва розпочалася у ніч на 27 червня зі шведської атаки російських позицій. Унаслідок поганого координування руху піхотних колон, шведи відразу ж втратили свій головний козир – несподіваність. Долаючи шквальний вогонь російської артилерії і відбиваючи контратаки кавалерії, каролінери спромоглися потіснити росіян і захопити кілька редутів. Але подальше їх просування було затримане атакою 17-ти драгунських полків першої лінії російського війська під командуванням князя О.Меншикова. Знекровлена вогнем редутів, шведська піхота зупинилася й мужньо відбивала фронтальні атаки російської кавалерії, одночасно стримуючи калмицьку кінноту із флангів. Ситуацію врятували введення у бій шведської кавалерії, котру висунули наперед через інтервали піхотних порядків. Утім, часу на впорядкування ескадронів та узгодження їхніх дій було обмаль, а командування ними виявилось дезорганізованим. Це давало можливість лише стримувати натиск росіян, але аж ніяк не контратакувати їх.

Меншиков, який командував передовими частинами кавалерії, вважав, що настав сприятливий момент для вступу до бою головних сил російської армії і наполегливо просив у Петра підкріплення. Однак цар не бажав ув'язуватися в подальший бій на редутах, побоюючись несподіваних контратак шведів, котрі ще не ввели до бою всіх своїх сил, і тому наказував відступати.

О 5-ій годині ранку шведська піхота при підтримці кавалерії зламала опір 4-х перпендикулярних редутів, але наштоткнулася на вогонь 6-ти поздовжніх. Шведи здійснили кілька жорстоких атак, але, попри страшні втрати у живій силі, взяти редуги так і не змогли. Переконавшись у безперспективності лобових атак, Карл наказав піхоті перегрупуватися й спробувати обійти редуги з північного напрямку. Для підтримки цього маневру шведи висунули наперед свою кавалерію ліворуч від Петровського тракту. Утім, Меншиков вчасно зауважив небезпеку охоплюючого маневру і пересунув частину своїх полків у проміжок між редугами й Будищанським лісом.

Розпочавши обхід редутів з правого флангу, каролінери під шквальним вогнем ворожої артилерії почали перегруповуватися в колони. Колонна із 6-ти батальйонів під командуванням генерал-майора К.Г.Рооса, збившись із маршруту, потрапила під перехресний вогонь редутів і за деякий час, будучи відрізаною від головних сил, була повністю оточена росіянами. Тим часом, вивівши більшу частину своїх поріділих полків на околицю Будищанського лісу, Карл почав перегруповувати сили для вирішальної атаки супротивника. Впорядкування відчутно поріділої армії зайняло досить багато часу, так що Петро I навіть підозрював, що шведи не приймуть бою і розпочнуть відступ. Допоки шведські генерали перешиковували сили в улоговині лісу, росіяни вивели свою піхоту спочат-

ку на фланги ретраншементу, а згодом розгорнули її перед фронтом укріплень. Центр бойового порядку займали 3 дивізії піхоти – М.Голіцина, А.Репніна і Л.Галларта, вишикувані у дві лінії, під загальним командуванням фельдмаршала Б.Шереметєва. Кавалерія, що за наказом царя припинила атаки противника й повернулася до головних сил, розташувалася на флангах. Артилерію розташували вздовж усього фронту бойового порядку.

У цей момент Петро I занепокоївся значним відривом своїх основних сил від корпусу Скоропадського, який весь цей час пасивно очікував на правому крилі, в районі Тахтаулова. Очевидно, цар боявся, що звідси шведам може бути надано допомогу від їх табору в Пушкарівці, або ж вони скористаються цим напрямком при своєму відступі до Дніпра. Як пише тогочасна офіційна хроніка петровських перемог «Журнал или Поденная записка», для налогодження оперативного зв'язку з гетьманом до нього був відправлений «генерал майор Волконский с 6 полками драгун, которые все на бою генеральном не были»⁴³. Це рокирування також мало на меті дещо вкоротити занадто видовжений правий фланг бойового порядку, проти чого, однак, виступили фельдмаршал Б.Шереметєв і генерал А.Репнін, котрі побоювалися «умалення фронту» і зменшення чисельної переваги росіян. Утім, Петро наполіг на своєму рішенні⁴⁴.

У ситуації, коли сили росіян, зосереджені для вирішального зіткнення, у декілька разів переважали, Карл змушений був вишикувати центр свого бойового порядку лише в одну лінію (10 батальйонів піхоти) для того, щоб мати таку ж протяжність фронту, як і противник із метою уникнення обходу й охоплення своїх флангів. На крилах було розташовано кавалерію, вишикувану в дві лінії. Шведи знов атакували першими. Як тільки було помічено рух королівської армії, росіяни розпочали просування назустріч, а їх артилерія відкрила вогонь. Шведи, змучені нічним боем і виснажені вогнем російської артилерії, почали втрачати темп наступу. Російська піхота контратакувала розриви, котрі утворилися на лівому крилі противника. Наступ каролінерів захлинувся. Водночас кавалерія охопила фланги шведського війська, взявши його у кліщі. Бойові порядки шведів почали відкочуватися назад, до Будищанського лісу. Спроби Левенгаупта, а згодом і самого короля зупинити безладний потік відступаючих, були безрезультатними. Натиск росіян спробували призупинити кавалерійські частини лівого флангу, котрі, однак, були частково винищені й відкинуті назад. Драбанти і почет, відбиваючись від переслідування, на руках винесли Карла XII на околицю Будищанського лісу, де зосереджувалися залишки його армії.

На 11-ту годину результат битви був уже очевидним. Помилки та прорахунки королівської ставки фатальним чином позначилися на її перебігу та фіналі. У полон потрапили фельдмаршал Реншильд, канцлер граф Піпер, генерали Гамільтон, Роос, Штакельберг, Шліппенбах. Втрати армії були колосальними – близько 10 000 вбитими й полоненими; загинуло до 2/3 шведської піхоти. Російська армія мала майже 4500 вбитими і пораненими. Рештки королівської армії відступали з поля бою двома шляхами – через Будищанський ліс ішла більша частина війська на чолі з Карлом XII, через поле з редурами – менша частина.

У цій, фактично завершальній стадії битви, до дій нарешті долучилася та частина мазепинського війська, що забезпечувала лівий фланг каролінерів біля с.Пушкарівки. Коли поразка шведів стала очевидною й рештки армії разом із королем почали відступати до обозу, Пушкарівку та її околиці прикрили від наступаючих росіян саме українські козаки. Звідси через Старі Санжари, Білики та Кобеляки гетьман і король збиралися досягнути Дніпра. Шведський лейтенант Ф.Х. фон Вейге, який був учасником відступу, згадував у своєму щоденнику про те, як біля обозу з'явилися «ворожі драгуни, однак не мали відваги нападати, як тільки поставлено проти них полишених кінних вояків і піших за-

порожців та дано до них два арматні постріли»⁴⁵. Частина обозу й артилерію довелося кинути: вони заважали швидкості руху, але послужили доброю приманкою для російської кавалерії, котра на деякий час призупинила переслідування, кинувшись грабувати залишені трофеї.

Протягом 27–29 червня відступаючи прямували до Переволочної, звідки Карл XII намірявся вивести залишки свого війська на Поділля для з'єднання із силами Крассау. Та виявилось, що славетний дніпровський перевіз стане не порятунком, а пасткою для шведсько-українського війська: 30 червня, після переправи на правий берег Дніпра Мазепи та Карла XII, виснажені й здеморалізовані шведи погодилися на капітуляцію, ціною якої стала видача до рук переможців усіх українських козаків.

Полтавська битва і сьогодні займає досить своєрідне місце в анналах історії військового мистецтва. Вона по праву вважається найкривавішою і наймасштабнішою битвою, котрій судилося переломити весь подальший хід Великої Північної війни. Саме в ній яскраво утвердився один із провідних принципів російського військового мистецтва нового часу, що базувався на поступовому втягуванні противника вглиб країни, вимотуванні його сил з одночасним нагромадженням переваги на своєму боці, котра у вирішальний момент кидалася на знесиленого ворога, знищуючи його дощенту. Власне, сам задум бою та його реалізація виявили в Петра I та його генералах не стільки якісь виняткові полководницькі таланти, скільки риси, притаманні просто вправним воєначальникам – обережність, послідовність, тверезу оцінку ситуації та методизм. Покладаючись не лише на свою перевагу у живій силі та вогневій моці, росіяни подбали про вибір зручної для себе позиції, її інженерний захист і підготовку майбутнього бойовища, залишивши шведів практично без вибору зручних умов для атаки. Пастка для знекровленої королівської армії була влаштована майстерно і так само майстерно реалізована. Справді-бо «нарвські учні» цього разу набагато перевершили своїх «учителів», котрі виявилися заручниками власної нерозважливості, звикнувши до стрімких, але не завжди підготовлених ударів.

Не менш показовими виявилися форми й характер участі в битві українських військ гетьманів Івана Мазепи та Івана Скоропадського. Від осені 1708 р. обидва регіментарі фактично втратили ініціативу у власних військових діях, повністю передавши її до рук своїх протекторів – відповідно Карла XII та Петра I. І.Мазепа змушений був зробити це, оскільки не мав наготові достатніх збройних сил, що підтримували б його, а І.Скоропадський із самого початку не мав ані часу, ані політичної свободи, будучи в усьому підконтрольним росіянам. Тож, коли під Полтавою у фронтальному бою зішлись дві потужні регулярні армії, їхні головнокомандувачі, будучи полководцями, зрощеними на цілком модерних воєнних технологіях, не дуже розраховували на архаїчні збройні контингенти своїх українських васалів. Доля Великої Північної війни відтоді вирішувалася вже без них.

¹ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.Струкевича. – К., 2003. – С.197–200; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.310–313.

² *Шутой В.* Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К., 1951.

³ Яскравим прикладом такого мовчання щодо участі козацтва у полтавських подіях є фактично єдина спеціальна робота відомого історика Гетьманщини В.Дядиченка, вміщена у збірнику статей, випущеному до 250-річчя битви. Прикметно, що переважна більшість матеріалу цієї публікації стосується участі українських козаків у Північній війні взагалі, або ж хронологічно пізніших воєнних виправах: *Дядиченко В.* Украинское казачье войско в конце 17 – начале 18 вв. // Полтава: Сб. статей. – Москва, 1959. – С. 247–268. Обійдено увагою участь запорозьких козаків у Полтавській битві й у роботі

В.Голобуцького: *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво на початку 18 ст. // 250 років Полтавської битви. 1709–1959: Збірник статей. – К., 1959. – С.106–120.

⁴ Символічно, що у відомій статті одного з фундаторів української військово-історичної школи В.Петрива (*Петрив В.* Московсько-українська війна (1708–1711 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999. – С.122–147) спеціально зауважувалося, що «війна ставала все більш та більш українською, але провід ще був у чужих руках, от чому тяжко відзначити прояви української сили в цьому періоді, чому для нас нема потреби змальовувати докладно Полтавську баталію» (Там само. – С.142).

⁵ Ми свідомо залишаємо поза увагою питання про участь українського війська в обороні Полтави, яке об'єктивно має стати предметом самостійного дослідження, а також обставини оточення й знищення решток українських і шведських військ під Переволочною 30 червня 1709 р., що являло собою окрему, хоча й пов'язану з Полтавською битвою, операцію.

⁶ Копії царських указів І.Скоропадському, а також російським военачальникам, що стосувалися козацьких військ, частково були опубліковані у виданнях: *Голиков И.* Деяння Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1840. – Т.15; Материали Военно-учёного архива Главного штаба. – Санкт-Петербург, 1871. – Т.1.

⁷ Прапорщик Гельсінського полку Роберт Петре ще у червні 1709 р. (!), за наказом начальника штабу армії, роз'яснював шведським солдатам, що «козаки – це наші союзники» (*Безверхній О.* Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні // Гетьман Іван Мазепа: постання, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.394).

⁸ *Беспалов А.В.* Северная война. Карл XII и шведская армия. – Москва, 2000. – С.132; *Anusik Z. Karol XII.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2006. – С.228–229.

⁹ *Юнаков Н.* Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Санкт-Петербург, 1909. – Т.4. – С.94.

¹⁰ *Беспалов А.В.* Указ. соч. – С. 129–130.

¹¹ Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Санкт-Петербург, 1909. – Т.3. – С.198–199.

¹² Там же. – С.194.

¹³ *Безверхній О.* Указ. праця. – С.383, 385.

¹⁴ Материали Военно-учёного архива Главного штаба. – Т.1. – С.659–660; *Юнаков Н.* Указ. соч. – С.96, 109.

¹⁵ *Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию. – Москва, 1958. – С.373.

¹⁶ Там же. – С.660.

¹⁷ Там же. – С.661–662.

¹⁸ *Беспалов А.В.* Указ. соч. – С.132.

¹⁹ Там же. – С.131, 133; *Тельпуховский Б.* Северная война 1700–1721 гг. – Москва, 1946. – С.113.

²⁰ Документы Северной войны ... – С.301.

²¹ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К., 1999. – С.87.

²² Чисельність російської та шведської армії під Полтавою по сьогодні активно дебатуються в історіографії і є предметом дискусій. У російській літературі частими є спроби переглянути існуючі цифри, зокрема російського війська, щодо їх зменшення, аби подати перемогу Петра I не як результат значної чисельної переваги росіян, а як результат стратегічного таланту царя й наслідок тривалих військових реформ. Див. новіші праці стосовно співвідношення сил: *Беспалов А.В.* Указ. соч. – С.136–148; *Кротов П.* «Совершенный камень во основание Санкт-Петербурга» (Полтавская битва: некоторые перспективы и итоги изучения) // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материали V ежегодной научной конференции. – Санкт-Петербург, 2004.

²³ *Тарле Е.* Указ. соч. – С.387–388.

²⁴ *Петрив В.* Указ. праця. – С. 142.

²⁵ *Крупницький Б.* Указ. праця. – С.198; *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 310, 325.

²⁶ *Сокирко О.* Участь найманого війська у «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 — літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до 18 ст.). – К., 2002. – Вип.2. – С.284–286.

²⁷ Детальніше про надвірне військо див.: *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 130–136.

²⁸ Окрім них, гетьманську ставку охороняли й супроводжували також російські формування – стрілецький (згодом солдатський) полк Григорія Анненкова, солдатські полки Івана Нечаєва та Івана Скрипичина, об'єднані 1708 р. у бригаду, а також виборні драгунські роти, сформовані з дворян Севського розряду. Ці частини, будучи, з одного боку, військовим резервом гетьмана, наданим йому російським командуванням, з іншого, – виконували наглядові функції, пильнуючи «верность и надёжность» гетьмана та старшини. Саме тому, прийнявши рішення про перехід на бік шведів, Мазепа залишив їх на Чернігівщині, взявши із собою лише ті українські війська, на відданість яких міг поклатися з більшою чи меншою певністю.

²⁹ Сокирко О. Жолдацькі формування в Гетьманщині в 1669–1765 рр. // УІЖ. – 2006. – №4. – С.64–66.

³⁰ Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С.123–235.

³¹ Там само. – С.113.

³² Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – С.133–134, 420.

³³ Беспалов А. Сподвижники Карла XII. – Москва, 2003. – С.98.

³⁴ Тельпуховский Б. Указ. соч. – С.114–115.

³⁵ Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С. 140.

³⁶ Масловский Д.Ф. Северная война 1700–1721 гг. Документы 1705–1708 гг. – Санкт-Петербург, 1892. – С.166.

³⁷ Гуржий О.І. Иван Скоропадский. – К., 2004. – С.164.

³⁸ Безверхний О. Указ. праця. – С.74, 82.

³⁹ Крман Д. Указ. праця. – С.92.

⁴⁰ Там само. – С.91–92; Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С.141.

⁴¹ Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С.142.

⁴² Подальший опис битви подаємо за працями: Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С.148–162; Тельпуховский Б. Указ. соч. – С.119–130; Энгелунд П. Полтава: Рассказ о гибели одной армии. – Москва, 1995.

⁴³ Журнал или Поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великаго с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира. – Санкт-Петербург, 1770. – Ч.1. – С. 197.

⁴⁴ Тарле Е. Указ. соч. – С. 398.

⁴⁵ Томашиівський С. Из записок каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ. – Л., 1909. – Т.92. – С.87.

The article is dedicated to finding out the staff, number and participation of I.Mazepa and I.Skoropads'kyi's armed forces in military operations before and during Poltava Battle of June 27, 1709 and also strategic plans of Swedish and Russian sides concerning usage of Ukrainian forces.

П.Г.Даниляк*

ТАДЕУШ ЧАЦЬКИЙ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Ім'я Тадеуша Чацького головним чином пов'язується із заснуванням відомої гімназії у Кременці, яка згодом стала основою Київського університету св. Володимира. У статті робиться спроба показати всю багатогранну діяльність цієї неординарної постаті.

Явні й приховані недоброзичливці називали Тадеуша Чацького «підступним колонізатором», «ворогом російської держави і всього православ'я». Прихиль-

* Даниляк Петро Григорович – дослідник історії Поділля.
E-mail: danpeg@list.ru

ники першого інспектора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній дотримувалися протилежної думки, називаючи його «вченим» і «генієм».

Давній польський рід Чацьких походив із селища Чач Косцяньського повіту. Шляхетство Чацькі отримали 1545 р. Засновником волинської лінії роду був прадід Тадеуша – хорунжий Войцех Станіслав, який «здібностями своїми та розумом, як і рукою лицарською, у гетьмана С.Яблоновського був у перших респектах»¹. 1673 р. Войцех відзначився в битві під Хотиним. Згодом, одружившись у 1694 р. із Катажиною Захаровською, він став власником містечка Порицьк Володимирського повіту (нині с.Павлівка в Іваничівському р-ні Волинської обл.), яке було частиною посагу його дружини. Їх старший син – Міхал Геронім (єдиний сенатор у родині) – був дідом Тадеуша.

Тадеуш Чацький народився 28 серпня 1765 р. у Порицьку, ставши четвертою і наймолодшою дитиною у сім'ї. Мати, Катажина з Малаховських, померла, коли йому було всього три роки. Батько, Щенськи Чацький, «один із найпопулярніших людей того часу, побожний до фанатизму і водночас пристрасний прихильник шляхетських традицій»², за агітацію проти запровадження в Польщі рівних прав для іновірців п'ять років перебував під домашнім арештом у Бродах. Сестри Розалія й Антоніна провели цей складний час в Угорщині під опікою їхнього родича Міхала Вельгорського, а малолітній Тадеуш і його брат Міхал – у домі стрія Францішка у Гданську. Імовірно тоді ж розпочалося їх навчання. Першими наставниками були єзуїт Ф.Гродзицький, колишній учитель їхнього батька у Львівському колеґіумі, та М.Гербер, викладач німецької мови. Т.Чацький завжди з вдячністю згадував сивочолого єзуїта, розум і знання якого залишили глибокий слід у його свідомості.

Із дитинства Тадеуш мав гарну пам'ять і виявляв завзяття до читання, проте, як згадував згодом його старший брат, ніхто тоді навіть не підозрював, що він колись стане такою неординарною особистістю, вченим і просвітником³. Т.Чацький здобув досить ґрунтовну домашню освіту з класичної літератури, права, латини, німецької та французької мов. Він, не навчаючись у жодному університеті, лише завдяки наполегливій праці й бажанню став одним із найосвіченіших людей того часу. Знання класиків розвинуло у ньому точність думки і талант оратора. Під впливом польської історії та літератури став палким патріотом своєї вітчизни. Очевидно, прагнення самовдосконалення і любов до свого народу передавались у родині Чацьких з діда-прадіда. Із-поміж них багато було людей відомих і талановитих, які «імені свого не заплямували впродовж століть жодною брудною справою»⁴. Не став винятком і Тадеуш, ще однією характерною рисою котрого були доброта та чуйність. Так, майже всі отримані від батька на особисті витрати гроші п'ятнадцятилітній юнак передавав на утримання вчителя для дітей незаможних мешканців Порицька і сиріт⁵.

Розпочати кар'єру допоміг брат матері Станіслав Малаховський, на той час коронний референдарій, який забезпечив своєму небожеві протекцію самого короля Станіслава Августа Понятовського. У 1781 р. Т.Чацький став практикантом у надвірному коронному суді. Відчуваючи брак необхідних знань, весь вільний час проводив в одній із найбільших у тогочасній Європі бібліотеці Залуських, де під керівництвом відомих істориків А.Нарушевича та Я.Альберт-ранда студював право, політичну й історичну літературу.

За кілька років ретельної праці Т.Чацького помітили і залучили до впорядкування Коронної метрики й особистого архіву короля. У квітні 1784 р. королівським рескриптом його призначено членом гірничої комісії – колеґіального органу з «авторитетних громадян доброї волі», який стежив за дотриманням інтересів держави в гірничій галузі, сприяв створенню компаній із видобутку корисних копалин і забезпечував нагляд за діяльністю відповідних підприємств. 10 жовтня 1786 р. сейм обрав Т.Чацького комісаром комісії коронного скарбу,

яка займалася державними фінансами, промисловістю, сполученням, торгівлею, контролювала митницю та ін. Членом комісії міг бути гідний і заслужений шляхтич-землевласник, не молодший 23 років. Проте, у випадку з Т.Чацьким остання вимога до уваги не бралася – переважили надто очевидні здібності та знання кандидата.

Служба не була легкою. Т.Чацький нарікав, що йому доводилося працювати з людьми, «найхарактернішими рисами яких були еґоїзм, необізнаність, заздрість і намагання перешкодити найкращим намірам»⁶. Улітку 1787 р. новопризначений комісар вирушив на східні кордони – перевіряти митниці, карантинні будинки й тютюнові склади. Крім того, він отримав надзвичайно відповідальне доручення – задля поліпшення торгівлі з Молдавією провести в Яссах переговори з князем А.Іпсіланті. Молодий Т.Чацький успішно виконав це доручення, а результатом його поїздки став детальний рапорт з 260 пунктів, пред'явлений комісії разом із доповіддю про перемовини з молдавським господарем. Комісія погодилась з усіма висновками та пропозиціями свого комісара і на підставі рапорту ухвалила низку рішень. Окрім того, Т.Чацький передав на потреби карантинних будинків 6 тис. злотих, що становило половину його річної платні.

Багато уваги він приділяв гідрографічним дослідженням. Залучивши офіцерів корпусів понтонерів та інженерів, власним коштом (180 тис. злотих) підготував і видав гідрографічну мапу Польщі й Литви з описом 4819 річок, де зазначалася вся необхідна для судноплавства інформація. Улітку 1787 р. Т.Чацький організував дослідження Дністра, яке з групою інженерів виконав Я.Мехлер. Результатом цієї праці стала мапа під назвою «Течія річки Дністра від міста Ушиці до Бендер, що на 13 картах складена для з[наменитої] к[омісії] с[карбу] к[оронного] з волі ясновельможного Чацького, старости новгородського, комісара скарбового 1787 р.»⁷. Проведені виміри підтвердили достовірність перших досліджень ріки, здійснених трьома роками раніше князем К. де Нассау-Зіґеном, і довели можливість судноплавства Дністром. З огляду на перспективність справи, Т.Чацький пропонував створити не тільки річковий, але й польський морський торговельний флот, адже, на його переконання, «не часто зустрінеш країну, де сама природа наполегливо запрошує до торгівлі»⁸.

1788 р. Т.Чацький займався ревізією соляних промислів і пошуком покладів солі, гостра потреба в якій виникла після першого поділу Речі Посполитої, коли потужні копальні в Бохні і Величці відійшли до Австрії.

Делегований у 1791 р. від скарбової комісії до сейму, Т.Чацький брав активну участь у його роботі. Як прихильник реформ він подав низку проектів економічного піднесення країни, порушивши питання про необхідність удосконалення молодих фахівців за кордоном (коли не знайшлося коштів для навчання трьох талановитих юнаків за кордоном, Т.Чацький оплатив їх відрядження власним коштом). Крім того, виклав перспективи торгівлі з Молдавією, Туреччиною, Росією, Англією та країнами Сходу, а також склав проекти розвитку міст і ремесел. Т.Чацький висунув ідею створення «генеральної мапи» всієї країни, адже «хто прагне керувати краєм, той має його знати». Її створення «згідно з правилами геометрії та астрономії» передбачало детальні обміри всіх провінцій, воєводств і повітів держави⁹.

Про ефективність роботи Т.Чацького як економіста свідчать два томи (3 тис. арк.) різноманітних документів, пропозицій, донесень і проектів, які він залишив за час роботи в комісії. Кам'янецький каштелян О.Морський, оцінюючи діяльність скарбової комісії, на засіданні сейму 14 січня 1791 р. схвально відгукнувся про роботу тільки одного комісара, а саме Т.Чацького. У своєму виступі О.Морський відзначив заслуги «освіченого і працюючого новгородського старости», який розвідав місця, де може бути знайдена сіль, визначив перспек-

тивні для розвитку торгівлі райони, надав вичерпний рапорт і подарував комісії виконану власним коштом мапу¹⁰.

Із надзвичайною ретельністю Т.Чацький займався дослідженням історичної спадщини рідного краю. Так, 1791 р., вивчивши археологічні пам'ятки Кракова, він підготував проект «Про стан оглянутого Кракова та про необхідність збереження краківського замку, який упродовж семи віків є свідком слави Польщі».

Проте, слід зауважити, що більшість із поданих комісаром скарбової комісії Т.Чацьким проектів так і не були втілені у життя через потрясіння, які випали на долю Речі Посполитої в його час.

Новгородський староста не був палким прихильником конституції Речі Посполитої від 3 травня 1791 р., в якій, на його думку, були закладені суттєві суперечності. Крім того, як вважав Т.Чацький, цей акт ухвалювався з порушенням відповідних процедур. Свої думки і зауваження щодо головного закону він виклав у спеціальній брошурі, яку оприлюднив влітку 1791 р. Після створення противниками реформ Тарговицької конфедерації, головним наслідком діяльності якої став другий поділ Речі Посполитої, Т.Чацький на знак протесту полишив державну службу і зайнявся особистими справами.

24 травня 1792 р. він одружився з Барбарою Дембінською, мати якої – Урсула з Морштинів, була однією з найвпливовіших осіб Краківського воєводства, без згоди якої не відбувалося жодних виборів та призначень урядників. Улітку молоде подружжя мешкало у Щекоцинах, а зимою – у краківському будинку Дембінських. У цей час Т.Чацький відвідував лекції з права і філософії в університеті, багато подорожував, планував зайнятися викладанням, студював історію та поповнював започатковану ще батьком бібліотеку. Порицька книгозбірня налічувала понад 12 тис. томів, 4 тис. рукописів і 60 тис. різних документів. Після смерті А.Нарушевича Т.Чацький прагне продовжити його незавершену «Історію польського народу» й отримує на це згоду Станіслава Августа Понятовського та частину його особистого архіву. Також планує написати історію Ягеллонів та польського права. Утім, різного роду обставини не дозволили втілити ці наміри у життя.

Хоча Т.Чацький і не брав участі у польському національно-визвольному повстанні 1794 р. під проводом Т.Костюшка, однак його було звинувачено у фінансовій підтримці повстанців і позбавлено всіх маєтностей. Причому вистачило лише підозр у таємній антиросійській діяльності¹¹. Домогтися справедливості в Петербурзі йому не вдалося – Катерина II повернула Порицьк за умови його продажу протягом двох років і наказала Т.Чацькому покинути Російську імперію.

Втрата Польщею державності не призупинила активної діяльності Т.Чацького на благо своїх співвітчизників. У квітні 1797 р. йому, обраному делегатом від Київської губернії на коронацію Павла I, через князя О.Куракіна вдалося передати новому монарху прохання щодо амністії підозрюваних у політичній неблагонадійності, поновлення виборів губернських маршалків і капітанів-справників, створення в Києві головного суду для Київської, Подільської та Волинської губерній, подібно до суду в литовських провінціях, перенесення з Петербурга до Києва королівського архіву та ін. Згодом ці прохання дали певні результати. Від православного Павла I, який формально, як магістр Ордену св. Іоанна Єрусалимського, перебував під юрисдикцією Папи Римського, а поділи Речі Посполитої вважав «ганебним кроком», поляки отримали право навчатися та користуватися у суді рідною мовою. Також було визнано шляхетські привілеї, а після того, як Т.Костюшко присягнув на вірність Росії, тисячі його прихильників отримали свободу. Що ж до самого Т.Чацького, то монарх повернув йому брусилівський маєток, а 1802 р. навіть призначив своїм таємним радником. Тим часом Т.Чацький ініціював збір коштів для допомоги депортованим землякам, особисто допоміг багатьом із них повернутися додому.

16 листопада 1800 р., разом з Я.Альбертрандом, С.Солтиком і Ф.Дмоховським, Т.Чацький створив Варшавське товариство приятелів наук, головною метою якого було «збереження чистоти польської мови та поширення наук»¹². Пруський король Фрідріх Вільгельм III своїм рескриптом дозволив діяльність товариства і підтвердив право поляків навчатися рідною мовою. Офіційним органом організації стали «Хроніки Варшавського товариства приятелів наук». Енергійний Т.Чацький неформально виконував обов'язки заступника голови, яким обрали Я.Альбертранда. У грудні 1800 р., на другому засіданні товариства, Т.Чацький презентував перший том своєї монументальної праці «Про литовське і польське право».

У 1801–1802 рр. він займався пошуком рідкісних книг і рукописів, працював у бібліотеках і, з дозволу прусського короля, в архіві Тевтонського ордену. Тоді ж Т.Чацькому пощастило знайти кілька листів М.Коперника від 1534 р.

26 липня 1802 р. Т.Чацький, С.Солтик, Ю.Джевецький і М.Валіцький заснували торгівельне судноплавне товариство, яке займалося торгівлею збіжжям. Подільське зерно, завантажене на спеціально придбані річкові судна, Дністром доправлялося в Одесу, а звідти морем товар потрапляв на європейський ринок. 9 липня 1803 р., після врочистостей на честь градоначальника герцога А.Рішельє, з одеського порту у перший рейс вирушило судно, назване ім'ям Чацького. У цьому південному порту Російської імперії акціонери планували збудувати склади і покінчити з домінуванням у торгівлі грецьких та єврейських купців. Однак незабаром спілка зазнала краху, а судно «Тадеуш Чацький» стало останнім польським кораблем на Чорному морі.

1803 р. розпочався найбільш плідний період діяльності Т.Чацького. Погодившись на посаду візитатора (інспектора) шкіль Волинської, Подільської та Київської губерній, він присвятив себе освітній справі, яка відтепер повністю поглинула його¹³.

Слід сказати, що освіта на землях, які відійшли до Росії після поділів Речі Посполитої, була у занедбаному стані. Упродовж майже двох століть нею монополюно опікувалися єзуїти, дбаючи головно про виховання ревних католиків. Зі скасуванням Товариства Ісуса (1773 р.) і початком занепаду самої Польщі сейм (1775 р.) вирішив передати всі колишні єзуїтські маєтності у підпорядкування створеної у жовтні 1773 р. едукативної (освітньої) комісії, яка, фактично, стала прообразом першого в Європі міністерства освіти. Метою комісії була радикальна освітянська реформа, покликана «забезпечити публічне навчання»¹⁴. Головними дисциплінами мали стати історія, філософія, право, політична економія й латина. Точні науки також не залишилися поза увагою комісії. 1795 р. Річ Посполита припинила своє існування. Одночасно призупинилась діяльність едукативної комісії, різко зменшилася кількість учнів, бракувало вчителів, навчального приладдя, а саме навчання тривало всього 142 дні на рік (решта відводилася на свята, «табельні» дні й канікули).

На початку XIX ст. із дванадцяти волинських повітів тільки в п'яти діяли середні школи, а в Київській губернії – узагалі одна. У 1803 р. співвідношення загальної чисельності учнів і жителів становило: у Волинській губернії – 1 до 235, у Подільській – 1 до 292, у Київській – 1 до 999. Освіта серед простолюду практично завмерла¹⁵. Єдиним поважним навчальним закладом на Київщині була Київська духовна академія, однак після заснування у Москві університету та медико-хірургічної академії вихованців тут значно поменшало (у 1754–1768 рр. Київську духовну академію полишило понад 300 осіб¹⁶), бракувало й кваліфікованих наставників. Отже, на початку XIX ст. уряд Російської імперії був змушений вдатися до певних заходів для поліпшення стану освіти в «південно-західному краї».

8 вересня 1802 р. було створене міністерство народної освіти, а першим його очільником став колишній випускник Київської духовної академії П.Зава-

довський. Міністерство розробило загальну систему народної освіти, яка знайшла втілення у «Попередніх правилах» (1803 р.) та «Статуті навчальних закладів» (1804 р.). Територію Росії було розподілено на шість навчальних округів, в кожному з яких мав бути університет, у всіх губернських містах належало створити гімназії, у повітових – училище, в інших поселеннях – парафіяльні училища. Нагляд за кожним округом здійснювали попечитель та університетський комітет, а загальне керівництво навчальними закладами – головне правління училищ при міністрі. На підставі такого розподілу Подільська, Волинська і Київська губернії ввійшли до складу Віленського навчального округу, попечителем якого (а також Віленського університету) став радник імператора Олександра I, меценат, покровитель наук і мистецтв князь А.Чарторийський.

Таким чином, 10 березня 1803 р. під началом попечителя округу і розпочав свою діяльність Т.Чацький. Згідно з інструкцією для візитаторів (1803 р.), інспектор мав інформувати університет про функціонування підпорядкованих йому шкіл. Однак Т.Чацький від самого початку прагнув не просто виконувати свої безпосередні обов'язки, а намагався стати незалежним організатором шкільництва. Будучи людиною ініціативною, він досить часто, не узгоджуючи своїх дій із керівництвом, ставив владу перед доконаними фактами й незабаром фактично зайняв значно вище, ніж це було передбачене посадою, становище.

Перш за все Т.Чацький особисто ознайомився зі станом навчальних закладів у Подільській, Волинській і Київській губерніях. Уряд, погодившись із його висновками, довірив Т.Чацькому проведення необхідних реформ. Необхідно було заснувати якомога більше парафіяльних шкіл, збільшити кількість повітових училищ, знайти здібних учителів, оновити і привести у відповідність до тогочасних вимог систему викладання, забезпечити гідні умови проживання наставникам, полегшити навчання дітям із незаможних родин і, нарешті, як того прагнув візитатор, заснувати у краї такий навчальний заклад, де б усі охочі могли здобути вищу освіту, адже він розумів, що одного Віленського університету для трьох губерній явно недостатньо.

Від самого початку діяльності на новій посаді Т.Чацький уже мав чимало недоброзичливців, проте намагався не зважати на їхні «укуси», адже, за його словами, цього вимагало «добро краю»¹⁷. Так, ширилися чутки, що поляк Т.Чацький «не любить» росіян, за кожної нагоди прагне усунути з посад православних учителів і замінити їх поляками-католиками¹⁸. Водночас звинувачення лунали й від поляків. Наприклад, після перевірки стану справ у парафіяльних школах Дубна вчителі-католики почали говорити, що Т.Чацький – «франкмасон і атеїст». Однак усе пояснювалося рішучістю й безкомпромісністю візитатора при виявленні різних неподобств. Так, у Вінниці Т.Чацький без вагань звільнив директора школи «як злочинця», а під час перевірки школи в Кам'янці-Подільському він побачив там викладачів і учнів, яких, за його словами, «могли створити тільки глупство та злочин»¹⁹.

Разом із Г.Коллонтаєм Т.Чацький підготував «Проект гімназій у Волинській та інших губерніях для хлопчиків і дівчат», «Проект Волинської гімназії та всіх інших шкіл, що будуть створені у Волинській губернії», а також написав доповідь «Про загальний стан освіти у Волинській губернії та центри поширення наук». Очікуючи на затвердження проектів і статутів майбутніх інституцій, він не сидів склавши руки. «Невгамовний у своїх проектах і активний до зухвалості в їх виконанні»²⁰ Т.Чацький розпочав пошук викладачів і відповідних будівель, займався поточними справами, а головне – збирав пожертви від шляхтичів і духівництва. Перешкоди, які постійно з'являлися на шляху, тільки додавали йому завзяття. «Труднощі мене не лякають, – говорив візитатор, – хто їх боїться, нехай і не прагне долучитися до корисних справ»²¹.

В очах багатьох тодішніх мешканців Волині Т. Чацький виглядав таким собі диваком, який говорив про нечувані раніше речі (зокрема, такі, як добро громадян і майбутніх поколінь) та переймався щепленням від віспи, фабриками, просвітою селянства, а ще – вирішував справи з кагалами, магістратами і попами, агітував простих людей, аби віддавали дітей до шкіл, вимагав, щоби маршалків у губерніях обирали з-поміж освічених людей і т.ін. Головну мету навчання Т. Чацький убачав у корисності науки для життєвої практики та в перетворенні школи на центр підготовки учнів до майбутньої професійної діяльності. Спираючись на цей принцип, він обґрунтував необхідність викладання в кожній школі городництва, садівництва, практичної механіки та ветеринарії, а також склав план створення шкільних садів. Т. Чацький намагався поєднати шкільництво з потребами краю та в єдиному процесі забезпечити навчання і виховання майбутніх громадян.

Навесні 1803 р. на зібранні волинського дворянства візитатор трьох губерній Т. Чацький виступив із полум'яною промовою, головною темою якої був проект заснування гімназії у Кременці. «Падіння вітчизни, – говорив він, – не означає занепаду доблесті та наук, гімназія у Кременці необхідна для збереження дорогої спадщини – мови співвітчизників»²². Уже у жовтні того ж року проект здобув підтримку католицького духовництва на зібранні з нагоди заснування духовної академії в Луцьку. Домініканці, бернардинці, францисканці й кармеліти зобов'язалися передати восьму частину своїх прибутків на потреби шкільництва та відкрити «елементарні школи» в Летичеві, Мурафі, Тульчині, Сокольці, Солобківцях, Шарівці, Купині, Ярмолинцях та інших поселеннях. З березня 1804 р. Т. Чацький уклав угоду з кам'янецьким духовництвом, згідно з якою священники мали передати десяту частину прибутків на утримання шкіл і садів при них. За деякий час Т. Чацький відкрив 126 початкових шкіл, а також повітові училища у Володимирі-Волинському, Любарі, Бердичеві, Овручі, Житомирі, Барі, Вінниці.

Завдяки безкорисливості, ентузіазму й вірі Т. Чацького в успіх справи за короткий час тільки для Віленського навчального округу вдалося зібрати 352,5 тис. руб. сріблом. Кошти на освітні потреби переказували навіть іноземці та єврейські громади (щоправда, не без певного тиску)²³. Так, подоляни вирішили зібрати по 5 коп. «з душі» для гімназії у Вінниці. Цю ініціативу підхопило дворянство Київської губернії, яке пожертвувало для своєї гімназії 450 тис. руб.²⁴

Проте головні зусилля Т. Чацького були скеровані на відкриття гімназії у Кременці, діяльність якої він прагнув організувати згідно з власними ідеями й принципами. Треба зауважити, що ані А. Чарторийський, ані Віленський університет ніяких доручень щодо цього йому не давали. Згодом, за задумом Т. Чацького, ця гімназія мала стати університетом. Вибір під новий навчальний заклад Кременця був обумовлений зручним географічним розташуванням цього волинського містечка, низькими цінами в регіоні на продукти харчування й будівельні матеріали та наявністю відповідних капітальних споруд.

Завзяття Т. Чацького принесло результат, на який він сам не очікував. 29 липня 1805 р. імператор Олександр I висловив йому подяку за старанність у справі заснування гімназії, а у серпні того року підготовлені спільно з Г. Коллонтаєм статuti вийшли під назвою: «Рескрипт його імператорської величності Олександра I до Тадеуша Чацького, таємного його імператорської величності радника, інспектора шкіл губерній Волинської, Київської і Подільської, кавалера ордена Білого орла і Св. Станіслава, і статuti для Волинської гімназії»²⁵.

Навчальні корпуси розмістилися у величних будівлях колишнього єзуїтського колегіуму, зведених у 1731–1753 рр. у стилі пізнього бароко архітектором П. Гіжицьким. 1 жовтня 1805 р. відбулося врочисте відкриття гімназії. Від 6-ї до 7-ї годин ранку били костельні дзвони у супроводі гарматно-

го салюту. Після служби у присутності волинського губернатора, двох єпископів і майже всього дворянства Волині був зачитаний указ імператора. Від дворян виступив граф О.Ходкевич, від Віленського університету – Я.Вілежинський, від Варшавського товариства приятелів наук – Я.Лернет. Проте найбільш ефектним був виступ Тадеуша Чацького. «Читаючи вашу промову, – писав йому міністр П.Завадовський після одержання копії цього виступу, – я насолоджувався так, як древні греки, слухаючи Геродота»²⁶.

Хоча спочатку й бракувало викладачів та підручників, ще не було бібліотеки, друкарні і ботанічного саду – справи все ж ішли вгору. Уже протягом першого навчального року кількість учнів досягла 280. Програма викладання дисциплін, організація та управління гімназією стали результатом глибоких роздумів, консультацій і дискусій Т.Чацького з тодішніми відомими вченими й освітніми діячами – І.Потоцьким, Я.Снядецьким, С.Сташицем, С.Лінде, але найчастіше він радився з Г.Коллонтаєм (їх листування складає чотири томи).

Передбачалося, що новий заклад, відповідно до його статуту, буде «пространнее пред другими подобными заведениями»²⁷. Викладачів гімназії Т.Чацький титулував професорами, вони отримували університетську платню. Запроваджена у Кременці програма не відповідала чинним тоді вимогам до подібних закладів і вимагала значних витрат. Із цієї причини Т.Чацький міг розраховувати, головним чином, на фінансову підтримку заможних родин, а тому гімназія, на його думку, повинна була мати багато спільного з домашньою освітою.

Навчання тривало 10 років у чотирьох однорічних класах і трьох дворічних курсах. У класах викладались латина, польська, російська, французька та німецька мови, арифметика, мораль і географія. Предмети курсів поділялись на головні, додаткові та довольні. Головними були геометрія, алгебра, логіка, історія, російська, польська, латинська та французька словесність, фізика, хімія, вища математика, право, політична економія, статистика та історія літератури. Додатковими вважались прикладна математика, астрономія, тригонометрія, архітектура, нумізMATика і старожитності. Учням на вибір пропонувались грецька мова, креслення, стародавня географія, практична механіка, музика, співи, танці, фехтування, верхова їзда і плавання. Згодом Т.Чацький запровадив вивчення англійської мови. Він розумів, що знання іноземних мов дасть вихованцям можливість у майбутньому самостійно підвищувати свій освітній рівень.

Навчання у класах було підготовчим етапом до навчання на курсах. Вивчення мов торувало шлях до студіювання літератури. Арифметика розвивала здатність до абстрактного мислення, яке згодом мало зміцнитися завдяки вищій математиці й логіці. Географія знайомила вихованців із країнами, життя яких у різних проявах вивчалось на курсах. Нарешті, мораль і закон Божий готували до студіювання права.

Гімназія була доступна для дітей з усіх соціальних прошарків незалежно від національності та віросповідання. Так, у 1829–1830 навчальному році освіту тут здобували 35 православних, 21 уніат, 524 католика, 10 євангелістів, 11 юдеїв. За походженням вихованці розподілялись таким чином: 524 – із дворян, 17 – із духівництва, 11 – із міщан, 3 – із кріпаків, 46 – з інших станів²⁸. «Завдяки цьому училищу, – говорив Т.Чацький, – ми змінили пануючу думку про переваги домашнього виховання: тепер діти місцевих мешканців стали цілком дітьми держави»²⁹.

Варто зазначити, що навчання в гімназії було безкоштовним. На її потреби (зокрема, у 1811 р. витрати закладу склали 33,7 тис. руб., а у 1824 р. – 53,5 тис. руб.³⁰) уряд виділяв усього 5,7 тис. руб. на рік, чого не вистачало навіть на платню викладачам. Відтак, Т.Чацький не шкодував власних грошей для благоустрою створеної ним гімназії, а також зумів акумулювати кошти доброчинців, не оминаючи жодних дворянських зборів³¹. Іноді він навіть допускав

використання сум, призначених для інших навчальних закладів. Такий «небувалий» випадок у фінансових справах гімназії у травні 1810 р. виявив ректор Віленського університету Я.Снядецький, коли 12 тис. руб., призначених для шкіл Житомира, Вінниці і Кам'янця-Подільського пішли на потреби лише Кременецької гімназії.

Заручившись підтримкою імператора, удалось домогтися передачі на користь гімназії всіх доходів Кременецького староства (відповідний указ вийшов 13 жовтня 1806 р.)³². Значні кошти було залучено в результаті діяльності судово-едукативної комісії, яка займалась вирішенням конфліктних питань, пов'язаних із правом власності на поєзуїтські маєтності. Ініціатором і головою цієї комісії на Волині також був Т.Чацький.

Розпорядок дня, шкільний статут, запроваджені учнівський суд, ретельний підбір викладачів, організація навчального процесу та особисті зусилля опікуна гімназії створили умови для систематичного навчання. Вільними від науки були тільки дні карнавалу і свят. Запізнення до школи без поважних причин могло мати наслідком відрахування. Кожна покупка учня мала бути підтверджена рахунком, який за підписом опікуна надсилався батькам. Обов'язки опікуна виконували старші учні, що відмінно навчались і відзначалися зразковою поведінкою. Вони ж водночас були гувернерами і репетиторами. Учням заборонялося все, що відволікало від навчання. Не дозволялось утримувати котів, собак, птахів, і навіть грати у шашки³³. Аби статки батьків не впливали на відносини між учнями, Т.Чацький застерігав, що «не вважатиме за доброго учня»³⁴ того, кого помітить у розкішному вбранні з дорогого сукна. Водночас вихованців усіляко заохочували до науки. За успіхи в навчанні вручалися похвальні листи, кращих учнів відзначали срібними медалями, а найкращих – золотими.

Уже за кілька років після відкриття про Кременецьку гімназію заговорили навіть в Австрії та Пруссії. Подібної гімназії на той час не було більше ніде в Російській імперії. За короткий час Т.Чацькому вдалося створити зразковий навчально-виховний заклад³⁵, який із легкої руки міністра П.Завадовського отримав назву «волинських Афінів». Про популярність гімназії свідчило постійне збільшення кількості вихованців: 1806 р. їх було 422, 1810 р. – 612, а 1812 р. – 693³⁶.

Невеличкий Кременець ожив, став центром не тільки освіти, а й громадського, інтелектуального і культурного життя. У колі польських аристократичних родин стало модним проводити зими не в Парижі, а у Кременці, де на той час навіть вулиці не були вимощені. Викладачі та учні гімназії створили літературний гурток, який видавав два польськомовних часописи («Świczenia Naukowe», «Pamiętnik Naukowy»). По неділях викладачі та найбільш підготовлені учні читали лекції для всіх охочих, мешканці міста вільно користувалися бібліотекою. У гімназії діяли наукові й учнівські товариства, літературний клуб. Багато відомих у краї родин оселилося у Кременці тільки задля того, аби їхні діти змогли здобути тут освіту. Поряд зі своїм дітищем у скромному будинку жив і Т.Чацький.

Неповторну атмосферу гімназії створював інтернаціональний колектив талановитих педагогів і вчених: перший її директор Ю.Чех, Й.Лелевель, А.Міцкевич (брат поета Адама Міцкевича), Г.Гречина, А.Лідль, А.Фелінський, Е.Словацький (батько Юліуша Словацького), брати Ярковські, А.Осінський та ін. Першою знаменитістю «волинських Афінів» був австрійський дворянин, член кількох наукових товариств, доктор медицини і ботанік Віллібальд Бессер. Саме завдяки його зусиллям закладений майстром-садівником Діонісієм Макклером ботанічний сад став візитною карткою Кременця. Про масштабність діяльності В.Бессера можуть, наприклад, свідчити витрати гімназії на ботанічну кореспонденцію, які 1812 р. склали 75 руб. У цій флористичній оазі зростало 12 тис. видів рослин, серед яких були і тропічні.

При Кременецькій гімназії діяли друкарня, астрономічна обсерваторія, метеорологічна станція. У гімназійних колекціях зберігалися живописні полотна великих майстрів – Рубенса, Рафаеля, Гвідо Рені, Леонардо да Вінчі³⁷. Цінну мінералогічну колекцію передав Г.Коллонтай. Особливою гордістю школи Т.Чацького була бібліотека, основу якої складало зібрання книг Станіслава Августа Понятовського (15 680 томів), яке він у 1803 р. разом із каталогом Я.Альбертранда, оригінальними червонодеревними шафами з золотими монограмами, мінералогічною та нумізматичною колекціями, а також астрономічною обсерваторією за 15 тис. дукатів викупив у нащадка останнього короля Речі Посполитої – Юзефа Понятовського. Найцінніші інкунабули і 2246 томів подарувала гімназії княгиня Т.Сапега. Земляки «великого збирача пожертв» додали ще 3826 томів, і їх кількість щороку зростала. Книги на військову тематику презентував соратник О.Суворова генерал-аншеф Вільгельм (Отто) фон Дерфельден. Раритетами кременецької книгозбірні були Острозька Біблія, «De officiis et paradoxa» Цицерона 1465 р. видання, Литовський статут 1588 р. Окрім польських і російських, книгозбірня отримувала 9 періодичних видань із Франції, 5 – з Німеччини, 1 – з Англії.

Проте, чи не жоден рік не обходився без підозр у зловживаннях, скарг і доносів. Так, у січні 1807 р. тодішній київський військовий генерал-губернатор М.Кутузов запідозрив візитатора у симпатіях до Наполеона, від якого двома роками раніше зазнав нищівної поразки під Аустерліцем. Відтак, він «порадив» йому «для уникнення підозр» виїхати до Харкова для перевірки тамтешнього університету. Т.Чацький прибув на Слобожанщину, де, слід зазначити, на нього ніхто не чекав. Тоді він листовно звернувся до імператора з проханням розібратися в його справі³⁸. Підозрюваному веліли прибути під охороною до столиці, де вже було створено комісію для розслідування його діяльності. Пояснення довелось давати міністрові внутрішніх справ В.Кочубею, міністрові юстиції П.Лопухіну і таємному радникові імператора М.Новосильцеву. Справу було «знищено» особистим рішенням Олександра І, який запевнив Т.Чацького у своїй особистій прихильності, підтвердив його заслуги в «поширенні народної освіти» і висловив надію, що він «новими справами примножить користь для краю»³⁹. Самодержець запропонував візитаторові крісло сенатора, посаду віце-міністра народної освіти та висловив бажання нагородити його орденом Св. Анни. Від усіх пропозицій Т.Чацький відмовився⁴⁰, попросивши натомість, як про найбільшу ласку, аби імператор підписав указ про парафіяльні школи, який мав затвердити підготовлений ним і Г.Коллонтаєм проект. Нарешті через два місяці після від'їзду до Харкова Т.Чацький повернувся до Кременця.

27 липня 1807 р. надійшов указ про відкриття шкіл землемірів і «практичної механіки», які розмістили у приміщеннях василіанського монастиря, що також перейшов у власність гімназії. Вихованці цих шкіл навчалися і проживали за рахунок гімназії та особливих фондушів (фондів). Окрім цього, було засновано конвікт (інтернат) для бідних. На проживання, опалення, освітлення, триразове харчування, репетиторство та медикаменти для кожного учня гімназії залежно від статків родини щорічно виділялося від 22 до 62 руб 50 коп. Намагаючись перетворити Кременець на центр освіти трьох губерній, Т.Чацький планував заснувати в місті хірургічне, акушерське, ветеринарне училища, а також школу гувернанток, училища землеробства та садівництва. Проте, він встиг заснувати тільки школи садівництва та сільських вчителів.

1809 р. князь А.Чарторийський особисто оглянув гімназію і дійшов висновку, що вона цілком виправдовує надії та очікування батьків. Через два роки Т.Чацький про результати діяльності нещодавно створеного закладу сказав так: «Там, де кілька десятків учнів заслуговують на медаль, там, де на думку попечителя, медалі заслуговує цілий курс, там, де кожен житель у захваті від па-

ростків, прищеплених нашою рукою, там із гордістю можу сказати: «Дивіться і судіть самі!»⁴¹.

У вересні 1810 р., згідно з найвищим розпорядженням, у Житомирі було створено спеціальну комісію для вивчення таких питань: чи відповідає «викладання наук» попереднім сподіванням; чи правильно використовуються кошти; чи зручно розміщено навчальний заклад? У своєму поясненні Т.Чацький відповів на всі питання, що цікавили комісію, і обґрунтував витрати, відтак, обвинувачення були зняті⁴².

У середині липня 1811 р. для чергової перевірки навчального процесу прибули ревізори з Віленського університету. Усіх учнів проєкзаменували за кожним із предметів, а також перевірили все, «що стосується викладання наук». Комісія залишилася цілком задоволеною відповідями вихованців та відзначила очевидну користь від верхової їзди та фехтування. Ревізорів вразили багаті колекції, бібліотека, зразковий порядок і підготовленість вчителів. У підсумковому рапорті зазначалося: «Гімназія, завдяки винятковій ретельності ясновельможного Чацького, є вагомим джерелом ґрунтовної освіти і навчання для тамошніх провінцій»⁴³. Російський імператор кілька разів удостоював опікуна Кременецької гімназії «всемилодивішими рескриптами».

Настав 1812 рік, виникли нові звинувачення, украй загострилися стосунки з волинським губернатором М.Комбурлеєм, який був головним недоброзичливцем візитатора. Довелося докласти немало зусиль, аби зберегти колекції і бібліотеку та не допустити їх перевезення до Харкова, чого домагалися деякі чиновники під приводом турботи про гімназію, яка могла постраждати під час російсько-французької війни. Вважалося, що гімназія перебувала в евакуації, а тому у цей непростий час діяли тільки школи механіків і землемірів. Сам Т.Чацький виїхав на Поділля, де весь вересень провів у своєї сестри в Дунаївцях, а потім, майже до кінця року, мешкав у селі Тарноруда, що на березі Збруча, у будинку Ф.Мальчевського.

3 грудня 1812 р. до Кременця надійшло повідомлення, що імператор дозволив залишити гімназію на тому ж місці. Новий навчальний рік розпочався 2 січня 1813 р., і хоча учнів зібралось менше половини, освітній центр трьох губерній продовжував функціонувати.

На початку 1813 р. Т.Чацький, отримавши звістку про приїзд в округ князя А.Чарторийського, виїхав на зустріч із ним у Дубно. Там він раптово захворів і 8 лютого помер. Останніми словами його були: «...за свої надії, тобто, за щастя земляків» («...o swoich nadziejach, to jest, o szczęściu rodaków»).

Смерть діяльного Тадеуша Чацького вразила сучасників. Уже 9 лютого делегація викладачів гімназії звернулася до його дружини з проханням дозволити поховати серце її чоловіка в гімназійному костелі. Незабаром серце засновника навчального закладу було поховане біля вівтаря в урні з написом: «Де скарб твій, там і серце твоє» («Ubi thesaurus, ibi et cortuum»). Тіло ж небіжчика, згідно з його волею, знайшло вічний спокій у рідному Порицьку.

Директор гімназії М.Сціборський оголосив жалобу до кінця навчального року. У підготовленій ним відозві зазначалося: «8 лютого 1813 р. ми втратили Тадеуша Чацького, якому голос правди святої і голос вдячності визначив місце поміж найвидатніших діячів вітчизни і віку. Наша школа – результат праці і турбот без спочину, яку він підняв до сьогоденішнього рівня, для добра якої жив і здоров'я своє поклав. ... Його чиста душа пробуджувала і надихала молодь, учителів, урядовців. Упродовж восьми років розквіту школи боролися упередженість із користю, заздрість із заслугами, слава зі стражданнями, труднощі з витривалістю. Судом власного сумління він визначив свій життєвий шлях. Прекрасним доказом його величчя є все, що постало перед нашими очима й оточує нас»⁴⁴.

Усе своє майно Т.Чацький заповів дітям. Однак виявилось, що, попри високий суспільний статус, активну громадську діяльність і щедрі пожертви для гімназії, власні його справи були цілком занедбані. Майже всю свою платню він віддавав на потреби гімназії, тож після його смерті родина опинилася у борговій скруті. Князь А.Чарторийський звернувся до повітових маршалків із проханням допомогти Чацьким, відтак, сімейству видатного земляка не довелося зібратися. Допомогла їй сестра померлого – власниця Дунаєвець на Поділлі Антоніна Красінська, яка передала родині брата понад 14 тис. руб.

Кременецька гімназія – апогей діяльності Т.Чацького. Своє творіння він полюбив усією душею, хотів бачити вихованців добродіями, світлими і корисними для країни громадянами, щиро бажав, щоб вони не тільки навчалися, а й жили одним великим колективом, могли розраховувати на взаємну підтримку і допомогу, щоб згадували про гімназію, як про дитинство в батьківському домі.

При відзначенні четвертої річниці з дня відкриття гімназії (1809 р.) весь її колектив одноставно підтримав ініціативу князя А.Чарторийського про встановлення у залі гімназійної бібліотеки мармурового погруддя засновника навчального закладу та вручення йому пам'ятної золотої медалі з написом: «На пам'ять від вдячних волинських громадян». У 1818 р. учень професора В.Бесера А.Анджейовський назвав відкритий ним новий вид рослин на честь Т.Чацького – Сзаскія. Жалобні заходи в гімназії у пам'ять її засновника проводились щороку (навіть у Парижі, де волею долі у 1850-х рр. опинилися деякі вдячні випускники кременецької *alma mater*).

Вихованцями Кременецької гімназії (у 1819–1833 рр. – Волинський лицей) були відомі вчені, письменники і поети: Ю.Словацький, А.Мальчевський, Т.Олізаровський, К.Сенкевич, М.Вишневецький, М.Гославський, Г.Олізар, Т.Щенювський, Ф.Бернатович, Ю.Коженювський. Кременець став ще й центром «української школи» в польській літературі, найбільш видатними представниками якої були Юліуш Словацький і Тимко Падура (сам Тадеуш Чацький свого часу написав працю «Про назву України і початок козаків»).

Т.Чацький є автором кількох десятків здебільшого компілятивних праць, серед яких «Картина панування Зигмунта Августа», «Польська статистика», «Про десятину», «Чи було право римське основою права польського?», «Про монетну справу в Польщі та Литві», «Про циган», «Про євреїв», «Про татар» та ін. Головною ж його працею став трактат «Про литовське і польське право», в основі якого лежав рукопис I Литовського статуту 1529 р. Автор 282 статті статуту доповнив 1806 примітками, котрі стосувалися історії, права й економіки всієї Європи. Не маючи юридичної освіти, лише завдяки широкій ерудиції, Т.Чацький створив монументальний твір, джерело корисних відомостей для істориків, правників, економістів і нумізматів. Польський історик права О.Бальцер назвав 1800 р. (коли вийшла праця Т.Чацького) роком народження історії польського права⁴⁵.

Коли у 1803 р. Т.Чацький обійняв посаду візитатора, у Подільській, Київській і Волинській губерніях було всього 5 навчальних закладів, а у 1813 р. – уже 127. Щоб усвідомити, якого поступу досягла освіта впродовж тільки перших п'яти років діяльності Т.Чацького, достатньо порівняти наступні цифри: 1808 р. в 10 гімназіях та 18 повітових школах Московського навчального округу (10 губерній) студіювало відповідно 447 і 1747 учнів, а у 6 гімназіях та 54 повітових школах Віленського навчального округу (8 губерній) – 1305 і 7422 учня⁴⁶. А якщо взяти до уваги, що того року лише у Кременецькій гімназії навчалось 404 учня, то, виходить, це майже стільки ж, скільки в десяти гімназіях цілого Московського навчального округу! Доходило до того, що окремі російські чиновники навіть нарікали на «надмірну схильність до навчання» у західних губерніях⁴⁷.

За сприяння Т.Чацького у 1812 р. відкрилася восьмирічна гімназія в Києві. А вже після його смерті, 24 жовтня 1814 р., у Вінниці розпочала роботу Подільська гімназія. Обидва навчальних заклади створювалися за кременецьким зразком.

У грудні 1818 р. імператор Олександр I підписав указ про створення на базі Кременецької гімназії Волинського ліцею: «Беручи до уваги, що Волинська, Київська і Подільська губернії дуже віддалені від Вільно і потребують навчального закладу вищого типу, який міг би, бодай частково, замінити університет для шляхетської молоді, наказуємо перейменувати гімназію в лицей і якнайшвидше реалізувати це відповідно до статуту та на основі фондів, виділених для освіти»⁴⁸.

Реорганізацією гімназії займався особисто князь А.Чарторийський. За планом розвитку Волинського ліцею передбачалося розширити бібліотеку, збудувати лікарню, ветеринарну школу, механічну майстерню, школу гувернанток, новий манеж і стайню, створити кафедри архітектури, агрономії, хірургії, німецької літератури, акушерства, тригонометрії та астрономії. Однак через різні причини, головною з яких, вочевидь, була відсутність гідного наступника Т.Чацького, уся реформа обмежилася перейменуванням – статут ліцею так і не був затверджений.

Восени 1830 р. у Варшаві спалахнуло чергове польське національно-визвольне повстання. Росія жорстоко придушила цей виступ, а уряд імперії розпочав ліквідацію осередків «польського духу» (костелів, монастирів, шкіл, училищ), узявши курс на російщення краю. Згідно з височайшим повелінням, у 1831–1832 рр. було закрито 245 навчальних закладів Поділля, Волині і Київщини⁴⁹. Не уникнули цієї долі навіть приватні польські пансіони.

На відміну від Віленського університету, де тривалий час діяли осередки таємних польських патріотичних організацій, Волинський лицей залишився поза їх впливом. І все ж восени 1831 р. до Кременця був відряджений куратор Харківського навчального округу В.Філатєв, який одразу ж виявив «серйозну прогалину» у діловодстві, адже всі папери тут писалися польською мовою. Відтак, було наказано негайно запровадити російськомовне діловодство. За деякий час В.Філатєв доповідав київському генерал-губернатору В.Левашову, що «у лицей нічого не може статися небезпечного або шкідливого для внутрішнього спокою»⁵⁰.

Подальшу долю дітища Т.Чацького було вирішено навесні 1832 р. Під час перебування імператора Миколи I у Харкові той самий В.Філатєв висунув пропозицію про переведення Волинського ліцею до Києва. І вже в липні того року в розпорядженні міністра освіти про лицей згадувалося як про заклад, запланований для переведення з Кременця до Києва. 14 лютого 1833 р. на Волинь прибув куратор нещодавно створеного Київського навчального округу Є.фон Бракке, який і повідомив про переведення ліцею до Києва, запевнивши викладачів, що всі вони збережуть свої посади.

Заняття в лицей тривали до 31 травня 1833 р., а вже 8 листопада вийшов сенатський указ, де зазначалося: «Звертаючи безперервно увагу нашу на успіхи загального, істинно народного виховання у державі, визнали ми за благо після переведення Волинського ліцею із Кременця до Києва перетворити його на вищий навчальний заклад»⁵¹. Проект статуту та штат Київського університету було затверджено 25 грудня 1833 р. Урочисте ж відкриття нового навчального закладу відбулося 15 липня 1834 р., у день св. Володимира. Відтак, знамените дітище Т.Чацького припинило своє існування.

Слід зауважити, що про університет згадувалося ще в Гадяцьких статтях гетьмана І.Виговського 1658 р. Планував заснувати його в Батурині гетьман І.Мазепа. Пізніше, у 1764 р., це питання порушувала «малоросійська» шляхта у зверненні до Катерини II. Сам проект університету в Києві вперше розглядався 1803 р. 31 жовтня 1831 р. Микола I погодився з аргументами міністра С.Уварова

щодо необхідності відкриття тут університету, потреба «південно-західного краю» в якому зростає ще більше після закриття у травні 1832 р. Віленського університету. До того ж згадали про 50 тис. руб. сріблом, пожертвовані П.Демідовим для його заснування ще 1803 р., котрі з того часу значно зросли за рахунок відсотків. Тож і було вирішено скористатися навчальною базою Кременця.

До Києва з Волині перевезли бібліотеку (34 378 томів), хімічну лабораторію (540 апаратів), гербарій (1500 видів флори), мінералогічний (15 538 експонатів), фізичний (251 інструмент і прилад), зоологічний (20 487 експонатів), нумізматичний (понад 17 тис. монет, майже половина з яких були античними) кабінети, а також кабінет образотворчого мистецтва (450 предметів)⁵². Крім того, на Київщину вирушила навіть найкраща частина Кременецького ботанічного саду (8 тис. рослин і 50 екзотичних дерев у горщиках, 15 тис. живих рослин, 10 тис. видів насіння, 300 різновидів засушених фруктів)⁵³, а першим директором ще не існуючого саду був призначений В.Бессер. Волинський ліцей було переведено на нове місце разом із майном, училищем землемірів, конвіктом (інтернатом) для бідних та більшістю викладачів. У доповіді міністра народної освіти, затвердженій імператором, говорилося, що «переведений із Кременця до Києва Волинський ліцей ... у новому своєму складі названо університетом св. Володимира»⁵⁴.

1834 р. громадськості нав'язали думку про Київський університет як «подарунок» Миколи І. Ця ідея прижилася міцно і надовго. Ім'я ж Т.Чацького та його досягнення у царині освіти не були в пошані ані в російських, ані в радянських істориків. А коли його й згадували, то тільки як «підступного полонізатора», який, спекулюючи довірою влади, робив усе можливе для ополчення «південно-західного краю», перетворивши Кременець на розсадник «польського фанатизму».

Не витримують критики звинувачення Т.Чацького в антиросійських настроях. На Волині вистачало прихильників Наполеона, проте він до них не належав, і коли армія французького імператора підійшла до російських кордонів, Т.Чацький закликав «віддано стати при Олександрі»⁵⁵.

Олександр І не раз заявляв про бажання відновити Польщу в її колишніх кордонах, дозволив польським засланцям повернутися із Сибіру додому, домігся звільнення з австрійської в'язниці Г.Коллонтая, поміж російських senatorів і міністрів було багато поляків, а ад'ютантом імператора став небіж Т.Чацького – генерал В.Красинський. Росія у західних губерніях робила ставку на польську шляхту, кількість якої на анексованих землях перевищувала 62% від усіх привілейованих осіб імперії⁵⁶. Переважна більшість учнів також походила зі шляхти (зокрема, 1826 р. 87,8% гімназистів Віленського навчального округу були шляхтичами⁵⁷). Більше того, до 1831 р. Волинь, Поділля і Київщина офіційно називались «польськими провінціями», де залишалось чинним польське цивільне право, в обігу використовувався польський злотий, а навчання провадилося польською мовою.

Що ж до українців, то вони, «неначе стоптана трава» (за Т.Шевченком), були тільки тлом цих подій. На анексованих після поділів Речі Посполитої землях православним селянам не стало краще. Навпаки, такої влади над українським хлопом шляхта не мала навіть за власної держави⁵⁸. Тому-то всі проекти Т.Чацького цілком вписувались у політику російського уряду, а сам він, як польський патріот, звичайно, дбав про інтереси власного народу, освіта для якого за тих історичних обставин «стала засобом збереження себе як етнічної меншини»⁵⁹. Це вже пізніше, коли ці землі стали раптом «исконно русскими», російські імперські ідеологи звинуватили колишнього візитатора ледь не в усіх гріхах.

Можна тільки уявити, якого розквіту сягнув би Кременець, якби Т.Чацький прожив довше, а російська політика не спровокувала б польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр. Не можна не захоплюватися невтомною енергією, саможертвуністю та результатами праці «найактивнішої

особистості в культурному й суспільному житті України»⁶⁰ початку ХІХ ст. Т. Чацькому вдалося підняти рівень освіти трьох губерній на якісно вищій щабель. Хоч вона й мала польський характер, проте стала доступною для широкого загалу, а «ті 6 чи 7 тис. хлопських дітей, які вчилися читати й писати польською в парафіяльних школах, стали піонерами національних культур, які пробуджувалися – литовської, білоруської, української»⁶¹. Створена й апробована у Кременці система навчання та виховання й сьогодні заслуговує на увагу. Зайве й казати, що без Т. Чацького та його гімназії, очевидно, також ще довго не було б і головного університету України – Київського.

Надзвичайно шанобливо ставився до видатного філантропа й енциклопедиста український геній Тарас Шевченко, який із великою теплотою відгукнувся про нього в повісті «Варнак»: «Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив мир і просвіту! Ти любив людину так, як заповів нам любити Христос». Можна стверджувати, що своєю невтомною, самовідданою працею, світлим розумом і добрими справами «славний Тадеуш» заслужив вдячність як своїх сучасників, так і майбутніх поколінь.

¹ *Niesiecki K.* Herbarz polski. – Т.ІІІ. – Lipsk, 1839. – S.168.

² *Uruski S.* Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Т.ІІ. – Warszawa, 1905. – S.346.

³ *Danowska E.* Tadeusz Czacki 1765–1813 na pograniczu epok i ziem. – Kraków, 2006. – S.40.

⁴ *Rolle M.* Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S.7.

⁵ *Wielka Encyklopedia Powszechna.* – Т.ХІІ-ХІV. – Warszawa, 1894. – S.623.

⁶ Цит. за: *Danowska E.* Op. cit. – S.99.

⁷ *Ibid.* – S.92.

⁸ Цит. за: *Osiński A.* O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. – Krzemieniec, 1816. – S.33.

⁹ *Ibid.* – S.272.

¹⁰ *Ibid.* – S.39–40.

¹¹ *Danowska E.* Op. cit. – S.170.

¹² *Osiński A.* Op. cit. – S.64.

¹³ *Давыдович Б.* Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796–1896 гг.). – Почаев, 1896. – С.12–13.

¹⁴ *Wielka Encyklopedia Powszechna.* – Т.ХХХVІІ-ХХХVІІІ. – Warszawa, 1905. – S.317.

¹⁵ *Шульгин В.* История университета св. Владимира. – Санкт-Петербург, 1860. – С.10.

¹⁶ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т.2. – К., 1992. – С.217.

¹⁷ *Danowska E.* Op. cit. – S.245.

¹⁸ *Владимирский-Буданов М.* История императорского университета св. Владимира. – Т.1. – К., 1884. – С.31.

¹⁹ Цит. за: *Danowska E.* Op. cit. – S.245.

²⁰ *Кудринский Ф.* Тадей Чацкий // Киевская старина. – Т.ХL. – 1893. – С.328.

²¹ Цит. за: *Osiński A.* Op. cit. – S.126.

²² Цит. за: *Кудринский Ф.* Указ. соч. – С.332.

²³ *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. – Л., 2007. – С.240.

²⁴ *Шульгин В.* Указ. соч. – С.19.

²⁵ *Wielka Encyklopedia Powszechna.* – Т.ХІІ-ХІV. – Warszawa, 1894. – S.625.

²⁶ Цит. за: *Osiński A.* Op. cit. – S.97.

²⁷ *Коляденко С.* Кременецький ліцей у системі освіти Волині (ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). – Житомир, 2003. – С.106.

²⁸ Там само. – С.112.

²⁹ Цит. за: *Шульгин В.* Указ. соч. – С.23.

³⁰ *Rolle M.* Op. cit. – S.118, 123.

³¹ *Давыдович Б.* Указ. соч. – С.13.

³² *Коляденко С.* Указ. праця. – С.115.

³³ *Rolle M.* Op. cit. – S.285.

³⁴ Цит. за: *Chodakowska J.* Gimnazium i Liceum Wotyńskie w Krzemieńcu // Krzemieniec. Atenu Juliusza Słowackiego / Pod red. St.Makowskiego. – Warszawa, 2004. – S.22.

³⁵ *Давыдович Б.* Указ. соч. – С.13.

- ³⁶ *Rolle M.* Op. cit. – S.148.
- ³⁷ *Affek M.* Tadeusz Czacki – organizator Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu // *Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego.* – S.66.
- ³⁸ *Osiński A.* Op. cit. – S.150.
- ³⁹ *Ibid.* – S.541–542.
- ⁴⁰ *Rolle M.* Op. cit. – S.152.
- ⁴¹ Цит. за: *Шульгин В.* Указ. соч. – С.22.
- ⁴² *Wielka Encyklopedia Powszechna.* – Т.ХІІ-ХІV. – S.627.
- ⁴³ *Osiński A.* Op. cit. – S.362.
- ⁴⁴ Цит. за: *Rolle M.* Op. cit. – S.190.
- ⁴⁵ *Danowska E.* Op. cit. – S.219.
- ⁴⁶ *Шмидт Е.* История средних учебных заведений в России. – Санкт-Петербург, 1878. – С.69.
- ⁴⁷ *Бовуа Д.* Указ. праця. – С.274.
- ⁴⁸ Там само. – С.250.
- ⁴⁹ *Шульгин В.* Указ. соч. – С.29.
- ⁵⁰ *Василенко М.* Кременецкий лицей і університет св. Володимира // *З іменем св. Володимира / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський.* – Т.1. – К., 1994. – С.42.
- ⁵¹ Там само. – С.46.
- ⁵² *Шульгин В.* Указ. соч. – С.224–225.
- ⁵³ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С.281.
- ⁵⁴ *Василенко М.* Указ. праця. – С.46.
- ⁵⁵ *Rolle M.* Op. cit. – S.185.
- ⁵⁶ *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. – С.70.
- ⁵⁷ Там само. – С.258.
- ⁵⁸ *Полонська-Василенко Н.* Указ. праця. – С.355.
- ⁵⁹ *Сейко Н.* Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – першій половині ХХ ст. – Житомир, 2002. – С.49.
- ⁶⁰ *Бовуа Д.* Указ. праця. – С.112.
- ⁶¹ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. – Т.ІІ. – Rzym; Lublin, 1991. – S.442.

About Tadeusz Czacki it is known is not much in Ukraine. Mainly he is famous as founder of Kremenets' college. The article is the attempt to show all many-sided activity of this outstanding person.

В.М.Тимченко*

РОЗВИТОК ТОРГОВЕЛЬНОГО МОРЕПЛАВСТВА МІЖ ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКИМИ РЕГІОНАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ТУРЕЧЧИНОЮ (1774–1853 рр.)

У статті на основі широкого кола архівних джерел і наукової літератури досліджується процес формування торговельного мореплавства між північно-причорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною у 1774–1853 рр. Робиться висновок, що Російська імперія прагнула значно посилити економічну експансію у басейні Чорного моря та у Східному Середземномор'ї, які раніше контролювалися Туреччиною. Торговельне мореплавство було одним зі способів досягнення цієї мети.

Для будь-якої країни вихід до моря має велике значення, оскільки він потенційно сприяє отриманню великих прибутків від торгівлі. Росія не становила

* *Тимченко Віктор Миколайович – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

в цьому відношенні винятку. У XVIII ст. найпотужніший вектор її експансії неодноразово спрямовувався на Чорне море, всіма узбережжями котрого володіла Туреччина. Вихід до північнопричорноморського узбережжя дозволив би російській економіці скористатися Середземномор'ям – регіоном, який за прибутками від торгівлі поступався лише океанській і значно переважав доходи, що їх отримувала імперія на Балтійському морі. Привабливість морської торгівлі перед сухопутною полягала в способі транспортування товарів – судна рухалися у декілька разів швидше за суходолні транспортні засоби й брали набагато більше вантажу, що давало значніші прибутки. Отже, перевага морської торгівлі над сухопутною була найважливішим фактором, котрий змусив Росію завоювати північнопричорноморський регіон.

Після підписання Кючук-Кайнарджійського договору 1774 р. країна вийшла до Чорного моря, котре відтепер із «закритого» перетворилося на «відкрите». Через це Австрія і навіть Річ Посполита почали становити небезпеку для Османської імперії як нові та сильні партнери Росії в чорноморській торгівлі¹. Перша навіть домоглася від Туреччини права на прохід своїх торговельних суден через Дунай до Чорного моря².

Для Російської імперії було необхідним активно розпочати торговельні операції на останньому, але вона не мала своїх відповідних суден, бо, позбавлена виходу до морів, не розвивала мореплавства й її суднобудівна галузь перебувала в зародковому стані. Через це Росія була змушена орендувати іноземні кораблі, найбільшою мірою греків-османських підданих, що плавали під турецькими прапорами. Одночасно вона почала засновувати власні верфі, щоб будувати на них судна. Через вихід до Чорного моря та прохід через протоки, котрі імперія отримувала за Кючук-Кайнарджійським мирним договором, за останньою було закріплене право вести торгівлю і в інших водних басейнах³. Так, за статтею 11 її торговельним кораблям дозволялося ходити також Середземним морем, користуватися узбережжями, портами й протоками. Російським купцям надавалися ті ж права, які мали в османській торгівлі англійські та французькі⁴.

Чи дотримувалися основних положень Кючук-Кайнарджійського договору обидві сторони, свідчать документи з архіву Головного музею «Палацу Топкапи» падишахів у Стамбулі*: фірман султана Селіма III⁵ (1789–1807 рр. правління); такіри босфорському наглядачеві⁶ й головному адміралові османського флоту⁷ турецькою мовою⁸.

Почнемо з хронологічно першого такіру босфорському наглядачеві. Цей документ був офіційним письмовим повідомленням падишаха певному адресатові – великому візиреві або чиновникові нижчого рангу⁹. Він датується приблизно 1214 р. хіджри (1800 р. від Р.Х.). В ньому йшлося про те, що «російське державне судно вранці у вівторок ввійшло з Чорного моря до Босфору з торговельною метою»¹⁰. Повідомляється, що корабель ввійшов до протоки при поїзді¹¹ – найсприятливішому вітрі для входження до останньої з Чорного моря. Погода була ясною і сонячною, через що судно помітили за 25 миль. Уночі в босфорських канцеляріях підготували всі необхідні документи для його прийняття, за котрими кораблю повинні були надані допомога і сприяння у всіх його пересуваннях турецькими водами й діях членів екіпажу в османських володіннях. У середу підійшло ще одне велике судно під торговельним прапором. Разом у сім з половиною годин ранку вони вийшли з Босфору та відправилися до земель

* Автор висловлює подяку директору музею «Палац Топкапи» (м.Стамбул) Іл. Ортайли за дозвіл на роботу в архіві та його співробітницям Ш.Еврен й У.Алтиндаг – за допомогу у дослідженні османських документів.

Анатолії й Румелії¹², тобто Мармуровим морем далі до азійських і балканських володінь Туреччини.

Фірманом, який датується початком 1216 р. за хіджрою¹³, що почався 21 травня 1801 р. від Р.Х.¹⁴, султан Селім III наказував¹⁵ не чинити жодних перешкод вітрильнику російського купця, капітана Йорги, у його плаванні з торговельною метою до островів Егейського архіпелагу. Згідно з цим розпорядженням, корабель отримував право йти Середземним морем через митниці Османської імперії, врегульовуючи свої відносини з каді та їх заступниками¹⁶. Тож на початку ХІХ ст. торговельні зв'язки південних регіонів Російської імперії сягали басейну Середземного моря, зокрема до островів Егейського архіпелагу.

Цей напрямок розвивався й у наступні десятиріччя. Російське сполучення з Егейським морем відоме і після виникнення на Чорному власного пароплавства (після 1830-х рр.). Про це свідчить аналогічний фірман, за котрим падішах дозволив російському судну прохід до Середземного моря через Босфорську та Дарданелльську протоки¹⁷. Мета цього плавання була також торговельною¹⁸.

В такрірі від 25 ребі'а-уль-еввеля 1227 р. за хіджрою, або 10 квітня 1812 р. від Р.Х., який адресувався капудані (від італійського «капітан» – головний адмірал османського флоту; його інші назви: капудан-і дер'я; капудан-паша¹⁹), ідеться про торговельне судно під турецьким прапором, котре очолював Осман-капудан²⁰. Останнє було навантажене для купця Челебі з Джаника – району провінції Трабзон²¹. Повідомляється, що воно вийшло з певного порту (його назву не вдалося розібрати через важкість прочитання арабографічного написання), пройшло за перемінної погоди до Сінопа, після чого відправилося до кримських портів – Балаклави й Євпаторії²². Зрозуміло, що даний корабель подолав Чорне море в проміжку між Сінопом і Кримом – найзручнішому для цього місці через найменшу відстань між турецьким берегом та володіннями Російської імперії, а також через найсприятливіші вітри й течії. Завдяки цьому документу підтверджується існування одного з морських торговельних шляхів, який зв'язував Трабзон, Сіноп і Крим.

Для дослідження торговельного мореплавства окремо варто зауважити про етнічний фактор, щоб він не став обманливим свідченням про справжніх володарів моря. Імперії використовували міжетнічний поділ праці, й тому до мореплавства залучалися греки – найздібніші до морської справи²³. Якщо їх не вистачало, на найнижчі матроські посади підбиралися вірмени²⁴. Коли ж у достатній чисельності не було ні тих, ні інших, що мало місце в російському флоті, на означені посади залучалися турки²⁵, котрі краще розумілися на цій справі, ніж українці і росіяни²⁶. Отже, Османська імперія і, за її досвідом, Російська намагалися використовувати для торгівлі й мореплавства одні й ті самі етнічні групи, які мали до них найбільші здібності.

Зупинимося детальніше на характеристиці участі грецької етнічної групи в турецько-російському торговельному судноплаванні. Грецькі торговці й мореплавці ще у середньовіччі витіснили зі східного Середземномор'я Венеціанську республіку. Значна частина їх кораблів обслуговувала середземноморську торгівлю, використовуючи османський прапор, оскільки всі землі східної та південної частини Середземного моря входили до складу Високої Держави (Порти) (офіційна назва Османської імперії). Не в останню чергу через це судна під її прапорами сплачували найменші збори і відповідно отримували більші прибутки від торгівлі. Вони перевозили до Європи не тільки товари з Османської імперії, а й різну продукцію з півдня Росії, найбільшою мірою – пшеницю. Внаслідок цього грецькі колонії засновувалися в Одесі, Марселі, Трієсті та Лондоні. У 1816 р. плавало приблизно 600 відповідних торговельних кораблів²⁷.

І в другій чверті ХІХ ст. серед капітанів суден, на котрих велося торговельне мореплавство між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії

й Портою, також переважали греки. Після проголошення незалежності Греції (1830 р.) більшість їх кораблів, що раніше плавали під османським прапором, підняли власний і за інтенсивністю участі у торговельних зв'язках між північнопричорноморськими регіонами імперії та Туреччиною наблизилися до суден під російськими прапорами²⁸.

Іншими, значно меншими етнічними групами серед капітанів кораблів, які здійснювали рейси між Одесою й Османською імперією, були південні слов'яни (очевидно, далматинці), судна котрих ходили переважно під прапором Австрійської імперії, та англійці, кораблі яких плавали під британськими прапорами. Їх частка постійно зменшувалася. Якщо в 1837 р. вона становила: перших – п'яту частину, других – десятю, то у 1852 р. кожна з цих груп – лише двадцятю²⁹. В результаті розгляду етнічної приналежності капітанів турецьких і грецьких суден встановлено, що серед них переважали греки. Частина кораблів під османськими прапорами очолювалася мусульманами, тобто турками, що визначається за іменами³⁰. Щоправда, оскільки останні сплачували менші мита³¹, не виключено, що частина купців з їх іменами також була греками за етнічною приналежністю.

Для ведення торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії й Туреччиною були необхідні спеціальні документи. Грецькі капітани зі Стамбула та з інших міст Порти, щоб вести торгівлю з російськими портами, повинні були отримати від царського консула паспорт і патент. Перший засвідчував, що його власник знаходиться під захистом імперії³². Грецькі судна, котрі вели торгівлю на Чорному й Середземному морях, що була пов'язана з північнопричорноморськими регіонами Росії, віддавали перевагу плаванням під прапором останньої, оскільки з товарів на них бралосся менше зборів та мит³³, що давало більший прибуток від торгівлі. До того ж, за митним законодавством Османської імперії, на деякі види продукції на немусульман були накладені більші податки, ніж на мусульман³⁴.

Торгівля зерном була найприбутковішою галуззю в південних губерніях Російської імперії, й найбільших успіхів у ній досягли також греки, які оселилися тут після військової служби або були переселені з Кримського ханства³⁵. Турецьким експортом з Одеси до Османської імперії морем (в основному вивезенням зерна, найбільшою мірою пшениці) займалися переважно торгові дома комерсантів-вихідців із Порти грецького походження (найбільші з них – Інглезі та Родоконакі). Турецьким морським імпортом (тобто у першу чергу ввезенням виробів із бавовни і шовку) займалися переважно представники також християнських (православних) вихідців з Османської імперії, але південнослов'янського (далматинського, болгарського й романського) походження. Це торгові дома Папудова (20 рейсів між Одесою і містами Порти), Джурановича (12), Параскево-Ніколо (10)³⁶. Отже, замовниками торговельних рейсів між портами північнопричорноморських регіонів Російської імперії та Туреччини були, крім грецьких купців, й представники інших балканських народів (переважно південні слов'яни).

Визначимо частку суден під османськими прапорами в торговельних перевезеннях між російськими чорноморсько-азовськими портами й інших держав. У 1803 р. їх здійснювали судна під прапорами трьох країн – найбільше Туреччини (приблизно 39%, або 669 рейсів), а також Австрії (приблизно 35%, або 601) та Росії (приблизно 27%, або 460 рейсів) із 1730 їх загальної кількості³⁷.

Ці пропорції не були випадковими, що засвідчують дані наступного року. Як і раніше, основними перевізниками товарів між російськими чорноморсько-азовськими портами та портами інших держав виступали кораблі під прапорами трьох вищеназваних країн. Причому, як і в попередньому році, частка рейсів суден під турецькими прапорами була найбільшою – приблизно 40%, або 739 рейсів, під російськими – приблизно 34%, або 629, під австрійськими –

Табл. 1. Кількість ластів і рейсів суден, котрі прийшли з російських портів Чорного й Азовського морів у 1804 р. або відійшли з них³⁸

Рейси й ласті суден								
Кількість рейсів		Прийшли		Кількість рейсів		Відійшли		Кількість рейсів
Державна належність суден	із вантажем	Кількість ластів	без вантажу	Кількість ластів	Кількість рейсів із вантажем	Кількість ластів	Без вантажу	Кількість ластів
турецькі	285	12322,5	84	3691,5	347	16633	23	342,5
російські	293	24634	33	2518,5	302	26644,5	1	89
австрійські	123	13051,5	83	9079,5	196	21762	–	–
англійські	16	1683	9	1087,5	25	2966	7	702,5
французькі	1	58,5	–	–	1	70	–	–
Загалом	718	51749,5	209	16377	950	68075,5	31	–

22%, або 402, під англійськими – 3%, або 57 і ще 2 рейси – під французьким прапором із 1829 їх загальної кількості. За сумою ластів (ласт – старовинна одиниця виміру місткості торгових суден у Росії, яка дорівнює 5,663 куб. м) кораблів, котрі прийшли до північнопричорноморських портів або відійшли з них із вантажем, ті, які були під османськими прапорами, відносилися до трьох згаданих основних держав-перевізників, але займали третє місце за обсягом вантажів (24%, або 28 955,5 ластів). У прибережному судноплаванні портів Чорного та Азовського морів Російської імперії приблизно порівну здійснювали перевезення 17 кораблів під турецькими прапорами, сума вантажів яких становила 581,5 ластів, і 10 суден та 126 морехідних човнів під російськими прапорами, сума вантажів котрих визначалася 583,5 ластами. Виняток становив лише вітрильник Республіки Семи Островів*, вантажна спроможність якого становила 90 ластів³⁹.

Табл. 2. Кількість ластів і рейсів суден, які відійшли з російських портів Чорного та Азовського морів у 1804 р. або прийшли до них⁴⁰

Судна	Кількість рейсів		Судна	Кількість ластів	
	Абсолютні числа	У відсотках		Абсолютні числа	У відсотках
турецькі	739	38	російські	53 886,00	36
російські	629	32	австрійські	43 893,00	29
австрійські	402	20	турецькі	32 989,50	22
англійські	57	3	Загалом	130 768,50	87
Загалом	1827	93	англійські		4
Решта	140	7	з англійськими	–	91
Усі рейси	1967	100	Всі ласті	150 325,75	100

* Республіка Семи Островів – перша грецька держава, створена у 1800 р. після кількострічного османського панування із семи великих (Керкіра або Корфу з одноіменною столицею, Паксос, Лефкас, Итака, Кефалінія, Закінф, Кітіра) та багатьох дрібних островів (Іонічні о-ви) в Іонічному морі. Перебувала у складі Туреччини, але під протекторатом Російської імперії. Була оплотом російської політики та торгівлі у Східному Середземномор'ї та на Західних Балканах. Проіснувала до 1807 р.

Табл. 3. Кількість ластів суден, котрі відійшли до турецьких і російських портів у 1824 р.⁴¹

Порт	До турецьких портів			До російських портів		
	суден із баластом	суден із товарами	Усього	суден із баластом	суден із товарами	Усього
Одеський	5	253	258	7	11	18
Ласти	331	31 751	32 082	280	649	929
Феодосійський	1	13	14	5	4	9
Ласти	43	956	999	302	319	621
Керченський		13	13	10	19	29
Ласти		809	809	776	1335	2111
Євпаторійський		13	13	3	5	8
Ласти		728	728	217	366	583
Таганрозький		124	124	2	18	20
Ласти		10 995	10 995	121	2031	2152
Всього	6	416	422	27	57	84
Ласти	374	45 239	45 613	1696	4700	6396

Порти були головним елементом торговельної інфраструктури мореплавства між півднем Росії й Портою. В 1824 р. найтісніші торговельні зв'язки з Османською імперією за абсолютними показниками підтримувала Одеса. Із загальної кількості рейсів із портів Північного Причорномор'я і Приазов'я до турецьких володінь та суми ластів тих суден, котрі здійснили їх, 70% перших (32 082 ласти) й 61% рейсів (відповідно 258) припадало на Одесу, решта 30% і 39% означених показників – на інші чорноморські порти: в основному на Таганрог – 24% і 29% відповідно, а також на Феодосію, Керч та Євпаторію (по 2% й 3%).

За відносними показниками зв'язків із Портою Одесу переважав Таганрог. 80% ластів (10 995) і 83% рейсів (124) суден із цього порту спрямовувалися у 1824 р. до турецьких володінь.

Більше половини рейсів торговельних кораблів, які зайшли в Феодосію та Євпаторію або вийшли з них, зв'язували ці порти з Османською імперією. Приблизно таку ж частку становила сума їх ластів. Стосовно Керчі більше як рейсів, так і суми ластів спрямовувалися до інших російських портів⁴².

Якщо ж брати не все північне Причорномор'я й Приазов'я, а тільки південь України (без Таганрога) – Одесу та три згадані кримські порти, то на останню припадає 93% ластів і відповідно 7% – на Феодосію (3%), Керч й Євпаторію (по 2%).

Частина товарів, що привозилася до Криму з Туреччини морем, спрямовувалася на задоволення потреб ісламського населення, що вказувало на усталений характер торговельних взаємовідносин між мусульманами Північного Причорномор'я та Портою після російського завоювання Криму. Як і раніше, головним товаром, котрий імпортувався, були вироби чи напівфабрикати з бавовни й шовку⁴³ або різні види східного одягу. Значна їх частина призначалася виключно для мусульман, зокрема чалми⁴⁴.

Судна з Османської імперії переважали у торговельному мореплаванні північнопричорноморських портів і в інші роки. Так, у 1817 р. з 1885 кораблів, які ввійшли до чорноморських портів, 1795 прийшли з Туреччини. Те ж саме можна сказати й про ті судна, котрі відійшли з останніх: 1329 – до Росії та Італії – по 186, до Франції – 107, до Іспанії – 9, до Англії – 1⁴⁵. Отже, відсоток кораблів, які прийшли з турецьких володінь до російських чорноморських портів, становив 95%, а тих, що відійшли до означених держав, – 73%.

Отже, в першій чверті XIX ст. торгівля північнопричорноморських регіонів Росії орієнтувалася на Османську імперію.

Маршрути і напрямки торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною були різними. Якщо розглянути одеський порт, то у 1837 р. в морській торгівлі його з Османською імперією існувало два основних маршрути: на Стамбул (69 рейсів) і на Смірну (25 рейсів). Ще по одному рейсу було здійснено до Месемврії, Трабзона й до Галаца⁴⁶.

Через кілька років, у 1840 р., кількість рейсів на Стамбул збільшилася в два рази (142 рейси), на Смірну практично не зросла (30 рейсів). Додався новий напрямок турецько-одеської торгівлі – дунайський (46 рейсів). Він представлений маршрутами до двох основних портів – Галаца (25 рейсів) і Варни (15 рейсів). 6 рейсів було здійснено до інших портів: по 2 до Ісакчі та до Сулінських гирл, 1 – до Тульчі й 1 – ще до одного дунайського порту. Виник ще один – південнопричорноморський напрямок, котрий не був інтенсивним та визначався лише 10 рейсами: 7 – до Трабзона, решта – до інших портів Анатолії⁴⁷.

Через десяток років ці показники помітно збільшилися тільки на окремих шляхах. У 1852 р. стамбульський і смірнський маршрути залишилися без особливих змін (139 та 25 рейсів відповідно). Натомість число останніх у дунайському напрямку різко підвищилося (до 83, майже в 2 рази) за рахунок 4-кратного зростання плавань до Варни (60). Натомість кількість їх до Галаца зменшилася до 19. У південнопричорноморському напрямку (10 рейсів), як і раніше, переважав Трабзон (6 рейсів), по 2 рейси здійснювалися до Самсуна й до Сінопа⁴⁸.

Відомо, що сума імпорту 1840 р. до Стамбула становила 2 000 тис. фунтів стерлінгів, експорту – 500 тис., до Ізміра відповідно – 800 та 1250, до Трабзона – лише 200 і 100⁴⁹. У 1850 р. в Ізмірі було засновано великі торговельні контори купців 20 країн. Російські, австрійські й французькі торговці, котрі використовували власні судові товариства, знаходилися там у кращому становищі через низьку плату за перевезення⁵⁰.

Отже, найбільші торговельні зв'язки існували між Одесою та Стамбулом. Значні, хоча і менш інтенсивні підтримувалися також зі Смірною. З Трабзоном торгівля була незначною. Перевага Стамбула й меншою мірою Смірни в торговельних зв'язках з Одесою пояснювалася високою інтенсивністю торгівлі цих портів у порівнянні з іншими.

Із Стамбула привозилися переважно продовольчі товари, зі Смірни – бавовна, з дунайського регіону – дерево, в основному дрова, а також корабельний ліс, з Анатолії – горіхи. Вивозилася переважно пшениця⁵¹.

В асортименті російського імпорту до Ізміра переважали продукти та натуральні товари: олія, сало, кав'яр, дьоготь, парусина, залізо і хутро, а відповідно експорту: маслинова олія, мило, бавовняна тканина, сухі фрукти⁵².

Зв'язки торговельного мореплавства Маріуполя й Бердянська з Портою були мінімальними. Зокрема у 1838, 1839⁵³ та в 1851 рр. там зафіксовано лише поодинокі рейси турецьких суден. Через останній ввозився в основному турецький тютюн⁵⁴, але частка цього порту у загальному північнопричорноморському імпорті даного товару все ж була незначною.

В південній Бессарабії торговельне сполучення з Османською імперією здійснювалося через порти Ізмаїл і Рені. Цей регіон відрізнявся надзвичайно тісними зв'язками з Туреччиною. У 1837 р., з часу відкриття навігації, до 1 липня до Рені прибули 25 грецьких, 10 турецьких, 9 російських, 4 англійські кораблі. Більшість із них були з баластом, решта – із селянськими виробами. 769 малих веслових човнів прибуло з деревиною та цими ж товарами. Через дані порти імпортувалися гроші й тютюн, експортувалося зерно⁵⁵.

Через низьку якість останнього, що вирощувалося в південній Бессарабії та ввозилося через дунайські порти, ціна його там була звичайно дешевша, ніж в Одесі. Цим, а також меншим експортом Ізмаїла і Рені зумовлено те, що застій у хлібній торгівлі останньої й головних азовських портів не зачепив означені ду-

найські порти. В обидва з них прибули з-за кордону у 1850 р., переважно з Османської імперії, 429 суден, тим часом, як їх прихід не перевищував 270 одиниць⁵⁶.

Основним типом суден, котрі здійснювали перевезення між Портою та Одесою, були вітрильники (бригантини). З 1837 р. зафіксовано незначну кількість їх інших типів⁵⁷.

Про пароплавання в торговельних зв'язках між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії й Туреччиною варто зазначати з часу побудови (1830 р.) на петербурзькому Олександрівському заводі пароплава «Нева» (з паровою машиною у 60 к. с.). Він прибув 4 березня 1831 р. до Одеси та в тому ж році розпочав регулярні рейси між останньою і Стамбулом. У 1830-х рр. на верфях Російської імперії були збудовані й вступили в експлуатацію ще три пароплави.

Пароплавні рейси становили звичайно п'яту частину решти їх між Османською імперією та Одесою.

Розвиток пароплавання на Чорному морі пов'язаний із діяльністю першого акціонерного «Общества Черноморского пароходства», яке було засноване в 1833 р. Капітал «Товариства» становив 500 тис. руб. асигнаціями, що, як виявилось пізніше, було явно недостатньо для організації регулярних пароплавних рейсів між Одесою й Стамбулом. Уряд передав у його розпорядження три казенних пароплави. Два з них («Нева» і «Николай») почали здійснювати регулярні рейси на лінії Одеса–Стамбул⁵⁸. Третій мав використовуватися або для буксирування судів у Босфорі, або заміняв одного з двох, у разі якщо той вийде з ладу, або на інші цілі, визначені «Товариством»⁵⁹. Незважаючи на постійний дефіцит різних коштів, перевезення на пароплавах останнього продовжувалися. З 1839 р. уряд погодився надавати йому грошові субсидії, й цей дефіцит помітно зменшився⁶⁰.

Кількість пароплавних рейсів до Стамбула постійно зростала: в 1840 р. (38 рейсів) вона збільшилася у два рази в порівнянні з 1837 р. (20 рейсів)⁶¹.

21 листопада 1840 р. один із пароплавів «Товариства» – «Николай» – потонув через шторм поблизу Босфору⁶². Через деякий час загинула і «Нева». Після цього пароплавне сполучення між Одесою та Стамбулом на початку 1840-х рр. припинилося⁶³.

У червні 1841 р. Комітет міністрів прийняв рішення про заснування державної пароплавної лінії Одеса–Стамбул. Із цією метою в Англії було замовлено будівництво чотирьох великих суден, котрі у разі війни могли стати фрегатами. Навесні 1843 р. новозбудовані пароплави (кожний місткістю в 823 т й потужністю у 260 к. с.) – «Крым», «Одесса», «Херсонес» і «Бессарабия» – розпочали регулярні рейси до Стамбула. Для дальшого розвитку державного пароплавання на Чорному морі у 1843 р. в Одесі було створено «Експедицію постійних пароплавних сполучень». Вона відкривала нові відповідні лінії. Влітку 1846 р. новий пароплав «Пётр Великий» розпочав регулярні рейси між Одесою та дунайськими портами⁶⁴.

Пароплави «Крым», «Одесса» й «Херсонес», як і пароплави попереднього покоління, здійснювали рейси до Стамбула три рази на місяць. У 1849 р. вони вивезли товарів з одеського порту майже на 2 млн руб. сріблом та привезли їх із Стамбула на 443 тис. руб. сріблом⁶⁵.

В наступному році ці ж пароплави здійснили 32 рейси між двома містами, а «Пётр Великий» – 18 між Одесою і Галацом. Фрахтових коштів за перевезення товарів та пасажирів на пароплавах між першою й Стамбулом поступило у митні прибутки 54 136 руб. 93 коп.

Як і в попередні роки, у 1851 р. закордонне пароплавне сполучення з Одесою проводилося через дві лінії: стамбульську та дунайську. Пакетботне сполучення першою лінією між Одесою й Стамбулом знаходилося на карантинному становищі та здійснювалося трьома пароплавами-фрегатами («Одесса», «Крым» і «Херсонес»), котрі, змінюючись, плавали через кожні десять днів та зробили

33 рейси в обидві сторони. Дунайською лінією 1850 р. ходив пароплав «Петр Великий» у літній час через кожні два тижні між Одесою й Галацом (минаючи Сулін, Ізмаїл, Рені), здійснивши 19 рейсів. У 1851 р. було організовано 52 рейси (на 2 більше, ніж у 1850 р.). Ввезено товарів і грошей: до Стамбула на 1 512 958 руб. та з Галаца на 472 268 руб., загалом на 1 985 226 руб.; вивезено відповідно з першого на 771 762 руб. і з другого на 30 233 руб., загалом на 801 995 руб.; загалом в обидві сторони перевезено товарів на 2 787 221 руб. сріблом⁶⁶. Отже, сума вивозу на пароплавах з Османської імперії до Одеси приблизно у 2,5 раза перевищила суму ввозу. При цьому експорт із Стамбула приблизно в два рази перевищував суму імпорту до столиці Туреччини. З Галаца товари переважно вивозилися. Таким чином, у торговельному пароплаванні між Портою й Росією експорт із північного Причорномор'я переважав над імпортом.

Капітани та принаймні один машиніст обох пароплавів першого покоління («Нева» і «Николай»), які курсували між Одесою та Стамбулом, були англійцями. З трьох пароплавів другого покоління лише «Одесса» очолювалася англійцем. «Крымом» та «Херсонесом» командували росіяни⁶⁷.

Підводячи підсумок, варто ще раз виділити головні риси формування російсько-османського торговельного мореплавання.

Внаслідок виходу Росії до Чорного моря Порта втратила монопольний контроль над торговельним мореплаванням басейну, бо ще на початку XIX ст. судна під турецькими прапорами поряд із російськими й австрійськими здійснювали найбільше перевезень між північнопричорноморськими регіонами обох імперій. Причому у торговельному сполученні між чорноморсько-азовськими портами імперії та Туреччиною їх частка становила приблизно половину. Майже таку ж частку становили судна під російськими прапорами.

Перше судно під таким прапором, котре з торговельною метою ввійшло до Босфору і відправилося далі Мармуровим морем до анатолійських та балканських володінь Порти, фіксується в 1800 р., а наступного року інше судно під останнім із такою ж метою здійснило рейс до островів у Середземному морі – до Егейського архіпелагу.

З російських північнопричорноморських портів найінтенсивнішим торговельним сполученням із Туреччиною відзначалася Одеса, меншою мірою – Таганрог і незначною – кримські порти – Феодосія, Керч, Євпаторія. Майже не велася торгівля з Маріуполем та Бердянськом. Торговельне мореплавання дунайських портів (Ізмаїл і Рені) також орієнтувалося переважно на Османську імперію.

З турецьких портів найінтенсивніше торговельне мореплавання до російських північнопричорноморських портів здійснювалося із Стамбула, меншою мірою – з Ізміра. В 40-х–50-х рр. XIX ст. розвитку набув дунайський торговельний шлях, який сполучав Варну з Одесою. З південнопричорноморських портів кількість рейсів до останньої була незначною.

Імпульс для розвитку торговельного мореплавання між північнопричорноморськими регіонами обох імперій надало відкриття пароплавного сполучення між найбільшими портами турецько-російської торгівлі – Одесою та Стамбулом. Її організаторами і капіталовкладниками стали одеські купці й Російська держава.

Отже, вихід імперії на Чорне море хоча і порушив єдину організацію торговельного мореплавання, котра існувала за доби «внутрішнього озера» Порти, але завдяки цьому останнє інтенсифікувалося через конкуренцію не тільки з Росією, а й з іншими країнами, а також отримало важливу технічну іновацію – пароплавний транспорт, у впровадженні якого Російської імперія значно випередила Османську.

Основним товаром російського чорноморського експорту було збіжжя, турецького імпорту – текстильні товари.

Крім середземноморсько-босфорського напрямку торговельного мореплавства, між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Портою існував також південнопричорноморсько-кримський. Він зв'язував східну частину османського узбережжя Чорного моря з портами Криму.

Мореплаванням як у Середземному, так і в Чорному морях займалися переважно греки. Й якщо до виходу імперії до останнього вони ходили переважно під турецькими прапорами, то після того дедалі більше їх число обирало російський прапор для своїх торговельних суден.

Капітанами суден під австрійським прапором були значною мірою представники народів південнослов'янського походження (далматинці), під британським – англійці.

Отже, Російська імперія вбачала своє завдання у посиленні економічної експансії в чорноморському та східносередземноморському басейнах, котрі раніше контролювалися Туреччиною. Торговельне мореплавання мало вирішальне значення для досягнення цієї мети.

¹ *Köse Osman*. Küçük Kaynarca Andlaşması. – Ankara, 2006. – S.169.

² *Vasif Efendi Ahmed*. Mehasinu'l-Asar ve Hakaiku'l-Ahbar. – Ankara, 1994. – S.36–37.

³ *Köse Osman*. Op. cit. – S.170.

⁴ Собрание важнейших трактатов и конвенций заключённых Россией с иностранными державами (1774–1906). – Варшава, 1906. – С.4–5.

⁵ Торкапи сарayı müzesi osmanli arşivi. – E.7885/4.

⁶ Ibid. – E.5130.

⁷ Ibid. – E.4927.

⁸ *Kurt Yılmaz*. Osmanlica dersleri. C.1. – Ankara, 1991. – S.1.

⁹ *Kütükoğlu S.* Mübahat. Osmanli belgelerin dili (diplomatik). – Istanbul, 1994. – S.214.

¹⁰ Торкапи сарayı müzesi osmanli arşivi. – E.5130.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Торкапи сарayı müzesi osmanli arşivi katalogu. Fermanlar. I. Faskül. № E1-12476. – Ankara, 1985. – S. 92.

¹⁴ *Баранов Х. К.* Большой арабско-русский словарь. – Т. 2. – Москва, 2002.

¹⁵ *Devellioğlu Ferit*. Osmanlica-türkçe ansiklopedik luğat. – Ankara, 2001. – S. 260.

¹⁶ Торкапи сарayı müzesi osmanli arşivi. – E. 7885/4.

¹⁷ *Тимченко В.М.* Османські джерела та історіографія торговельних зв'язків Південної України з Османською імперією (1775–1853 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IX. – К., 2005. – С. 191.

¹⁸ ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 3790. – Арк. 1.

¹⁹ *Redhouse James W.* A Turkish and English lexicon. – Istanbul, 1992. – S. 1436.

²⁰ Там само.

²¹ Там само – S. 639.

²² Торкапи сарayı müzesi osmanli arşivi. – E. 4927.

²³ *Gencer Ali Ihsan*. Bahriye'de yapılan islahat hareketleri ve bahriye nezareti'nin kuruluşu (1789–1867). – Ankara, 2001. – S. 28.

²⁴ Одесский вестник. – 1837. – №64. – 11 августа. – С. 777.

²⁵ *Тимченко В.М., Кухар-Онишко Н.О.* Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К., 2006. – С. 133.

²⁶ *Чулков М.Д.* Историческое описание Российской коммерции. – Т. II. – Кн. I. – Санкт-Петербург, 1786. – С. 597.

²⁷ *Karal Enver Ziya*. Osmanli Tarihi. V. Cilt. Nizam-i Cedid ve Tanzimat devirleri (1789–1856). – Ankara, 1994. – S. 107.

²⁸ Одесский вестник. – Матеріали підшивок за 1837, 1840 і 1852 рр.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ *Тимченко В.М.* Кодекс законів (1569 р.) падишаха Селіма II як джерело для дослідження соціально-економічної історії півдня України // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ, Нью-Йорк; Острог, 2005. – Т.1. – 480 с. – С. 159–166.

³² *Karal Enver Ziya.* Selim III'ün Hat-ti Hümayunlari – Nizam-i Cedit – 1789, 1807. – Ankara, 1988. – S. 107.

³³ *Gadirci Musa.* Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları. – Ankara, 1991. – S. 112–113.

³⁴ *Тимченко В.М.* Указ. праця.

³⁵ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С. 170.

³⁶ Результати обробки підшивок газети «Одесский вестник» за 1837, 1840 і 1852 рр.

³⁷ Означені частки вираховані за: Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи. – Кн. 2. – Ч. V. – Санкт-Петербург, 1808. – С. 115–116.

³⁸ Таблицю укладено за: Государственная торговля 1804 года в разных ея видах. – Санкт-Петербург, 1805. – Табл. XXII.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Таблицю укладено за: Государственная внешняя торговля 1824 года в разных ея видах. – Санкт-Петербург, 1825. – Табл. XII.

⁴² Там же.

⁴³ *Inalcik Halil.* Osmanli pamuklu pazarı, Hindistan ve İngiltere: pazar rekabetinde emek maliyetinin rolü // Osmanli imparatorluğu. Toplum ve ekonomi üzerinde arxiv çalışmaları, incelemeler. – Istanbul, 1996. – S. 259–303.

⁴⁴ *Ibragimova, Aliye, Timçenko Victor.* Bahçesaray'ın Çevresinin Yazitlari: Salaçık Varoşunda ve Gazi Mansur Mezarlığında (XV. – XX. yy.'in Başı) // XV. Türk Tarih Kongresi. 11–15 Eylül 2006 – Ankara. Bildiri Çizetleri. – Ankara, 2006. – S. 98–99.

⁴⁵ *Золотов В.А.* Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX в. – Ростов-на-Дону, 1964. – С. 355.

⁴⁶ Одесский вестник. – Матеріали підшивок за 1837 р.

⁴⁷ Одесский вестник. – Матеріали підшивок за 1840 р.

⁴⁸ Одесский вестник. – Матеріали підшивок за 1852 р.

⁴⁹ *Ünsal Yavuz.* XIX. Yüzyılda Anadolu ve Orta Doğu'da Demiryolu Projeleri // X. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 22 – 26 Eylül 1986. IV Cilt. – Ankara, 1993. – S. 1697–1705.

⁵⁰ *Gadirci Musa.* Op. cit. – S. 362.

⁵¹ Результати обробки підшивок газети «Одесский вестник» за 1837, 1840 і 1852 рр.

⁵² *Gadirci Musa.* Op. cit. – S. 355.

⁵³ Одесский вестник. – 1840. – №88. – 2 ноября. – С. 389.

⁵⁴ Одесский вестник. – 1852. – №74. – 17 сентября.

⁵⁵ Одесский вестник. – Матеріали підшивок за 1837, 1840 і 1852 рр.

⁵⁶ Одесский вестник. – 1852. – №78. – 1 октября.

⁵⁷ Одесский вестник. – Матеріали підшивок за 1837, 1840 і 1852 рр.

⁵⁸ *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1975. – С. 59–60.

⁵⁹ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2-е. – Т. VIII. – Отд. 1. – Санкт-Петербург. – 1833. – С. 97.

⁶⁰ *Мельник Л.Г.* Указ. праця.

⁶¹ Одесский вестник. – Матеріали підшивок за 1837, 1840 і 1852 рр.

⁶² Одесский вестник. – 1840. – №101. – 18 декабря. – С. 447.

⁶³ *Мельник Л.Г.* Указ. праця.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ *Серчевский Е.* Обзорение Оттоманской империи. – Санкт-Петербург, 1854. – С.173 – 222.

⁶⁶ Одесский вестник. – 1852. – №8. – 26 января.

⁶⁷ Одесский вестник. – Матеріали підшивок за 1852 р.

Basing on wide range of archival sources and science literature, the article studies the process of formation of trade seafaring between northern parts of Black Sea coast regions of the Russian Empire and Turkey in 1774–1853. The conclusion is

made that the Russian Empire strived for strengthening the economic expansion in Black Sea basin and Eastern Mediterranean, which were previously controlled by Turkey. Trade seafaring was one of ways for reaching this goal.

О.В.Малій*

**МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ХРИСТИЯНА БУНГЕ
(1776–1857 рр.)**

У статті подано біографічний матеріал, який дозволяє скласти уявлення про основні сфери життєдіяльності Християна Бунге – представника другого покоління цього роду, лікаря, одного із перших педіатрів Києва, батька професора, ректора Київського університету св. Володимира, відомого російського економіста й державного діяча другої половини ХІХ ст. – М.Х.Бунге.

Вивчення життєвого шляху Християна Бунге викликає певний науковий інтерес, адже цей нащадок вихідця зі Східної Пруссії, який переселився у Київ у середині ХVІІІ ст., був безпосереднім очевидцем подій, що вписані в історію міста першої половини ХІХ ст., а його син – Микола Християнович Бунге (1823–1895 рр.) – став відомим економістом, освітянським і державним діячем Російської імперії другої половини ХІХ ст.

Звернення до літератури дозволяє зробити висновок, що Християн Бунге цікавить дослідників здебільшого як батько майбутнього економіста й державного діяча¹. Проте в останні роки з'явився інтерес і до особи самого Х.Бунге². Автори відповідних статей в енциклопедично-біографічних виданнях звертаються до основних подій життя цієї історичної особи, називаючи його «досвідченим лікарем» і «одним із перших відомих педіатрів Києва». Опрацювавши архівні джерела та спеціальну літературу, у цій статті ми намагатимемось реконструювати біографію Х.Бунге, подавши основні біографічні (професійна, приватна й сімейна сфери) факти з його життя.

Отже, Християн Бунге народився 20 грудня 1776 р. у Києві. Його батько – відомий аптекар Георг-Фрідріх Бунге, був уродженцем Східної Пруссії. Мати – Катерина Бунге (у дівочтві Гейтер) – була дочкою Йогана Гейтера, засновника першої «партикулярної» аптеки у Києві³. Християн був одинадцятю дитиною у цій сім'ї. Матеріали про його дитячі роки відсутні. Тільки відомо, що в родині культивувалися працелюбність, релігійність, повага до батьків. Георг-Фрідріх приділяв належну увагу освіті своїх дітей. У духовниці він заповідав старшим синам – Івану-Фрідріху й Андрію – виховати молодших (Християна та Христофора) й посприяти їм у здобутті належної освіти. Згідно із заповітом, батько залишив Християну 1000 руб.⁴

Медичну освіту Х.Бунге здобув у Санкт-Петербурзькому медико-хірургічному інституті (Калінкінському), куди поступив волонтером 1 березня 1792 р.⁵ Як волонтер, він мав право відвідувати заняття в інституті, але мешкав за власний кошт. Повний курс у цьому навчальному закладі обмежувався чотирма роками. У перший рік вихованці опановували математику, фізику, анатомію, фізіологію, хірургію і фармацію. На другому році вивчались ті ж самі предмети, а також додавалися патологія, терапія, ботаніка й хімія. На третьому, окрім уже перелічених, вивчались гігієна, історія медицини і медична практика. На останньому році навчання вихованець повинен був працювати як лікар у клініці

* Малій Ольга Володимирівна – канд. іст. наук, доцент кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Херсонського державного морського інституту.

інституту або в будь-якому шпиталі⁶. Вочевидь, Х.Бунге успішно опанував навчальні дисципліни, що підтверджує такий факт із його біографії: 19 березня 1796 р., після закінчення медико-хірургічного інституту, його переведено у лікарі з дозволом мати вільну практику⁷.

У вересні того ж 1796 р. Християн «для вдосконалення в латинській, німецькій, французькій мовах і медичних науках» власним коштом вирушив до знаменитого й старовинного Єнського університету (Тюрінгія, Німеччина)⁸. Там він публічно захистив дисертацію «Про епідемічні хвороби у Києві» (1798 р.) і здобув ступінь доктора медицини, що підтверджував виданий 23 квітня 1798 р. диплом. Таким чином, можна стверджувати, що Християн Бунге здобув належну спеціальну освіту, яка дала йому змогу в майбутньому займатися лікарською практикою.

Після повернення до Києва його було призначено лікарем при Київській духовній академії (8 квітня 1802 р.)⁹. Із перших днів служби Х.Бунге довелося не тільки виконувати свої прямі обов'язки, але й займатися вирішенням питань, пов'язаних з облаштуванням академічної лікарні. За його словами, він отримав лікарню «далеку від належного стану, хворим не надавалася потрібна допомога, декілька ліжок стояли без постільної білизни, посуду було обмаль, не було ані хірургічного інструменту, ані ліків. За відсутності лікаря (попередника Х.Бунге – лікаря Волчанецького, було звільнено за недбале виконання своїх обов'язків) хворих доглядав чернець, який не мав жодного, або, принаймні, достатнього поняття про медицину»¹⁰.

За клопотанням Х.Бунге, було вжито заходів щодо поліпшення стану академічної лікарні. Він зумів домогтися виділення коштів на придбання необхідних ліків (на рік – 400 руб.), а також організував збирання лікарських рослин.

У своїх спробах поліпшити роботу академічної лікарні Х.Бунге заручився підтримкою київського митрополита Серапіона (Александровського). У результаті «хворі отримали потрібні ліжка, лікарняний одяг, покращився догляд за ними», а саму будівлю академічної лікарні було відремонтовано¹¹. Проте, велика пожежа, яка спалахнула у Києві у липні 1811 р., серед іншого знищила і дерев'яну академічну лікарню.

Після цього лиха під лікарню було відведено чотири кімнати в нижньому поверсі бурси. І знову заклад не міг похвалитися благоустроєм, маючи лише аптекарські ваги і жодного хірургічного інструмента. Лікар Х.Бунге вживав чимало зусиль для облаштування лікарні у нових приміщеннях. Саме він був автором доповіді «про стан академічної лікарні й ті заходи, що їх належить ужити для поліпшення її стану», поданої київському митрополитові у березні 1811 р. Так, на думку Х.Бунге, конче потрібно було збільшити кількість ліжок, придбати хірургічні інструменти, замінити студентів, які по черзі доглядали хворих, постійними й досвідченими служителями. Важливою проблемою було покращення харчування для хворих студентів. Замість одного меню для всіх, як це було раніше, пропонувалося готувати декілька, з урахуванням різних захворювань – для недужих на зовнішні хвороби це могла бути «ординарна» їжа, борщ або капуста із м'ясом чи рибою, каша й добре пропечений хліб; для важкохворих – м'ясний або рибний суп із дрібною крупою, а також каша з коров'ячим маслом і чорносливом або яблука з білим хлібом та ін.¹² Митрополит Серапіон розпорядився врахувати всі пропозиції лікаря.

Зусилля Християна Бунге щодо налагодження діяльності академічної лікарні мали позитивні наслідки, а про результати її роботи впродовж початкового періоду служби лікаря (1802–1811 рр.) свідчать такі факти: кількість хворих, які звернулися до лікувального закладу – 3323 особи, із них одужали 3257 осіб, померло понад 60 осіб; сума, витрачена на ліки – 3753 руб. 65 коп.¹³ За успішне виконання своїх обов'язків 8 серпня 1808 р. Х.Бунге був переведений у вищий чин штаб-лікаря¹⁴.

Судячи зі свідчень, що дійшли до нашого часу, він був симпатичною людиною, чуйним і турботливим лікарем. Не зобов'язаний лікувати вихованців, які жили поза межами академії, він і їм надавав необхідну медичну допомогу. Випускник Київської духовної академії Андрій Петрович Рудиковський згадував: «У той час лютувала пошесть – короста нарівна. Хворих відправляли до лікарні, яка розташовувалася на березі Дніпра, поряд з Іллінською церквою, і там, на кухні, лікувалися дьогтем і приймали сіркові порошки. ... Лікар був Бунге, відвідував щодня, прописував ліки, червоні камфорні порошки»¹⁵.

Документ від першої половини 1813 р., де наведено розміри річних окладів осіб, які служили в Київській духовній академії, дає можливість визначити величину матеріальної винагороди, яку отримував Х.Бунге за свою службу: «Академічному штаб-лікареві Християну Бунге в рік 450 руб., за половину року – 225 руб.»¹⁶.

Після реорганізації київських духовних училищ і закриття академії Х.Бунге був залишений штаб-лікарем при Київській духовній семінарії, водночас маючи практику в інших релігійних навчальних закладах міста, які з'явилися замість старої академії. Попри німецьке походження і лютеранське віросповідання він із пошаною ставився до православної церкви й духівництва.

7 лютого 1819 р. за старання та сумлінне виконання своїх обов'язків і «за відмінну службу» лікар Християн Бунге одержав чин колезького асесора. Із новим відкриттям Київської духовної академії він обіймав у цьому закладі, а також і у семінарії, посаду штаб-лікаря. 15 серпня 1826 р. Х.Бунге одержав чин надвірного, а згодом (26 лютого 1832 р.) – і колезького радника¹⁷.

Від 25 березня по 29 грудня 1812 р. за дорученням київського військового губернатора генерала від інфантерії М.Милорадовича Х.Бунге безоплатно обіймав посаду ординатора при київському військовому шпиталі, отримавши свідоцтво, що виконував свої службові обов'язки «дбайливо і старанно»¹⁸.

У січні 1832 р. Х.Бунге була виказана подяка від правління духовної академії за активну участь у лікувальних заходах під час холери, яка лютувала у Києві, і за «діяльне піклування щодо оберігання від цієї хвороби учнів і викладачів академії»¹⁹.

Проблеми зі здоров'ям і, особливо, послаблення зору змусили Х.Бунге просити про звільнення його від служби при академії, що він і зробив 27 квітня 1834 р. Керівництво закладу, на чолі якого стояв тоді архімандрит Інокентій (Борисов), звернулося до вищої влади із клопотанням про нагородження Християна Бунге за його 30-річну сумлінну службу орденом Св. Анни та призначення йому повної пенсії²⁰.

1835 р. його було увільнено від служби, про що свідчить атестат №16: «Объявитель сего, штаб-лекарь, коллежский советник Християн Бунге, имеющий ныне от роду 58 лет, поступил в Киевскую духовную академию с 1802 года апреля 8 дня для пользования больных студентов, каковую должность проходил по настоящее время и отличным усердием и успехом при поведении весьма честном. Ныне, согласно его прошению, по причине слабого зрения и расстроенного здоровья уволен от занимаемой должности с пенсионом в год по 700 рублей. В удостоверение чего и дан сей аттестат ему, штаб-лекарю Бунге, из киевского академического правления с надлежащими подписями и с приложением казённой печати 1835 года января 25»²¹.

Як приватний лікар, Х.Бунге зажив доброї слави серед своїх пацієнтів. Особливо зарекомендував він себе як лікар-педіатр. Працював досить багато, проте великих статків не мав (упродовж 1802–1855 рр. середній прибуток лікаря дорівнював 2000 руб. на рік). «Боргів у мене поки що немає, – писав він у своєму заповіті (1845 р.), – але немає у мене і великих капіталів, як де-хто вважає. Кілька тисяч рублів, що їх я маю, розміщені у Київському дер-

жавному банку, чотири білети громадського приказу на 2700 руб. належать моїй дружині»²².

Окрім медицини, Християн Бунге (як, до речі, і його батько) цікавився метеорологією, щодня записуючи показання барометра, термометра, а також напрямку вітру і час розливу та замерзання Дніпра.

До 1818 р. мешкав на Подолі, у флігелі аптеки по вулиці Притисько-Микільській. Потім за 9000 руб. асигнаціями придбав невеликий дерев'яний будинок на Печерських Липках із ділянкою землі під сад. Християн Бунге любляв садівництво й був одним із піонерів розведення у Києві різноманітних декоративних і плодкових дерев. Про це захоплення відомого лікаря писав професор університету св. Володимира В.Іконников: «Сади у Києві утримувалися незадовільно і фрукти коштували задорого. Одним із перших добре впорядкував фруктовий сад Християн Бунге – великий аматор садівництва»²³.

Будучи людиною пунктуальною, Х.Бунге з юного віку акуратно занотовував у щоденнику стан власного здоров'я. Окрім цієї інформації, він фіксував усі більш-менш важливі події дня, утім, без власних коментарів. Відтак, ці записи украй монотонні й не дають ніякого уявлення про емоційний стан автора щоденника. Дещо розкрити його внутрішнє світобачення дозволяє окремий аркуш, на якому Християн Бунге виписав прислів'я і вислови, що особливо припали йому до душі: «Слово – срібло, мовчання – золото», «У світі є три нестерпні речі: несправедливість – у можновладця, жадання золота – у вченого, скупість – у багатія», «Хто чекає чого-небудь від скнари і хто бажає зробити дірку у воді, – той марнує час»²⁴.

Х.Бунге, звісно, володів російською мовою, але його рідною була німецька – саме цією мовою він листувався зі своїм старшим сином Андрієм (Генріхом/Гайнріхом), вів щоденник, здійснював грошові розрахунки. Із дружиною Катериною Миколаївною, яка, хоч і була лютеранкою, погано володіла німецькою, а також молодшим сином Миколою розмовляв російською.

Ґрунтовна фахова підготовка, досвідченість, гостинність і повна відсутність професійної заздрості вабили до Х.Бунге молодих колег. Частими гостями родини лікаря були професори медичного факультету університету св. Володимира М.Козлов, С.Алфер'єв, В.Каравасев, Ф.Цицурін. У щоденнику київського митрополита Серапіона зустрічаємо запис: «21 травня 1809 р. П'ятниця. Після обідні заходив зі всіма до свого штаб-лікаря Бунге додому, де чаєм, вином і горілкою були поцатовані, куди приїхав і цивільний губернатор Панкрат'єв»²⁵. Роки тісної дружби пов'язували Х.Бунге з відомим дослідником київської минувшини Максимом Берлінським. Як свідчать джерела, довгий час він був його особистим лікарем²⁶.

Християн Бунге був одружений двічі. Перший шлюб узяв із Меланією Ферран (народилася 6 квітня 1791 р.). Батьком Меланії був француз, одружений з англійкою Стівенс, сестрою сільського священика, дочка якого була дружиною відомого російського державного діяча – графа М.Сперанського. Після смерті батьків Меланія Ферран разом із братом Генріхом була привезена до М.Сперанського. А коли його дочка після перенесеної хвороби разом зі своєю бабусею перебралася на мешкання до Києва, то разом із ними приїхала і Меланія Ферран. Тут вона познайомилася з Християном Бунге і вони побралися. Біограф російського графа писав про це: «Дівчина (Меланія – О.М.) виїхала з його (М.Сперанського – О.М.) сім'єю до Києва і там вийшла заміж за вельми гідну людину, доктора Бунге»²⁷.

Меланія Ферран стала дружиною Християна Бунге у 1806 р., у віці п'ятнадцяти років. Вона була середнього зросту, мала темне волосся і темні очі. Судячи з листа до чоловіка, написаного у 1814 р. французькою мовою, вона його гаряче любила і поважала. Меланія Ферран народила Х.Бунге двох дочок – Кате-

рину і Марію (М.Сперанський був хрещеним батьком їх обох), а також сина Андрія (Генріха/Гайнріха). 20 лютого 1816 р. лікар овдовів.

Удруге він одружився з Катериною Николаївною Ізюмовою, дочкою генерал-майора від артилерії М.Гебнера й удовою полковника Ізюмова²⁸. Це сталося у 1822 р. Маючи рівний і спокійний характер, тверезий погляд на життя, велику любов до молодого покоління вона стала вірною і доброю дружиною Християну Бунге і справжньою матір'ю його дітям від першого шлюбу. Померла Катерина Бунге 17 березня 1877 р. від запалення легенів. У цьому шлюбі народився син Микола – відомий згодом професор і ректор Київського університету св. Володимира, а також знаний російський економіст і державний діяч другої половини ХІХ ст. Загалом, сімейство лікаря Х.Бунге користувалося неабиякою повагою серед освіченої київської публіки.

Старша дочка – Марія Християнівна Бунге – народилася у Києві 3 жовтня 1807 р. У 1828 р. вийшла заміж за підполковника Карла Яковича Фліге (1786–1842 рр.), командира Навагинського піхотного полку (1826–1831 рр.), який служив на Кавказі. Згодом уже генерал-майор К.Фліге був курським (1839–1840 рр.) і кам'янець-подільським (1840–1841 рр.) військовим губернатором. 1841 р. він вийшов у відставку і до смерті мешкав у Києві у власному будинку на Хрещатику. Марія Християнівна померла на Кавказі, під час пологів, народжуючи сина Миколу (1829 р.). Маленький Микола Карлович Фліге був перевезений у Київ, у дім свого діда – Християна Бунге, і відданий на піклування Катерини Николаївни, яка полюбила його як рідного сина²⁹.

Молодша дочка – Катерина Християнівна Бунге – народилася у Києві 1 лютого 1809 р. У 1828 р. вийшла заміж за військового інженера Олександра Антоновича Аврежіо (1804–1875 рр.), який довгий час служив у Царстві Польському, здебільшого у Варшаві. У чині генерал-лейтенанта О.Аврежіо вийшов у відставку і 20 квітня 1875 р. помер. Подружжя виховувало дочку Ольгу, яка народилася в 1830 р. Вона вийшла заміж за доктора Вільде, але невдовзі овдовіла. Мала одну дитину, яка незабаром після народження померла. Після смерті матері (Катерина Християнівна померла 7 липня 1879 р. у Варшаві) Ольга Олександрівна продовжувала жити у цьому місті³⁰.

Старший син – Андрій Християнович (Генріх/Гайнріх) Бунге – народився 18 липня 1811 р. Упродовж 1821–1828 рр. навчався у Дерптській гімназії. У 1830 р. вступив на службу до кондукторної роти Головного інженерного училища. 1832 р. переведений за іспитом у польові інженери і зарахований спочатку до Санкт-Петербурзької, а потім (1835 р.) переведений до Варшавської інженерної команди. Андрій Бунге брав участь у будівництві фортифікаційних споруд в Івангороді та Варшавської цитаделі³¹. 1836 р. він одружився з Олександрою Іванівною Тецнер (нар. 14 листопада 1817 р.), дочкою аптекаря Івана Богдановича Тецнера і Єлизавети Георгіївни Бунге. Від цього шлюбу мав дочку Меланію і синів Івана-Карла-Костянтина, Миколу-Християна-Костянтина, Генріха-Едуарда-Миколу. У чині капітана, за хворобою, вийшов у відставку (1844 р.) і на дружинин посаг купив поблизу Варшави невеликий маєток Опалін, де займався сільським господарством. Незабаром стан здоров'я дружини і потреба дати дітям гідне виховання змусили його перебратися до Варшави (1854 р.). Після смерті Олександри Іванівни (4 лютого 1856 р.) і польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. А.Бунге продав спочатку частину, а потім і весь маєток Опалін, купив будинок у Варшаві і проживав там до своєї смерті (11 лютого 1885 р.) разом із дочкою Меланією³².

Молодший син – Микола Християнович Бунге – народився у Києві 11 листопада 1823 р. Освіту здобув у 1-й київській гімназії та університеті св. Володимира, де навчався на юридичному факультеті. Після закінчення університету

викладав у Ніжинському ліцеї імені князя Безбородька (1845–1850 рр.). Далі був ад'юнктом, професором університету св. Володимира (1850–1880 рр.), керуючим київською конторою Держбанку (1862–1880 рр.), товаришем (заступником) міністра фінансів (1880–1881 рр.), міністром фінансів (1882–1887 рр.) і головою Кабінету міністрів (1887–1895 рр.)³³.

Помер Християн Бунге у 1857 р. внаслідок тяжкої форми гострого гнійничково-некротичного запалення шкіри (карбункул), залишивши дружину – Катерину Миколаївну – під опікою свого молодшого сина Миколи.

¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884). – К., 1884. – С.74; *Картавцов Е.Э.* Николай Христианович Бунге: Биографический очерк. 1823–1895 // Вестник Европы. – 1897. – №5. – С.18; *Степанов В.* Николай Христианович Бунге // Российские реформаторы. XIX – начало XX вв. – Москва, 1995. – С.184; *Калинцева О.Ю., Калинин Ю.О.* Життя і діяльність Миколи Християновича Бунге в Україні. – К., 1998. – С.6.

² Медицина в Україні. Видатні лікарі: Біобібліографічний словник. – Вип.1: Кінець XVII – перша половина XIX ст. – К., 1997. – С.141; Київ: історико-біографічний енциклопедичний довідник. – К., 2007. – С.603–604.

³ *Бородій М.К.* До історії аптечної справи на Україні в першій половині XVIII сторіччя // Фармацевтичний журнал. – 1980. – №11. – С.78.

⁴ *Бунге Н.А.* Исторические сведения о семье Бунге в России. – К., 1901. – С.4.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.711. – Оп.1. – Спр.962. – Арк.9.

⁶ *Чистович Я.* История первых медицинских школ в России. – Санкт-Петербург, 1883. – С.449.

⁷ ЦДІАК. – Ф.711. – Оп.1. – Спр.962. – Арк.9.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Цит. за: *Серебренников В.С.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования её в 1819 г. – К., 1897. – С.131–132.

¹¹ Там же. – С.132.

¹² Там же.

¹³ Там же. – С.133.

¹⁴ ЦДІАК. – Ф.711. – Оп.1. – Спр.962. – Арк.12.

¹⁵ Цит. за: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – К., Отд.3: 1796–1869 гг.; Т.2: 1804–1808 гг. – К., 1911. – С.86.

¹⁶ Там же. – Т.4: 1813–1819 гг. – К., 1913. – С.7.

¹⁷ ЦДІАК. – Ф.711. – Оп.1. – Спр.962. – Арк.12.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Арк.13.

²⁰ Там само. – Арк.5.

²¹ Там само. – Спр.1030. – Арк.1.

²² *Бунге Н.А.* Указ. соч. – С.13.

²³ *Иконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг.: Исторический очерк. – К., 1904. – С.91.

²⁴ *Бунге Н.А.* Указ. соч. – С.12.

²⁵ Выдержки из дневника киевского митрополита Серапиона Александровского, относящиеся к истории Киевской академии, 1809 года 6 января – 31 декабря // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – К., Отд.3: 1796–1869 гг.; Т.3: 1809–1812 гг. – К., 1912. – С.2.

²⁶ Там же. – Т.1: 1796–1803 гг. – К., 1910. – С.ЛIII.

²⁷ *Корф М.* Жизнь графа Сперанского. – Санкт-Петербург, 1863. – Т.1. – С.282.

²⁸ *Бунге Н.А.* Указ. соч. – С.15.

²⁹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – К., Отд.3: 1796–1869 гг.; Т.4: 1813–1819 гг. – К., 1913. – С.483.

³⁰ *Бунге Н.А.* Указ. соч. – С.16–17.

³¹ Там же. – С.17.

³² Там же.

³³ Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи. 1802–1917: Биобиблиографический справочник. – Санкт-Петербург, 2002. – С.109–110.

The article gives biographical material that allows to make a concept of the main spheres of Christian Bunge's life, a representative of the second generation of this family, a doctor, one of the first pediatricists in Kyiv, father of a professor, of a head of St.Volodymyr University, of a well-known Russian economist and state figure of the second half XIX c. N.Bunge.

В.С.Шандра*

СОВІСНИЙ СУД НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: СТРУКТУРА ТА СУДОВІ ПРАКТИКИ

На основі законодавчих актів і діловодних документів проаналізовано діяльність совісних судів на Правобережній Україні. Відзначено їх функціональну специфіку у межах запровадженої Катериною II судової системи, а також окреслено регіональні особливості їх заснування та судових практик.

Людність правобережних українських земель із часу входження їх до складу Російської імперії, послуговувалася судами, система яких практично від останньої чверті XVIII ст. і до судової реформи 1864 р. перебувала у повільному процесі адаптації до імперських умов. Найбільш виразною в ньому була судова політика Катерини II, котра, утверджуючи становий поділ, конструювала відповідну соціальній структурі суспільства ієрархію судових установ.

Диференційовані суди, впроваджені окремо для кожного стану, повинні були б діяти на законодавчій основі російської верховної влади. Це суттєво знижувало існуюче право місцевих еліт на набутих імперією землях, частина з яких мала досить розвинуту державність. Вихід із цього становища можна було знайти у двох напрямках. Спробувати, однак така політика не гарантувала б стабільності й бажаного спокою та порядку в імперії, особливо на прикордонні. Або, інкорпоруючи місцеве законодавство до російського, дозволити певний час паралельне їх існування. Який шлях організації судочинства обрала імперія на правобережних українських землях? Чи вдалося імператриці поєднати (і чи цього вона прагнула) російську державну судову традицію з європейською й з місцевими судами, котрі залишалися від попередніх державних утворень на приєднаних імперією землях?¹ Для цього розглянемо одну з правових інституцій, названу ще сучасниками найзагадковішою у створюваній Катериною II судовій мережі. Ідеться про совісний суд, як суд першої інстанції, котрий відрізнявся тим, що уникав примусових покарань і під час розгляду справ відмовлявся від формальних принципів, пануючих в інших судових інстанціях, застосовуючи законодавчі норми вибірково. Саме тому його було віднесено до категорії особливих судів, які перебували поза загальною судовою системою. Однак при цьому совісний суд за становищем було зрівняно із судовою палатою та губернським магістратом. З'ясувати особливості функціонування цієї інституції на Правобережжі, а також зміни, які відбулися з нею після доби Катерини II², і є завданням даної публікації.

* Шандра Валентина Степанівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Ідея захисту людини, покладена в основу діяльності совісного суду, була новою для російської державної традиції, котра базувалася швидше на силових методах управління, ніж гуманності. Основний її зміст полягав у тому, що кожний член суспільства отримував гарантію, що його не можна образити, принизити, повестися з ним брутально незалежно від його соціального походження. Ця нова «мова» влади, як вважали деякі дореволюційні дослідники, базувалася на ідеї, що належала С.Ю.Десницькому (1740–1789)³. Йому приписують авторство розділу «О совестном суде и его должности» головного законодавчого акту Катерини II – «Учрежденный для управления губерний Российской империи» 1775 р.

Виходець із ніжинських міщан, отримавши освіту в Московському університеті й удосконаливши її у шотландському Глазго, він притримувався правової концепції «моральної філософії», основні мотиви котрої перегукувалися з вченням Д.Юма та А.Сміта. До певної міри його принципи знайшли відлуння і в записці 1798 р. князя О.А.Безбородька, який, захищаючи політику освіченого абсолютизму, вважав, що окремі судові справи – ті, які випадають із загальної низки їх, із гуманних міркувань вимагають полегшеного застосування карних законів⁴.

Джерелами правових ідей під час запровадження совісного суду у Росії займався київський юрист Г.М.Барац, котрий присвятив власне дослідження своєму колезі О.Ф.Кістяківському, бо саме той підготував 1879 р. до видання «Права, по котрым судится малороссийский народ»⁵. Спираючись на цю збірку правових актів та на англійське законодавство, він переконливо довів, що Катерина II запозичила тексти статей про совісний суд як у малоросійському зводі законів, так і в Ч.Беккарія в його праці «Злочини й покарання», а також із практики англійського суду лорда-канцлера⁶.

Професор права Петербурзького університету В.М.Латкін зауважив вплив на неї ідей «Коментарів до англійського права» В.Блекстона, з котрими знайомилася Катерина II⁷, читаючи їх у перекладі того ж С.Ю.Десницького. Сучасна англійська дослідниця, професор І. де Мадаріага, високо поцінувала появу совісних судів у Росії за можливість захищати недоторканність особи. Хоча, на її бачення, ідейним джерелом російського совісного суду стала Енциклопедія, статтями якої імператриця користувалася⁸.

Отже, саме 26-й розділ «Учрежденный для управления губерний» повністю присвячений совісному суду, як установі, покликаний враховувати інтереси особи та брати до уваги обставини скоєння злочину. Було визначено, хоча і не завжди виразно, підходи до з'ясування справ, що їх мав розглядати суд: надавати допомогу людям, котрі терплять страждання, незважаючи на те, що вони належать до злочинців, керуватися переконанням, що погані вчинки не завжди зумисні – часом вони є наслідком несприятливого збігу обставин, незалежних від волі людини. Законодавчий акт наставляв виявляти гуманність узагалі, пошану до людської гідності й відвертати пригноблення як таке. В результаті совісний суд мав би демонструвати обережне та милосердне ведення справ за його юрисдикцією.

Совісні суди мали розглядати справи про вчинення злочину через безумство і дитячий вік, що вимагало від суддів певної поблажливості. Катерина II була вражена суворістю шведських законів, згідно з якими Ризький земський суд під час розгляду 1785 р. справи малолітнього селянського хлопця Б.Каспаре, звинувачуваного у скотолозтві, присудив відтяти йому голову й спалити тіло, а Ліфляндський надвірний суд виніс вирок бити три тижні поспіль десятима парами різок із проведенням процедури церковного покаяння. Крім того, його слід було відправити на державні роботи на цілий рік. Совісний же суд, зауважила Катерина II, зважив би на те, що малолітній злочинець не мав поняття про своє гріхопадіння, бо не був «наставлений у християнському законі»⁹.

До компетенції совісного суду закон відносив також і справи про чаклунство, чари та забобони, а також про дії знахарів, котрі кваліфікувалися законодавством у просвітницькому розумінні цих демонологічно-соціальних явищ, називаючи їх проявами «глупости, обмана и невежества» (ст. 399).

Однак найважливішими справами, якими займався цей суд, були справи конфліктного характеру, коли сторони, що перебували в суперечці, намагалися її справедливо загасити, звертаючись до нього за прагматичною порадою. На відміну від інших державних судів, совісний здійснював судову процедуру на особливих принципах, суть котрих, за рекомендацією законодавчого акту, зводилася до примирення сторін, фігурантів сварки. Ця ж 397-а стаття, крім принципів, проголошувала й правила, згідно з якими суд мусив забезпечити сторонам законність, чесність та подальше життя без позовів, злостивості, незгод і суперечок. Унаслідок цього сторони мали б отримати бажане й примиритися. Якщо вони не погоджувалися на мирне розв'язання спірних питань, то дозволялося через посередника (одного або і двох) продовжити пошук альтернативного рішення, котре їх би задовольнило. Причому законодавець зауважував, що відмовлятися від виконання посередницької місії ніхто не вправі¹⁰. В разі, коли посередники не змогли б запропонувати дієвий вихід із ситуації, яка забезпечила б бажане для позивача та відповідача, то совісний суд зобов'язаний був винести власне рішення, котре би їх влаштувало. При цьому він повинен був керуватися міркуванням: його постанови не призводитимуть до нових позовів, суперечок і наклепів. Незадоволені вироком совісного суду отримували право скажитися до вищого. А оскільки такого не було засновано, то карні справи на апеляцію приймали Сенат та імператор.

Що ж до найважливішого – забезпечення недоторканності прав особи й її безпеки – то воно зводилося до гарантії правильності арешту. Будь-кого у в'язниці дозволялося затримувати лише на три дні. За той час необхідно було оголосити причину ув'язнення та допитати. Розпорядження совісного суду про звільнення мусили виконуватися без затримки. В противному разі на тих, хто незаконно заарештував особу, накладався штраф у розмірі: на голову суду – 300 руб., на засідателів – 100 руб. У випадку, коли затриманий не обвинувачувався в образі імператора, зраді, душолюбстві, крадіжках, розбої, його можна було взяти на поруки. Якщо ж совісний суд припуститься помилки, то він зобов'язаний повернути ув'язненого назад. Аби зрозуміти значимість цієї законодавчої норми, достатньо згадати, що до її запровадження практикувався річний термін попереднього ув'язнення. Як і те, що у такий спосіб Катерина II повертала давній інститут віддачі на поруки, відомий із часів Соборного уложення, бажаючи підкреслити, що вона, незважаючи на своє німецьке походження, дотримується спадкоємності російської правової традиції.

Очолював суд совісний суддя – виборна посада від дворянського стану, котра відносилася до шостого класу табеля про ранги. Отже, в такий спосіб він наближався до призначуваних від уряду посад. Полагоджувати справи у совісному суді покликані були засідателі, які обиралися від кожного з трьох станів. Дворянство на три роки обирало двох членів від своєї губернської корпорації для розгляду власних справ. Так само до складу суду входили по дві особи від міщан губернського міста для з'ясування своїх справ і двоє від селян – для справ «расправных». Останнім дозволялося не обмежуватися виборами засідателів із-поміж своєї спільноти, а обирати їх із дворянського середовища, з учених та чиновних людей, а також – із різночинців. Тож засідателі від дворян брали участь у судовому засіданні, коли розглядалися справи порушників закону, котрі належали до будь-якого стану, а представники від міщан і селян не брали участі в ньому, коли розглядалися справи перших. Саме це не дозволяє погодитися з думкою московської дослідниці Л.Ф.Писарькової, що совісні суди

мали всестановий характер¹¹. Навпаки, як відмічав свого часу авторитетний дослідник історії російського дворянства С.О.Корф, станова основа найбільше проявилася саме у совісному суді, бо лише представники шляхетного стану розглядали справи всіх інших¹².

Совісний суддя, а також дворянські засідателі, котрі належали до сьомого класу, мали цей чин доти, доки обіймали дані посади. Вимоги верховної влади до судді та засідателів вимірювалися трьома спільними, хоча дещо й розпливчатыми нормами – добросовісністю, знанням і освіченістю. До совісного судді норми були більш конкретизовані. До перелічених додавалися такі обов'язкові для його посади якості, як здібність, совісність, розсудливість та бездоганність. Саме на них мали звертати увагу як виборці, так і губернатори або генерал-губернатори, котрі схвалювали кандидатів–претендентів на цю посаду.

Для підняття престижу й соціального значення служби у совісних судах засідателі від міщан зараховувалися до десятого класу. Хоча засідателі від селян не користувалися правами державної служби, й отже, їх посада не мала класу, зате взамін імператриця обіцяла недоторканність особи: їх не можна було карати, поки вони обіймали цю посаду, а після звільнення їм гарантувалася моральна винагорода – право бути першими серед рівних.

Жалуваною грамотою містам (1785 р.) уточнювалось і конкретизувалося відзначення заслуг міщанських засідателів совісного суду. Якщо вони два терміни поспіль обиралися на цю посаду, то їх відносили до категорії «им'янитих громадян», котрі звільнялися від фізичних покарань¹³. Їм дозволялося не лише мати виїзд каретою – парою чи четвіркою, а й набувати у власність заміські подвір'я, сади, морські і річкові судна, фабрики та заводи. Більше того, їхнім дітям і внукам при досягненні ними тридцяти років можна було жалувати дворянство. В такий спосіб верховна влада залучала до громадської служби представників міщанського стану.

Щодо періодичності засідань совісного суду, місцеперебуванням якого ставав губернський центр, котрий мав відповідне приміщення, «Учреждения для управления губерний» рекомендували керуватися двома обставинами: терміном, що його визначила верховна влада для всіх судових інстанцій, та наявністю справ до розгляду.

Процедура базувалася, як, до речі, й в інших судових інституціях, на законі. Сам совісний суд не мав права розпочинати справу. Ініціаторами звернення до його послуг були судові установи і найперше – губернські правління чи інші інстанції, а вже потім бралися до уваги особисті прохання.

Однією із статей розділу «Учрежденный для управления губерний» визначалося, хоча й дещо суперечливо, місце совісного суду в ієрархії губернської влади. Судова інституція мала керуватися лише тими законами, котрі надходили від імператора та Сенату, залишаючись, проте, під контролем місцевого головнокомандуючого або губернського правління. Ця залежність відобразилася і в діловодному оформленні діяльності. До вищих установ, яким був підзвітний совісний суд, він мав звертатися з рапортами й донесеннями, пропозиціями та повідомленнями.

Законодавчі вимоги «Учрежденный для управления губерний» до совісного суду поширилися в Правобережній Україні відразу після її приєднання до Російської імперії. Однак у централізаторській політиці Павла I з бюрократизацією управлінського апарату місця виборним совісним судам не знайшлося, тож 1797 р. вони припинили своє функціонування. Ці суди були відновлені у внутрішніх російських губерніях за Олександра I, хоча і не на тій основі, котру запропонував 1803 р. у своєму проекті міністр юстиції Г.Р.Державін. Проект під назвою «Третейский совестный суд», що передбачав поєднання справ юрисдикції обох цих судів, не здобув санкції імператора¹⁴.

У часи Олександра I і Миколи I юрисдикція совісних судів розширилася, зокрема завдяки розгляду категорії родинних справ. Починаючи від 1802 р., вони почали з'ясовувати справи про заповідання образи дітьми, які вже виросли, зокрема заміжніми доньками власним батькам, до котрого б стану ті не належали¹⁵, а також спірні питання між ними у майнових позовах та по «всякого рода интересным делам», як тоді називали справи власності. Совісний суд орієнтувався на примирення сторін, намагаючись досягнути «истини» найкоротшим шляхом, не вдаючись до формального судового процесу з його потребою документального оформлення справ¹⁶. Було переглянуто вікову норму про те, до скількох років злочинців вважати малолітніми, а з якого віку – неповнолітніми. Змінювалися також і вимоги верховної влади до совісного суду, його виборних посадовців, діловодства, звітності, контролюючих інстанцій, штатного розкладу. Було уточнено порядок оскарження його рішень, зокрема щодо божевільних та малолітніх через опікунів і батьків тощо.

Однак найбільше змін запровадив Статут про виборну службу («Устав о службе по выборам»), який значно вдосконалив попереднє законодавство й прирівняв голову совісного суду до голови судової палати. Його вибори відбувалися, як і раніше, на губернському дворянському зібранні після завершення виборів судових посад. Балотувалися два кандидати, що їх рекомендувало губернське зібрання. Законом не дозволялося обирати до суду близьких родичів: батька та синів, рідних братів, дядьків і племінників, тестя й зятів. Схвалення на посаді голови совісного суду відбувалося таким же чином, як і голови палат. Двох кандидатів, що отримали найбільшу кількість голосів, у загальному списку вибраних посадовців надсилали губернаторові, котрий у поданні Сенату та на височайше схвалення пояснював своє рішення щодо рекомендації однієї з даних кандидатур. Схвалені на посадах (а до цього попередній совісний суддя продовжував виконувати свої обов'язки) вони, як й інші, давали присягу на вірність службі. З часу проголошення маніфесту від 6 грудня 1831 р. совісний суддя і засідателі відповідного суду від губернського дворянства обіймали свої посади шість років замість трьох, як було раніше. Вони отримували класи посад за службу: совісний суддя зараховувався до п'ятого класу, а засідателі – до сьомого, причому один із двох мав брати участь у засіданнях приказу громадської опіки. Відповідно до цього визначалися й оздоблення мундирів совісного судді та засідателів від дворянства: вони мали відповідне обшиття комірків та лацканів¹⁷. Тепер із посади голови совісного суду можна було балотуватися на губернського предводителя дворянства. Засідателі цих судів, котрі вибиралися на шість років, у разі, якщо вони прослужили повний термін, могли балотуватися на голову судової палати¹⁸.

Штатний розпис совісного суду виглядав таким чином: суддя, шість засідателів (по два від кожного стану) й два канцелярські служителі – реєстратор та копійст. До категорії нижчих службовців відносився, як правило, вахмістр, котрий виконував доручення, пов'язані з кур'єрськими обов'язками й охороною приміщення (сторожування). Чиновники, які служили на посаді голови і засідателів совісного суду, отримували або не отримували жалування, згідно із штатами, набували чини, нагороджувалися орденами, користувалися правом відпустки. Пенсія виплачувалася як їм, так й їх дружинам та дітям у разі смерті годувальника сім'ї.

Виборні посадовці були відповідальні за виконання своїх обов'язків таким же чином, як і призначувані. Звільнення із посади повинно було відбуватися через суд, а у випадках серйозних порушень це право мало й губернське начальство, ставлячи про це до відома відповідного предводителя дворянства. Місце звільненого з посади обіймав перший кандидат, котрий балотувався разом із ним. Голова совісного суду, як такий, що схвалювався височайшим указом, віддавався до суду з дозволу імператора.

Аби зрозуміти, чи прийшлися впору законодавчі вимоги щодо функціонування совісних судів на Правобережжі, варто вдатися до аналізу їх практики, яку досить добре ілюструють відкладені у процесі діяльності архівні документи, а також матеріали тих установ, з якими совісні суди підтримували стосунки. На Правобережній Україні вони відновлювалися після припинення чинності указів Павла I досить пізно, якщо порівнювати з внутрішніми губерніями або з іншими набутими Російською імперією історичними регіонами¹⁹. У Грузії вони, наприклад, засновувалися 1824 р. з врахуванням певних місцевих особливостей, зокрема засідателями були представники грузинського й вірменського духівництва, котрих призначали екзарх Грузії та вірменський архієпископ²⁰ (див. таблицю наприкінці статті). Відрізняла суди ще одна особлива риса. Ініціатива заснування їх на Правобережжі належала не панівній місцевій еліті, а державі. У Ризькій губернії, наприклад, пропозиція заснувати совісний суд надійшла від місцевого дворянства 1784 р.²¹. Те ж саме відноситься і до почину вірменського купецтва, яке проживало в південній Україні, на звернення котрого Катерина II 1786 р. відповіла у притаманній їй манері просвіченого абсолютизму: *Всі її піддані народи мають право користуватися законами верховної влади без винятку й обмежень*²².

Перш ніж клопотатися перед верховною владою про запровадження у краї совісних судів київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор В.В.Левашов 1832 р. обговорив цю ідею з київським предводителем дворянства Г.Ю.Тишкевичем. Цей його захід був складовою більш широкої програми впорядкування соціальної структури правобережної шляхти відповідно до привілейованого стану Російської імперії – дворянства. Для більшої переконливості він посилався на законодавство Катерини II та на англійський суд присяжних²³. Обговорюючи намір генерал-губернатора, дворянство Київської губернії ухвалило власний проект заснування цих судів, який базувався на багатющій традиції функціонування полюбовних судів правобережної шляхти²⁴. Воно не тільки підтримало ідею совісного суду, а й запропонувало власне, досконаліше бачення напрямків і змісту його діяльності, оскільки з часу запровадження цього суду Катериною II минуло вже півстоліття. Тому деякі вимоги верховної влади вступали у суперечність із становищем суспільства початку XIX ст. Тривалий досвід практичної діяльності судів такого плану, надзвичайно популярний у шляхетському середовищі, дозволяв наполягати на своєму. Насамперед йшлося про заснування суду у кожному повіті, а не лише в губернському центрі, що полегшило б населенню звернення до його послуг. У цьому разі, на переконання київського дворянства, можна було б відмовитися від посередників, натомість посилити бюрократичний принцип розгляду справ уведенням посади секретаря або протоколіста з двома канцелярськими службовцями. Надзвичайно цікавою в плані унезалежнення суду від адміністративного впливу є відмова від жалування, «что неприлично» для совісного судді та для дворянських засідателів. Почесне обіймання посад гарантувало б їх незалежність від центральної бюрократії. Натомість пропонувалося більшу увагу приділяти нагородам чинами й орденами. Для інших посадовців рекомендувалося призначати жалування із земських повинностей.

Совісні судді мали підлягати певним нормам і зокрема бути високоморальними, авторитетними, мати більш-менш зрілий вік, а саме, не нижчий тридцяти років. Потрібне було також розширення соціальної бази чиновників, котрі б мали право обіймати посаду голови: не лише штаб-офіцери, а й особи вищого чину, оскільки на них покладалося виконання надзвичайно важливої місії соціального примирення. Оскільки спадкових дворян у губернії було не так багато, то треба було саме інших із них залучати на службу до совісного суду, на канцелярську роботу, яка сприяла б набуванню ними відповідного дворянства.

Ішлося також і про запровадження карного та цивільного відділень, з котрих перше не потребувало внесення змін до «Учреждений для управления губерніями», а друге мало б збільшити повноваження совісного суду, пов'язані із з'ясуванням земельних суперечок, оскільки останні не збігалися з правовими традиціями великоросійських губерній. Зокрема пропонувалося, аби всі ці суперечки, за винятком вексельних і позичкових, розглядалися спершу у совісних судах, причому засідання їх могли б відбуватися щомісячно²⁵. Далеко не все з пропонованого було враховане владою, особливо щодо земельних суперечок. Проте все ж деякі зауваження були взяті до уваги, однак запроваджувалися не відразу, а значно пізніше.

Слідом за київським до обговорення заснування совісного суду як правової інституції взялося подільське дворянство, зокрема під час вересневого 1832 р. губерньського зібрання. На його переконання, він міг би з'ясувати позовні справи неможливих людей, замінивши компромісарський, третейський та полюбовний суди, традиційні для їхнього краю. А передача у його юрисдикцію справ малолітніх і божевільних звільнила б судову карну палату від їх розгляду.

Волинські дворяни також висловилися за створення совісних судів. На відміну від київських, котрих спонукав генерал-губернатор, та подільських, які скористалися дворянським зібранням, волинські спеціально були скликані спершу повітовими предводителями, а потім – губерньським предводителем, камергером Г.С.Ленкевичем у грудні того ж 1832 р. За своїми рішеннями Волинське дворянське зібрання уподібнювалося до київських дворян, підтримуючи їх у питаннях організації совісного суду в кожному повітовому містечку, розділення справ на карні й цивільні, термінів проведення засідань, а також високих вимог до моральних якостей совісного судді. Спеціально зазначалося, що справи про насилля, напади, витіснення з маєтків, котрі часто-густо супроводжуються побиттями, а також інші тяжкі злочини, що порушують «спокій», не повинні розглядатися совісним судом. Цією ухвалою волинські дворяни сподівалися, що держава скоріше зможе захистити їхні інтереси, ніж місцева корпоративна влада. Хоча разом із тим ішлося й про неутручання у справи совісного суду повітових стряпчих.

Обмін думками генерал-губернатора В.В.Левашова з дворянськими зібраннями, котрий їм, судячи з детального обговорення ролі совісного суду в тогочасному суспільстві, явно імпонував, дозволив йому вже у березні 1833 р. звернутися до Миколи І про заснування совісних судів у трьох правобережних губерніях. Однак у його донесенні йшлося лише про те, що організовуватимуться вони на тій же законодавчій та нормативній базі, на якій ті існували у великоросійських та малоросійських губерніях. Про розширення повноважень совісних судів, традиційних для краю, про котрі йшлося у дворянських пропозиціях панівної еліти Правобережної України, він навіть не згадав²⁶.

Унаслідок цього верховна влада іменним указом Сенату від 3 грудня 1833 р. заснувала совісні суди не лише у губерніях Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, а й губерніях Північно-Західного краю: Віленській, Гродненській, Мінській та приєднаній до Росії 1807 р. Білостоцькій області²⁷. Для совісних судів саме цих губерній пропонувався також штатний розпис, згідно з яким відповідний суддя отримував річне жалування (600 руб.), дворянський засідатель – 360 руб., селянський – 100 руб. А от на купецького засідателя виплата державного жалування не поширювалася – він отримував його від купецького зібрання²⁸. Для початкового періоду функціонування совісних судів важливим був висновок Державної ради від 29 червня 1839 р., оскільки він, на відміну від законодавчих актів Катерини II, не враховував етнічну строкатість Правобережної України. Йшлося про заборону обирати

засідателями до совісного суду, як втім і до інших судів (судових палат, повітових судів та магістратів) представників іудеїв (єврейського етносу)²⁹.

Наступний штатний розпис 1848 р. помітно відрізнявся від 1833 р. Його запровадження було викликане набуттям чинності «Уложения о наказаних уголовных и исправительных» 1845 р., зокрема тим, що змінився віковий зріз неповнолітніх, котрі підлягали судовій відповідальності. Вік юних злочинців, справи яких розглядав совісний суд, тепер поділявся на дві категорії: від 10 до 14 років та від 14 до 21 року, що призвело до нагромодження кількості розв'язуваних питань. Попередній штатний розпис із нечисленним службовим апаратом не встигав вчасно розглядати справи, чисельність котрих катастрофічно зростала. Д.Г.Бібіков, як головний начальник правобережного краю, вдався до кардинальних заходів. Серед них переведення чиновників губерньського правління, міських магістратів і навіть карної судової палати до з'ясування справ совісного суду, залучення до його канцелярії кандидатів на губерньські посади. Однак це не врятувало становища. У Подільському суді кількість невіршених справ зросла в чотири рази, Київському – втричі, а у Волинському – вдвічі. Совісні судді всіх трьох губернь висловилися за збільшення їх штатного розкладу³⁰.

За тимчасовими штатами 1848 р. губерньії Правобережної України були віднесені до різних категорій відповідних розписів, згідно з котрими Російська імперія поділялася на 10 типів. До третього потрапив Київський совісний суд разом із Полтавським, Саратовським та Чернігівським. Волинський і Подільський було віднесено до четвертого разом з Оренбурзьким, Рязанським, Казанським, Орловським, Тамбовським та Харківським. Різниця їх лише чисельність штатних одиниць – останні мали на дві одиниці більше службовців. За рештою показників вони нічим не відрізнялися один від одного. Зате всі три губерньії порівняно із штатом 1833 р. мали чіткішу структуру за рахунок зростання чисельності бюрократичного апарату. Як і раніше, совісний суд очолював голова, котрий тепер не отримував жалування. Натомість його одержували виборні представники від станів, за винятком депутатів від міщан. Тож засідателі від дворянства отримували за службу 188 руб. річного жалування, від селян – по 28 руб. Уводилися штатні одиниці – такі, як секретар, столоначальники (2 особи), реєстратор і писарі середньої й нижчої категорії³¹.

Імперська регіональна політика, котру здійснював Д. Г. Бібіков, зіграла з кадровим складом совісних судів правобережних губернь злий жарт. Під час заміни виборних дворянських посад на призначувані від уряду генерал-губернатор орієнтувався на чиновників православного походження. Здібного молодого літератора, бакалавра кафедри патрології Київської духовної академії Віктора Аскоченського він відговорив від професорської кар'єри і переконав обійняти посаду подільського совісного судді, сподіваючись, що верховна влада піде йому назустріч та забезпечить жалування, як чиновнику від корони. Даремно В.Аскоченський скаржився всесильному своєму покровителеві на нелегке матеріальне повсякдення (відсутність пристойної квартири, проживання цінностей дружини, розпродаж за безцінь власних творів) у губерньському Кам'янці-Подільському. Модель його поведінки відповідала тому типові чиновника, котрий хоча й «не срамил мундир низким барышничеством и взяточничеством», але переконувався, що його служба не цінується державою. «Снимите с меня мундир, и я пойду служить наравне с людьми самого низкого класса...»³², – писав він генерал-губернаторові. Однак міністр юстиції В.М.Панін через брак коштів не поділяв позиції Д.Г.Бібікова. Наприкінці обіймання генерал-губернаторської посади тому довелося знову з'ясовувати непросту кадрову ситуацію, цього разу з волинським совісним суддею. Дворянство губерньії 1851 р. висунуло дві кандидатури на цю посаду: діючого суддю Саноцького, який отримав під час виборів 390 голосів, та надвірного радника Іздебського, за котрого проголо-

сувало 219 осіб. Кандидатуру схваленого генерал-губернатором Саноцького міністр юстиції не затвердив, не пояснивши причини. Однак тодішній губернатор І.І.Васильчиков не припиняв наполягати на схваленні все ж таки Саноцького, який за шість років виконання обов'язків совісного судді досконало вивчив закони й свої повноваження виконував настільки «беспристрастно и честно», що його не просто поважали у суспільстві, а він був «любим даже русскими». І все ж міністерство юстиції не поступилося. У цьому разі місцева влада дала зрозуміти А.М.Іздебському, щоб він відмовився від посади через хворобу. У такий спосіб її обійняв перший претендент³³.

Розбудова Миколою I імперії на принципах системної влади та бажанні досягнути ефективного функціонування державних установ спричинила розгляд і схвалення Державною радою 1852 р. нових штатних розписів совісних судів. Прискіпливий аналіз їх діяльності, зокрема врахування розглянутої кількості справ, спричинив появу ухвали про припинення функціонування у 18 губерніях (див. таблицю наприкінці статті). Серед переліку ліквідованих не було названо жодного совісного суду з трьох губерній Південно-Західного краю. Більше того, секретарям судів, що не припиняли своєї діяльності, поліпшувалося матеріальне забезпечення: вони отримували квартирні й, як і столоначальники, – жалування. При цьому совісні судді практично повсюдно (за винятком В'ятського і Пермського совісного судів) не мали державного жалування, натомість його продовжували отримувати дворянські та селянські засідателі³⁴.

Совісні суди були ліквідовані напередодні Великих реформ. Указом Сенату від 24 грудня 1857 р. їх діяльність припинялася в губернських містах, а у двох столицях – Санкт-Петербурзі та Москві – вони продовжували функціонувати на попередніх засадах до 1861 р.³⁵ Справи юрисдикції совісних судів передавалися на розгляд місцевих судових палат, а з'ясовані – на зберігання до їх архіву. Кадровий склад совісних судів рекомендувалося максимально використати з огляду на потреби місцевого приказу громадської опіки і судових палат. Обставинами, що вплинули на припинення їх діяльності, дослідники, котрі притримувалися радянської концепції історичного минулого, вважали невисоку ефективність, що стало причиною першої хвилі ліквідації у 18 губернських центрах на основі законодавчого акту від 23 червня 1852 р.³⁶ Можливість такого трактування не вичерпується цим фактом. Основними мотивами були все ж таки нові принципи судової реформи, запровадження котрих затримувалося до 1864 р., в які совісні суди практично не вписувалися найперше через їх станovu природу, котра вичерпала себе як така. Адже судова реформа розбудовувалася на ідеї рівності всіх станів перед законом.

Напрями діяльності совісних судів Правобережної України вдалося охарактеризувати на підставі аналізу роботи одного з них, а саме Волинського, повний комплекс документів якого (починаючи з 1796 р.) зберігся у Державному архіві Житомирської області*. Відповідно до законодавчих настанов Катерини II він розпочинав розглядати справи, які надходили з повітових судів, Волинської судової карної палати та міських магістратів. Однак траплялися справи, котрі запроваджувалися на основі звернень потерпілих. Усі вони розбиралися і вершилися іменем його імператорської величності на основі існуючої правової норми з посиланнями на відповідні статті законодавчих актів. До основних їх видів відносилися справи про злочини, вчинені малолітніми, зокрема й такі тяжкі, як убивство, крадіжки. Усі вони практично констатувалися як ненавмисні, серед

* Користуючись нагодою, щиро дякую заступнику директора Державного архіву Житомирської області Ніні Михайлівні Савченко, яка створила сприятливі умови для опрацювання архівних судових справ, із розумінням та зацікавленням поставилася до дослідницьких завдань автора статті.

котрих невідмінно поводитися з рушницею виступає на перше місце за кількісними показниками.

Малолітні злочинці в разі вчинення тяжких карних злочинів, зокрема випадкового вбивства, отримували як міру покарання церковну спокуту, суть котрої полягала в обов'язковому відвідуванні церкви у святкові та недільні дні, здійсненні поклонів перед іконостасом, церковних молитов та регулярного сповідання.

Окремий вид становили групові злочини, в яких брали участь малолітні. У цьому разі на винесення вироку впливали такі дані, як визнання вини, доведення використання малолітнього злочинця дорослими, розмір заподіяної матеріальної шкоди, можливості її відшкодування. Як правило, присуджувалося повернення коштів, котрі винному рекомендувалося заробити на відробітках. Якщо приписувалося побиття різками, то зазначалася кількість ударів. За самостійні, без участі дорослих крадіжки вироки були суворішими, і на них мало впливало ставлення батьків до власних дітей та їх соціальне походження. Такий висновок можна зробити при розгляді справи 15-літнього дворянина П.К.Вильчевського, котрий був спійманий на місці злочину – під час спроби украсти коня. Його передали у військово-сирітське відділення, а з досягненням повноліття він віддавався на військову службу³⁷. В іншому разі за крадіжку годинника гімназистом А.Антоновим у житомирського архітектора Гонореса його було виключено з гімназії, незважаючи на те, що крадій покаявся та зізнався в усіх обставинах справи³⁸.

У протоколах засідань суду, які в обов'язковому порядку схвалювалися віце-губернатором, найперше фіксувалися ті, хто прибув на засідання, потім – обставини злочину, зверталась увага на достовірність показань свідків. І лише на основі цього виносився вирок. Якщо ж злочину не було доведено, а винний сам не зізнавався, то совісний суд не виносив вироку, проте міг передати підозрюваного під нагляд поліції за місцем проживання.

Розтління малолітніх (16-річними юнаками) також належало до юрисдикції совісного суду, й таких справ розглядалося чимало. Міри покарання тут передбачалися такі: ув'язнення та церковна спокута.

Поширеним злочином було перетинання кордону малолітніми. Ця категорія справ кількісно помітно виділяється з-поміж інших. Незважаючи на покарання, що досягало від 5-ти до 15-ти ударів різками, їх кількість не зменшувалася, а збільшувалася і виділилася в додаткову категорію справ під назвою «бродяжництво», «таємний» перехід кордону, контрабандну торгівлю, розшукування родини або відвідування родичів. Цих малолітніх злочинців, переважно юнаків, карали відраженням до військових кантоністів, побиттям різками.

Серед злочинів, учинених підлітками, значний відсоток становили справи про пожежі, котрі кваліфікувалися як дитячі пустощі та необережне поводження з вогнем. Незважаючи на таке помірковане потрактування назви злочину, дітей карали фізично, намагаючись у такий спосіб попереджувати та наставляти їх на добру поведінку. Матеріальні збитки від пожеж були надзвичайно великими. Відповідними були й покарання: били різками, віддавали у військові кантоністи. За підпал будинку С.Г.Бернатовичеєвої селянська 13-річна дівчинка У.Колодійчукова, найнята для надання домашніх послуг, бажаючи якнайшвидше повернутися додому, вчинила пожежу, про що зізналася під час умовляння священика. За ухвалою суду, вона була покарана різками і вислана до Сибіру на поселення. Каралися й ті, хто знав про підготовку підпалу, але не повідомив про це владу. 10-ма ударами різок були покарані селянські дівчата 12, 13 та 16 років, причетні до підпалу сукняної фабрики у с. Бегне Ровенського повіту, власники котрої поміщик К.Богуш і купчиха третьої гільдії Р.Беринштейнова втратили: перший – майна на 1050, а друга – на 580 руб. сріблом³⁹.

Під час розгляду справ, скоєних злочинцями не сповна розуму, стан котрих, як правило, засвідчував штаб-лікар, також детально з'ясовувались обставини, зокрема спосіб життя (бродяжництво). Частими були справи про заподіяння смерті нагуляним дітям. При цьому церковна спокута призначалась як додатковий захід. Основним же вважалось утримання у в'язниці (до 10 місяців) та заборона відлучатися з місця проживання. До цієї ж категорії справ відносились й спроби самогубства і навмисне скалічення, спричинені психічним захворюванням. У цьому разі винний звільнявся від покарання, а для очищення сумління йому також покладалось в обов'язок церковне каяття. При цьому неодноразово наголошувалось, що у Волинській губернії немає будинку для душевнохворих, куди можна було б відрядити їх на лікування. Тим, хто намагався вдатися до обману та пояснював скоєння злочину «затемненням розуму», як вийшло із селянином К.Гнатюком, котрий убив двомісячну дівчинку-близнючку, міра покарання встановлювалася, згідно з відповідними статтями кримінального законодавства, – церковне каяття й заслання до Сибіру.

Справи, пов'язані з чаклунством, чарами і забобонами, а також знахарством заслуговують на окремий розгляд. Серед них – закопування овечих голів на кладовищі як своєрідний засіб захисту від падежу овець, забивання вільхових кілків у тіло повішеного, аби покійник «не ходив по світу». Якщо забобонні дії нікому не завдавали шкоди, то вони, хоча й кваліфікувались судом, як нерозсудливі, проте покарання їх виконавцям не призначалось. В протилежному разі, як у випадку з 14-річним селянським хлопцем Я.Підгайчуком, котрий став віщувати та передбачати, вгадувати місце переховування украденої худоби і речей домашнього вжитку й чинив наговори, то розгляд його справи завершився покаранням 10-ма ударами різок⁴⁰.

Була в практиці Волинського совісного суду також справа про відьом, зокрема у с. Сюмаківці Новоград-Волинського повіту, вїт якого В. Васильєв топив селянських жінок, аби своїми діями прискорити появу дощу. Згідно з ухвалою суду за «противный человечеству и закону поступок», вїта висікли перед громадою (40 ударів різок), позбавили посади та для «просвещения» зобов'язали його пройти процедуру церковного каяття⁴¹.

Компетенція Волинського совісного суду поширювалася й на залагоджування майнових суперечок між батьками і дітьми й іншими родичами у разі їхнього звернення до його послуг. Хоча кількість таких звернень не була значною порівняно з іншими, однак за кожним із них постає розгорнута картина заплутаних сімейних відносин, зокрема законних та незаконних дітей, як і бажання знайти способи родинного примирення, вдаючись до допомоги все ж таки совісного суду, а не дворянської опіки⁴². Часто у зверненнях позивачі називали його не «совісний», а «полюбовний», зберігаючи стару традицію з'ясування родинних справ. Перебували у судовому процесі й справи про взаємні образи батьків та дітей. Дворянин Овруцького повіту Я.М.Невмержицький заявив у совісному суді про безпутне життя свого сина, котрий продав збудовані батьком гумно, хліви, хату з сіньми й коморою, як і землю, отриману як придане за дружиною⁴³. В цьому та подібному випадках батьки рекомендували й засоби впливу на винного. Розгляд скарги поміщиці Баранецької на сина К.Омединського закінчилась тим, що його було покарано місячним ув'язненням у приміщенні градської поліції (оскільки будинку примусової праці у Волинській губернії не було), а пояснення матері про відсутність у сина релігійних переконань спричинило появу церковної покути, яку забезпечувала римсько-католицька духовна консисторія⁴⁴.

Певно, нечіткістю понять під час з'ясування справ про образу батьків пояснюється поява указу Сенату від 12 лютого 1838 р. Міністр юстиції Д.В.Дашков вимагав при розгляді подібних скарг не вдаватися до збору доказів та проведення формального слідства, а обмежуватися особистим чи письмовим поясненням

як батьків, так і дітей. Під час їх розгляду совісний суд виносив вирок, беручи до уваги каяття останніх та прощення перших. Проте головне було в іншому. Верховна влада звертала увагу на поняття батьківської влади, яка під час розгляду справ не повинна ослаблюватися, а навпаки, совісний суд мусить культивувати її святість⁴⁵, наставляючи дітей уважно й поважно ставитися до батьків.

Отже, підб'ємо підсумки всьому сказаному. Совісний суд, як державно-правова інституція, покликана захищати особисті права людини, впродовж сімдесятилітнього існування надавав послуги, котрі, за задумом Катерини II, потребувало тогочасне суспільство. Він впроваджував в усі стани і соціальні прошарки, а почасти й формував уявлення про межі або норми загальноприйнятих правил поведінки, обов'язкового порядку, якого мусять дотримуватися всі члени суспільства. У напрацюванні принципів функціонування совісного суду взяли чільну участь і представники України. В результаті ці установи сприяли формуванню взаємодії верхньої влади та станів, імперського центру з набутими регіонами, демонструючи механізм поєднання бюрократичних і виборних принципів західної й російської правової традиції. В основному конструювання освіченим абсолютизмом ролі та місця совісного суду у житті суспільства підтвердилося його судовою реальною практикою, хоча не всі передбачені на папері законодавством вимоги однаково втілювалися в життя. Правобережна Україна з відмінною від інших соціальною структурою стала тим регіоном, де ідеї совісного суду найбільше прийшлися впору, оскільки там здавна існували подібні суди для примирення сторін, а не покарання винних, особливо у такій сфері, як родинні й майнові відносини. Найбільш вразливою стала ідея про незаконне затримання. Адже не виявлено жодного випадку або натяку, щоб совісний суд вдався до захисту незаконно затриманих осіб. Однак саме в цьому регіоні поліція найшвидше була перетворена у державну інституцію влади і відзначалася свавіллям та беззаконням. Особливістю совісних судів правобережних губерній стали справи, пов'язані з прикордонним положенням краю, в нелегальному перетинанні котрого активну участь брали малолітні, які найімовірніше використовувалися дорослими для організації й забезпечення контрабандної торгівлі.

Совісний суд	Період існування (рр.)	Совісний суд	Період існування (рр.)
Архангельський	1791–1847	Новгород-Сіверський	1791–1797
Білостоцький	1833–1842	Новгородський	1777–1852
Віленський	1833–1852	Олонецький	1784–1848
Вітебський	1831–1852	Орловський	1779–1858
Волинський	1796–1797, 1836–1858	Пензенський	1787, 1838–1852
Вологодський	1796–1797, 1833–1857	Пермський	1816–1858
Володимирський	1780–1852	Подільський	1796, 1833–1859
Воронезький	1779–1852	Полтавський	1803–1858
В'ятський	1780–1858	Псковський	1778–1859
Гродненський	1833–1852	Ризький	1784–1858
Грузинський	1824–1858	Рязанський	1778–1852
Казанський	1824–1858	Самарський	1852
		Санкт-Петербурзький	1780–1861
Калужський	1777–1797, 1833–1852	Симбірський	1780–1797, ?–1858
Київський	1782–1797, 1833–1858	Таврійський	1803–1852
Ковенський	1842–1852	Тамбовський	1780–1858

Продовження таблиці

Костромський	1779–1858	Тверський	1775–1852
		Тобольський	1782–1822
Курський	1779–1857	Тульський	1778–1850
Мінський	1795–1797, 1833–1852	Харківський	1780–1797, ?–1858
Могильовський	1795–1797, 1833–1852	Чернігівський	1782–1797; 1803–1858
Московський	1782–1861	Ярославський	1777–1852
Нижегородський	1779–1852		

¹ Подібне завдання ставив перед собою професор Нью-Йоркського університету Дж.Бербенк, коли розглядав спроби Російської імперії уніфікувати місцеві суди. Щоправда, його дослідження присвячене післяреформеному періоду та більше зорієнтоване на східний регіон імперії (див.: *Бербенк Дж.* Местные суды, имперское право и гражданство в России // *Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. ст.* – Москва, 2004. – С.320–358).

² Про період Катерини II див.: *Кноринг Н.Н.* Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. – Х., 1917; *Hartley J.M.* Catherine's Conscience Court – An English Equity Court? // *Russia and the West in the Eighteenth Century.* – Newtonville, 1983. – Р.306–318; *Мишунова Т.Л.* Совестный суд Екатерины II // *Закон и право.* – Москва, 2007. – №2. – С.116–120 та ін.

³ Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – Москва, 1987. – С.316.

⁴ Записка князя Безбородки о потребностях империи Российской // *Русский архив.* – 1877. – Кн. 1. – С. 297.

⁵ *Кистяковский А.* Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879; *Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.* – К., 1997.

⁶ *Барац Г.М.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести: Историко-юридический этюд // *Журнал гражданского и уголовного права.* – 1893. – Кн.3. – С. 1–40.

⁷ *Латкин В.Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.). Изд. 2, перер. и дополн. – Санкт-Петербург, 1909. – С.599.

⁸ *Мадариага де И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.449.

⁹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 22: 1784–1788. – № 16154.

¹⁰ О.В.Храповицький – статс-секретар Катерини II – звернув увагу, що слова «один только бесовестный отказывается от призыва в совестный суд» належали Катерині II (Пам'ятные записки А.В.Храповицкого. – Москва, 1862. – С. 3).

¹¹ *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – Москва, 2007. – С. 410.

¹² *Корф С.А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762 –1855 годов. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 103.

¹³ Российское законодательство X–XX веков. – Законодательство периода расцвета абсолютизма. – С. 82.

¹⁴ *Барац Г.М.* Указ. соч. – С. 21.

¹⁵ ПСЗ. – Т. 30. – № 23960; Т. 27: 1802–1803. – № 20365; 2 ПСЗ. – Т. 4: 1829. – № 3023 й ін.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 90. – Арк. 10.

¹⁷ 2ПСЗ. – Т. 6. – Отд. 2: 1831. – № 4989; Т. 7: 1832. – № 5316.

¹⁸ Устав о службе по выборам // *Свод уставов о службе гражданской* // *Свод законов Российской империи.* – Изд. 1857 г. – Санкт-Петербург, 1857.

¹⁹ У справах малолітніх вироки судових палат приєднаних від Речі Посполитої губерній надсилалися на ревізію до п'ятого департаменту Сенату (ПСЗ. – Т. 39: 1824. – № 29896).

²⁰ Там же. – № 29744.

²¹ Там же. – Т. 22: 1784–1788. – № 15902.

- ²² Там же. – № 16356.
- ²³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 1254. – Арк. 1.
- ²⁴ Див., наприклад, докладну, найповнішу на сьогодні розвідку в українській історіографії: *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині 16 століття // До джерел: Зб. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т. 2. – С. 207–228.
- ²⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Спр. 1254. – Арк. 10–13.
- ²⁶ Там само. – Арк. 20–21.
- ²⁷ 2 ПСЗ. – Т. 8. – Отд. 1: 1833. – № 6599.
- ²⁸ Там же. – Т. 10. – Отд. 2: 1835. – № 8456.
- ²⁹ Там же. – Т. 14. – Отд. 1: 1839. – № 12486.
- ³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 7090. – Арк.11–25.
- ³¹ 2 ПСЗ. – Т. 23. – Отд. 2: 1848. – № 22232.
- ³² Дневник В.И.Аскоченского // Исторический вестник. – 1882. – Кн. 3. – С. 515; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр. 7816. – Арк. 14.
- ³³ ЦДІАК України. – Спр. 9192. – Арк. 27.
- ³⁴ 2 ПСЗ. – Т. 27. – Отд. 2: 1852. – № 26396.
- ³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 4. – Спр. 119 а. – Арк. 7–9.
- ³⁶ *Ефремова Н.Н.* Министерство юстиции Российской империи 1802–1917 гг.: Историко-правовое исследование. – Москва, 1983. – С. 48.
- ³⁷ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 8. Протокол від 10 березня 1839 р.
- ³⁸ Там само. – Протокол від 30 червня 1839 р.
- ³⁹ Там само. – Протоколи від 29 вересня та 20 грудня 1839 р.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 57–65.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 210.
- ⁴² У західних губерніях Російської імперії до організації дворянських опік влада звернулася 1817 р. До того їхні функції виконував губернатор. 1822 р. на них поширилися правила для опік великоросійських губерній (ПСЗ. – Т.34. – №26707; Т.38. – №29054).
- ⁴³ ДАЖО. – Спр. 62. – Арк. 209.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 4. – Арк. 65–66.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 62. – Арк. 240.

Basing on legal acts and documents the article analyses activity of the conscientious courts in Right-Bank Ukraine. The author mentions their functional specifics within Catherine's II court system and shows regional peculiarities of their formation and work.

Г.Г.Єфіменко*

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ЦЕНТР І РАДЯНСЬКА УКРАЇНА: ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ У 1917–1925 рр.

У статті йдеться про потребу переосмислення підходів до вивчення історії радянської України. Наголошуючи на економічному підтексті політики Кремля стосовно України, автор аргументує необхідність аналізу дій керівництва УСРР як суб'єкта владної політики. Особлива увага звертається на понятійний апарат та методологічні засади дослідження зазначеної теми.

Сучасна Україна постала на економічному і соціально-політичному фундаменті УРСР (до 1937 р. – УСРР). Характеризуючи природу радянської держав-

* Єфіменко Геннадій Григорійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: efimenko2002@ukr.net

ності, видатний український аналітик І.Лисяк-Рудницький наголошував: «Українську РСР можна найкраще зрозуміти, якщо розглядати її як утілення компромісу між українським націоналізмом і російським централізмом – звичайно, не у сенсі формально угоди, що постала наслідком переговорів, а радше як вияв фактичної рівноваги антагоністичних суспільних сил, жодна з яких не була настільки міцною, щоб утвердитися повністю»¹.

Незважаючи на протистояння цих суспільних сил, їх головні цілі від початку не були протилежними за векторами. Саме тому й став можливим визначений І.Лисяком-Рудницьким компроміс. Першочерговим на той час завданням українського визвольного руху було відстоювання національно-культурних прав українців. Своєю чергою більшовики намагалися насамперед досягти централізації управлінських структур та економічних ресурсів – саме тому вони поглиблися на створення національної за формою, але радянської за змістом України. Гасла українського визвольного руху були використані для встановлення контролю над Україною. Національно-культурні питання для більшовиків не були першочерговими.

Економічний підтекст червоною ниткою проходив через усі політичні рішення більшовицького керівництва. Здавалося б, виникнення у грудні 1917 р. української радянської державності мало передбачати певну автономію в економічному управлінні і паритетне фінансування України і Росії. Таке розуміння державності видавалося цілком природним в Україні, але викликало категоричне неприйняття з боку Кремля, адже це суперечило його централізаторським прагненням. Постійному відновленню таких розбіжностей сприяло існування формальних конституційних засад, за якими радянська Україна мала певні державні права.

Наявність розбіжностей або поліваріантність у поглядах на поточні взаємини з Кремлем (і в першу чергу – в економічній та управлінській сферах) поряд з існуванням у компартійно-радянському керівництві УСРР різного бачення шляхів подальшого розвитку були характерними для радянської України аж до 1933 р. Такий стан не задовольняв централістично налаштований Кремль, оскільки міг призвести до втрати контролю над Україною, а, відтак, до її відокремлення та розпаду СРСР. Спроба запобігти цій небезпеці стала причиною голодомору, винищення республіканської компартійно-радянської верхівки і навіть прорадянської української інтелігенції. Центральна компартійна влада намагалася таким способом запобігти появі людей, які могли б наповнити національні форми радянської української державності реальним змістом.

Сам факт існування небезпеки відокремлення спонукає дослідника до більш ретельного аналізу періоду формування радянської влади в Україні, що відбувалося протягом 1917–1925 рр. Саме тоді під впливом «національної стихії» були започатковані ті поступки українському компартійно-радянському керівництву, які Кремль у жорсткій формі ліквідував у 1930-х рр. Нижня межа періоду (грудень 1917 р.) обумовлена створенням першої форми української радянської державності – радянської Української Народної Республіки (УНР), яка претендувала на ті ж території, що й УНР Центральної Ради. Верхня межа (1925 р.) визначається переломом у процесі укорінення більшовицької влади в Україні, її усталенням, завершенням формування державного устрою та кордонів радянської республіки у міжвоєнний період. У травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад були ухвалені поправки до конституції УСРР 1919 р. (формально незалежної держави), що пристосовували Україну до статусу союзної республіки та до наявності в її складі утвореної у жовтні 1924 р. Автономної Молдавської СРР (АМСРР). У жовтні 1925 р. була остаточно оформлена передача Шахтинської та Таганрозької округ до складу РСФРР. Окрім того, 1925 р. – це останній рік відбудовного періоду без спрямування істотних капіталовкла-

день у нові підприємства. Після проголошення наприкінці 1925 р. курсу на індустріалізацію пошук джерел для її фінансування та вибір місця для реалізації капіталовкладень стали новим вагомим чинником змін у взаємовідносинах між центром та радянською Україною.

Більшовицьке керівництво сприяло виникненню у грудні 1917 р. української радянської державності з метою знайти протипагу національно-визвольному рухові. Тому на перший погляд видається закономірним висновок про москвоцентричність (а не україноцентричність) як родоу і незмінну ознаку компартійно-радянського керівництва України. При цьому не завжди береться до уваги та обставина, що більшовицький центр був вимушений в Україні «гратися в уряд та республіку» (сталінський вислів початку квітня 1918 р.). Відтак українське радянське керівництво з початку свого існування стало територіальною організацією. Іншими словами, воно несло відповідальність за довірену йому територію і мало певним чином дбати про її розвиток. Частина надісланих із більшовицького центру керівників унаслідок існування деяких формальних ознак незалежності України, інтернаціональної риторики та перебування під впливом суспільства через деякий час набувала ознак національних діячів.

Історики, незважаючи на визнання «бунтівного» характеру КП(б)У та досить ґрунтовно досліджене питання про політичні суперечності між керівництвом УСРР та Кремлем, звикли дивитися на події очима центральних органів влади або очима їх суперників, що були на протилежному боці барикад. Як у радянській, так і в зарубіжній та сучасній українській історіографії недостатньо уваги звертається на захист керівництвом *радянської України* власне *українських* територіальних і національних економічних інтересів. Тому автор поставив за мету окреслити зміст та довести необхідність застосування нових підходів до вивчення взаємостосунків між більшовицьким центром і радянською Україною та до аналізу національної політики Кремля щодо України. Досягненню цієї мети підпорядковано такі завдання: 1. Показати, чим нове бачення обраної тематики дослідження відрізняється від наявних в історичній науці поглядів. При цьому варто проаналізувати, чому взаємини Кремля та радянської України раніше не розглядалися під визначеним кутом зору. 2. Пояснити змістовне навантаження запропонованого автором понятійного апарату. Досвід спілкування з істориками і спостереження за повсякденним життям та політичними перипетіями змушує зробити висновок, що далеко не завжди при вживанні тих чи інших дефініцій співрозмовники/опоненти мають на увазі одне й те ж. Пояснення підходу до найбільш актуальних у дослідженні теми понять сприятиме розумінню наукової позиції автора та допоможе більш конкретно окреслити завдання, які постають під час вивчення названої проблеми. 3. Обґрунтувати основні принципи та методологічні засади, згідно з якими автор пропонує здійснювати дослідження теми.

Взаємовідносинам радянської України і більшовицького центру та, як це зазначалося в історичних працях радянської доби, аналізу перебігу «добровільного» входження «незалежної» до того радянської України у склад «держави нового типу» (СРСР), присвячено чимало досліджень у радянській історіографії – як загальносоюзній, так і українській. У багатьох працях увага приділялась значенню економічних чинників при створенні СРСР². Завдяки нагромадженню фактичному матеріалу ці дослідження мають певну наукову цінність і сьогодні. Однак усім цим працям притаманні вади концептуального плану, що були зумовлені причинами ідеологічно-пропагандистського характеру, а саме *вклад матеріалу суто під кутом зору радянського центру, зосередження уваги на формі, а не на змісті національної політики, ігнорування ряду ключових проблем економічних і політичних відносин*.

Причиною була повна підпорядкованість історичної науки політичним впливам. Оцінка дій владних структур і, зокрема, економічних відносин між більшовицьким центром та радянською Україною в історіографії часів СРСР визначалася не вивченням реального становища, а ідеологічними настановами, що давалися «згори».

Проте і у працях радянської доби, особливо в період зміни владних еліт, часом з'являлися факти, які свідчили про ігнорування українських економічних потреб більшовицьким центром. І хоча вони були ідеологічно «забарвлені» відповідними коментарями, а, відтак, не впадали в око цензорів, усе-таки при уважному читанні таких праць іноді впливають протилежні тогочасним ідеологічним засадам висновки.

Якщо інформативна насиченість деяких праць радянського періоду була досить ґрунтовною, то проблема із «заселенням» історії дійовими особами відчувалася надто гостро. Аналізуючи цю проблему, знаний український історик В.Сарбей на засіданні круглого столу «Актуальні проблеми історичної науки і сучасність» (березень 1988 р.) підкреслював, що науковці втратили інтерес до пошуку нових імен, адже їх уведення в науковий обіг слід було ідеологічно обґрунтувати, а для цього конче необхідно довести лояльність кожного діяча комуністичній ідеології³. Тож діяльність небажаних для влади осіб, як і ті факти та явища, що не вписувалися у визначену концепцію, приховувалися від широкого загалу. Так з'являлися «білі плями» історії. Варто додати, що навіть у 1988–1991 рр., коли активізувалося вивчення замовчуваних раніше сторінок вітчизняної історії, у концептуальних підходах до дослідження періоду 1917–1925 рр. мало що змінилося. За винятком введення у науковий обіг імен репресованих у другій половині 1930-х рр. діячів ВКП(б), схема радянської історії цих років залишалася без змін. Пояснення цьому було просте – майже весь цей період визнаним керівником більшовиків був В.Ленін, який навіть у пізньоперебудовчий час залишався поза критикою. Розвінчувати дозволялося лише «деформації» соціалізму сталінсько-брежнєвських часів.

Подібних ідеологічних упереджень, як і цензурних обмежень, не існувало у середовищі української неарадянської (діаспорної) історіографії. Однак брак джерельної бази поряд з абсолютним домінуванням при дослідженні періоду 1917–1925 рр. насамперед проблематики національно-визвольного руху не давали змоги детально і неупереджено аналізувати розглядувані нами питання. У працях, де висвітлювалася тема економічних взаємин, відсутність жорстко детермінованого «марксистсько-ленінського» підходу дозволила історикам (перш за все це стосується праць Б.Винара⁴) зробити цікаві спостереження. Однак у зарубіжній історіографії недостатньо уваги приділялося впливу керівних діячів радянської України на визначення політики Кремля. Весь компартійно-радянський апарат УСРР часом розглядався як знаряддя «колонізаційної» або централізаторської політики. Інакше кажучи, діаспорну історіографію з радянською єднало ігнорування керівництва радянської України як суб'єкта владної політики. Такий підхід заважав усебічному аналізу тогочасної ситуації.

При вивченні періоду 1917–1921 рр. є труднощі зі статистичними даними, що відіграють роль основних джерел при аналізі економічної ситуації у мирний час. Узагальнених даних за цей період не існує, що визнавалось і у працях радянських дослідників⁵. Варто підкреслити, однак, що відсутність цілісних даних була спричинена насамперед структурою і способами фінансування господарських потреб у ті роки. Бюджет натуралізувався й основними його джерелами до запровадження нової економічної політики, як зауважував у середині 1920-х рр. нарком фінансів СРСР Г.Сокольников, були: «1) ресурси селянського господарства, що надходили як натуральний платіж (хлібом, м'ясом, маслом та іншою продукцією сільського господарства); 2) продукція промисловості у

порядку нееквівалентного її здавання, тобто поступового проїдання основного капіталу промисловості та транспорту; 3) запаси та резерви, що залишилися від дореволюційного періоду»⁶. Перерозподіл доходів здійснювався за допомогою грошової емісії, яка вважалася одним із засобів боротьби з буржуазією. Виявити, як у цьому та йому подібних перерозподілах коштів враховувалися потреби України і як ставилися до таких дій Кремля керівники УСРР, і є завданням дослідників цієї тематики. Джерел для цього цілком достатньо.

Після здобуття незалежності увага українських істориків зосередилася на раніше заборонених темах, пов'язаних у межах 1917–1925 рр. передусім з українською національною державністю або соціально-економічною та національно-культурною політикою на території України. Ставлення більшовицького центру до УСРР та аналіз місця і ролі економічних чинників залишалися поза пильною увагою науковців. Виходячи з предмету своїх досліджень, а також ідучи у фарватері радянських (з часів Й.Сталіна) уявлень про складові частини *національної політики*, українські історики часом ототожнювали поняття «українізація» (коренізація) і «національна політика». При цьому аналізувалася передусім кадрова, мовна та культурно-освітня політика серед українців чи представників інших національних меншин на території радянської України.

Повністю вийшов з ужитку інший, досить поширений до кінця 1920-х рр. і, можливо, термінологічно більш правильний з огляду на наявність української державності в ті часи, зміст цієї дефініції, що стосувався взаємовідносин союзних та республіканських органів. Приміром, 26 лютого 1929 р. президія ЦКК ВКП(б) ініціювала перевірку здійснення *національної політики в Україні*⁷. Серед результатів перевірки першим і головним із трьох заявлених її напрямків (поряд з українізацією та політикою щодо національних меншин) став аналіз взаємин центральних і республіканських органів влади, передусім у господарській площині⁸. Цей аспект національної політики досі не був предметом самостійного аналізу, попри те, що він дуже важливий. Саме через це ми звертаємо пильну увагу передусім на ставлення більшовицького центру до України як єдиного цілого, а не на вирішення національного питання керівництвом України у власній республіці.

Використання терміну «*національна політика*» вимагає додаткових пояснень. Слід розмежовувати поняття «*етнос*» і «*нація*». Ми розглядаємо термін «національна політика» як похідний від поняття *нації (політично, державно організований народ)*, яким, без сумніву, навіть із формального погляду був український народ у досліджуваній період. Власне кажучи, нижня хронологічна межа (1917 р.) розпочинається саме від часу першої спроби більшовиків «політично, державно організувати український народ» – нехай навіть ця спроба була нав'язана більшовикам національно-визвольним рухом і мала за мету підпорядкувати цей рух собі. Звичайно, у цього терміна є й етнічне «наповнення». Однак автор вважає, що питання національно-культурної політики серед представників різних етносів УСРР не мають бути предметом аналізу при вивченні *національної політики Кремля щодо радянської України* і, зокрема, економічних аспектів цієї політики. Причиною цього є насамперед та обставина, що протягом досліджуваного періоду така етнонаціональна політика була прерогативою керівництва УСРР, а не Кремля (з волі самого Кремля).

Слід також зауважити, що про міждержавні відносини, тобто про стосунки між *незалежними* державами радянського типу, ані в 1917 р., ані пізніше говорити не доводиться. Створена В.Ленінін компартійно-радянська держава передбачала зосередження реальних важелів влади в єдиному центрі. Інакше кажучи, враховуючи назване вище визначення нації, під терміном «*національна політика*» (у ставленні Кремля до України) слід розуміти *політику керівництва багатонаціональної держави стосовно тих націй, які зорганізо-*

вані політично і державно на її території. Тобто, ітиметься про політику більшовицького центру щодо України як цілісного державного утворення та ставлення керівних кіл УСРР до дій Кремля, аналіз їхнього бачення місця та значення України в єдиній радянській державі.

Відтак, одним із ключових у дослідженні теми стає словосполучення «*взаємовідносини центру із керівництвом УСРР*». Його застосування допомагає підкреслити, що компартійно-радянське керівництво України було активним, а не пасивним агентом впливу при здійсненні національної політики, або, іншими словами, було суб'єктом владної політики. З огляду на те, під яким кутом зору ці взаємовідносини пропонуються до аналізу, варто приділити увагу впливу економічних чинників на позицію українських керівників. Ітиметься, звичайно, і про факти та причини врахування чи ігнорування вождями більшовиків потреб УСРР. Адже далеко не з усіма пропозиціями керівництва радянської України Кремль погоджувався, і саме за московськими урядовцями залишалося останнє слово в ухваленні рішень у тій чи іншій спірній ситуації.

Оскільки суперечності у взаєминах, безумовно, існували, то є потреба проаналізувати, чим вони були викликані. Насамперед слід виявити чинники, під впливом яких у надісланого до УСРР із Москви республіканського керівництва змінювалося ставлення до місця і ролі радянської України у відносинах із Кремлем. Іншими словами – коли й під впливом яких обставин для цих діячів Україна ставала не лише об'єктом, а й суб'єктом політики, і у визначенні своїх кроків вони починали керуватися не тільки директивами Кремля, а й українськими інтересами. Наприклад, неможливо не помітити різниці (а, відтак, важливо з'ясувати обставини) у позиції Х.Раковського у різні роки. Щойно призначений на початку 1919 р. керівником радянського уряду України, він тоді наголошував: «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створено за постановою ЦК РКП, він є його органом і беззастережно проводить усі розпорядження та постанови ЦК РКП»⁹. А вже у 1922–1923 рр. Х.Раковський відстоював економічні інтереси України перед центром, добиваючись збільшення фінансування для УСРР і врешті завадив здійсненню плану «автономізації» республік. Це не кажучи про його нереалізовані наміри, які теж мали вплив на процес ухвалення рішень у Кремлі!

Особливу увагу варто приділити терміну «*централізація*». Аналізуючи ступінь централізації господарського життя підконтрольної більшовикам держави й, зокрема, місце та роль УСРР у системі економічних відносин, не слід зосереджуватись на тому, наскільки всеохоплюючим був контроль Кремля над економікою радянської України. Не таємниця, що у ті буремні роки, особливо у 1917–1920 рр., найчастіше реальна влада належала саме місцевим керівникам, які досить часто ухвалювали рішення самостійно, не повністю враховуючи побажання вищих радянських органів влади. Це вже пізніше ради стануть важливою ланкою компартійної диктатури. У згаданий же період має йтися насамперед про ті права, про той ступінь самостійності керівництва УСРР в ухваленні господарських рішень та у спрямуванні фінансових потоків, який визнавався Кремлем чи який був реальністю в радянській Україні. Таким чином, протилежним за змістом терміну (економічна) «*централізація*» у дослідженні даної теми автор бачить словосполучення «*господарська самостійність*» радянської України. Необхідно підкреслити, що лише за наявності такої господарської самостійності, при реальному, а не декларативному врахуванні інтересів України як єдиного цілого можна говорити про більш чи менш реальну автономію або навіть незалежність УСРР. І таке розуміння лише підкріплює те величезне значення, якого надавав господарським питанням при ухваленні політичних рішень В.Ленін.

При вживанні терміна «*централізація*» також не слід зосереджувати увагу на вивченні сфери повноважень місцевих (губернських, повітових, районних, ок-

ружних) органів влади чи їх підзвітності вищим органам. Не стосується цей термін і ступеня контролюваності Кремлем українського суспільства. В умовах громадянської війни та національно-визвольних змагань, в умовах неусталеності самої радянської форми влади про цілісний контроль над Україною навіть після повного опанування території говорити, звичайно, не можна. Такого роду «неохоплення владою» було характерним явищем не лише для України як державного утворення, а й для усіх більш-менш віддалених від Москви регіонів самої Російської Федерації. Однак із тимчасової відсутності жорсткої, централізованої вертикалі влади не впливає теза про відсутність господарської єдності, або, іншими словами, не впливає *визнання права на господарську самостійність* тих чи інших територій, без чого декларація про визнання незалежності перетворюється на порожнє гасло, що мало суто пропагандистське значення.

Із понятійним апаратом стосовно радянського періоду історії не все гаразд. На наш погляд, це викликано передусім явною невідповідністю термінології часів СРСР реальному наповненню вживаних дефініцій. Термінологічний апарат у ті часи був заідеологізований і нерідко мав не змістовний, а емоційний характер. Чимало тогочасних кліше побутують і донині. Тому, наскільки це можливо, варто вживати незаангажовані в радянську добу терміни. Якщо користуватися традиційним понятійним апаратом, то централізованість владної вертикалі доведеться пояснювати «диктатурою пролетаріату у формі радянської влади»¹⁰, а перебування реальних важелів влади в руках компартійних структур обґрунтовувати тим, що, як висловлювався Л.Троцький, «з партії державу отримати можна, а з держави партію – ніяк»¹¹.

Прикладом такого заідеологізованого поняття, яким не варто користуватися при дослідженні теми, є, здавалося б, термінологічно пов'язана з «національною політикою», «централізацією», «взаємовідносинами з центром» дефініція «*колонія*», яка, на думку частини істориків, насамперед представників української діаспори, відображає становище України у підвладній більшовикам державі¹². Відмову від використання цього терміна та похідних понять («*колоніальна політика*», «*колоніальне становище*» тощо) обґрунтовуємо рядом об'єктивних і суб'єктивних чинників. При характеристиці становища України у СРСР сам термін «колонія» у діаспорній та пострадянській українській історіографії, подібно до критичної оцінки діяльності «імперіалістичних держав» у працях радянської доби, уживається винятково із негативним підтекстом. Подібне трактування терміна «колонія» є неповним і не відбиває його змісту. У таких працях ігнорується та обставина, що у «класичному вигляді» (тобто у колоніальній імперії) між метрополією і колонією існували такі відносини, за яких більш розвинута метрополія не лише «викачувала» ресурси з колонії (від чого, до речі, мали користь не тільки правителі метрополії, а й усе її населення), але й певним чином організовувала та підносила на більш високий щабель розвитку її економіку. З огляду на це, варта уваги думка російського письменника А.Чехова, який із приводу критики росіянами англійського колоніалізму в Гонконгу писав, що британці, можливо, і експлуатують місцеві народи, але навзаєм дають їм різні блага, тоді, як росіяни «теж експлуатують, але що дають натомість?»¹³. Слід також наголосити, що й російське населення не мало від цього матеріального зиску.

У Кремлі на Україну як на колонію ніхто не дивився хоча б через категоричне несприйняття її національної окремішності. Для більшості кремлівських діячів Україна була «півднем Росії», а не «колонією». Тим більше не можна говорити про ставлення до України як до «колонії» з боку тих небагатьох більшовицьких керманівців, які тією чи іншою мірою справді визнавали за Україною право на національну «окремішність». Підкреслимо: СРСР був етнократичною,

а не колоніальною імперією. Урахування національних чинників у політиці Кремля диктувалося передусім модернізаційними потребами.

Стосунки між Кремлем та Україною не вкладаються у формат взаємин між метрополією та колонією також і за іншими ознаками. Заслугує на увагу заперечення проти вживання цього терміна, висловлене С.Кульчицьким: «Протиставлення «метрополія – колонія» властиве для суспільств, які розвиваються нормально, тобто для цивілізацій із неконцентрованою приватною власністю на засоби виробництва. Тим часом, керманічі СРСР стали власниками всіх засобів виробництва після їх одержавлення в різних формах. Вони враховували національний чинник у своїй внутрішній політиці, навіть побудували країну на засадах етнократизму з «титульними» націями кількох рівнів, але між центром і периферією (безвідносно до того, була чи не була периферія національною) не виникало відносин, властивих відносинам між метрополією і колоніями»¹⁴.

Унаслідок централізованої структури самої більшовицької партії ставлення Кремля до України та її керівництва формувалося на основі відносин «центр – субцентр влади», а не «метрополія – колонія». Остаточно перекреслює можливість вживання «колоніальної» термінології той факт, що, на відміну від корінних мешканців традиційних колоній, у радянській державі не існувало перепон у кар'єрному зростанні для вихідців із національних республік, у тому числі й з України. Більше того, із початком політики коренізації навіть створювалися пільгові умови для такого зростання. І та обставина, що кар'єрне зростання етнічних українців було можливим лише за чітко вираженого нег'ативного ставлення до так званого «українського націоналізму» не заперечує недоцільності вживання терміна «колонія» щодо України.

Не є загально визнаним в історіографії і поняття «*Кремль*». Для визначення більшовицької верхівки, що з певних політичних причин декларувала наявність незалежних держав на підвладній їй території дефініції на кшталт «керівництво «неоформленої федерації»»¹⁵, яку вживав, приміром, Л.Троцький, слід усе-таки вважати недоречними. Тому у дослідженні і вживається поняття «Кремль», яке є умовною збірною назвою верхівки нової влади, від якої залежало ухвалення рішень. Синонімами «Кремля» є такі дефініції, як «більшовицький центр», «вищі компартійно-радянські органи влади», «керівництво РКП(б)» тощо. Уживання цих термінів допомагає підкреслити ту обставину, що головним центром ухвалення політичних рішень були керівні компартійні органи, своєю чергою надзвичайно тісно пов'язані з радянськими органами влади. Однак навіть порівняно з названими понятійними синонімами термін «Кремль» видається більш адекватним, оскільки існували суперечності поміж представниками, приміром, «керівництва РКП(б)», які представляли ЦК РКП(б) у національних республіках (наприклад, Х.Раковський) із тими членами керівних ланок, чийм безпосереднім місцем роботи був історичний центр Москви.

Ще одним синонімом «Кремля», особливо якщо брати до уваги тогочасні настрої українського керівництва, можна вважати поняття «Москва». Приміром, на початку квітня 1918 р. у телеграмі до М.Скрипника В.Затонський писав: «Надсилаю вам додаткові міркування і заперечення проти політики Москви»¹⁶. Однак цей термін, якщо можна так висловитись, занадто «національний», тоді, як автор намагається підкреслити насамперед компартійний характер централізму, що народжувався.

Для початкового періоду владарювання більшовиків в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) слід визнати за доцільне при означенні формально на той час більшовицько-лівоесерівського керівного центру вживати термін «Раднарком». Це зумовлено рядом обставин. По-перше, керівний центр нової влади на перших порах розташовувався у Петрограді, а не в Москві. По-друге, у той час в Україні не було Раднаркому – радянський уряд називався Народним сек-

ретаріатом. І, по-третє, із кінця 1917 р. та в перші місяці 1918 р. більшовицьке керівництво лише починало створювати власну владну вертикаль, відтак і більш-менш усталених форм ще не існувало. Іншими словами – більшовицьке керівництво ще не було тим централізаторським «Кремлем», на який воно перетворилося у наступні роки.

Декларативне проголошення «незалежних» національних держав радянського типу було потрібне більшовикам для створення сприятливої для своєї влади політичної атмосфери на цих територіях. Ще до жовтневого перевороту радикальні (не лише для російського суспільства, а частково навіть для українського) національні гасла більшовицького *керівництва* (підкреслено, оскільки більшовики на місцях, зокрема в київській організації РСДРП(б), часом були, м'яко кажучи, менш лояльними до національних вимог українців) сприяли тому, що РСДРП(б) не лише не викликала неприйняття широких верств прихильників національного визволення України, але й користувалася певною підтримкою серед них. Про це за свіжими враженнями від подій писав В.Шахрай (під псевдонімом «Скоровстанський», навіяним прізвиськом гетьмана П.Скоропадського): «Українські маси зрозуміли це (боротьбу більшовиків проти заборон українського національного руху – Г.Є.) так, як і можуть зрозуміти це маси, що більшовики (а це російська партія, оскільки в нас, українців, більшовиків немає – говорили українці) щирі друзі України, які не стануть на шляху нашого національного визволення, а цього національного визволення й бути не може без права націй на самовизначення аж до відокремлення. Як кажуть самі більшовики»¹⁷. Відверто знехтувати подібними очікуваннями більшовицьке керівництво, звичайно, не могло.

Зважаючи на силу національних прагнень українців, а також власні гасла на кшталт права націй на самовизначення й ті очікування, що склалися наприкінці 1917 р., більшовицьке керівництво після захоплення влади було змушене піти шляхом сприяння національній державності. Тому й з'явилася радянська Україна – певний сурогат національної державності, де реальне керівництво залишалося за єдиним компартійним центром. Слушною є думка, висловлена з цього приводу С.Кульчицьким: «Ленінська національна політика відпрацьовувалася і випробовувалася на Україні. Спочатку «незалежна» радянська Україна була створена з тактичних міркувань – тільки щоб полегшити поглинання УНР»¹⁸. Зауважмо, що зовнішні форми української радянської державності змінювалися протягом досліджуваного періоду. Це цілком зрозуміло, оскільки йшлося про пошук оптимального варіанта.

Найбільш адекватно відобразити тему національної політики Кремля щодо України, як і загалом історії нашої країни першої половини ХХ ст., допоможе концепція модернізації, під якою слід розуміти об'єктивно назрілу необхідність такої перебудови суспільних відносин, яка б дала змогу в найкоротший строк здійснити перехід від аграрного до індустріального суспільства. На доконечній потребі такого переходу образно наголосив Е.Гелнер: «Людство неперворотно стало на шлях індустріального суспільства, виробнича система якого базується на постійному розвитку науки і технології. Лише це суспільство здатне забезпечити життєдіяльність нинішнього і майбутнього населення планети, гарантувати той життєвий рівень, який зараз вважається нормальним. Аграрне суспільство вже не розглядається як варіант, оскільки повернення до нього прирікає переважну більшість населення на голодну смерть, не кажучи вже про жахливі, неімовірні злидні для меншості, яка виживе»¹⁹.

Усвідомлення невідворотності переходу до індустріального суспільства було характерним для багатьох політичних сил початку ХХ ст. Для партій марксистського штибу подібне модернізаційне спрямування взагалі було доміантним хоча б тому, що формальною їх опорою був робітничий клас і саме з його

збільшенням пов'язувалася перемога комуністичних/соціалістичних ідей. Нагальна потреба модернізації та особливе значення України для успішного її перебігу в Росії стали визначальними факторами при формуванні політики Кремля щодо радянської України. Відтак, щоб картина тих подій була зрозумілою, варто зупинитися на особливостях модернізації в Україні.

Модернізаційні процеси на українських землях розпочалися ще за Російської імперії. Але не були і навіть не могли бути завершеними. Нелегкий процес створення індустріального суспільства був значно ускладнений «навздогінністю» модернізаційних процесів, зумовленою стрімким економічним розвитком країн Заходу в XIX – на початку XX ст. Щоб успішно конкурувати з провідними країнами світу, російській владній еліті необхідно було здійснити прискорену модернізацію. А це означало, що поряд із потребою кардинальної перебудови виробничих відносин конче необхідним стало реформування політичної системи, вироблення нових принципів розвитку освіти та культури, створення нового формату взаємовідносин церкви і держави тощо. Найскладнішим у багатонаціональній Російській імперії в умовах модернізації було національне питання.

Необхідно підкреслити безпосередній взаємозв'язок між усіма складовими модернізаційного процесу – перехід до індустріального суспільства не міг бути успішним у разі змін в одній сфері суспільних відносин і консервації – в інших. Це підкреслює російський дослідник С.Каспе: «Про модернізацію у власному розумінні цього слова можна говорити лише тоді, коли процеси, що розвиваються у різних секторах соціальної реальності, набувають взаємно кумулятивного ефекту, підсилюючи дію одне одного, призводячи до тотального перетворення всіх форм соціальності та надаючи йому незворотності»²⁰.

Царизм виявився нездатним гідно відповісти на виклики часу. Окрім спроб не допустити змін у політичному устрої та національній політиці, уряди початку XX ст., незважаючи на всі свої проросійські гасла, при визначенні методів реформування села припустилися ключової помилки – перетворення здійснювалися не на російських національних (колективістських), а, радше, на українських (індивідуалістичних) засадах. Слушним видається зауваження російського вченого Ю.Васильєва, який, указуючи на примусовий характер столипінського переходу до індивідуального землекористування, наголошував на неможливості створити ефективну систему господарювання при насильницькій, антагоністичній усталеним звичаям зміні форм землекористування²¹. Водночас у цьому випадку, як і взагалі в російській історичній науці, не аналізуються різниці між українцями та росіянами у сприйнятті столипінської реформи.

Варто підкреслити, що більшовицька партія ще до революції у своїх програмних засадах активно пропагувала, хоча й під іншими назвами, цінності міського суспільства. Її керівництво усвідомлювало потребу максимально можливого врахування названих вище особливостей модернізаційних процесів для вдалого здійснення поставлених завдань. Водночас, як зауважив російський науковець В.Красильщиков, радянська модернізація була у суті своїй імперською, оскільки її основним завданням стало оновлення заради збереження імперії²². На його думку, така модернізація ніколи не мала за мету покращення життєвого рівня населення, надання широкому суспільному загалу власності і навіть не прагнула до збагачення керівної верхівки. Якщо під час модернізації щось подібне мало місце, то це ставало лише побічним результатом перетворень. Основним завданням імперської модернізації було створення потужного військово-промислового комплексу.

Імперській модернізації (в тому числі і радянського зразка) для успіху потрібні були дві основні складові – матеріальні ресурси і певна підтримка з боку широких верств населення та усвідомлення ними необхідності змін. Неминучість і необхідність перетворень широким верствам населення допомогли

усвідомити події Першої світової війни, які водночас сприяли посиленню національної самосвідомості. Керівники більшовиків розуміли значення величезного і дуже необхідного для успіху власних модернізаційних починань потенціалу України – сільськогосподарського (кошти), сировинного (перш за все, вугілля і метал) і людського. Саме це й визначало політику Кремля стосовно України. Вага України значно зросла після провалу більшовицького проекту «світової революції».

Хоча потреба у модернізації була нагальною, це аж ніяк не означало, що у керівної верхівки не було можливості вибрати методи її здійснення. Не викликає сумніву теза про те, що, за влучним висловом німецького дослідника Ш.Плаггенборга, «суспільні структури не є абсолютно визначальними, а люди не є лише маріонетками в них»²³. Іншими словами – та чи інша політика не була жорстко детермінована різного роду обставинами, а значною мірою залежала від тих осіб, які були при владі. Правильність такого погляду підтвердила радянська дійсність, в якій за надцентралізованої структури більшовицької партії воля вождя, особливо коли він був таким в очах членів партії, ставала непохитним дороговказом для дій у тому чи іншому напрямку. Навіть якщо об'єктивно після виконання цих рішень економічна та політична ситуація погіршувалася.

Вибір більшовицьких керівників за деякими параметрами виявився цілком протилежним вибору царського уряду. Чи не єдиним досягненням передвоєнної Росії, яке більшовики визнавали і збиралися надалі розвивати, було зростання промислового виробництва, що свідчило про високий ступінь розвитку модернізаційних процесів у цій сфері. Більшовицький підхід в інших сферах суттєво відрізнявся. Від самого початку вони не бачили місця в подальших своїх реформах для приватного землеволодіння та приватної власності на засоби виробництва, по-іншому дивилися на роль фінансової системи. Водночас більшовицькі керівники добре усвідомлювали ряд ключових проблем, передусім важливість національно-культурних та освітніх важелів як для завоювання підтримки серед населення, так і при безпосередньому здійсненні модернізаційних процесів. Щодо усвідомлення потреби ліквідувати дореволюційну становість суспільства, то це взагалі було однією з основних програмних засад більшовицької партії. До того ж, це давало змогу ефективно використовувати у реформуванні суспільства енергію народних мас.

Стосовно досліджуваного періоду може виникнути питання: про яку, власне кажучи, модернізацію у значенні переходу до індустріального суспільства, може йтися, якщо в 1917–1925 рр. не було капіталовкладень у нові підприємства, а в перші роки визначеного періоду взагалі тривала війна і про збільшення промислового виробництва годі було думати? Відповідь впливає із розуміння модернізації як усебічного процесу. Справді, наслідком Першої світової й, особливо, громадянської воєн стало суттєве зниження рівня промислового виробництва. Водночас скупчення величезної кількості людей на фронтах сприяло значному підвищенню рівня усвідомлення потреби модернізаційних змін серед широких верств населення. Були здійснені кроки щодо ліквідації неписьменності, влада різними своїми діями здобула авторитет серед населення та відкрила клапани для виходу енергії народних мас. Урешті, ухвалений компартійно-радянським керівництвом наприкінці 1920 р. «план ГОЕЛРО» лише підтвердив більшовицьке бачення подальшого розвитку країни, яке полягало у прискоренні модернізаційних процесів із метою якомога швидшого переходу до індустріального суспільства, причому, як показали подальші події – на новій виробничій базі.

Події кінця 1917–1919 рр., коли подібних планів презентовано ще не було, теж не заперечують «модернізаційного» бачення більшовицькими керівниками розвитку країни. Відмінність полягала лише в тому, що можливість побудови такого модернізованого суспільства у ці роки вони вбачали у світовому мас-

штабі. В економічній сфері під цим насамперед розумілося створення єдиного господарського комплексу Західної Європи та Росії.

Увесь цей час відбувався процес «підгинки» відсталих за царату складових модернізаційного процесу з тим, щоб після певного ступеня їх вирівнювання досягти кумулятивного ефекту і створити якомога більше можливостей для модернізаційного «стрибка». Зверталася значна увага на вимоги народних мас, на чому свого часу неодноразово наголошував В.Ленін. Важко не погодитися із думкою російського вченого О.Ахієзера про секрети успіху більшовиків. Він пише: «Найбільший секрет більшовизму полягає у тому, що більшовики, після того як вони стали керівною партією, вихоплюють із навколишньої дійсності і перетворюють у визначальні для себе різноманітні, а практично будь-які, а отже, і взаємовиключні ідеї, якщо вони забезпечують збереження державної влади»²⁴. Тобто, урахування настроїв народних мас було не метою діяльності, а засобом впливу на суспільство. Тож більшовицький провід у своїх діях керувався не побажаннями мас, а враховував ці настрої при плануванні власних дій і при виконанні власної програми. За фразами про «інтернаціональну природу» більшовизму, ідеями універсальності і передбачуваності історичного процесу (класова боротьба, неминучість і закономірність комунізму), по суті, приховувалося бачення більшовиками подальшого перебігу модернізаційних процесів як єдиного (уніфікованого) для всіх народів. Цілком логічно, що таке бачення найбільше відповідало національно-російським особливостям соціально-економічного розвитку. Інакше, мабуть, і бути не могло, оскільки саме російський народ був державотворчим як у Російській імперії, так і у СРСР.

У виборі форм розвитку радянської держави, а, відтак, і статусу УСРР та взаємостосунків між союзним і республіканським керівництвом, вирішальне значення мали все-таки більшовицькі плановики. Тому увага дослідників має бути спрямована на аналіз концепцій, задумів, уявлень представників керівних кіл, причому насамперед – керівництва радянської України, тобто тієї частини більшовицьких плановиків, на яку мали вплив не лише національно-російські, а й національно-українські чинники. При вивченні теми потрібно опиратися на «погляд згори», що, утім, зовсім не означає нехтування «історією знизу». Однак «історія знизу» у цьому випадку виступатиме не як основний об'єкт дослідження, а як чинник впливу на зміну позицій «верхів».

Для розуміння взаємин між радянською Україною та Кремлем особливо важливим є аналіз настроїв українського компартійного керівництва. Це, своєю чергою, викликає потребу якомога щільніше «заселити» досліджуваний період впливовими особами. Х.Раковський, Артем (Ф.Сергєєв), М.Скрипник, В.Затонський, Е.Лугановський, А.Бубнов, Г.П'ятаков, Е.Квірінг, В.Шахрай, В.Ауссем, Г.Лапчинський, П.Попов, А.Приходько, М.Полоз, А.Йоффе, Д.Мануїльський, В.Чубар, Г.Гринько поряд із недостатньо відомими економістами Держплану та уряду – усі вони мали вагомий вплив на ухвалення тих чи інших рішень. Саме через їх руки, чи з їхньої ініціативи ухвалювалися постанови із вимогами підвищення фінансування України з боку загального радянського бюджету; саме вони відстоювали господарську єдність України на початку 1920-х рр.; саме вони складали чи візували плани розвитку української економіки тощо.

Далеко не всіх із зазначених діячів можна віднести до тих, хто відстоював українські інтереси. Однак навіть аналіз поглядів і дій наявних серед них представників націонал-комуністів (за винятком, хіба що, П.Попова) змушує констатувати: незважаючи на їх сприяння розвитку української мови та культури, підкреслення ними окремішності українців, відстоювання економічних інтересів України як єдиного цілого, вони своєю діяльністю значною мірою сприяли російщенню України.

Коротко обґрунтую цю, на перший погляд, нелогічну думку. Українські націонал-комуністи, як і більшовики загалом, були непримиренними супротивни-

ками приватної власності, а, відтак, заперечували розвиток такого типу товарного сільського господарства на селі, яке відповідало соціально-психологічним і соціально-економічним основам буття українського народу. Висловлюючись сучасною термінологією, можна сказати так: при усвідомленні відмінності українців від росіян вони не вбачали необхідності формування української моделі переходу до індустріального суспільства. У перспективі націонал-комуністи з їх захистом національно-культурних і державних прав України та властивим їм нехтуванням соціально-економічними традиціями українського народу заважали б успішній реалізації як імперського, так і національного українського проєкту державотворення. Їх прагнення не могли бути реалізовані на практиці.

Подібна хиба була характерною і для прихильників соціалістичних українських партій доби національно-визвольних змагань та української інтелігенції загалом, яка, за словами діаспорного історика і громадського діяча К.Кононенка, не зрозуміла, що «ідея власності на землю не тільки не була чужа селянству, а, навпаки, творила основу його господарського мислення»²⁵. У результаті не було створено своєї, відмінної від російської, соціально-політичної концепції²⁶. Іншими словами, П.Століпін із його симпатією до індивідуального землекористування значно більше сприяв розвитку економічної організації українців, аніж місцеві націонал-комуністи.

Відстоювання керівниками УСРР економічних прав республіки як державного утворення з одночасним нехтуванням властивими українському народові соціально-економічними особливостями зіграло злий жарт із самими прихильниками націонал-комунізму в лавах КП(б)У. Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. шляхом колективізації, голодомору та репресій в Україні було значною мірою подолано паростки українського наповнення радянської державності. Водночас Кремль відмовився навіть від тих мізерних (найменших порівняно з іншими напрямками розвитку суспільства) поступок українським органам влади в економічній сфері, які були виборені в попередні роки. Щоб подібних сумнівів не виникло надалі, у 1930-х рр. репресували всіх тих, кого можна було запідозрити у відстоюванні українських інтересів у минулому, а, відтак, і у можливості повторення таких дій у майбутньому. Оскільки ці діячі свого часу не наполягали на відстоюванні соціально-економічних засад, властивих українському народу, то після упокорення українців голодом уже нікому було підтримувати самих націонал-комуністів. Мова й освіта, хоча й багато важать, але не вирішують усього.

Та незважаючи на всю фіктивність (чи завдяки їй?), частину формальних прав України як державного утворення було збережено після репресій 1930-х рр. і навіть розширено після Другої світової війни. Здавалося б, фізичне знищення тих діячів, які вибороли та розвивали ці права, поряд із масовою комуністичною пропагандою унеможливили наповнення їх реальним змістом. Однак усе врахувати прихильники російського централізму не змогли. «Номінальна державність Української РСР, – зауважував І.Лисяк-Рудницький, – кажучи мовою сучасної політичної реальності, є абсолютним міфом, створеним задля вигоди правителів. Але міф, який увійшов у свідомість народу, є прихованою силою. Хитрі маніпулятори можуть в один день опинитись у становищі чарівника, нездатного впоратися з духом, якого сам викликав»²⁷. Саме це і сталося в останні роки існування СРСР. Унаслідок послаблення компартійної диктатури виховані вже під впливом комуністичної пропаганди українці захотіли наповнити реальним змістом виборені на початку 1920-х рр. і зафіксовані на папері права. Радянська Україна стала незалежною. Тож сучасним дослідникам варто більше уваги приділяти діяльності тих осіб, які відстояли перед Кремлем конституційні права України у перші роки існування УСРР.

¹ Лисяк-Рудницький І. Природа української радянської державності // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т.2. – К., 1994. – С.458.

- ² Див., напр.: *Терещенко Ю.И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917–1920). – К., 1986; *Сахаев В.Г.* Роль державного бюджету в економічній співдружності радянських народів. – К., 1973; *Воробьев Ю.Ф.* Выравнивание уровней экономического развития союзных республик. – Москва, 1965; *Куліченко М.І.* Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР. – К., 1962; *Якубовская С.И.* Строительство Союзного Советского социалистического государства в 1922–1925 гг. – Москва, 1960; *Златопольский Д.Л.* Образование и развитие СССР как союзного государства. – Москва, 1954; *Курицын В.М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917–1922 гг. – Москва, 1947; *Якубовская С.И.* Объединительное движение за образование СССР (1917–1922) – Москва, 1947.
- ³ Исторична наука і сучасність (Матеріали круглого столу) // Укр. іст. журн. – 1988. – №8. – С.82.
- ⁴ *Винар Б.* Економічний колоніалізм в Україні. – Париж, 1958; або у кн.: *Економічний колоніалізм в Україні та інші праці.* – Нью-Йорк; Л.; Париж, 2005. – С.13–142; *Його ж.* До питання українсько-російських економічних взаємин // *Розбудова держави.* – 1957. – Ч.21 (березень – квітень). – С.19–33; або у кн.: *Економічний колоніалізм в Україні та інші праці.* – С.437–457.
- ⁵ *Терещенко Ю.И.* Указ. соч. – С.117.
- ⁶ Цит. за: *Ветошкин М.* Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы // *Бюджетная система СССР: Сборник общесоюзного законодательства.* – Москва, 1933. – С.2.
- ⁷ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.374. – Оп.27. – Д.748. – Л.17.
- ⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2631. – Арк.1–20.
- ⁹ Цит. за: *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.76.
- ¹⁰ *Куліченко М.І.* Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР. – С.35.
- ¹¹ *Троцкий Л.* Задачи XII съезда РКП. – Москва, 1923. – С.31.
- ¹² Див., напр.: *Винар Б.* Економічний колоніалізм в Україні та інші праці. – Нью-Йорк; Л.; Париж, 2005.
- ¹³ Цит. за: *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – С.295.
- ¹⁴ Див.: *Великий голод в Україні 1932–1933 років: У IV томах.* – Т.1. – К., 2008. – С.59.
- ¹⁵ *Троцкий Л.* Задачи XII съезда РКП. – М., 1923. – С.10.
- ¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7 в. – Арк.82.
- ¹⁷ *Скоростанский В.* Революция на Украине. – Саратов. 2 изд., январь 1919. – С.110.
- ¹⁸ *Кульчицький С.В.* Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) // Укр. іст. журн. – 2007. – №6. – С.196.
- ¹⁹ *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм. – К., 2003. – С.72.
- ²⁰ *Каспэ С.И.* Имперская политическая культура в условиях модернизации // *Полития (Москва).* – №3. – 1998. – С.45.
- ²¹ *Васильев Ю.А.* Модернизация под красным флагом. – Москва, 2006. – С.80.
- ²² *Красильщиков В.А.* Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – Москва, 1998. – С.22, 28, 52.
- ²³ *Плаггенборг Ш.* Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. – Санкт-Петербург, 2000. – С.15.
- ²⁴ *Ахиезер А.С.* Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). – Новосибирск, 1997. – Т.1: От прошлого к будущему. – С.392.
- ²⁵ *Кононенко К.С.* Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – Мюнхен, 1965. – С.34.
- ²⁶ Там само. – С.43–35.
- ²⁷ *Лисьяк-Рудницький І.* Указ. праця. – С.461.

The article is about the need to reinterpret the approaches to the study of the history of Soviet Ukraine. The author, making emphasis on economic character of Kremlin politics regarding Ukraine, shows the need to analyze the Ukrainian Socialistic Soviet Republic leaders' actions as an object of authority politics. A special attention is paid to conceptual system and methodological basis of research of the given topic.

Т.А.Бевз*

ФРАКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕРІВ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ І ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРІАТІ: МІЖ КОНСТРУКТИВНІСТЮ Й ОПОЗИЦІЙНІСТЮ

У статті розглядається діяльність найчисельнішої та найвпливовішої партії доби Української революції – Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у період з 15 червня 1917 р. до 18 січня 1918 р. Висвітлюється насамперед опозиційність УПСР до виконавчого органу влади – Генерального Секретаріату. Простежується спроба українських есерів виступити як реальна опозиція не тільки до уряду Центральної Ради, а також до Тимчасового і почасти більшовицького урядів.

Важливими чинниками у діяльності політичних партій є конструктивізм у прийнятті рішень та опозиційність у ставленні до опонентів. Опозиційність – це явище, яке притаманне природі людського суспільства через його неоднорідність і відмінність інтересів як окремих людей, так і певних соціальних груп. Опозиція існує у будь-якій соціальній та політичній системах. Проблема опозиції досить актуальна у сучасному українському політикумі. Однак не менш вагомою вона була і в інші періоди української державності, насамперед, у період української революції. Існує достатня кількість різноманітних визначень поняття «опозиція». Це «організація, партія, особа, яка виступає проти пануючої думки уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому»; «політична меншість, що протистоїть політичній більшості, політиці, цілям і методам, що здійснюються державною владою»²; «політичні партії, суспільно-політичні рухи й угруповання, що діють організовано, легально чи нелегально, відкрито чи ні, і які прагнуть відвернути від влади правлячі партії чи політичні еліти і передати її іншим політичним силам»³.

Опозиція у теорії демократії є певним оберегом свобод, викривачем негараздів, провідником змін. Це важливий соціальний інститут, без якого суспільство деградує. Крім того, опозиція розглядається і як різновид соціального конфлікту.

Можна розглядати опозицію й у парламентаризмі, яка, зазвичай, представляє національну силу, й у формі партії протистоїть уряду, який є коаліцією правлячих сил. Дослідник І.Павленко зазначає, що «політичною опозицією сьогодні прийнято вважати політичну партію чи групу політичних партій, які не взяли участі у формуванні вищих органів, ставляться критично до політичної програми, запропонованої діючою владою та сформулювали власну альтернативну програму дій, а також мають за основну мету конституційними методами досягти влади»⁴. Досить яскраво такий вид опозиції проявився в діяльності фракції українських есерів у добу Центральної Ради стосовно Генерального Секретаріату – уряду України.

Водночас варто наголосити, що ця опозиція була досить умовною, адже, незважаючи на опозиційність, представники партії УПСР входили до Генерального Секретаріату, а фракція есерів була найбільшою в Центральній Раді. Проте, не маючи достатньо досвідчених кадрів для створення Генерального Секретаріату, фракція есерів, проявляючи певну опозиційність, сприяла прийняттю конструктивних рішень у законодавчому органі влади. Поділяємо погляд Д.Зеркіна, що характер відносин між владою й опозицією може бути таким: виз-

* Бевз Тетяна Анатоліївна – д-р іст. наук, гол. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

нання владою опозиції як політичної реальності, налагодження співробітництва з нею у певних межах; ігнорування владою опозиції; силовий тиск влади на опозицію, її повне відторгнення як ворожої для даної політичної сили⁵.

У досліджуваний період найбільше проявився перший тип відносин. І реальність довела, що конструктивні стосунки між владою та опозицією мають позитивні наслідки не лише для обох політичних акторів, а й для всього суспільства.

Після проголошення I Універсалу Центральна Рада постала у новій якості. Розбудова Центральної Ради, зростання її авторитету серед української громадськості набували широкого розмаху. Тому Комітет Центральної Ради «як інституція не технічно-виконавчого характеру не міг фізично справитися з тією роботою та й принципово він не міг її робити»⁶. Виникла необхідність створення спеціального виконавчого органу влади. Він мав бути «зародком українського міністерства». Створення такого органу ініціювала фракція українських есерів спільно з Українською радою селянських депутатів. На одному із засідань Центральної Ради П.Христюк – представник фракції українських есерів виступив із проектом-пропозицією утворення Центральною Радою уряду України. Варто зазначити, що попередньо ця пропозиція була схвалена М.Грушевським та В.Винниченком. Однак у членів Центральної Ради вона викликала настороженість і занепокоєння. Частина з них навіть визнала пропозицію невчасною і помилковою у своїй основі. Проти виступили не тільки соціалісти-федералісти, а й окремі соціал-демократи.

Незважаючи на протиріччя, 15 червня 1917 р. на закритому засіданні Виконавчого комітету (Мала Рада – *Т.Б.*) Центральної Ради М.Грушевський виступив із повідомленням про створення виконавчого органу – Генерального Секретаріату, «який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними й іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються»⁷. Виникли суперечки, що тепер уже стосувалися компетенції уряду, а не правомірності і можливості його утворення. Визначаючи повноваження новоутвореної інституції, лідер українських соціалістів-революціонерів М.Ковалевський вважав Генеральний Секретаріат тимчасовим українським урядом. О.Шульгин – український соціаліст-федераліст не погоджувався з позицією М.Ковалевського, підкреслюючи, що Генеральний Секретаріат не можна назвати урядом, тому що «це було б насильством над тими національними меншостями, які не брали участі у виборах Центральної Ради»⁸. Утворювати власний уряд можна лише, коли б була самостійна українська держава або хоча б фактично здійснена федерація. О.Шульгин пропонував визнати за Центральною Радою тільки право «вето» щодо розпоряджень Тимчасового уряду, які були б шкідливі для українського народу. Н.Григоріїв (укр. с.-р.) зазначав, що не зручно творити крайовий уряд, не порозумівшись із національними меншостями⁹.

Незважаючи на такі позиції, все ж таки було прийнято рішення про створення Генерального Секретаріату. Щодо його складу теж виникли дискусії. Оскільки парламентську більшість становили представники українських соціалістів-революціонерів і Селянської спілки – вони б мали делегувати до уряду більшість своїх членів. Однак партія українських есерів мала недостатню кількість кваліфікованих політиків і адміністраторів. До її складу в основному входила молодь. Із цієї причини, маючи за собою більшість у Центральній Раді, а також у деяких інших національно-революційних організаціях, українські соціалісти-революціонери змушені були поступитися провідними місцями членам інших партій і, насамперед, Українській соціал-демократичній робітничій партії. Лідер українських соціал-демократів В. Винниченко зазначав, що «ця партія (УПСР – *Т.Б.*) і по своїй ідеології, по темпераменту й по тактиці цілком

відповідала революційним змаганням українського селянства. В її рядах була певна кількість талановитих, енергичних, щиро відданих ідеї революції людей. Але вона була молода, без організаційного досвіду, без певної партійної школи й традиції¹⁰.

На позицію фракції соціалістів-революціонерів у справі утворення Генерального Секретаріату найбільше вплинув голова Центральної Ради М.Грушевський. Він був великим прихильником УПСР. І під час формування уряду він висловив думку про те, що «наша партія (УПСР – Т.Б.) – революційна резерва»¹¹. Перший уряд був коаліційним. Найчисленніше в ньому була представлена УСДРП, найменш численна – УПСР. До складу уряду ввійшов лише П.Христюк як генеральний писар.

Під час створення виконавчого органу влади – Генерального Секретаріату було порушено питання співпраці з національними меншинами. У процесі обговорення лідер українських есерів М.Ковалевський наголосив, що «він (Генеральний Секретаріат – Т.Б.) повинен організувати Україну і довести її до кращого життя, вказавши на необхідність «здобувати згоду з іншими народами України»¹².

Досить чітку позицію під час розгляду питання зайняв і український есер Н.Григорієв. Він зазначав, що, не порозумівшись із національними меншинами із самого початку створення Центральної Ради, її члени зробили велику помилку, яку здійснюють і далі. На думку Н.Григорієва, варто спочатку «осягти се порозуміння і лише після того приступити до утворення правительства»¹³. Він наполягав: «До порозуміння ми не повинні затверджувати Генерального Секретаріату як правительства, а лише як своє національне представництво»¹⁴. І далі він пропонував: «Мусимо спершу підготувати ґрунт для нашого правительства, а після, почувши силу за собою, утворювати його»¹⁵. Однак врахування всіх цих побажань було неможливим через низку причин. Тому, «вітаючи в принципі ідею заснування Генерального Секретаріату, стверджуючи його склад, домагаючись найскоріше оголошення декларації Секретаріату»¹⁶, 24 червня 1917 р. п'ята сесія Центральної Ради визнала бажаним співробітництво неукраїнських демократичних організацій із виконавчими органами Центральної Ради, згідно з резолюцією фракції УПСР.

Слушну думку висловив М.Ковалевський, зазначивши, що основою згоди між Центральною Радою і національними меншинами повинно стати не створення нового органу, а поповнення складу Центральної Ради представниками національних меншин¹⁷.

26 червня голова українського уряду В. Винниченко зачитав «Декларацію Генерального Секретаріату». В її обговоренні найактивнішу участь узяв лідер УПСР М.Ковалевський. Доречно зазначити, що, власне, з цього моменту фракція українських есерів виступає як організована опозиція.

Однією з головних ознак есерівської політичної опозиції була наявність лідерів, які визначали напрями її діяльності і силою власного авторитету могли впливати на ситуацію. Насамперед це голова фракції в Центральній Раді М. Ковалевський, а також найбільш впливові члени УПСР М. Шаповал, Н. Григорієв, П. Христюк та ін. У виступі лідера фракції есерів було відображено позицію українських есерів щодо завдань виконавчої влади. На перше місце ставилося завдання фінансової політики, яка «грає велику роль». М.Ковалевський зазначив, що «завдяки поганій фінансовій і економічній політиці український народ доведено до нинішнього його становища». Важливе місце у діяльності Генерального Секретаріату відводилося земельному питанню. Однак у Декларації не йшлося про військо та про Українські Установчі збори. Тому запропонували, щоб кінцевим завданням діяльності Військового Секретаріату було перетворення постійної армії на народну міліцію. Щодо зборів, то зазначили, що «одним із

чергових завдань єсть скликання Українських Установчих зборів, котрі б виявили волю українського народу і національних меншостей»¹⁸.

Водночас фракція есерів, проявивши певний конструктивізм, висловила повну довіру Генеральному Секретаріату і наголосила: «Раз ми стали на шлях народоправства, то мусимо іти по цьому напрямку вперед і бажаємо, щоб Генеральний Секретаріат високо тримав прапор українського народоправства»¹⁹. У самій Декларації наголошувалося на формуванні «влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська, і особливо російська, дореволюційна влада»²⁰.

Це було досить конструктивне і вагоме рішення для молодого української державності.

Проте досить швидко Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат зіткнулися з позицією Російського Тимчасового уряду стосовно статусу Центральної Ради та її виконавчого органу, а також визнання І Універсалу Центральної Ради та Декларації Генерального Секретаріату і порозуміння з національними меншинами. Тому російські міністри прибули до Києва для вироблення певної позиції і прийняття рішення. На засіданні Генерального Секретаріату 29 червня були присутні російські міністри І.Церетелі та М.Терещенко. 30 червня на засіданні п'ятої сесії Центральної Ради промова голови уряду була перервана дзвінком російського міністра І.Церетелі, який повідомив, що Російський Тимчасовий уряд не прийняв ніякої постанови і запропонував провести засідання з представниками національних меншостей. Лідер українських есерів М.Ковалевський із цього приводу зазначив: «Ми хочемо вірити в щирість Церетелі, але політика відкидає щирість. У політиці покладається на щирість ніколи не можна»²¹. Свою категоричність він мотивував тим, що «нам було сказано: або будь ласка, дайте згоду! Ось умови: або так, або не так! І тепер ми повинні сказати те саме правительству: ось наші умови! І тепер ми не повинні йти на жодні дальші переговори. Ми свої слова вже сказали. Ми взяли високий тон і думаємо його держати»²².

Далі промовець зупинився на оцінці Тимчасового уряду, зазначивши, що «ми не забуваємо, що в міністерстві сидить 8 буржуїв, що се міністерство не революційне, а коаліційне, котре, ми, с.-р., вважаємо нездібним довести Росію до Учредительного зібрання»²³. А відтак, закликав «твердо стояти на своєму. Ми повинні сказати т. Церетелі, що зараз ми можемо погодитись на нинішніх умовах, але що рух український глибшає, що через 2 тижні, можливо, ми не погодимося на нинішні умови. Звертаюсь до вашого холодного розуму товариші, і кажу: наш обов'язок стояти на нинішній межі твердо і попередити їх. Ми і так багато дечим поступились; од них залежало, пристати на сю згоду чи ні. Тепер ми мусимо відкинути всі почуття і керуватися холодним розсудком, бо хто керується почуттям, той може зробити великі помилки»²⁴.

Позицію М.Ковалевського підтримав член фракції Личко, який закликав: «Давайте візьмемось за холодний розум. Коли через пару день ми не дістанемо одповіді від Тимчасового уряду, то тоді будемо мати в руках великий козир. Тоді ми маємо право сказати, що ми були готові йти до згоди, а коли її не сталося, то не наша вина в тому»²⁵. Позиція українських есерів знайшла яскраве відображення в резолюції, запропонованій фракцією есерів і прийнятій п'ятою сесією Центральної Ради: «Заслухавши доклад Генерального секретаря про переговори з представниками Временного правительства, вважаючи, що основою дальших переговорів повинно бути цілковите признання Временним правительством Української Центральної Ради, поповненої представниками неукраїнської демократії, і Генерального Секретаріату – найвищими державними установами України»²⁶. Власне, це була узгоджена думка опозиції, яку без особливих коливань сприйняв уряд і офіційна українська влада. Знову конструктивізм домінував у діях влади й опозиції.

Упродовж літа та початку осені 1917 р. політична енергія Центральної Ради зосереджувалася на проблемі конституювання Генерального Секретаріату. За цей час його кількісний і персональний склад змінювався тричі: 15 липня, 18 серпня, 21 серпня 1917 р., що було результатом складних політичних стосунків між Києвом та Петроградом. 15 липня до складу Генерального Секретаріату ввійшов В.Голубович як секретар шляхів, натомість вийшов П.Христюк, тому в другому складі уряду теж був лише один український есер.

Під час обговорення «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» яскраво проявилася опозиційність фракції есерів, перш за все, до Тимчасового уряду. М. Ковалевський висловив позицію свою і думку фракції українських соціалістів-революціонерів, зазначивши, що «з § 6 ми бачимо, що Секретаріат не є органом місцевої влади, а грамофоном петроградської власті. Через це ми не можемо утворити власть, якої вимагає сучасний момент»²⁷. Він поставив питання, чи «Інструкція створює власть на Україні чи ні?». Промовець наголосив на бажанні російського уряду, «щоби багаті вугіллям та залізом і надморські губернії України «самоопреділялись» і зазначив, що «ми не боїмося такого самоопреділення. А щоб воно було, певне, треба скликати Установчі збори (Учредительное собрание) України»²⁸.

Оцінюючи «Інструкцію», лідер есерів підкреслив, що вона «не являється актом згоди, тому ми повинні просто ігнорувати її, бо вона нас не зобов'язує ні до чого. Нам потрібна тверда влада в краю»²⁹. М.Ковалевський запропонував не приймати Інструкції, а затвердити Генеральний Секретаріат, щоб він і надалі виконував свою роботу.

12 серпня на засіданні Малої Ради розглядали питання про реконструкцію Генерального Секретаріату. Голова уряду В.Винниченко повідомив, що для повнення його складу проводилися переговори з фракціями українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, однак позитивних наслідків ці переговори не дали. Есери рішуче заявили, що не дадуть своїх членів до складу Генерального Секретаріату. Позицію фракції есерів пояснив М.Ковалевський, зазначивши, що фракція соціалістів-революціонерів ішла на великі уступки. Однак, зважаючи на те, що ці уступки нічого не дали, то фракція підтверджує свою позицію в тому, що вона не братиме участі у формуванні Генерального Секретаріату. Центральний Комітет УПСР погодився з тактикою фракції і постановив відкликати своїх членів зі складу виконавчого органу влади.

Президія фракцій сформувала новий склад Генерального Секретаріату і запропонувала направити список на затвердження Малої Ради, що мала відбутися 14 серпня. Однак і цього разу есери зайняли полярну позицію. М.Ковалевський від імені фракції есерів зазначив, що «фракція українських соціалістів-революціонерів хотіла брати найактивнішу участь у формуванні Генерального Секретаріату, але, не прийшовши до згоди з другими фракціями, доручила мені заявити, що по мотивах, які вже тут були виложені, вона утримується від голосування»³⁰. Проте, враховуючи ситуацію, що склалася, фракція обіцяла не чинити перешкод у роботі Секретаріату. На закид М.Рафеса, що у списку пропонованого складу уряду є один представник фракції есерів, М.Ковалевський відповів, що М.Савченко-Більський є рядовий член партії, і фракція його не пропонувала, а запропонували інші фракції.

Власне, міністерська серпнева криза надзвичайно затяглася. Доручалося скласти список Генерального Секретаріату і Д.Дорошенку, а його пропонували на посаду голови уряду. Однак після зачитання списку, а також у зв'язку із низкою суб'єктивних чинників Д.Дорошенко відмовився від посади та формування Секретаріату. Знову була запропонована кандидатура В.Винниченка. Фракція українських соціалістів-революціонерів заявила, що вона не буде виступати проти кандидатури В.Винниченка і не створюватиме проблем. Стосовно своїх пред-

ставників у складі уряду, фракція висловила позицію, що не буде перешкоджати окремим своїм партійним товаришам увійти до складу Секретаріату. До нового складу увійшов М.Савченко-Більський – міністр земельних справ. Мала Рада затвердила склад Генерального Секретаріату і передала на затвердження Тимчасовому уряду.

1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд нарешті затвердив склад Генерального Секретаріату, що відкрило формальні можливості для офіційної діяльності. Третього вересня відбулося засідання Секретаріату, на якому обговорювалося питання стосовно організації роботи вищого виконавчого органу України. Було вирішено питання про створення офіційного органу Генерального Секретаріату. Засідання Секретаріату стали однією з характерних ознак діяльності Центральної Ради, а сам Секретаріат перетворюється на найдійовіший інструмент здійснення її політики. До 3 січня 1918 р. відбулося 63 засідання, на яких було розглянуто понад 430 питань політичного, економічного, військового і дипломатичного характеру³¹. Особливо активну діяльність Генеральний Секретаріат розгорнув наприкінці жовтня 1917 р. Зокрема він виступив із низкою політичних ініціатив, вніс на розгляд Великої та Малої Рад чимало важливих законопроектів. Коли наприкінці жовтня 1917 р. у Петрограді влада від Тимчасового уряду перейшла до більшовиків, в Україні вона залишилася під контролем Генерального Секретаріату.

Фракція УПСР на засіданнях Малої Ради активно відстоювала ідею Українських Установчих зборів і пропагувала їх скликання³². Головним завданням цих зборів усі течії УПСР вважали запровадження автономії України. Розв'язання соціально-економічних питань УПСР ставила на друге місце. Питання про Українські Установчі збори вперше розглядалося на V сесії Центральної Ради 27 червня 1917 р.³³ Оскільки це питання постійно обговорювалося фракцією соціалістів-революціонерів, саме вони і запропонували його сесії. Однак голова Генерального Секретаріату В.Винниченко зазначив, що «пропозицією скликати їх (Установчі Збори – Т.Б.) Генеральний Секретаріат ставить в тяжке становище неможливості виконати постанову Центральної Ради»³⁴. Він запропонував поставити питання про Українські Установчі збори на спеціальне обговорення Центральної Ради на наступну сесію. Слушну думку з цього приводу висловив член Ради П.Тушкан: «Ідея національно-територіальної автономії шириться серед населення і російського громадянства на Україні по-малу. Через те Установчі збори українські були б неповними. Треба попередити скликати територіальний з'їзд, порозумітись із представниками національних меншостей. Сей з'їзд спричиниться до успіху Установчих зборів»³⁵. Висловлені пропозиції дістали підтримку. Було прийнято резолюцію про те, щоб на чергову сесію уряд представив доповідь про Українські Установчі збори.

Фракція есерів, яка продовжувала залишатися в меншості в уряді України і в той же час маючи більшість у Центральній Раді і найчисельнішу партію, продовжувала форсувати питання офіційного утвердження державності. 29 вересня під час обговорення Декларації Генерального Секретаріату від імені фракції есерів М.Ковалевський заявив, що одним із завдань уряду є підготовка України до федеративного устрою. Як позитивний момент фракція відзначила те, що Секретаріат одним із найперших своїх завдань поставив скликання Українських Установчих зборів. Однак неоліком, на думку есерів, було те, що у Декларації не чітко окреслювалися компетенції Українських Установчих зборів і Всеросійських Установчих зборів. Наголосив лідер і на тому, що відсутній чіткий план у справі освіти, зокрема, відсутні там положення про обов'язкову та безкоштовну освіту, про ставлення до загальнодержавних університетів в Україні. Категорично віднесли есери до положення про невтручання Генерального Секретаріату у загальну залізничну політику. На їх думку, необхідно, щоб Секре-

таріат у цю політику найдіяльніше втручався. Потрібен був вплив на продовольчі справи, а загалом фракція була впевнена, необхідно було реалізувати постанову Центральної Ради про утворення усіх 14 Генеральних секретарств. Рекомендували потурбуватися про українське представництво на всесвітній мировій конференції, а також «вернутись до статуту Генерального Секретаріату й утворити з нього міцний орган влади, котрий би міцно взяв до своїх рук усі справи на Україні»³⁶. Таким чином, проявляючи певну опозиційність до уряду, фракція есерів порушувала гострі питання як внутрішньої, так і зовнішньої політики, підштовхуючи українську владу до реальних дій.

Про ставлення Генерального Секретаріату до скликання Української Установчої Ради постало питання на засіданні Малої Ради 17 жовтня. Заява, зачитана В.Винниченком, констатувала, що «Генеральний Секретаріат України, визнаючи разом зі всією демократією російської держави право кожної нації на повне самовизначення, тим самим визнає за українським народом право вільно і без всяких обмежень виявити свою волю на Українських Установчих зборах»³⁷. Однак зазначалося, що Генеральний Секретаріат розгляне законопроект про Українську Установчу Раду, подасть його на розгляд Центральній Раді і передасть на затвердження Тимчасовому уряду. Проти цього категорично виступили українські есери. Зокрема, М.Ковалевський зазначив, що фракція рішуче не погоджується з думкою, висловленою в заяві Генерального Секретаріату, що законопроект про Українську Установчу Раду має бути розроблено Генеральним Секретаріатом і затверджено Тимчасовим правительством. «Ні за Генеральним Секретаріатом, ні і – тим більше – за російським правительством фракція українських соціалістів-революціонерів не визнає права на розроблення і затвердження такого законопроекту. Це може зробити тільки Центральна Рада»³⁸.

Позиція есерів викликала дискусію. Представник Бунду М.Рафес почав доводити, що суверенність Українській Установчій Раді потрібна тільки тоді, коли б вона мала проголосити самостійність України, в іншому випадку їй суверенність не потрібна. Суверенними повинні бути тільки Всеросійські Установчі збори. У дискусію вступив український есер М.Стасюк, промова якого була найбільш палкою і «колючою», зазначивши, що повну суверенність можуть мати при федерації федеральні Установчі збори тільки разом зі всіма крайовими Установчими зборами. Його підтримав інший есер Й.Маєвський, наголосивши, що «самовизначення і суверенітет – це те саме. Як же це розуміють росіяни, коли вони визнають право на самовизначення і не визнають суверенітету народу. Як може народ виявити своє самоозначення, не маючи суверенітету»³⁹.

Рішення про Українську Раду, запропоноване фракцією соціал-демократів, було прийнято після гарячих дебатів наступного дня і воно мало досить абстрактний характер: «Вислухавши заяву Генерального Секретаріату і ще раз підкреслюючи потребу єдності Федеративної Російської Республіки, признаючи, що воля народів України до самоозначення може бути виявлена тільки через Установчу Раду України і що таким чином виявлена воля народів України буде погоджена з волею всіх народів Росії, виявленою через Всеросійські Установчі збори, і висловлюючи певність, що права народів України будуть цілком забезпечені на Всеросійських Установчих зборах»⁴⁰. Про законопроект не йшлося взагалі.

Українські есери на засіданнях Малої Ради порушували широкий спектр проблем, який стосувався діяльності Генерального Секретаріату. Так, М.Шаповал 19 жовтня висловив від імені фракції українських есерів стурбованість із приводу призначення комісаром міста Києва К. Василенка без порозуміння з Генеральним Секретаріатом, адже це призначення порушує інструкцію Генеральному Секретаріату, затверджену Тимчасовим урядом. Він наголосив: «Коли Тимчасове правительство само порушує закони, то чи не може відділь кожен зробити висновок, що всім можна порушувати закони»⁴¹. В.Вин-

ниченко відповів, що Генеральний Секретаріат розглядав питання на своєму засіданні й ухвалив не визнавати К.Василенка комісаром м. Києва і повідомив Тимчасовий уряд, що й надалі буде вважати недійсними розпорядження, які порушують закон.

Інший член фракції есерів – О.Севрюк порушив питання про те, що залізниці України та Дніпровські пороги передано в користування іноземцям (французам та англійцям). Конкретної інформації уряд В.Винниченка з цього питання не мав.

До детального розгляду земельного питання повернулися 24 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради. Товариш генерального секретаря земельних справ К.Мацієвич проінформував учасників засідання про те, що Тимчасовий уряд зволікає із затвердженням земельних законопроектів, вироблених Генеральним Секретаріатом. В обговоренні земельної справи активну участь взяли представники фракцій українських соціалістів-революціонерів М.Ковалевський та М.Шаповал⁴². Цікаво, що під час обговорення земельного питання виникла гостра дискусія між українськими та російськими есерами. М.Шаповал зазначив, що відтягування з упорядкуванням земельної справи робить величезну шкоду. Селянство вже втратило надію отримати землю законним шляхом і починає виробляти свої «законопроекти», які подекуди втілюються в життя. Якщо Тимчасовий уряд зволікає із земельною справою, то Центральній Раді, наголосив він, цього робити не слід. Необхідно самій Центральній Раді затвердити й опублікувати земельний закон та скликати Крайовий земельний комітет для докладного вирішення земельної справи⁴³. На що російський есер Й.Скловський порадив самочинно не проводити земельного закону, а зачекати поки його затвердить російське правительство, «поки що послати до Петербурга телеграму з проханням поквапитися з вирішенням земельної справи»⁴⁴. М.Шаповал відповів Й.Скловському: «Крайовий земельний комітет не допустить самочинства, а передасть землю трудовому народові. Але те, що ви називаєте самочинністю, є самодіяльність. Коли Центральна Рада не ствердить статут земельних комітетів, зробиться величезна політична й економічна помилка»⁴⁵.

До розмови долучився лідер партії есерів М.Ковалевський. Підтримуючи думку М.Шаповала про видання законів Центральною Радою, він зазначив, що це буде не «самочинність», як казав Й.Скловський, а самодіяльність, яку Рада повинна проявляти. Він також наголосив, що російський уряд навмисне зволікає із затвердженням земельних законопроектів. «Поради Скловського ми, як державна установа, – наголосив М.Ковалевський, – не можемо послухатись, бо для чого посилати телеграми до правительства, коли до нього їздив товариш генерального секретаря»⁴⁶.

Представник Бунду Тьомкін намагався довести, що після прийняття останньої резолюції «українські соціалісти повинні в усьому йти у згоді з росіянами, а не ставати на революційний шлях, і також радив просити телеграмою правительство, щоб воно затвердило законопроект»⁴⁷.

М.Ковалевський іронічно зауважив: «щодо єдності Російської Федеративної Республіки, то можу заспокоїти тов. Тьомкіна, що, коли Центральна Рада прийме один, чи два, чи сто законів, то від цього Російська Республіка не розвалиться»⁴⁸. Зауваживши при цьому, що занадто дорого коштує – мати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат тільки для того, щоб посилати від них телеграми уряду. Мотивував, чи не через те товариші-росіяни так завзято гальмують розв'язання земельної справи в Україні раніше, ніж у Росії, тому що вони бояться, як би цим самим українська автономія не дістала в свої руки великого козиря. Натомість російський есер С. Сараджеєв звинуватив Центральну Раду в сепаратизмі. Було прийнято рішення: підготувати законопроект про передачу землі у розпорядження земельних комітетів.

На черговій, сьомій сесії Центральної Ради (29 жовтня – 2 листопада) розглядали звіт Малої Ради та Генерального Секретаріату. В обговоренні взяв участь голова фракції есерів М.Ковалевський. Варто зауважити, що дещо іншим був тон і позиція. Зокрема, він зазначив, що фракція вважала, що Секретаріат не зможе здійснювати свою роботу в межах інструкції уряду, тому при його створенні «ставила такі йому умови, щоб він переступив, як треба, ті межі інструкції. Саме життя показало, що Секретаріат мусів зійти зі шляху інструкції. Він опинився у дуже прикрому становищі між інструкцією і вимогами революції. Через ту інструкцію не полагоджено земельного закону і закону про Крайовий земельний комітет»⁴⁹. Однак «у цей великий момент революції, коли й неукраїнська демократія виявляє прихильність до найвищої власті в краю, нам слід ясно поставити наш лозунг – Української Демократичної Республіки у федерації з народами й областями Росії»⁵⁰. Власне, прозвучала думка, яка через кілька днів стане реальністю у Третньому Універсалі.

1 листопада 1917 р. М. Ковалевського було затверджено Генеральним секретарем продовольчих справ. Він став наймолодшим міністром України. «Його біограф І.Бірнбавм зазначив, що М.Ковалевський – молода людина з академічною освітою, у віці неповних 26 років увійшовши в уряд, бере на себе колосальне і тяжке завдання аграрної реформи. Як він коло неї заходився і з якими перешкодами зустрівся, він описує у своїх спогадах»⁵¹. На посаді генерального секретаря (з січня 1918 р. – народного міністра) М.Ковалевський перебував до кінця існування Центральної Ради, брав участь у голосуванні III Універсалу, який проголосив Українську Народну Республіку, та IV, який констатував появу Української самостійної, незалежної держави. Через багато років, аналізуючи значення Універсалів, М.Ковалевський зазначав: «Універсали Української Центральної Ради були ніби послідовними етапами, які провадили до нашого ідеалу. Вони були одночасно документами історії, які виявляли волю українського народу, і, як такі, були джерелом для дальшої боротьби. На ці документи історії могли покликатися не тільки сучасники історичних подій, а й грядущі покоління. З них черпав і буде черпати наш народ віру в остаточну перемогу і здійснення одвічних прагнень до повної свободи, до народоправства і до самостійної нації»⁵².

Характерною рисою листопадових засідань Малої Ради було те, що, починаючи з 11 листопада, вони проходили під грифом «надзвичайні». 16 листопада на такому надзвичайному засіданні було прийнято рішення про створення «комісії законодавчих внесків». Мотивація її створення пояснювалася так: «З огляду на силу праці, що насунула на Малу Раду після революції, виникла потреба організувати постійну комісію законодавчих внесень»⁵³. Від фракції есерів до її складу ввійшли М.Шаповал, Д.Ісаєвич, О.Севрюк, М.Салтан, О.Лотоцький, С.Березняк.

25 листопада на посаду генерального секретаря пошти й телеграфу Генеральний Секретаріат запропонував обрати М.Шаповала. Пропозиція була прийнята одностайно. Таким чином, кількість членів уряду від фракції есерів збільшилася, а відтак менш категоричною стає позиція соціалістів-революціонерів, адже тепер вони стали частиною влади і також несуть відповідальність за її якість. Не будучи професійними політиками, проте, маючи велику політичну відповідальність, а також політичну волю, вони це чітко усвідомили і досить яскраво це прослідковується у протоколах засідань Малої Ради та Генерального Секретаріату.

З ініціативи більшовицьких організацій України 4–6 грудня 1917 р. проходив з'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України. Метою з'їзду було домогтися ухвалення ним рішення про перехід усієї влади до рад. Вони вважали, що це поставить Центральну Раду поза законом. Хоча існуючі ради опиралися на досить вузьку соціальну базу, і більшовики далеко не скрізь

мали у них провід, все ж вони розраховували на прийняття необхідних їм рішень. Однак українські соціалісти зуміли обернути цей з'їзд на користь Українській Центральній Раді.

Виступаючи на з'їзді рад як український соціаліст-революціонер та генеральний секретар харчових справ, М.Ковалевський намагався визначити різницю між більшовиками й українським урядом. Він зазначив: «Найбільша різниця між більшовицьким і українським правительством та, що в той час, коли на Московщині скасовано всі здобутки революції і там панує сваволя більшовиків, коли там земля, заводи, фабрики та інше добро, замість того, щоб перейти до рук народу, попало у вир безладу, на Україні весь час ведеться планомірна праця і поволі все добро організоване переходить в народні руки. Більшовики самі не вірять в ті декрети, які видають. Тепер, коли видано декрет про соціалізацію будинків, в Петербурзі капіталісти найбільше купують домів, – капіталісти певні, що з страшних декретів народних комісарів нічого не буде»⁵⁴.

Думки, висловлені М.Ковалевським на з'їзді знайшли продовження на засіданні Малої Ради у виступі однопартійця М.Салтана, який зазначив: «Наша партія признає право на самоозначення національності, аж до відділення. Ці лозунги і більшовики твердять давно. Ми їм вірили. Але вони показалися такими ж централістами, як правительсто Львова і Керенського. Вони допускають самоозначення тільки під своїм контролем і тоді тільки, як Рада слухатиметься їхніх наказів»⁵⁵. Оцінюючи ситуацію, що склалася, доповідач зазначив: «Теперішню боротьбу можна назвати боротьбою між централістичним правительством Петрограда і демократією України. Нам треба охороняти свою свободу, права і землю від наших ворогів, але якщо можна не доводити діла до кровопролиття або можна зменшити його, то треба звернутися до великоруського народу, щоб роз'яснити йому політику народних комісарів щодо України»⁵⁶. Власне, можна припустити, що члени фракції українських соціалістів-революціонерів частково висловили свою опозиційність більшовицькому уряду.

В обговоренні питання про діяльність Генерального Секретаріату на восьмій сесії Центральної Ради слово взяв український есер М.Шраг, який наголосив на недоліках у діяльності уряду. Зокрема, зазначивши, що «генеральні секретарства внутрішніх справ та військових не стояли на тій висоті, на якій вони повинні стояти. Секретаріат національних справ так само не був на висоті. Фінансове секретарство і досі ще лишається без проводиря. Секретарство освіти ще й досі не може координувати своєї праці з великоруським секретарством»⁵⁷. На оцінці діяльності інших секретарств М.Шраг вирішив не зупинятися. Однак привітав єврейське секретарство «за його працю у виробленні національно-персональної автономії» і підкреслив, що зазначені ним недоліки чи помилки «не наскільки значні, щоб дати ґрунт для песимізму»⁵⁸. Тому він запропонував рішення, в якому, зокрема, зазначалося, що «Генеральний Секретаріат не міг до цього часу виконати всієї роботи в напрямі задоволення соціальних, політичних та національних потреб трудових мас народів Української Народної Республіки тільки через тяжкі політичні обставини, а також жадаючи, щоб ці потреби, особливо в земельній справі, були найскоріше задоволені, – Центральна Рада висловлює Генеральному Секретаріату довіру»⁵⁹. Цікаво, що після оголошення цієї резолюції зразу стало помітно, що те нервове напруження, яке панувало досі, значно пом'якшало і стало зрозумілим, що до розриву не дійде. Це можна пояснити тим, що фракція есерів, навіть маючи своїх членів в уряді і більшість у Раді, продовжувала зберігати певну опозиційність.

Необхідність припинення війни й укладення мирного договору, війна з радянською Росією, потреба розв'язання соціально-економічних і політичних проблем УНР зумовили прийняття IV Універсалу та проголошення ним самостійної

незалежної Української Республіки. З ініціативи фракції есерів до IV Універсалу були включені вимоги: соціалізація землі з націоналізацією лісів, вод і всіх підземних багатств. Позитивним було також визнання за радами робітничих, солдатських і селянських депутатів прав, як за інститутами державними, хоча і побудованими за класовими ознаками. Слід зазначити, що в Універсалі чітко не визначався механізм реалізації цих прав. За Українськими Установчими зборами залишалося право прийняття основного закону держави та затвердження рішення Центральної Ради про створення незалежної України.

Фракція соціалістів-революціонерів також вимагала оголосити націоналізацію головних галузей торгівлі, монополізацію вугільної, шкіряної та інших важливих галузей промисловості, наполягала на встановленні державно-народного контролю над банками⁶⁰. Не без вагань члени інших фракцій погодилися з доповненнями, внесеними до IV Універсалу фракцією соціалістів-революціонерів.

12 січня М.Шраг від імені фракції УПСР виступив із вимогою на найближчому засіданні пленуму переобрати Малу Раду пропорційно до складу Центральної Ради. Така реорганізація відбулася на дев'ятих загальних зборах. Коментуючи цю подію, «Народна воля» писала: «... У реорганізованій Малій Раді дається по одному місцю фракціям соціалістів-самостійників, народних соціалістів та молдаванів (румунів). Решта добавочних місць дається в Малій Раді фракції соціалістів-революціонерів. Всього у Малій Раді має бути 82 члени відповідно фракційному складу Великої ради»⁶¹. Таким чином, на початку 1918 р. найчисленніша партія українських есерів збільшила своє представництво у Малій Раді вдвічі. Керівництво Центральною Радою опинилось у їхніх руках.

Після прийняття IV Універсалу соціалісти-революціонери розпочали рішучий наступ на уряд В.Винниченка. На думку П.Христюка, війна із радянською Росією розкрила всі недоліки та помилки уряду⁶². Орієнтуючись весь час «на лад і порядок», Генеральний Секретаріат В.Винниченка опинився у важкій для республіки дні не тільки без армії, але і без підтримки широких українських робітничо-селянських мас.

Ініціатором відставки уряду В.Винниченка став Центральний Комітет УПСР і його фракція у Центральній Раді. Особливістю цього моменту було те, що внутрішні розбіжності в партії, а також її поділ на лівих, правих і центр зумовили висунення різних підстав та умов відставки уряду. Так, представники лівих, серед них М.Полозов, М.Любченко, Г.Михайличенко, В.Еланський, С.Бачинський, О.Сіверо-Одоевський та інші, будучи тісно пов'язані з лівими російськими соціалістами-революціонерами, вимагали не лише відставки уряду В.Винниченка і створення лівоесерівського, але й негайного налагодження стосунків із радянською Росією і цілковитого визнання радянської форми влади. Праві і центр (М.Салтан, М.Чечель, І.Шраг, К.Корж, П.Христюк, І.Лизанівський, Ю.Охримович та ін.) приєднувалися до вимог лівих про відставку уряду В.Винниченка, однак наполягали на: а) утворенні компромісного комітету з правих і лівих українських соціалістів-революціонерів; б) залученні до державної роботи рад робітничих і селянських депутатів; в) веденні війни з російськими більшовиками аж до того часу, коли вони припинять свої військові операції проти України і Центральної Ради. Із приводу різних вимог представників УПСР довгий час тривали дискусії, внаслідок чого було досягнуто компромісу, який зводився до вимог утворення справді революційного уряду разом із соціал-демократами.

Відставку свого уряду українські соціал-демократи пояснювали не власними прорахунками, допущеними у роботі, а виключно зовнішніми чинниками. Вони добре розуміли, що залишатися у даний момент на міністерських посадах не тільки невигідно, але й небезпечно. До Києва наближались війська М.Муравйова. В Україні розпочалася громадянська війна. Українська державність бу-

ла під загрозою. У такій ситуації уряд В.Винниченка подав у відставку. Українські есери приступили до створення нового уряду. Внутріпартійні стосунки були серйозною перешкодою для його творення. Представники лівих вважали, що війна між радянською Росією й Україною є небезпечною помилкою. Крім того, на їхню думку, політика Центральної Ради не задовольняє інтереси робітництва, селянства і військових. Цій частині партії важко було порозумітися з основною течією партії, яка була у більшості як у Центральному Комітеті партії, так і у Центральній Раді. І порозуміння, яке начебто було досягнуто під час виступу у Центральній Раді проти уряду В.Винниченка, було втрачено під час формування списку нового уряду. Різні позиції лівих і правих у Центральному Комітеті УПСР ще з більшою гостротою проявили свою непримиренність.

Непорозуміння у питаннях програми і тактики щодо принципу соціалізації землі, питання участі у Всеросійських Установчих зборах, проблема засобів боротьби з більшовизмом, укладення сепаратного миру, участь органів революційної демократії в організації влади – все це загрожувало розколом партії. Центральний орган партії писав, що «найголовнішою справою являється збереження цілості і неподільності партії»⁶³.

Тривалий час Центральний Комітет партії не міг знайти компромісу, на основі якого можна було б створити новий уряд. Пропонувалося декілька списків-проектів майбутнього кабінету. Однак жоден із них не набрав більшості голосів. Ситуація була безвихідна.

14 січня 1918 р. «Робітнича газета» опублікувала заяву М.Шрага від імені фракції УПСР, в якій, зокрема, йшлося: «Наша фракція хоча й одноголосно вчора висловила за Універсал, однак ми не зовсім ним задоволені. Ми вважаємо, що самостійність була висунута самим життям, але гадаємо, що в Універсалі повинно бути ясно зазначено про соціальні перебудови нашого життя. Ми вважаємо також, що тепер необхідно перевибрати Малу Раду на найближчому пленумі Центральної Ради, скликати з'їзд селянських та робітничих депутатів, передати владу на місцях місцевим радам депутатів. Виконавчий орган – Генеральний Секретаріат – має бути перебудований наново.

Фракція вважає, що Секретаріат по формі і по суті має бути змінений і на його місце повинно бути поставлене нове Народне міністерство самостійної України»⁶⁴.

ІХ сесія Центральної Ради розпочала свою роботу 15 січня 1918 р. Загострення ситуації підказувало, що зволікати з формуванням нового кабінету більше не можна. Водночас відбувалися фракційні наради та засідання центральних комітетів соціалістів-революціонерів і соціал-демократів у справі формування Ради Народних Міністрів. 18 січня 1918 р. фракція есерів запропонувала скласти новий кабінет В.Голубовичу. Без участі Центрального Комітету партії В.Голубович до складу Кабінету Міністрів запропонував соціал-революціонерів В.Голубовича, І.Немоловського, П.Христюка, С.Перепелицю (співч.), Є.Соковича (співч.), М.Ковалевського, Н.Григорієва, А.Терниченка (співч.), а також соціал-демократів М.Ткаченка та Д.Антоновича⁶⁵.

Аналізуючи персональний склад Кабінету Міністрів, варто зазначити, що він був швидше за назвою есерівським, аніж за змістом. Адже більшість його членів не мала безпосереднього відношення до партії ані за своїми переконаннями, ані за політичною роботою. Новостворений уряд був укомплектований неповністю. Не вистачало ще чимало міністрів. Однак об'єктивні фактори і загроза окупації Києва відклали доформування уряду.

Новостворений есерівський Кабінет Міністрів пробув у Києві лише 10 днів. Уже 24 січня 1918 р. стало очевидним, що далі утримувати Київ неможливо. Наступного дня частина членів Малої Ради на чолі з М.Грушевським і частина Ради Народних Міністрів у складі В.Голубовича, П.Христюка, М.Ткаченка і О.Жуковського (укр. с.-р.), який замінив на посаді військового міністра І. Не-

молдовського, разом із рештою військових частин покинули Київ. Центральна Рада переїхала до Житомира. Українське військо відступило на захід. 30 січня Центральна Рада змушена була залишити Житомир і рухатися в напрямку Коростень–Сарни. Лише на початку березня Центральна Рада та її уряд повернулися до Києва.

Підсумовуючи, варто зазначити, що політична діяльність фракції українських есерів упродовж червня 1917 – січня 1918 рр. визначалася як конструктивними діями у прийнятті важливих державницьких рішень, так і опозиційним ставленням до Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Тимчасового та більшовицького урядів у парламентських дебатах. Франція есерів проявляла себе як суб'єкт політичного життя, що виступав проти політики діючої влади та вів активну діяльність, спрямовану на те, щоб самому зайняти центральне місце у владній системі. Тобто, політичною опозицією стало суспільне об'єднання людей, яке, по-перше, усвідомлено протиставляло себе владним структурам за програмними питаннями політики, базовими цінностями, ідеями та цілями; по-друге, було організацією однодумців, у даному випадку, політичною партією; по-третє, здійснювало боротьбу за вплив на формування офіційної політики; по-четверте, відзначалося наявністю політичного лідера – М. Ковалевського, який об'єднував її. Ці ознаки дають підстави констатувати, що у період Української Центральної Ради у структурі її політичної системи оформився такий інститут, як політична опозиція. Характерною рисою її було те, що вона була представлена найбільшою і найвпливовішою партією Української революції – УПСР. Цікаво, що вона, проявляючи опозиційність до Центральної Ради та Генерального секретаріату, приймала конструктивні рішення на підтримку позиції діючої влади. За невеликий проміжок часу (червень 1917 р. – січень 1918 р.) політична опозиція УПСР, яка все ж була досить умовною, досягла своєї мети і з опозиції перетворилася у владу.

¹ *Кормич Л., Кормич А.* Конструктивність опозиційної діяльності – основа демократичних процедур в політичній діяльності // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С.46.

² *Матвеев С.* Опозиція та її роль у політичному житті України // Там само. – С.149.

³ *Розельфельд Ю.М., Осипова Н.П.* Опозиція в демократичному суспільстві // Там само. – С.178.

⁴ *Павленко І.* Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С.26.

⁵ *Зеркин Д.* Политический конфликт и оппозиция // Социально-политический журнал. – 1998. – №5. – С.99.

⁶ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – К.; Відень, 1921. – Т.1. – С.77.

⁷ Нова Рада. – 1917. – 13 червня.

⁸ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №13. – Липень.

⁹ Там само.

¹⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 1. – Відень, 1920. – С.125.

¹¹ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). – Інсбрук, 1960. – С.425.

¹² Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №13. – Липень.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – №15/16. – Вересень.

¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К., 1996. – Т.1. – С.131.

¹⁹ Там само. – С.131–132.

²⁰ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №10. – Червень.

- ²¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т.1. – С.150.
²² Там само.
²³ Там само.
²⁴ Там само.
²⁵ Там само.
²⁶ Там само. – С.155.
²⁷ Там само. – С.219.
²⁸ Народня воля. – 1917. – 8 серпня.
²⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т.1. – С.219.
³⁰ Там само. – С.260.
³¹ Там само. – С.19.
³² Див.: *Бевз Т.* Між романтизмом і реалізмом (Сторінки історії УПСР). – К., 1999. – С.92–97.
³³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т.1. – С.132.
³⁴ Там само. – С.134.
³⁵ Там само.
³⁶ Там само. – С.328.
³⁷ Там само. – С. 346.
³⁸ Там само. – С.348–349.
³⁹ Там само. – С.350.
⁴⁰ Там само. – С.353.
⁴¹ Там само. – С.352.
⁴² Нова Рада. – 1917. – 26 жовтня.
⁴³ Там само.
⁴⁴ Там само.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Українська Центральна Рада... Документи і матеріали. – Т.1. – С.357.
⁴⁷ Там само.
⁴⁸ Там само. – С.352.
⁴⁹ Там само.
⁵⁰ Там само. – С.372.
⁵¹ *Бірбаєм І.* Слово про М. Ковалевського // *Ковалевський М.* При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). – Інсбрук, 1960. – С.5.
⁵² *Ковалевський М.* Указ. праця. – С.488.
⁵³ Робітничка газета. – 1917. – 18 листопада.
⁵⁴ *Ковалевський М.* Указ. праця. – С.507.
⁵⁵ Там само. – С.515–516.
⁵⁶ Там само. – С.516.
⁵⁷ Українська Центральна Рада. – К., 1996. – Т. 2. – С.31.
⁵⁸ Там само.
⁵⁹ Там само.
⁶⁰ Там само. – С.104.
⁶¹ Народня воля. – 1918. – 24 січня.
⁶² *Христюк П.* Указ. праця. – Т. 2.– С.124.
⁶³ Боротьба. – 1918. – 20 березня.
⁶⁴ Робітничка газета. – 1918. – 14 січня.
⁶⁵ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С.114.

The article examines activity of the biggest and the most influential party of the Ukrainian revolution period – Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries (UPSR) during the period from June 15, 1917 to January 18, 1918. First of all, the article depicts opposition of the party to executive power – General Secretariat. The author traces Ukrainian socialist-revolutionaries' attempt to act as an existing opposition not only to Tsentral'na Rada government, but also to Temporary and partly Bolshevik governments.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

І.Б.Матяш*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ Й ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ АРХІВОЗНАВСТВА

У статті висвітлено питання внутрішнього змісту архівознавства як науки, репрезентовано основні терміни та поняття, проаналізовано особливості методів та визначено зв'язки з іншими науковими дисциплінами.

Питання обґрунтування архівознавства як самостійної науки, її виникнення і розвитку, аналізу термінологічного інструментарію та специфіки методів періодично актуалізується в історіографії різних країн. Відомі концепції змісту архівознавства часто суперечливі й потребують зіставлення та всебічного дослідження, особливо на сучасному етапі, коли гуманітарні науки зміщуються від простої реєстрації функцій до пошуків сутності, субстанції предметів і явищ. Спробу організувати пошук універсальної дефініції терміну «архівознавство» здійснила у середині 1990-х рр. Міжнародна рада архівів, провівши дискусію щодо змісту поняття «архівна наука»¹. Обмін думками, в якому взяли участь науковці та архівісти понад 50 країн, засвідчив існування багатьох нерозв'язаних теоретичних проблем архівознавства й нагальну необхідність подальшого внутрішнього розвитку науки. Відтоді осмислення теоретичних засад архівістики на сучасному етапі її розвитку, оновлення методологічного інструментарію не втрачає актуальності.

У цілому архівознавство – порівняно молода наука. Якщо всесвітня історія архівів розпочалася ще до нашої ери й сягає періоду «піктографічної писемності»², оформлення науки як соціального інституту відбулося в XVII – на початку XVIII ст.³, то конституювання архівознавства (архівної науки, науки про архіви) як наукової галузі знань та навчальної дисципліни на теренах Європи звичайно пов'язується з кінцем XIX – початком XX ст. Утім, два випуски галузевої бібліографії, підготовленої архівістом Страсбурзького державного архіву Якобом Венкером⁴ у 1713 та 1715 рр., свідчили про початок спеціалізації знань уже у другому десятилітті XVIII ст. Перші спроби постановки наукових проблем архівістики було здійснено в останній чверті XVIII ст. Зокрема, французький архівіст М.Баттенеї у праці «Французький архівіст або надійний метод упорядкування архівів» (1775 р.) виклав методику дешифрування старих текстів та сформулював засади їх зберігання в архівах, наголосивши на необхідності спеціальної освіти архівістів, а німецький таємний архіваріус із Плассенбург'а Філіп Ернст Шпісс у нарисі «Про архів» (1777 р.) подав елементарні принципи класифікації документів за походженням та вперше порушив питання про відкриття архівної інформації для наукового використання.

Термін «архівна наука» (нім. «Archivwissenschaft») запровадив до наукового обігу Йозеф Антон Егг у праці «Теоретичні основи архівознавства» (1804 р.), зміст якої однак точніше визначав підзаголовок «Про практичні рекомендації щодо створення та опрацювання архівів і реєстратур». Відтак уже на цьому етапі закладалася суперечливість у розумінні теорії архівознавства, підміна її прикладними аспектами. У праці йшлося про схему класифікації грамот (незабаром широко застосовувану на практиці), але дефініція поняття не розглядалася. Шістнадцять років по тому – у квітні 1820 р. – без тлумачення (для означення засад підготовки «кар'єрних» архівістів) використав термін «архівна на-

* Матяш Ірина Борисівна – д-р іст. наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ).

E-mail: imatjash@archives.gov.ua

ука» автор однієї з перших російських концепцій архівної реформи барон Г.А.Розенкамф⁵.

До усвідомлення необхідності розроблення теоретичних засад архівної науки, розвитку інтелектуально-понятійного аспекту діяльності архівістів спонукав накопичений досвід. Початок наукового осмислення історії та засадничих принципів функціонування архівів, оформлення архівознавства як спеціальної дисципліни символізували архівні «бестселери»: стаття відомого французького історика-архівіста Шарля Ланглуа «Наука про архіви» (1885 р.), праця професора Мюнхенського університету Франца фон Лоера «Вчення про архіви. Основні риси історії, завдання та організація наших архівів» (1890 р.) та підручник голландських архівістів Семюеля Мюллера, Йозефа Фейта та Роберта Фруїна «Правила упорядкування та описування архівів» (1898 р.)⁶. На початку ХХ ст. фундаментальні праці створили німецькі (В.Лоеве, Т.Хальтцингер) та італійські (Е.Себастьян, П.Тадді) архівісти. Вагомий внесок у розвиток теорії архівної науки належить ученим Росії, яку свого часу генеральний секретар Міжнародної ради архівів Шарль Кечкеметі назвав «країною, де найбільше роздумували над фундаментальними питаннями архівістики»⁷: М.В.Калачову, І.Є.Андрієвському, Д.Я.Самоквасову, О.С.Лаппо-Данилевському, І.Л.Маяковському, В.М.Автократову, Є.В.Старостіну, Т.І.Хорхордіній та ін.

Герменевтика природи поняття «архівознавство» («архівна наука») засвідчує, що зміст дефініції еволюціонував разом із розвитком науки про архіви від допоміжної історичної дисципліни до спеціальної галузі історичної науки, комплексної науки про архівну справу. Поєднання у змісті поняття історико-теоретичного й методично-прикладного аспектів науки про архіви, його бінарна сутність («історія архівів та архівної справи» – історичний аспект; «теорія і техніка архівної справи»⁸ – теоретико-прикладний, «технологічний» аспект) зумовлювали в ХІХ – аж до середини 20-х рр. ХХ ст. подвійне тлумачення, зафіксоване в російських термінах «архивовѣдение» та «архивоведѣние»⁹, німецьких – «Archivwissenschaft» і «Archivkunde», французьких – «Science des archives» і «Service des archives».

Функції «обслуговування», притаманні архівній науці на її емпіричному рівні, із часом почали витіснятися функціями пізнання, осмислення, продукування нових знань. Кумулятивність архівознавства (як і науки взагалі) сприяла узагальненню основних досягнень на кожному історичному етапі, концентрації досвіду пізнання дійсності й усвідомлення її законів. Найближче до сучасного розуміння зміст поняття архівознавства викристалізувався у міжвоєнний період. Активні термінологічні дискусії у різних країнах припали на другу половину 20-х років ХХ ст., коли розвиток архівної науки набув апогею. Фундаментальні дослідження Х.Дженкінсона, Є.Казанови, С.Пістолезе¹⁰ та ін. узагальнювали теоретичні та практичні аспекти архівознавства, формували його терміносистему. У цей час до широкого наукового обігу увійшов термін «архівістика» (франц. – L'Archivistique, італ. – archivistica, польськ. – archiwistyka, іспанськ. – archivistica) із дещо відмінним тлумаченням: а) як аналог терміну «архівознавство»; б) як одна з дисциплін науки про архіви; в) як узагальнююче поняття щодо термінів «архівознавство» та «архівна справа» у їх єдності. Одночасно радянська архівістика у лабетах тоталітаризму відмовлялася від теоретичних здобутків, зосереджуючи основну увагу на архівних технологіях та розумінні архівів як ідеологічної зброї. Тим самим актуалізувалася тенденція розуміння архівознавства як другорядної прикладної «технологічної» дисципліни упродовж практично всієї радянської доби. Від антинаукового розподілу архівознавства на теорію та історію архівної справи застерігав видатний російський теоретик архівознавства В.М.Автократов у 1980-х рр., висуваючи таку дефініцію архівної науки: «архівознавство – історична наукова дис-

ципліна, що вивчає теорію та методіку роботи з архівними документами та організаційні питання архівної справи, а також її історію»¹¹.

Відображенням термінологічних пошуків на українському ґрунті стали позиції двох видатних істориків-архівознавців В.Веретенникова та В.Романовського. Професор В.Веретенников не включав до обсягу поняття «архівознавство» історичний аспект, розглядаючи його як «таку наукову дисципліну, що має своїм завданням встановити, як треба відповідним способом науково опрацювати архівний матеріал, щоб цілком застосувати його використання з метою наукового дослідження, по-перше, і з метою практичного використання, по-друге»¹². Такий підхід перегукувався з російськими авторами ідеї заміни архівознавства новою дисципліною «теорія і практика архівної справи». Значно ширше розумів зміст архівної науки В.Романовський, вважаючи її самостійною, а не «допоміжною для історії» наукою, «системою знань» про «історію архівів і архівних фондів, історію розвитку архівної науки, архівного законодавства», покликаною «дати керуючі вказівки для раціональної класифікації архівного матеріалу, форм і засобів охорони, обліку та вивчення, і, нарешті, встановити відношення до архівознавства близьких до нього наук»¹³. У розумінні ученим архівознавства як системи знань, спрямованої на вироблення оптимальних форм і методів обліку, класифікації, зберігання документів та забезпечення суспільства ретроспективною інформацією, мала місце смілива думка про комплексність і самостійність архівної науки.

Близькі до такого трактування змісту архівної науки погляди висловив грузинський архівіст Ш.К.Чхетія, наголосивши, що «архівознавство вивчає історію архівної справи у зв'язку з історією тієї соціальної дійсності, яка у процесі суспільного життя породила архіви і архівний матеріал»¹⁴. Як науковець і практик, він вважав, що архівознавство становить систему знань про архіви та принципи їх організації.

Справедливість ідей В.Романовського було належно оцінено в Україні лише в середині 1990-х рр. Глобальні зміни в парадигмі наукового знання на межі ХХ і ХХІ ст., формування інформаційного суспільства істотно вплинули на стан архівознавства, зумовили коригування його інтелектуального інструментарію, розширення та зміни характеру зв'язків з іншими науками, опанування результатів, отриманих цими науками й міждисциплінарного синтезу знання.

Архівознавство набуло значення системи знань про архіви, комплексної науки, що вивчає історію архівістики та формування архівних фондів і з'ясовує її тенденції та закономірності, розробляє теоретичні, правові та методичні питання, досліджує типологічний склад та інформаційний потенціал архівної спадщини. Досить вдалим із погляду філософського розуміння науки як особливого виду соціальної пам'яті людства¹⁵ видається «широке» розуміння архівознавства як науки про формування основ соціальної пам'яті, сформульоване сучасною російською вченою Т.І.Хорхордіною¹⁶ на базі запровадженого відомим російським архівознавцем Б.С.Глізаровим поняття про архіви як суспільну пам'ять людства. За її визначенням, «архівознавство – це специфічна система наукових знань про самоцінне суспільно-культурне значення архівів, органічно пов'язане з людським мисленням, про змістовне наповнення динамічного процесу зміни ролі і місця архівознавства в комплексі гуманітарних наук, а також про взаємозумовленість історії архівознавчої думки загальним станом державного і культурного будівництва»¹⁷. Дефініція Т.І.Хорхордіної не лише акцентує увагу на ключових пріоритетах архівознавства, але й повертає архівну науку в гуманітарний простір, поєднує «емпіричне» та «історичне» архівознавство. Людина і людство в процесі своєї життєдіяльності утворюють численні документальні масиви, фіксуючи інформацію про суспільний розвиток (у найширшому

розумінні). Без цієї інформації нові інтерпретації, та й історичні дослідження взагалі неможливі.

Важливою характеристикою архівної науки є і стан її тезаурусу, оскільки зміни в науковій термінології відображають збільшення обсягу знань про об'єкт дослідження. Понятійний апарат архівної науки досить розгалужений і достатньо динамічний: застарілі поняття витісняються новими, окремі – наповнюються новим змістом, розширення міждисциплінарних зв'язків зумовлює термінологічні запозичення та адаптування їх в архівознавстві. Зокрема, у першій половині 1990-х рр. в архівознавчій науковій лексиці актуалізувався термін «архівістика» у значенні «архівознавство та архівна справа в їх єдності»¹⁸. Водночас у процесі переосмислення змісту поняття «архівознавство» створювалися нові терміни: «архівософія» (К.Б.Гельман-Виноградов, Т.І.Хорхордіна) у значенні комплексної дисципліни, що вивчає архіви як інформаційну мегасистему загальнопланетарного характеру; «архівологія» (В.В.Кабанов, Є.В.Старостін) – наукова галузь знань на межі джерелознавства, архівознавства та історичної інформатики, що займається вивченням всього комплексу проблем, пов'язаних із процесом документування життєдіяльності суспільства; «нормалізація» (Бруно Дельмас) як колективна діяльність, спрямована на створення стандартів (норм) архівістики. Стрімка побудова інформаційного суспільства зумовила в архівознавстві появу понять «електронний документ», «електронні інформаційні ресурси», «віртуальний архів», «технотронні архіви», «бізнес-архіви», «усна історія/архіви», «архівна україніка (росіка, полоніка, гунгаріка, білорусіка і т. і.)» тощо.

До усталених фундаментальних базових понять архівознавства належать поняття «архів», «фонд», «архівний документ», «Національний архівний фонд», «документ Національного архівного фонду».

Ключове поняття архівознавства – «архів» (грецьк. «Archeion», лат. «Archivum») полісемічне. Традиційно вважають термін похідним від грецьк. archeion – палац володаря, присутнє місце. Однак більш переконливою є версія щодо його походження від давньогрецького «arche» – початок, першооснова, межа, що у свою чергу стало основою для слів «archaios» – давній, «archeion» – першість, вища міра, а далі й для поняття archeion. У Стародавньому Римі архів Сената мав назву ерарій (казна), пізніше – табуляцій (зібрання дощочок для писання). На теренах Європи слово «архів» поступово залучалося до суспільного обігу в XV–XVII ст., де для позначення місця зберігання старих документів використовували терміни: «скарбниця», «скрипторій», «картулярій», «сховище хартій», «скриня», «ящик», «шафа». У Росії воно з'явилося XVIII ст., замінивши назви «хранила», «казна», «бумажниця» та ін. Приблизно в той самий час розпочалося його побутування на українських теренах.

Сучасна архівна наука розрізняє такі значення поняття «архів»: а) спеціалізована установа, що забезпечує потреби суспільства у ретроспективній інформації через архівні документи, організовуючи їхнє зберігання та використання; б) архівна установа чи структурний підрозділ установи, організації, підприємства, що здійснюють приймання і зберігання архівних документів в інтересах користувачів; в) інформаційна система: організаційно-упорядкована сукупність архівних фондів, колекцій, документів, створюваних і використовуваних інформаційних технологій, довідкового апарату, баз даних; г) сукупність опублікованих відомостей із тих чи ін. галузей знань (архів соціології, архів історії науки і техніки).

Термін «фонд» (фр. Fond – основа), як і фондівий принцип класифікації документів, своїм походженням завдячують французькому архівістові середини XIX ст. Наталісу де Вайї. У сучасному архівознавстві під терміном «архівний фонд» розуміють сукупність архівних документів, сформованих архівною уста-

новою на підставі зв'язку між документами і (або) їх створювачами. Установу або особу (сім'я, рід), у діяльності яких утворюється їх документальний фонд, називають фондоутворювачем.

До ключових понять архівної науки належить і поняття «архівний документ», тобто документ (незалежно від його виду, виду матеріального носія інформації, місця і часу створення та форми власності на нього), що припинив виконувати свою основну соціальну функцію, заради якої був створений, але через свою історичну, наукову, культурну цінність, вагомість як джерела інформації зберігається в архіві або підлягає архівному зберіганню. Дискусивним у сучасній архівній науці є питання про «життєвий цикл» документа, момент початку його функціонування як «архівного». Існує думка, що архівним можна вважати документ одразу після його створення фізичною або юридичною особою.

Сукупність архівних документів у державному масштабі складає сукупну архівну спадщину, яка в різних країнах має назву Державний архівний фонд або Національний архівний фонд. Формування Державного/Національного архівного фонду є важливим елементом державотворення. Розуміння архівів як «національного надбання» було притаманне, приміром, французькому архівознавству ще з XVIII ст. Наприкінці XX ст. із розпадом радянської імперії актуалізувалася потреба закріплення правового статусу цього поняття. Зокрема, із прийняттям 1993 р. Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» до наукового та суспільного обігу було запроваджено поняття Національний архівний фонд України, що становить собою сукупність архівних документів, які відображають історію духовного і матеріального життя українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації. НАФ є глобальною складно структурованою інформаційною системою, складовою вітчизняної й світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, перебуває під охороною держави і призначений для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації прав та законних інтересів кожної людини. Найціннішими компонентами НАФ є унікальні документи. Поняття «унікальний документ» закріплено за документами НАФ виняткової культурної цінності, що має важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину. Загалом у складі НАФ виокремлюється три основні групи документів: а) документальні комплекси, що утворилися в різні історичні періоди на теренах сучасної України у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, установ, підприємств усіх форм власності, окремих осіб, та зберігаються на території України; б) документи українського походження, що утворилися за межами України як результат діяльності української політичної та трудової еміграції, українських військових, культурно-освітніх і наукових установ, громадських об'єднань та окремих осіб і передані у власність України чи її громадян у порядку реституції, на підставі дарування або зберігаються за межами України і відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну (в оригіналах або копіях); в) документи іноземного походження, що утворилися на теренах інших держав і, за різних обставин опинившись на території України, стали невід'ємною частиною національної історико-культурної спадщини. Остання група документів означається терміном «архівна україніка» (документів з історії України, що зберігаються за її межами), запровадженим у архівознавстві до широкого наукового вжитку в Україні на початку 1990-х рр.¹⁹

Слід розрізняти поняття «архівний документ» та «документ НАФ», під яким розуміють такий архівний документ, культурна цінність якого визнана відповідною експертизою і який зареєстрований як складова НАФ.

Архівознавство, як усі науки, має свій предмет та об'єкт досліджень. *Предметна область* архівної науки охоплює тенденції та закономірності розвитку архівістики (у тому числі архівної науки, освіти, періодики архівів та архівних фондів), формування взаємозв'язку на рівні «архіви–суспільство» (здатність архівів задовольнити інформаційні запити, рейтинг архівів у суспільстві, вплив ідеології та діяльність архівів, якісно-кількісні характеристики втрат архівних документів тощо), функціонування архівної інформації в мікро- (інформаційних потреб людини) та макроросторі (інформаційних потреб суспільства/світової спільноти), етика архівної діяльності. *До об'єктів* дослідження в архівознавстві належать архівний документ та системи документів, державна політика в галузі архівної справи, діяльність архівних установ (у тому числі наукових центрів, навчальних закладів, громадських організацій, наукових шкіл).

Методологічну основу архівознавства, звільненого на початку 1990-х рр. від тиску марксистсько-ленінської ідеології, складають фундаментальні принципи об'єктивності, всебічності, історизму, а також загальнонаукові, спеціальнонаукові (властиві історії, історіографії, джерелознавству, археографії та ін. наукам) та специфічні (притаманні архівній науці) методи наукового пізнання. Принцип об'єктивності передбачає відмову дослідника-архівознавця від будь-якої заангажованості (класової, партійної, соціопсихологічної та ін.) задля з'ясування сутності явища, процесу чи факту. Дуже близьким до цього універсального принципу є принцип аполітичності архівів, проголошений за доби Української революції відомим українським історико-архівістом В.Л.Модзалевським. Лише «фахова позапартійність» архівіста і науковця може гарантувати об'єктивність у формуванні та використанні сукупної архівної спадщини. При цьому важливе значення має всебічність аналізу, зіставлення, логічної обумовленості інтерпретацій та висновків. Принцип історизму тісно пов'язаний із такими філософськими категоріями як простір, час, рух, причинність і передбачає аналіз подій, явищ і процесів у тому часово-просторовому вимірі та історичному контексті (сукупності чинників, що мали вплив на появу, розвиток або завершення явища), в якому вони відбувалися. Виявлення джерел, збирання фактів (тобто відомостей, почерпнутих із достовірних джерел та інтерпретованих зі встановленням причинно-наслідкових зв'язків), їх неупереджений аналіз і синтез із різним ступенем узагальнення – основні компоненти методу історичного дослідження в архівній науці. В історико-архівознавчому дослідженні визначальним є розуміння зміни рольової функції архівів у загальнолюдському бутті та національній самосвідомості, що випливає із сучасної парадигми єдності гуманітарного і природничого знання. Важливе гносеологічне значення має соціокультурний підхід, що сприяє встановленню взаємозв'язків різних сфер культури та освіти, інформаційної діяльності.

Загальнонаукові методи (аналізу і синтезу, індукції та дедукції, історичний, проблемно-тематичний, логічний, абстрагування, системно-структурний, моделювання, класифікації), використовувані в архівознавстві, дозволяють комплексно вивчати об'єкт і предмет дослідження, здійснювати наукову реконструкцію процесів, явищ, подій.

Дослідження, що претендує на об'єктивність, має спиратися на системний підхід до розвитку суспільних процесів і соціальних структур. У такому разі спеціально-наукові методи (генетичний, компаративний) уможливають з'ясування тенденцій розвитку архівної справи та специфіку кожного етапу. Методи проблемної хронологізації та персоналізації допомагають простежувати якісні зміни в науці, охарактеризувати персональний внесок у її поступ учених. Методи джерелознавства (наукової евристики, класифікації і критики джерел та ін.) застосовуються при аналізі інформації джерельної бази дослідження. Методи

наукознавства (зокрема, бібліометричний аналіз) сприяють вивченню кількісних параметрів видавничої діяльності архівів.

Основним принципом у архівознавчих дослідженнях (як і практичній організації архівних фондів) є принцип походження (провенієнції, поваги до фонду), «авторами» якого вважають французьких архівістів. Принцип походження потребує врахування генетичних зв'язків документів із фондоутворювачем при віднесенні їх до певного архівного фонду. До архівознавчих принципів належить і принцип пертиненції (предметний принцип), який передбачає об'єднання архівних документів у групи відповідно до предметних та інших ознак. Запровадження на заміну пертиненц-принципу провенієнц-принципу в середині ХІХ ст. мало революційне значення. Натомість у радянському архівознавстві термін було «репресовано» і практично виведено з обігу.

В архівному описуванні визначальну роль відіграють принципи адекватності інформації описуваному об'єкту (точного відтворення об'єкта описання в описовій статті через відповідні інформаційні характеристики) та багатофункціональності описання (відтворення інформаційних характеристик, визначених при первинному описуванні, в облікових документах архіву та архівних довідниках) та ін.

Архівознавство має власну багатоаспектну джерельну базу. Вивчення сукупності джерел архівної науки у всесвітньому масштабі як складової вивчення всіх аспектів документування людської пам'яті у російському архівознавстві відносять до завдань нової дисципліни – «архівного джерелознавства» (В.М.Автократов, С.О.Шмідт, В.В.Кабанов) або «архівології» (Є.В.Старостін).

Джерельна база архівної науки створюється у діяльності державних органів управління, наукових і архівних установ, громадських об'єднань, учених. Це багатоаспектний масив різних за типами (писемні, речові, зображувальні), видами, концентрацією акумульованої інформації, інтенсивністю побутування історичних джерел. Основу джерельного комплексу становлять писемні джерела, частина з яких залучена до наукового обігу. Вони відбивають реальну інформацію джерельної бази, друга частина джерел зберігається в архівосховищах, потребує архівної евристики і становить потенційну інформацію джерельної бази. Об'єктивність висновків історико-архівознавчого дослідження прямо залежить від повноти джерельної бази, всебічності вивчення її реальної та потенційної інформації.

Джерельна база архівознавства відзначається типологічною різноманітністю і включає писемні (документальні, нарративні), речові пам'ятки, фотодокументи і становить собою сукупність друкованих матеріалів, опублікованих і не залучених до наукового обігу архівних документів. Серед писемних джерел виокремлюють такі групи: а) законодавчі акти та нормативні документи (постанови, накази, розпорядження) у галузі архівної справи державних органів управління галуззю, політичних партій, фахових спілок; б) матеріали преси (передусім ідеться про газети, оскільки в журналах переважно друкуються результати наукових досліджень): центральні та місцеві газети, в яких збереглася інформація про перебіг подій, пов'язаних із діяльністю архівів та архівістів, а також – про фахові науково-інформаційні видання: «Червоний архівіст» (1924–1925 рр.), «Бюлетень Укрцентархіву» (1925–1931 рр.), «Бюллетень Центрального архівного управління КримАССР» (1930–1932 рр.), «Архівознавчий науково-інформаційний збірник» (1937–1938 рр.), «Вісник Державного комітету архівів України», що виходить з 2000 р., «Вісник Комітету захисту архівів», 2006 р.), бібліотечні («Бібліологічні вісті», «Книгар»), історичні («Летопись революции») та культурологічні («Наше минуле», «Україна») часописи; в) творчі матеріали (повідомлення, замітки, огляди, статті): тексти публічних виступів та заяв державних і громадських діячів із питань архівної справи; г) наукові

праці – плани-проспекти, підготовчі матеріали та замітки, канонічні тексти, що дозволяють здійснити текстологічний аналіз, з'ясувати особливості «творчої лабораторії» вченого, виявити впливи на його працю, дослідити розвиток архівознавчої думки; д) джерела автокомунікативні (мемуари, спогади, щоденники) та міжособистісної комунікації (епістолярій), утворені в діяльності істориків, архівознавців, громадських діячів, причетних до архівної справи: М.Довнар-Запольського, В.Міяковського, В.Модзалевського, О.Грушевського, П.Клименка, В.Романовського, І.Крип'якевича, Н.Полонської-Василенко, О.Оглоблина; е) науково-довідкові видання (путівники, довідники, покажчики, каталоги архівних колекцій); є) матеріали Інтернету, які за новітньої доби набувають щодалі більшого впливу, але потребують поглибленого всебічного аналізу.

Найціннішою частиною джерельної бази з огляду на найбільш адекватне відображення в ній реальності є архівна інформація, зафіксована в документах вищих органів влади, керівних установ у галузі архівної справи, архівних установ, освітніх закладів, особового походження. Така інформація акумульована у фондах ф. 1, 2, 14, 166 ЦДАВО України, ф. 1 ЦДАГО України, ф. 16 і 936 Держархіву м. Києва. Комплексне використання інформації джерельної бази в архівознавстві дає підстави для з'ясування фактів, інтерпретації подій, явищ, забезпечує об'єктивність висновків.

У процесі становлення та розвитку архівної науки сформувалися її численні зв'язки з дисциплінами, які складають методологічну базу архівознавства (філософія, історія), близькі до нього щодо об'єкта, завдань і/або предмета дослідження (джерелознавство, історія державних установ, документознавство, геральдика, генеалогія), виконуваних у суспільстві функцій наук про «інститути пам'яті» (бібліотекознавство, музеєзнавство) чи зумовлених специфічними напрямками архівознавчих досліджень (природознавчі проблеми збереженості документів, економічні питання діяльності архівних установ) або розвитком інформаційного суспільства (інформатика). Як влучно зазначав відомий російський архівознавець В.М.Автократов, «широта діапазону міждисциплінарних зв'язків архівознавства визначається тим, що воно, будучи дисципліною історичного циклу наук, має об'єктом дослідження документи і системи документів і вирішує інформаційні завдання»²⁰.

Найтісніше архівознавство пов'язане з історією установ та історією громадських організацій, генеалогією, джерелознавством, археографією, палеографією, дипломатикою, сфрагістикою, хронологією, кодикологією. Предмет досліджень у спеціальних історичних дисциплінах визначається характером носія інформації джерела – тобто матеріалу, на якому вона зафіксована (пергамент, папір, плівка), типом джерела (писемне джерело, герб, видання), видом джерела (акт, літопис, хроніка, мемуари). Результати теоретичних і методичних здобутків цих дисциплін збагачують архівознавство, одночасно спираючись на дані архівної науки. Зв'язок між спеціальними історичними дисциплінами зумовлює необхідність комплексного використання їхніх методів і методик.

Історія установ та історія громадських організацій – це історія фондоутворювачів, яка дає матеріал для дослідження процесу створення ними документів, що на наступному етапі свого «життєвого циклу» складуть архівний фонд. Історія установ висвітлює у розвитку структуру державних, політичних, громадських інститутів, пояснюючи закономірності формування Національного архівного фонду. Відомості про фондоутворювачів включаються до історичних довідок про фонди, аркуші й картки фондів, путівники. Оскільки цінні документи комплекси утворюються також у ході життя та діяльності видатних осіб, родин, родів, архівознавство використовує факти і методи генеалогії. Основним серед таких методів є метод побудови моделі родинних зв'язків («генеалогічного дерева»). Знання з генеалогії застосовують також під час архівної евристики.

Нова хвиля відродження національної самосвідомості, що розглядається в сучасній науці як суспільно-політичний і соціокультурний феномен, актуалізувала генеалогічні дослідження, поглибивши міждисциплінарні зв'язки генеалогії та архівознавства.

Тісні зв'язки поєднують архівознавство із джерелознавством – історичною дисципліною, що розробляє методи і прийоми виявлення, класифікації, вивчення та використання історичних джерел. Попри те, що їхні об'єкти повністю не збігаються (архівний документ – не завжди історичне джерело, а джерело – не лише архівний документ), до спільних завдань архівознавства і джерелознавства належить удосконалення можливостей документування реальної дійсності як процесу накопичення соціальної інформації та можливостей використання джерел у глобальному масштабі. Архівознавство широко послуговується методами джерелознавства для з'ясування авторства, фондової приналежності, часу і місця створення документів тощо. Джерелознавчий підхід включає прийоми палеографії, історичної хронології, сфрагістики, геральдики, емблематики та ін.

З архівознавством традиційно пов'язується археографія (теорія і методика пошуку, описування та публікації документів). При спільності об'єкта, яким є архівний документ, ці дисципліни мають різні завдання: архівознавство вивчає проблеми організації документних комплексів та створення довідкового апарату, а археографія – проблеми їх наукової репрезентації. При цьому архівознавство та археографія послуговуються спільними методиками в науковій евристиці, розробленні окремих видів довідкового апарату, підготовці археографічних видань.

Зв'язок архівознавства із документознавством, що вивчає системи документації, шляхи вдосконалення та розвитку документного забезпечення управління, організацію роботи з документами, зумовлений увагою обох дисциплін до процесу документування. У документознавстві його розуміють як процес і способи закріплення інформації для використання і збереження. Для архівознавства важливий розгляд управлінської діяльності як багаторівневого процесу вироблення, прийняття і виконання рішень, пов'язаного зі збиранням, переробленням і створенням нової документної інформації. Тобто, документознавство досліджує документи, що функціонують у сфері управління, а архівознавство – документи, що втратили актуальність, але зберігають наукову і культурну цінність.

Як комплексна наука архівознавство використовує здобутки природничих та технічних наук у питаннях розроблення технологій зберігання та забезпечення збереженості архівних документів, їх реставрації, оцифрування тощо. Зокрема, помітного впливу архівознавство зазнало від теорії інформації, запозичивши в неї поняття про вільну і зв'язану, потенційну й актуальну інформацію, пояснення з теоретико-інформаційних позицій змісту кінцевої мети архівної діяльності (актуалізація ретроспективної інформації). Істотним внеском інформатики в архівознавство поряд із поняттями релевантності, інформаційного шуму, старіння інформації є поділ документів на первинні і вторинні (первинні – безпосередньо архівні документи; вторинні – довідковий апарат), поняття інформаційного запиту, інформаційного пошуку, адресності інформації. У свою чергу здобутки архівознавства стають дедалі частіше надбанням інших наук, що підносять його роль і значення в інтелектуальній та прикладній сферах суспільства. Міждисциплінарний синтез знання, опанування одними науками результатів, отриманих іншими, є найважливішою умовою розвитку науки.

Каналом наукової комунікації в архівознавстві є архівна періодика – сукупність спеціальних галузевих періодичних (у тому числі й продовжуваних) видань, що виходили (чи виходять) упродовж певного часу і висвітлювали питання теорії та практики архівної справи, документознавства, археографії, розрахованих на співробітників архівних установ, дослідників у галузі історії, дже-

релознавства, документознавства, архівознавства, учених, аспірантів та студентів цих спеціальностей та ін. Зародження і розвиток архівної періодики в більшості європейських країн пов'язаний з 10–20-ми роками ХХ ст.

До найавторитетніших архівознавчих журналів належать польський «Archeion», російські «Отечественные архивы» і «Вестник архивиста», німецький «Der Archivar», болгарський «Архивен преглед», американський «American archivist», британський «Archives», французький «Bulletin des Archives de France», видання Міжнародної ради архівів «Compta», Міжнародного інституту архівістики в Маріборі «Atlanti» та ін. Українська архівна періодика пройшла у своєму розвитку шлях від одного випуску часопису «Українська старовина» (1918 р.) і створення у 1920-х рр. центральних: «Архівна справа» (1925–1930 рр.) та «Бюлетень Укрцентрархіву» (1925–1931 рр.) і місцевих: «Червоний архівіст» (Київський губарх, 1924–1925 рр.), «Архівний робітник» (Луганський окрарх, 1926–1927 рр.) через повне знищення наприкінці 1930-х рр. до якісного і кількісного зростання в середині 1990-х рр. Починаючи з 1991 р. розпочався період відродження традицій шляхом відновлення видання знищених журналів та щорічників («Український археографічний щорічник», «Пам'ятки») та створення поряд із «Архівами України» нових видань (наукових: «Студії з архівної справи та документознавства», «Рукописна та книжкова спадщина України», археографічного – «Пам'ятки»; науково-популярного – «Архівіст: Вісник САУ»; інформаційного – «Вісник Держкомархіву»), покликаних об'єктивно висвітлювати проблеми сучасної української архівістики. При цьому Українська архівна періодика новітнього періоду об'єднує кращі сили істориків та архівістів навколо розроблення питань історії, теорії та практики архівної справи, сприяє інтеграції архівної, бібліотечної та музейної галузей, встановленню наукових контактів між архівістами різних країн.

Центрами наукових досліджень у галузі архівознавства є Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (Москва, Російська Федерація), Білоруський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи та Білоруський науково-дослідний центр електронної документації (Мінськ, Республіка Білорусь), Науковий заклад архівістики Генеральної дирекції державних архівів Польщі (Варшава, Польща), Нідерландський інститут архівної освіти та досліджень (Амстердам, Нідерланди), Інститут архівних наук, допоміжних історичних дисциплін та фільмології при Державному архіві Хорватії (Загреб, Хорватія), Міжнародний інститут архівістики в Маріборі-Трієсті (Марібор, Словенія; Трієст, Італія), Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (Київ, Україна).

Архівознавство не є замкнутою, обмеженою галузеву наукою. Сфера його функціонування в суспільстві практично не обмежена. Плин часу і бурхливі геополітичні зміни не позбавили актуальності блискучу думку В.Романовського: «Щоб використати увесь досвід минулих часів, щоб запобігти помилкам у дальшому будівництві, щоб зрозуміти розвиток і напрямок життя, однаково і адміністратор, і політик повинні звернутися до архіву, щоб знайти відповідь на пекучі питання сучасності»²¹.

¹ Див.: Норберт Э. Информационные технологии, архивное дело и история // Международная конференция «Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего», 27–28 ноября 1997 г.: Доклады и тезисы научных сообщений. – Москва, 1997. – С.40–51.

² Див.: Старостин Е.В. Методология истории архивов: периодизация // Архивы России: методологические аспекты архивоведческого знания. – Москва, 2001. – С.4.

³ Философский энциклопедический словарь. – Москва, 1983. – С.405.

⁴ Детальніше див.: Старостин Е.В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. – Москва, 1997. – С.11–19.

⁵ Див.: *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С.120; *Хорхордина Т.И.* Российская наука об архивах: История. Теория. Люди. – Москва, 2003. – С.46.

⁶ Успіх останнього видання засвідчувало те, що 1905 року «Правила...» було перекладено німецькою мовою, 1908 р. – італійською, 1910 р. – французькою, 1924 р. – українською, 1925 р. – російською, 1940 р. – англійською мовами. Переклад українськими архівістами «архівного бестселера» свідчив не лише про актуальність для них висвітлених у праці питань, а й про відсутність усередині 1920-х рр. їх самоізоляції від світової архівознавчої думки.

⁷ Див.: *Хорхордина Т.И.* Указ. соч. – С.10.

⁸ Там же.

⁹ Існування двох термінів у російській архівній термінології зникло в результаті реформи російської орфографії 1918 р.

¹⁰ *Jenkinson H.* A Manual of Archive administration including the Problems of War Archives and Archive making. – Oxford, 1922; *Casanova E.* Archivistica. – Siena, 1928; *Pistolesse S.* Les archives europeenes du XI siecle a nos jours. – Roma, 1934.

¹¹ *Автократов В.Н.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – Москва, 2001. – С.295–296.

¹² *Веретенников В.* Архивознавство: Лекція 1. – Х., 1931. – С.2.

¹³ *Романовський В.О.* Вступні уваги // *Романовський В.О.* Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С.5–10.

¹⁴ Цит. за вид.: *Хорхордина Т.И.* Указ. соч. – С.70.

¹⁵ *Философский энциклопедический словарь...* – С.405.

¹⁶ *Хорхордина Т.И.* Указ. соч. – С.43.

¹⁷ Там же. – С.10.

¹⁸ Там же. – С.14.

¹⁹ Детальніше див.: *Матяш І.Б.* Архівна та рукописна україніка: зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до Національного архівного фонду України (на прикладі архівів Канади) // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* – 2007. – №1. – С.17–46; *Матяш І.Б.* Архівна та рукописна україніка як складова Національного архівного фонду: зміст та обсяги поняття // *Сумський історико-архівний журнал.* – 2007. – №II–III. – С.16–28; *Матяш І.Б.* Галузева програма «Архівна україніка» // *Студії з архівної справи та документознавства.* – 2008. – Т.16. – С.29–32 та ін.

²⁰ *Автократов В.М.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – Москва, 2001. – С.98.

²¹ *Романовський В.О.* Указ. праця. – С.9.

The article examines the question of internal content of archive study as a science, presents the main terms and concepts, analyses peculiarities of methods and defines bounds with the other scientific disciplines.

І.І.Колесник*

ГОГОЛЬ У КУЛЬТУРНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: МІФИ ТА СТЕРЕОТИПИ

(до 200-річчя Миколи Гоголя)

У статті розглядається місце і роль Гоголя у культурно-інтелектуальному просторі України як історія виникнення і зміни низки образів гоголезнавства. Представлено феномен українського гоголезнавства – засадничі ідеї, міфи, стереотипи, політичне підґрунтя, етапи формування: від самого його початку до Модерну, радянський, діаспорний, сучасний. Простежено, як змінювався механізм реценції образу Гоголя у професійній та масовій свідомості українців. Ідеться про поступовий перехід від ідеї «розколотості» до ідеї цілісності образу Гоголя.

Було б дуже прикро, коли б читальник зрозумів це як намагання робити якусь «революцію» в гоголезнавстві (мовляв, чи не забагато відваги, і чи не замало скромності у таких проголошеннях і т.д.).

Євген Маланюк. Гоголь в літературознавстві

Гоголезнавство – явище культурно-інтелектуальної історії

Микола Гоголь у культурно-інтелектуальній історії сприймається через поняття «гоголезнавство». У рік 200-літнього ювілею М.Гоголя не лише підвищується інтерес до гоголезнавства, але виникають численні рефлексії з приводу складності, парадоксальності, значущості цього явища. Насамперед, виникає спокуса перейти на «мову» історіографічних спостережень та висновків. Утім, гоголезнавство не варто сприймати вузько, як різновид літературної історіографії. Гоголезнавство – це потужне культурне й інтелектуальне явище, яке виходить за межі літературознавства як такого.

У сучасних мовних практиках з'явилась низка слів-характеристик гоголезнавства: «російське», «українське», «радянське», «діаспорне», «американське», «православне», «патріотично-православне». Щодо розуміння терміна «гоголезнавство», то він сприймається доволі традиційно – як «дисципліна» чи навіть «наука». «Гоголезнавство, – писав у 1926 р. Василій Гіппіус, – дисципліна не нова, і зроблено в ній не мало, проте досі немає вичерпного дослідження, яке б зі всією повнотою й усією науковою точністю розглянуло питання про ступінь фізичної достовірності й історико-літературне значення всіх джерел, дотичних до вивчення Гоголя»¹. Літературно усталеною є рецепція гоголезнавства як комплексної міждисциплінарної сфери знання, навіть «науки», яка має зв'язки із філософією, естетикою, культурологією, театрознавством, журналістикою².

Гоголезнавство, наче живе ество, яке має свою генеалогію, батьків-засновників, численних менторів-вихователів, кожен з яких бачив власні перспективи буття цього «ества», що жило своїм власним життям із підйомами та спадами, періодами забуття, своїми радощами й сумом, спотворенням і відтворенням, зі своїми таємницями та відкриттями, усім спектром кольорів від чорного й червоного до жовто-блакитного та навіть «смугастого».

* Колесник Ірина Іванівна – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

Гоголезнавство постає у різних іпостасях – дисципліни, галузі літературознавства чи міждисциплінарної сфери знання, навіть науки. Відтак, гоголезнавство можна сприймати і як феномен культурно-інтелектуального життя, підмурком якого слугує традиція, зіперта на соціокультурні реалії та інтелектуальний ландшафт певного часопростору. Гоголезнавство – це культурно-інтелектуальна традиція, що містить різні ідеології, смакові культури, мовні стратегії, моделі інтелектуальної поведінки, політичні вподобання, світоглядні цінності, засоби рецепції, організаційні параметри.

Останнім часом виникли конкретні інституції, центри гоголезнавства, серед яких «Дім Гоголя» у Москві і Гоголевський науково-методичний центр у Ніжинському державному університеті ім. Миколи Гоголя, де було започатковане друковане видання «Гоголезнавчі студії/Гоголеведческие студии» (7 випусків; 8-й випуск становить собою «Літопис життя й творчості Миколи Гоголя. Ніжинський період (1820–1828)»). Крім того, у Полтаві виходять «Гоголезнавчі читання».

Група гоголезнавців виникла на кафедрі російської літератури Російського державного педагогічного університету ім. А.Герцена (Санкт-Петербург). До організаційних засад гоголезнавства варто віднести проведення «Гоголевських читань», конференцій, перевидання зібрання творів та окремих праць, бібліографічних покажчиків.

До гурту гоголезнавців, дослідників творчості М.Гоголя, належать фахівці різного профілю – від класичних літературознавців до поетів, письменників, філософів, істориків, психіатрів, журналістів, публіцистів тощо. Особливу групу утворюють сучасники М.Гоголя – друзі, «однокоритники» по Ніжинській гімназії, земляки, котрі мешкали у Петербурзі, партнери по обговоренню, знайомі, літературні недруги, опоненти, представники культурної аристократії (завідником численних салонів якої був М.Гоголь) й літературно-мистецької богеми, критики, видавці, які залишили численні згадки і спомини про нього.

Гоголезнавство як культурно-інтелектуальна традиція вивчення творчості, біографії М.Гоголя, його оточення, внутрішнього і «літературного побуту» епохи – багатоманітне. Воно має різні форми, образи, засоби репрезентації, часові характеристики, авторський склад і засадничі ідеологічні настанови. Образи гоголезнавства часто змінювалися у межах конкретного культурно-національного простору, системи цінностей, політичних кон'юктур.

Найпотужніші форми, які постійно конкурують між собою, – російське та українське гоголезнавство. «Радянське» та «західне», зокрема американське, гоголезнавство залишалися наче на маргінесі цих основних форм/образів гоголезнавства, по-перше, з огляду на інтелектуальну штучність класово-препарованого «радянського/советського гоголезнавства» та спорадичність і фрагментарність західної *hoholeany*. Образи гоголезнавства різняться відповідним набором стереотипів, штампів, зразками мовної поведінки. Відтак, для українського «гоголезнавства» типовим був наступний ряд формул та стереотипів: М.Гоголь «один із найславніших синів України», «один із геніальних людей, яких дала Україна»; «він наш, він не їх» (М.Грушевський); «душа Гоголя була вражена роздвоєністю» (О.Єфименко); «перший свідомий малорос» і «батько малоросизму» (Є.Маланюк); «український культурний месія» (В.Скуратівський). У лексиконі російського гоголезнавства поряд з усталеними формулами на зразок «основположник критичного реалізму», «гоголівський період російської літератури» (Н.Чернишевський), «великий письменник-сатирик» (В.Короленко), «великі симпатії Гоголя до простого народу» (Н.Добролюбов), «це найвеличнійший російський письменник» (А.Чехов), «справжній реалізм Гоголя-митця» (І.Гончаров), «письменник-реаліст» (М.Горький) виникають нові стереотипи – «православний письменник і мислитель-державник», «православний митець-мисли-

тель», «православний напрямок у вивченні літературної спадщини Гоголя» (В.Воропаєв), «великий духовний письменник Росії» (патріарх московський Алексій II (А.Рідігер)).

Для образу «радянського» гоголезнавства типовим був такий вербальний ряд характеристик та оцінок: «Гоголь – борець», «Гоголь – людина» (А.Луначарський), «Гоголь – викривач кріпосницького ладу», «Гоголь – митець-реаліст». У річищі офіційної радянської ідеології обов'язковими стали такі стилістично важкі та ідеологічно незграбні конструкції, як «величезне значення Гоголя у зміцненні уз дружби між російським і українським народами, у розвитку передової української культури і літератури» (Ю.Василенко), «демократичні погляди Гоголя у період його праці над повістями з українського життя» (В.Єрмилов), «роль Гоголя в історії російсько-українського літературного єднання», «Гоголь створив образи України, що ввійшли в російську літературу» (Н.Крутікова), «творчість Гоголя була зброєю в руках революційно-демократичних письменників», «спадщина Гоголя – важливе свідчення плідного взаємовпливу культур двох братніх народів – російського та українського» тощо. Цілком очевидно, що в радянській «гоголеані» постійно варіювалися мотиви «Гоголя-борця», «реаліста», носія «дружби братніх народів».

Американському гоголезнавству притаманний войовничий настрій, наступальні стратегії, як-то «відвоювати» М.Гоголя у росіян; «українськість» – стрижень творчості Гоголя, Гоголь є «апогеєм і кульмінацією українського міфу», Гоголь – «породження козацького минулого й російського імперського сьогодення», «українсько-російський дуалізм» Гоголя, роздвоєння душі або «гоголівський дуалізм», «український світ Гоголя», «гоголівський міф про Україну» (Г.Грабович).

Лексична тканина, тропи й формули є констатацією існування і конкуренції між собою таких різних, інколи контрверсійних, образів гоголезнавства. Прибічники того чи іншого образу використовують найрізноманітніший інструментарій – від методів класичної філології, символізму, націоналізму, фрейдизму, класового принципу до структурної антропології, теології і богослов'я.

Ясна річ, що всі образи гоголезнавства як культурно-історичного явища мали свою логіку та динаміку розвитку, способи самоідентифікації й репрезентації. Домінуючими у сучасному гоголезнавстві залишаються український та російський проекти, котрі мають достатньо розвинену внутрішню та зовнішню рефлексію щодо їх минулого, нинішнього стану та завдань.

Про тенденції загальноросійського/імперського гоголезнавства свого часу писав Михайло Грушевський. На його думку, у «ворожих українству сферах» з М.Гоголя було зроблено певною мірою «символ, прапор, гасло «общероссизму» на посрамлення українських сепаратистів» – спадщина М.Гоголя була монополізована й привласнена імперськими структурами. Так, наказано було відсвяткувати 100-річний ювілей М.Гоголя «по спеціальній програмі й інструкції». Позиція М.Грушевського засвідчує, що постать М.Гоголя стає символічним заручником у політичній боротьбі, зіткненні різноманітних «націоналізмів». У певних київських колах, змушений був констатувати історик, автора «Тараса Бульби» зробили «свого роду патроном чорносотенства», що загрожує опоганенням пам'яті М.Гоголя в «очах нечорносотенної суспільності». Носіям імперської свідомості й адептам офіційного російського гоголезнавства М.Грушевський закидає спроби зробити М.Гоголя прикладом «общеруса на малороссийской почве», взірцем, каноном для українства – мовляв, українець повинен бути саме таким, як М.Гоголь, а не «сепаратистом»³.

Євген Маланюк у фаховій розвідці «Гоголь в літературознавстві» (1943 р.), аналізуючи стан українського та російського гоголезнавства, змушений визнати, що російська література створила найбільшу й найчисельнішу hoholeanu.

Російське гоголезнавство він кваліфікує як «зоровану і розбудовану галузь російського літературознавства», що створила монументальні фахові монографії, спеціальні видання, зібрання творів письменника, матеріали про біографію і творчість письменника. Є.Маланюк натрапляє на «дивний парадокс» в офіційному гоголезнавстві: М.Гоголем цікавилися або земляки (початок поклав П.Куліш), або люди «загальноімперського типу» з ослабленим чи й атрофованим «національним інстинктом» (В.Шенрок, Н.Котляревський, В.Зінковський, В.Гіппіус, В.Розанов).

Засадничу ваду російського гоголезнавства дослідник вбачає в тому, що М.Гоголь та його творчість аналізуються й оцінюються «завше абстрактно, відірвано від коріння й ґрунту», тобто від національних начал. Такий підхід російських гоголезнавців призводить до того, що творчість М.Гоголя сприймається як творчість «малороса», «общероса», цілком «росіянина» («русского»). Словом, абстрактний підхід, вважає Є.Маланюк, має наслідком зниження «якості і кількості» багатого російського гоголезнавства, яке обертається у «замкненому колі» стилістичних, тематичних, «фабулярних і навіть соціологічних дрібничок».

Водночас, основну ваду російського гоголезнавства Є.Маланюк пов'язує із монополією на письменника. Російське гоголезнавство перетворилось на «головне джерело» і для земляків, і для решти народів Європи. Російська монополія на М.Гоголя була «безконкурентною», що надавало їй «особливої сугестивної сили». Цілі покоління виховувались у таких стереотипах «російського гоголезнавства», як «творець російського реалізму», «істинно російський геній», «світоч православної віри». Російський загал, констатував Є.Маланюк, сприймав цю «фантастику» за «непорушний канон»⁴.

Не менш скептично Є.Маланюк оцінював і стан українського гоголезнавства, причини «кількісної та якісної бідності» якого він пояснював рядом обставин, що заважали «національній творчості». Ідеться про: а) «певний психічний мінімалізм»; б) «регіонально-рідну обмеженість мислі»; в) «своєрідний брак духовного імперіалізму». Є.Маланюк уважав неприпустимим «віддавати» М.Гоголя росіянам, які довели всьому світові його «російськість» лише через те, що він писав російською. Утім, це не означає, що М.Гоголь «не наш», що «не варто ним і цікавитися». Узагалі, Є.Маланюк уважав недоречними дискусії на тему «наш чи не наш». Він завважив певну тенденцію – якщо старше покоління вбачало в Гоголеві «розбудовувача першої національної свідомості», то молодше, навпаки, сприймало його як «малороса і батька новітнього малоросизму»⁵.

Американський дослідник-літературознавець Григорій Грабович проблему М.Гоголя ставить у прямий зв'язок із культурно-історичною свідомістю українства, яке у ХІХ ст. себе лише «осмислювало і відкривало», а в постколоніальну добу – переосмислює себе ж і наново відкриває; в обох ситуаціях М.Гоголь «становить точку опори й базу пізнання». Дослідник упевнений, що стрижень Гоголевої творчості визначається «його українськістю». Причину «скандальної глухості і сліпоті американських русистів» Г.Грабович убачав у тому, що «подібно до росіян, яких вони імітують», вони можуть писати «цілі книжки про Гоголя і у принципі зовсім не застановлюватися над його українськістю, не бачити, що саме це є стрижнем його творчості як такої». «Для мене, – констатує Г.Грабович, – ... від самого початку було ясно, що Гоголь органічно вписується в український контекст і в історію української літератури, хоч при тім і не випишується з російської». Ідентифікуючи себе з українським гоголезнавством, Г.Грабович упевнений, що «відвоювання» М.Гоголя «відбудеться тільки на шляху якості: Гоголь до тої міри буде нашим, до якої ми будемо добре про нього писати»⁶.

Рефлексії щодо сучасного стану російського гоголезнавства фіксують начебто дві провідні течії – православну і традиційну. Так, Владімір Воропаєв гово-

рять про два напрями. Першій – «вивчення Гоголя з позицій православного світогляду (таким є світогляд самого Гоголя)». Другий напрям кваліфікується як «традиційне ліберальне літературознавство», якому закидаються «західні методи вивчення вітчизняної словесності, без урахування її національної специфіки». До низки «західних методів» прибічники православного гоголезнавства відносять фрейдизм, формалізм, вульгарно-соціологічний підхід, психоаналіз, який виступає «особливо агресивно» у сьогоденному гоголезнавстві. Провідними тенденціями у сучасному російському гоголезнавстві (читай: православному) є публікація нових текстів М.Гоголя, перевидання праць про нього, що були недоступні широкому читачеві (вітчизняних та емігрантських), створення центрів вивчення творчості М.Гоголя у пам'ятних місцях, реалізація нового академічного проекту видання творів письменника⁷.

Розкол у середовищі російських гоголезнавців усіяло переспівується та варіюється у численних вербальних формулах, новотворах, штучних тропях, лексемах на зразок «чисті», тобто православні, і «нечисті» – «світські» гоголезнавці; дві моделі судження про М.Гоголя: одна «православна», тобто богословські орієнтована, інша – «неправильна», словом, «естетично орієнтована»⁸. Дехто сприймає розкол у сучасному російському гоголезнавстві по лінії найновіших «західників» та «неослов'янофілів», чи прибічників «чистого мистецтва» та представників «православного гоголезнавства», або між структуралістами та послідовниками класичних шкіл у літературознавстві, культурології тощо⁹.

Цілком очевидно, що гоголезнавство – це не сюжет літературної історіографії або складова національних моделей літературознавства, чи то простіше – сукупність літератури про творчість і біографію письменника М.Гоголя. Гоголезнавство слід розглядати як складний культурно-інтелектуальний феномен певної епохи, репрезентований різними літературними формами, течіями, прийомами, сукупністю культурних та моральних цінностей, політичними лояльностями, ознаками національної та корпоративної належності різних угруповань гоголезнавців, які відрізняються за стильовими перевагами, смаковою культурою та політичними вподобаннями.

Про неоднозначність феномена гоголізму свідчить багатство та розмаїття його предметного поля – традиційними сюжетами ще за життя самого М.Гоголя вважалися численні факти його біографії, аналіз літературної творчості, коло спілкування, релігійні вірування, його родовід, походження, сімейні зв'язки. Згодом у просторі уваги з'являються питання національної ідентичності (національні аспекти творчості), соціально-політичні вподобання письменника, стан здоров'я, психічний склад, проблеми рецепції його творчості різними культурно-ідеологічними анклавами.

У передювілейній фазі гоголезнавство робить помітний стрибок щодо розширення свого предметного простору. Навіть поверховий погляд на стан сучасних гоголезнавчих студій (у всіх національно-культурних модифікаціях) засвідчує їх потужний потенціал та широкі можливості щодо розширення предметного поля гоголезнавства, «пульсація» якого означає рух у напрямі від традиційних гоголезнавчих сюжетів (як-то творчій шлях, поетика, стиль, майстерність, духовна криза, романтизм М.Гоголя, його родовід) через пошуки національно-літературної ідентичності (роздвоєння, «дві душі», «таємниці національної душі») до новітніх мотивів (зі сфери символізму, психоаналізу, структуралізму, постколоніальних студій) на кшталт «гоголівського міфу про Петербург», «міфу Гоголя про Україну», «світу Гоголя», «Гоголя-футуриста», «кітч Гоголя». Ціле гроно сюжетів присвячене «розшифровці» семіотичних кодів, символів, ідей/емблем творчості М.Гоголя, зокрема мотивів «відплати», «побратимства», «диявольського контракту й культурної ініціації», «гоголівської проекції проблеми страху», «образу Божої матері у художньому світі Гоголя», «християнських засад світогляду Гоголя».

Спостерігається тенденція щодо постійного розширення діапазону інтересів сучасного гоголезнавства. Посилюються його міждисциплінарні практики, крос-культурні зв'язки, методологічний супровід. Формуються цілі напрями гоголезнавчих студій: «Гоголь і сучасна література», «Гоголь і всесвітня література», «Гоголь та російське зарубіжжя», «Гоголь і мистецтво». Актуалізуються проблеми рецепції М.Гоголя у символізмі, структуралізмі, постмодерністському дискурсі, православній свідомості: «Гоголь і православ'я», «творчість Гоголя у сучасній навчальній літературі»; і навіть такі оригінальні ракурси, як «Гоголь у просторі сучасної анімації» та «Гоголь в Інтернеті»¹⁰.

Предметне поле гоголезнавства від довготривалої статичності радянської доби й певного пошвавлення 1990-х рр. нині, у рік 200-літнього ювілею письменника, вступає в акматичну стадію. Водночас на соціокультурному та ментально-інтелектуальному рівнях усе розмаїття проблематики збігається до точки засадничого дуалізму М.Гоголя. Множинність повторів, редукції образів творчості та життя письменника ґрунтуються на алюзії розколотості, принципах двоїстості, амбівалентності, численних лояльностей, закодованих у його свідомості, біографії, творчості. Цю двоїстість і розколотість відчував сам М.Гоголь, який, як це не парадоксально, і заклав традицію подвійної рецепції свого власного образу. У відомому листі-відповіді, адресованому Александрі Смирновій, він сам визнає, що не знає, яка «у нього душа – хохлацька чи російська» («какая у меня душа, хохлацкая или русская ... Знаю только то, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином») (1844 р.).

Такий спосіб саморефлексії та самопрезентації став джерелом сили-силенної припущень, суперечок, ідеологічних конструкцій та політичних ігор. Ідея розколотості проектувалася у різних національно-культурних моделях гоголезнавства на матеріалах літературної творчості, релігійних пошуках, ментальних структурах свідомості письменника. Природний дуалізм М.Гоголя, який він усвідомлював сам і щодо якого дискутували його сучасники, породжував численні бінарні опозиції: романтик/реаліст (Н.Котляревський), критик/реакціонер (радянський стереотип), язичницьке/християнське начала (Д.Мережковський), індивідуум/соціальне середовище (В.Гіппіус), общерус/малоросійська основа (Д.Овсяннико-Куликовський), українець/росіянин, «хохлацька/російська» душа (М.Гоголь), «національна двоїстість Гоголя» (О.Єфименко), малорос/общерос, «українсько-російський дуалізм» (Г.Грабович), теорія «двох Гоголів» (ранній Гоголь – викривач дійсності, зрілий – реакціонер), православні/католицькі вподобання (православне гоголезнавство), український міф/петербурзький міф Гоголя (структуралізм).

Певна річ, природний дуалізм М.Гоголя, його ментально-культурна двоїстість, подвійні російські-українські лояльності підживлюють творчі пошуки, прагнення розкрити «таємниці Гоголя», реактуалізують дискурсивні змагання за творчу спадщину письменника. «Інтелектуальна боротьба» за М.Гоголя між сучасним українським та російським гоголезнавством містить політичні аспірації. Чого варте формулювання назви секції на одній із російсько-українських конференцій – «Як поділити Гоголя? Російська, великоросійська й українська культура в XIX–XX ст.»¹¹.

Той факт, що гоголезнавство поступово виходить за межі класичного літературознавства у простір постнекласичного/православного дискурсу, у сферу культурології, антропології мислі, історії мистецтвознавства, соціології, нарративної психології, державної політики засвідчує, що літературознавці втрачають «монополію» на письменника.

Вочевидь, у даний момент ми можемо стати свідками зміни парадигм у гоголезнавстві – від парадигми «розколотості», яка домінувала протягом двох

століть, відбувається відхід/перехід до парадигми «цілісності» душі, особистості, художнього світу М.Гоголя. Чи можлива взагалі парадигма цілісності образу М.Гоголя та його спадщини? Питання це можна прояснити, окинувши оком попередні проекти гоголезнавства, їх засадничі принципи, підходи, мотиви конкуренції, ідейний та організаційний ресурси.

Українське гоголезнавство: від витоків до Модерну

Першим біографом М.Гоголя по праву вважається Пантелеймон Куліш (Є.Маланюк, Г.Грабович, Ю.Барабаш). Саме йому належать перші збірки-біографії письменника – «Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем»¹² та «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем»¹³. Поза сумнівом, саме П.Куліш заклав підвалини українського гоголезнавства. Проте, починаючи від 1860-х рр. він «втрачає інтерес до письменника»¹⁴.

У другій половині XIX ст. українське гоголезнавство реалізовувалося здебільшого у перекладацькій діяльності (завдяки зусиллям та ентузіазму діячів громадсько-літературного руху), а також у нагромадженні фактів, свідчень, споминів сучасників-земляків про М.Гоголя.

Суттєвих змін гоголезнавчі українські студії зазнали у період між двома круглими датами, пов'язаними з життям видатного земляка – 1902 р. (п'ятдесята річниця з дня смерті) та 1909 р. (сторіччя з дня народження). У цей період інтерес до феномена М.Гоголя, його рецепції в літературній та масовій свідомості підживлювався українським Модерном. Рубіж XIX і XX ст. ознаменувався докорінними змінами у політичній свідомості активного українства (формування різних моделей націоналізму – від патріотизму/«м'якого націоналізму» М.Драгоманова, самостійництва М.Міхновського і до інтегрального націоналізму Д.Донцова). Постать М.Гоголя перебувала у просторі уваги не лише українських літераторів, письменників, публіцистів (що було цілком природним), але й фахових істориків, представників української історичної науки доби Модерну, яка рухалась по висхідній і свідомо маркувала себе відмінною від офіційної російської історіографії та її інституцій.

У середовищі української культурної громадськості виникали різні ідеї/проекти вшанування пам'яті свого земляка-письменника. Так, із приводу 50-ліття від дня смерті М.Гоголя Панас Мирний звертався у листі (від 12 березня 1902 р.) до Михайла Коцюбинського з пропозицією подати статтю до збірника пам'яті М.Гоголя. Передбачалося, що він вийде російською й українською мовами й міститиме: а) белетристику з поезією (здебільшого українську); б) історію краю; в) етнографію; г) публіцистику; д) економіку. Вражаючим є масштаб запропонованого гоголезнавчого проекту, який мав за мету «виявити життя у нашому краї». Відтак у постаті М.Гоголя активна українська громадськість убачала джерело українськості, пробудження національної свідомості, демонструвала певний намір привласнити принаймні «раннього» М.Гоголя в оточенні його українських персонажів, подій, образів, а, тим самим, власного краю, «звідки вийшов Гоголь, почавши перше всього писати про життя своєї сторони». Ідея ініціаторів даного проекту була скерована на сучасне, а не далеке гоголівське минуле рідного краю: «От і мається думка показати – чи перемінилося це життя з-за часів Гоголя, чи тільки змінилася деяка облуда, а зерно життя зосталося те ж саме»¹⁵. На жаль, проект присвяченого пам'яті М.Гоголя альманаху, що його задумав Панас Мирний, так і залишився нездійсненим.

Тематика гоголезнавчих українських студій зазвичай була зосереджена на питаннях походження, родоводу, зв'язків родини М.Гоголя з українськими старшинськими родами, що мало підтвердити його українське коріння. Це, пе-

редусім, розвідки О.Лазаревського («Сведения о предках Гоголя») і В.Чаговця («Семейная хроника Гоголей; по бумагам семейного архива»)¹⁶. Ранньому українському гоголезнавству притаманний інтерес до історичних і художніх творів М.Гоголя з «історії Малоросії» з явними та прихованими культурно-національними імплікаціями (зокрема, стаття І.Каманіна «Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии»¹⁷).

Український Модерн створив ідеологічні засади національного проекту гоголезнавства. Прикметно, що саме історики «поставили» М.Гоголя на національний ґрунт, теоретично довели його роль і місце у формуванні інтелектуальних структур свідомого українства.

Одну із засадничих ідеологем українського гоголезнавства – ідею «роздвоєності»/«національної двоїстості» М.Гоголя – сформулювала Олександра Єфименко, яка у статті «Национальная двойственность в творчестве Гоголя» (1902 р.) стверджувала, що «душа Гоголя» була вражена роздвоєністю. Цей мотив переспівується О.Єфименко, напевно, задля більшого ефекту за всіма правилами жіночого письма, у термінології родинності (серце, кров), сім'ї, дихотомії мати/син. Великий письменник, за словами О.Єфименко, був «рідним сином малоруської народності» і «приймним – великоруської». «Свій прийомний матері він віддав усе: свій великий талант, життя своє, кров свого серця», утім, життя і талант він отримав не від неї, а від іншої.

Прояви «роздвоєності» М.Гоголя дослідниця вбачає протягом усього його життя. Дитинство письменника пройшло у «денаціоналізованому середовищі», проте воно було насичене «атмосферою історичної традиції»; родина, в якій він ріс, була овіяна «атмосферою малоруської народності». Українською була навіть зовнішність письменника, як це може помітити й відзначити лише жінка-дослідник. Риси характеру М.Гоголя – скритність, упертість, своєрідний гумор – також слугували проявом «малоруської національної особливості». Ознаками українськості М.Гоголя дослідниця вважає його інтерес до «малоруської історії», пристрась до українських пісень, музики, танців, знання національного фольклору, етнографії та літописів.

О.Єфименко знаходить «роздвоєність» і у художній творчості М.Гоголя, в якій співіснували начебто несумісні елементи – ліризм і гумор, ідеалізація дійсності і водночас її висміювання/осміювання, зведення до вульгарного, низького, потворного. Причому ліризм спостерігається у творах з «малоросійського життя», гумор – із «життя загальноросійського, до того ж, гумор холодний, суворий, що вбиває». При висвітленні «малоросійського життя», усе у М.Гоголя, на думку дослідниці, перебуває в гармонії – добро і зло, краса і потворність. Проте при зображенні російської дійсності різко змінюються художні прийоми митця – замість образів постають якісь «карикатури». Більше того, О.Єфименко стверджує, що М.Гоголь не лише не знав «великоросійського народу» з його характерними національними ознаками, а навіть зовсім ним не цікавився, ані його сучасним життям, ані історичним минулим¹⁸.

Неприглядна російська дійсність ображала в М.Гоголі одну близьку йому ідею – «ідею російської держави», яка вийшла з тієї ж самої російської дійсності. Глибока повага М.Гоголя до «ідеї російської державності» («идеи русской государственности»), на думку О.Єфименко, була ним вивезена готовою «зі своєї малоруської батьківщини» (у чому можуть перекопати, зокрема, часті відвідування М.Гоголем у дитинстві разом із батьками свого далекого родича і царського вельможі Д.Троцького). Джерелом «державницького» чуття М.Гоголя, вважає О.Єфименко, були також поняття, прищені йому школою та російською літературою¹⁹.

Алюзії двоїстого ставлення М.Гоголя до Росії та її імперської дійсності українська дослідниця вбачає в таких гоголівських образах Росії, як «Русь-

трійка» та метафора Росії як геть занесеної хуртовиною, холодної, маленької, далекої, відірваної від життя, загубленої у снігах поштової станції.

Відтак, у дискурсі О.Єфименко знаходимо контури моделей рецепції М.Гоголя та його спадщини представниками різних поколінь і угруповань дослідників. Одна з таких моделей – соціально-класова: М.Гоголь так і не зрозумів, що кріпосництво – це найпотворніша із соціальних вад, що лише у такій «отруєній атмосфері» могла зародитися «колекція моральних потвор», яких письменник вивів у «Мертвих душах».

О.Єфименко, як історик-позитивіст, закидала М.Гоголеві неусвідомлення того, що «форми життя державного і політичного» щільно пов'язані із «соціально-культурною» формою. Натомість М.Гоголь одну з них глибоко вшановував (державну), а над рештою – глузував.

Основна модель-рецепція, яку конструює О.Єфименко – модель «національної двоїстості». Державницькі настрої та вподобання М.Гоголя авторка сприймає як одну з причин глибокої, притаманної йому світоглядної суперечності. Світоглядну роздвоєність і суперечності М.Гоголя вона вважає за природний і психологічно вимушений результат того, що він відірвався від «національного ґрунту» заради «служби російській державі», однак не зміг зректися «винятковості своїх національних симпатій».

Певна річ, «національне» О.Єфименко подає як домінуючий фактор роздвоєності, двоїстості М.Гоголя, який став «прийомним сином російської державності», проте не зумів «асимілюватися з російською народністю». М.Гоголь став жертвою «душевної роздвоєності», яка сягає своїм корінням «роздвоєності національної». Імплицитно у гоголезнавчому дискурсі О.Єфименко присутня ідея містицизму як способу подолання глибоких світоглядних суперечностей, «психологічного виходу» з ситуації роздвоєності²⁰.

Ювілейна стаття Михайла Грушевського (1909 р.) демонструє блискучий зразок рецепції М.Гоголя з позицій ідеології українського націоналізму. Перший постулат М.Грушевського: М.Гоголь не був «свідомим українцем у нашому теперішньому розумінні, не писав по-українськи». Він «не був новатором у національній сфері, яким був у сфері чисто літературній». Визначаючи місце і роль М.Гоголя в «національно-українському житті», М.Грушевський відносить його до «національно-слабких поколінь» або «лінивих держателів національних талантів».

Наступний гоголезнавчий постулат М.Грушевського-історика: М.Гоголь був «продуктом свого часу», певного збігу обставин. На перше місце з-поміж цих обставин він ставить занепад Гетьманщини, на руїнах якої М.Гоголь виріс. Уся «енергія середовища», де він жив, була спрямована «на приладження нових політичних і суспільних форм, щоб за ціну сього добитися кар'єри й маєтку». «Великі люди» на кшталт Д.Троцинського, які зуміли «видряпатися на верхи російської службової ієрархії», слугували тому «взірцем і захоотою».

Не менш важливу обставину щодо українських лояльностей М.Гоголя М.Грушевський убачає в тому, що в Петербурзі він став «співцем українського життя, що вмирало на його очах під новими впливами, новими формами», підігрітий «мріями на непривітній чужині про свою «Малороссию» та етнографічним інтересом до українства в «петербурзьких інтелігентських кругах». М.Гоголь «обсипав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялася йому дорогою, прекрасною покійницею», навіть не підозрюючи «її близького воскресіння», – писав М.Грушевський, витворюючи лексичний ресурс українського національного відродження.

Обставиною, що ставала на заваді «українськості» М.Гоголя, М.Грушевський уважав його оточення. «Нещастям» було те, що митець не мав навколо себе людей «із сильніше вираженими національними почуттями». Натомість він

обертася «між росіянами або українцями зовсім денаціоналізованими»²¹. Водночас, «українські інтереси й симпатії» М.Гоголя «електризують» його земляків, зокрема М.Максимовича, та й сам письменник починає «іронізувати з великоросів і Великоросії». За висловом М.Грушевського, М.Гоголь почав «вдаватися в український націоналізм». Змінюється навіть його термінологія: «вже нема «Малороссии», на її місці – «Україна»». Цілком очевидно, що М.Грушевський усіяко прагнув віднайти ознаки «руху» М.Гоголя у бік націоналізму, проте на заваді ставала «загальноросійська сфера», що його оточувала. Саме впливами оточення М.Грушевський пояснював той факт, що М.Гоголь жодного разу у своїй творчості не вдався до української мови.

Третій постулат М.Грушевського, який впливає з двох попередніх: немає жодних підстав «викидати» М.Гоголя «з історії українського національного руху, розвою української свідомості». Як аргумент, історик посилається на любов М.Гоголя до «малоросійських» пісень, мелодій, а також згадує про вплив його «малоросійських повістей» на свідомість українських симпатиків.

Пасаж М.Гоголя з листа до А.Смирнової про невизначеність, двоїстість його душі («хохлацька» чи російська) М.Грушевський віртуозно переводить у гру понять – «два національні типи», «дві руські народності» (за М.Костомаровим). Висновок М.Грушевського цілком узгоджується з ідеологією українського націоналізму початку ХХ ст.: 1) українофіли часів М.Гоголя були «попередниками свідомого українства пізніших поколінь»; 2) самого М.Гоголя не варто протиставляти «українському рухові». «Він наш, він не їх» – завершує М.Грушевський словами з приватного листа самого М.Гоголя²².

Поза сумнівом, М.Грушевський робить ще один випад супроти російської монополії на М.Гоголя. Якщо О.Єфименко наголошувала на «роздвоєності» митця, то М.Грушевський воліє вписати його в історію українського національного руху. Саме відтоді починається «боротьба» за письменника між російським та українським гоголезнавством.

Доба українського Модерну творить у гоголезнавстві низку стереотипів, які через підручники й спеціальну літературу поширюються у професійному середовищі літературознавців та у масовій свідомості. Наприклад, Сергій Єфремов обіграє ідею «двоєдушності»²³, яка корелюється із формулою О.Єфименко про «національну двоїстість» («двойственность») М.Гоголя. С.Єфремов розвиває тезу про «український внесок Гоголя до російського письменства». Як творець художнього реалізму («натурального напрямку») в російському письменстві М.Гоголь прищепив на російському ґрунті принципи, котрі ще до І.Котляревського «пробивались в українському письменстві, а в «Енеїді» запанували неподільно». Із погляду С.Єфремова, М.Гоголь витворив «моду на все малоросійське», що прийшло на зміну «модному осміюванню малоросів»²⁴. Ясна річ, С.Єфремов, як і М.Грушевський, підривав російську монополію на М.Гоголя.

Українсько-радянське гоголезнавство

Перехід від українського до українсько-радянського («советського») гоголезнавства в Україні постає як складний процес, обумовлений низкою соціокультурних, політико-кон'юнктурних та особистісних чинників. На самому піку українського культурно-літературного ренесансу 1920 – початку 1930-х рр. виникла масштабна ідея-проект видати п'ятитомне зібрання творів М.Гоголя українською мовою. Це був дійсно грандіозний задум із залученням кращих українських літературних сил. Передбачалось, що кожен із п'яти томів супроводжуватиметься літературно-аналітичними статтями та ілюстраціями.

1-й том містив статті Івана Лакизи («Микола Гоголь») та Павла Филиповича («Українська стихія у творчості Гоголя») і цикл творів «Диканька» («Соро-

чинський ярмарок», «Вечір проти Івана Купала», «Майська ніч, або Утоплена», «Загублена грамота», «Ніч проти Різдва», «Страшна помста», «Зачароване місце», «Іван Федорович Шпонька та їх тітонька»). 2-й том – літературно-критичні статті Євгена Перліна («Побутові оповідання «Миргород»») та Сергія Родзевича («“Тарас Бульба” як історична повість») і твори М.Гоголя з циклу «Миргород» («Старосвітські поміщики», «Тарас Бульба», «Вій», «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»). 3-й том включав «Мертві душі» та статтю «“Мертві душі” М.Гоголя». 4-й том містив статтю Віктора Петрова (Домонтовича) «Петербурзькі повісті Гоголя» та самі повісті «Ніс», «Шинеля», «Коляска», «Портрет», «Невський проспект», «Записки божевільного». Нарешті 5-й том складався зі статей «Драматична творчість М.Гоголя», «Гоголь в українському письменстві» і драматичних творів письменника («Ревізор», «Одруження», «Грачі»).

П'ятитомник українською мовою видавався за редакцією І.Лакизи та П.Филиповича. Потужним був склад перекладачів, які взяли участь у даному проєкті: Микола Зеров («Іван Федорович Шпонька та їх тітонька»), Андрій Ніковський («Загублена грамота»), Дмитро Ревуцький («Вечір проти Івана Купала»), Максим Рильський («Майська ніч, або Утоплена», «Ніч проти Різдва»), Сергій Тараненко («Зачароване місце»), Антін Харченко («Сорочинський ярмарок», «Страшна помста»), Григорій Косинка (згодом загинув на Соловках) переклав українською «Мертві душі», які аж до 1960-х рр. видавались без зазначення імені перекладача. Проте широко замислений проєкт був здійснений в урізаному вигляді – вийшли лише три томи з п'яти: 1929 р. – 1-й том, 1930 р. – 2-й том, 1932 р. – 4-й том²⁵.

Незавершеність проєкту нового українського гоголезнавства була наслідком згортання політики українізації, заміною її курсом на стандартизацію та уніфікацію мислення, запровадженням принципу партійності в літературі та естетики соцреалізму.

Аналітично-літературні статті до трьох виданих томів українського зібрання творів М.Гоголя відбивають інспірований новою політичною кон'юнктурою процес зміни системи культурних і національних цінностей, ідеологічних принципів та суспільних преференцій. У вступній статті до 1-го тому україномовного видання творів М.Гоголя Іван Лакиза, один з ідеологів і промоторів цього проєкту, дозволяв собі говорити про «суперечливість, дисгармонійність» та «двоїстість Гоголевої вдачі», котра червоною ниткою проходить крізь усе життя та душевні переживання письменника. І.Лакиза воліє розкрити ество «двоїстості» М.Гоголя, спираючись на гоголезнавчі студії Н.Котляревського, В.Брюсова, Д.Овсянико-Куликовського, В.Гіппіуса, Д.Мережковського. «Двоїстість» М.Гоголя він пояснює «українською стихією», що підігрівалася «загально-романтичною літературною течією», та, з іншого боку, «соціальними рамками дрібномаєткового середовища, в якому Гоголь зріс і сформувався як художник». Оминаючи начебто «боротьбу» цих двох стихій у Гоголеві, І.Лакиза щільно пов'язує його з українством, українським письменством. «Гоголь за походженням українець, у дитинстві зростав в оточенні українському, у його творчості є чимало елементів української стихії, на його стилі, на мові яскраво позначилися вони, виявляв він неабияку зацікавленість історією України, її побутом та обізнаний був з українською літературою. Творчість Гоголя була весь час надто популярна на Україні й чималою мірою прислужилася українському національно-культурному рухові», – писав І.Лакиза у 1929 р.

Водночас, ідею двоїстості Гоголевої душі та творчості автор непомітно переводить із культурно-національної у суспільно-політичну площину, класово-ідеологічну сферу: «В особі Гоголя позначалася боротьба двох протилежних течій громадського розвитку: талант Гоголів цілком заповонила прогресивна течія йо-

го», а сам Гоголь, як людина, «належав другій, регресивній, течії, вихованій на традиціях кріпацтва, його непорушності, його ідеології»²⁶. Цілком очевидно, що у самого українсько-радянського/советського автора спостерігається розщеплення свідомості між національною та класовою ідеями, він мислить у структурах численних лояльностей, які рано чи пізно вступають у конфлікт між собою. У такий спосіб традиційна для українського гоголезнавства ідея двох натур, Гоголевої двоїстості поступово трансформується в ідею партійно-класової амбівалентності (прогресивне/реакційне, романтик/реаліст) і згодом сублімується в теорії «двох Гоголів».

Павло Филипович – автор другої статті 1-го тому («Українська стихія у творчості Гоголя») – акцентує увагу не на боротьбі протилежних начал, а саме на українськості, «українській стихії» М.Гоголя, яку він пояснював фактами з його біографії, особливим інтересом до України, її минувшини, до українського побуту, звичаїв, а також впливом на М.Гоголя української літературної традиції від І.Котляревського і П.Гулака-Артемівського, і, нарешті, інтересом до України в російському культурному середовищі 1820–1830-х рр. («Полтава» А.Пушкіна, «Войнаровський» К.Рилєєва, «українська школа» у російському письменстві). Українські повісті з циклу «Диканька», на думку П.Филиповича, мали зв'язок із новою українською літературою, зокрема, такими її напрямками, як етнографічно-побутовий і сентиментально-романтичний.

Загалом весь проект україномовного видання творів М.Гоголя був культурно й національно орієнтований, про що свідчить характер приміток до тексту творів та ілюстрацій, а також укладена хронологія життя й творчості письменника. Перекладачі творів М.Гоголя брали до уваги всі українізм з оригіналів його рукописів та словничка «Книга всякої всячини». У примітках до першого тому характерними стали посилання редактора на твори Т.Шевченка, Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, тексти українських пісень, словник Б.Грінченка. Навіть в ілюстраціях до видання був відчутний «український акцент» завдяки представленим роботам українських художників О.Сахновського та В.Касіяна²⁷.

Літературно-критичні статті до напівздійсненого україномовного видання творів М.Гоголя дають унікальну можливість спостерігати процес мутації українсько-радянського гоголезнавства, його стрімкий рух від національно-культурного дуалізму до ідеологічного монізму в дусі «класового підходу», «партійності», «єдності братніх народів». Ідея «двох натур», «двох душ» М.Гоголя трансформувалася у мікроряд ідейно-класових опозицій: прогресивне/реакційне, романтик/реаліст, ранній/пізній Гоголь. Тема українськості письменника перетворилась на вияв «малоросійського екзотизму». Євген Перлін, аналізуючи українські повісті циклу «Миргород», фіксує перехід М.Гоголя від однієї національної тематики до іншої. Митець, пристосовуючи свої національні інтереси до пануючої культури, до моди на «малоросійське», створює особливий російсько-український жанр – «малоросійський екзотизм», який не був ані російською, ані українською літературою. «Старосвітські поміщики», за визначенням Є.Перліна, – це екзотична українська дрібномаєткова ідилія. І якщо «Старосвітські поміщики» відбивають романтику, навіяну українським дрібномаєтковим побутом, то повість «Як посварились Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» символізує вже вихід з української тематики й крок до звичайних тем у російській літературі.

Таким чином, у дискурсі раннього українського радянського гоголезнавства дивовижно поєднувались і співіснували національна та класова складові. Цикл «Миргород» знаменував, з одного боку, критичне ставлення до дрібномаєткового світогляду та побуту, а, з іншого, відхід від «романтичного націоналізму».

Сергій Родзевич – автор статті «Тарас Бульба» як історична повість» – українськість М.Гоголя асоціював із козацькою стихією його повістей, зокрема «Тараса Бульби». Автор закидає М.Гоголеві відхід від героїчної національної романтики (перша редакція повісті) у бік слов'янського месіанізму (друга редакція).

Перенос акцентів із національної природи творчості письменника на її класовий характер стає особливо відчутним у критичній статті В.Петрова до 4-го тому україномовного видання творів М.Гоголя, в якому було вміщено його «Петербурзькі повісті».

Утім, перехід з національної на суспільно-класову платформу радянського гоголезнавства відбувався у специфічній для В.Петрова манері. Він відносить М.Гоголя до романтиків 1830–1840-х рр., яким були притаманні «антикапіталістичні та антиурбаністичні настрої». Буржуазне суспільство, за В.Петровим, знищує людину, тож і персонажі «Петербурзьких повістей» втрачають розум «під владою міських оман». М.Гоголь же, на думку літературознавця, борючись не проти «миколаївської кріпацько-феодальної дійсності», а «разом з урядом» виступав проти «буржуазно-капіталістичних» тенденцій. До речі, романтизм М.Гоголя (в якому йому згодом буде відмовлено офіційним радянським гоголезнавством) В.Петров обігрував через «філософію вбрання». Гоголя-романтика він ставить поряд із Т.Карлайлем, О.Бальзаком, Е.Гофманом. Романтичний протест проти уречевлення, «отоварення» людини полягає в тому, що М.Гоголь «замість людини дає не особу, а вбрання, не обличчя, а річ, геометричну формулу, стереометричну постать».

В.Петров фіксує зв'язок автора «Петербурзьких повістей» із т.зв. «сатинською школою», кваліфікує його твори як «літургію сатани». У В.Петрова звучить також мотив природної дихотомії у суто класовому аранжуванні. Критик звертає увагу на той факт, що замість «буржуазного Парижу» М.Гоголь надавав перевагу «феодальному Риму». Для М.Гоголя властивий, з одного боку, консервативний ідеал «застійної держави», апологія Риму, «проповідь спокою руїн», а, з іншого, неґація, заперечення проти «оман Невського» та «фальші Парижу». «Співзвучність» М.Гоголя пролетарській добі В.Петров доводить у парадигмі українсько-радянського літературознавства: М.Гоголь «стоїть на порозі остаточних, рішучих героїчних боїв із капіталістичним світом»²⁸.

Цілком очевидно, що українсько-радянський/советський проект видання творів М.Гоголя віддзеркалює зміни у механізмах рецепції митця, заміни академічного українського гоголезнавства «советським» – запровадження процедур денационалізації його творчості та постаті на користь надмірної їх політизації й ідеологічної заангажованості. Як наслідок, сенс гоголівського дуалізму перелицьовувався з національно-культурного на суспільно-класовий.

У дискурсі радянського гоголезнавства український сегмент мав свою специфіку. Українське радянське гоголезнавство традиційно було зосереджене на сюжетах, джерелах, образах України та її минулого у творчості письменника. Воно містило набір ідей, формул, стереотипів мислення, створених радянським літературознавством, імпульсом для якого слугували ювілейні дати, пов'язані з іменем М.Гоголя (100-ліття від дня смерті, 150-ліття від дня народження й т.д.).

Гоголезнавство в радянській/советській Україні, як культурно-інтелектуальний феномен, мало декілька рівнів репрезентації. Засадничими були постулати офіційного радянського гоголезнавства: Гоголь – «великий російський письменник», «художник-реаліст», «викривач потворної суті кріпосницького ладу та буржуазно-капіталістичних відносин».

Наступний рівень репрезентації – оцінка українських сюжетів радянськими гоголезнавцями. Привласнення М.Гоголя російською літературою не піддавалося сумніву. М.Гоголь постає як продовжувач А.Пушкіна: пушкінська мова, естетика, пушкінське розуміння народності вплинуло на рух Гоголя у бік реалізму, на-

родності, використання ним української літератури і фольклорної традиції (В.Виноградов). М.Гоголь звернувся до української теми у зв'язку з розвитком загального демократичного напрямку в тогочасній літературі (В.Гіппіус). Інтерес М.Гоголя до української тематики не випадковий, а відбиває захоплення передових кіл російського суспільства першої половини ХІХ ст. ідеєю народності, вивченням багатой національної культури Росії, прагненням до знайомства з побутом, культурою, народною поетичною творчістю України (С.Машинський).

Радянське гоголезнавство витворило «канонічний» образ Тараса Бульби, який уособлював «кращі риси історичних діячів національно-визвольних рухів різних періодів української історії – завзятих воїнів, розумних політиків, пристрасних патріотів, які вели український народ єдиним можливим для нього шляхом порятунку власної національності – шляхом нерозривного союзу з Росією й російським народом» (В.Єрмилов)²⁹.

Показовим є рівень репрезентації творчості М.Гоголя українсько-радянським літературознавством, у просторі уваги якого перебували здебільшого українські цикли М.Гоголя – «Диканька» та «Миргород», а також його незавершені художні й наукові праці з історії України.

Проблема українськості М.Гоголя в «советському» гоголезнавстві навіть не порушувалася, український елемент його художньої творчості сприймався як послідовний та неухильний рух письменника у бік «реалізму». У циклі «Диканька» реалістичні риси (зображення природи, побуту, людей) впліталися у «фантастично-казкову тканину оповіді». У циклі «Миргород», присвяченому іншому соціальному середовищу – старосвітським поміщикам, «дворянам-обивателям провінціальних міст» – з'являються «перші зразки викривальної сатири», що «завершуються пізніше видатними реалістичними творами «Ревізор» і «Мертві душі», котрі й стали нещадним засудженням тогочасної соціальної дійсності, мертвотності самодержавно-кріпосницької системи». Щодо повісті «Вій», то українсько-радянське/советське гоголезнавство ставило у простір уваги «реалістичні типи бурсаків» (Хома Брут, Халява), сцени шкільного життя. Рецепція «Тараса Бульби» в українсько-радянському/советському літературознавстві була парафразом офіційної радянської доктрини, тобто трактувалось як полотно, що відтворювало сторінки «спільної боротьби російського і українського народів проти іноземних поневолювачів». Тарас Бульба – узагальнюючий образ народного героя, приклад непохитної духовної сили народу. До усталеного образу Бульби українські радянські гоголезнавці додавали стереотипи «братерства і непорушної дружби двох народів, що лежать в основі всієї патріотичної повісті письменника»³⁰.

Формула єднання російського та українського народів як наслідок вторинності, подвійної рефлексії, внутрішньої самоцензури авторів стала домінуючою в українсько-радянському гоголезнавстві. Ідея/стереотип братерського єднання стає рефреном гоголезнавчих студій в радянській Україні: повісті М.Гоголя з українського побуту та історії відіграли немалу роль у «поглибленні і розвиткові російсько-українського єднання» (Н.Крутікова); М.Гоголь – «співець великого братерства між російським та українським народами» (О.Полторацький) тощо.

Парадоксальність стану гоголезнавства в Україні за радянських часів полягала в тому, що М.Гоголя, як «великого російського письменника», українсько-радянські гоголезнавці всіляко прагнули вписати в український культурно-літературний дискурс. При цьому наголошувалося на ідейних зв'язках М.Гоголя з його попередниками, українськими авторами І.Котляревським та П.Гулаком-Артемовським. Також вивчалися впливи М.Гоголя на його сучасників – Є.Гребінку, Г.Квітку-Основ'яненка, Т.Шевченка, Марко Вовчок, молодше покоління українських літераторів (П.Мирного, М.Коцюбинського, С.Васильченка, В.Стефаніка, І.Франка, який у 1882 р. зробив переклад «Мертвих душ» для

галицького читача), а також українських драматургів І.Кропивницького, М.Старицького, І.Тобілевича.

Гоголівський гумор, ліризм, патетика, на думку М.Рильського, знайшли відгук в українсько-радянській/советській літературі, зокрема у творах О.Корнійчука, І.Кочерги, Ю.Яновського, Остапа Вишні, М.Стельмаха тощо³¹. «Гоголь, таким чином, є супутником і вчителем прогресивних українських письменників ХІХ–ХХ ст.», – виводив О.Білецький одну із засадничих формул офіційного гоголезнавства в Україні за радянських часів.

Українсько-радянські гоголезнавці навіть дозволяли собі полеміку з українським гоголезнавством епохи Модерну. Так, на думку О.Білецького, «націоналістична концепція українського минулого у Куліша різко розходила ся з поглядами Гоголя»³². Звісно ця полеміка мала «антинаціоналістичний» характер і була спрямована проти «українських буржуазних націоналістів», які «всіма силами прагнули роз'єднати і протиставити російський і український літературні процеси, утвердити «відрубність» української літератури»; участь М.Гоголя «у створенні великого російського реалізму» вони проголосили «зрадою» України»; «запеклий буржуазний націоналіст» П.Куліш осудив українські повісті М.Гоголя; «варіантом націоналістичних поглядів була злісна вилазка Єфремова, який старався зобразити Гоголя нещасною жертвою удаваного «роздвоєння» між «двома душами» – російською та українською» і т.д.³³ Набір подібних висловів-кліше став обов'язковим у структурі українсько-радянського гоголезнавства. Відтак, українськість М.Гоголя зазнала справжнього табу, її заміником-сурогатом виступала «боротьба» з «українським буржуазним націоналізмом».

У цілому офіційне гоголезнавство в радянській Україні являло собою низку усталених стереотипів, формул, ярликів, котрі сприймалися не як продукт живої літературознавчої думки, а радше як результат тоталітарних інтелектуальних практик у сфері літератури, науки, культури, театру, кіно тощо. Основними рисами такої моделі інтелектуальної поведінки українських радянських авторів були безстильність, вторинність, агресивність, нездатність до рівноправної дискусії, скутість думки, обережність висловів, подвійна самоцензура.

Із часом українсько-радянське гоголезнавство ставало більш вільнішим та розкутим, змінювалася риторика, удосконалювались інтелектуальні практики. Наприклад, тема Гоголь – Шевченко завжди хвилювала увагу дослідників. У гоголезнавстві УРСР дана проблема вирішувалась руба – захоплення Т.Шевченка творчістю М.Гоголя, його «схиляння перед геніальним реалістом-сатириком», що сприймалось у контексті «органічного єднання Шевченка з російською культурою». Виник навіть певний алгоритм реценції даної проблеми: наведення всіх висловлювань Т.Шевченка про М.Гоголя – вплив М.Гоголя на Т.Шевченка – факти ставлення М.Гоголя до Т.Шевченка. Згодом акценти почали змінюватися, українських авторів хвилювала «таємниця» Гоголя – Шевченка, вірогідність їх знайомства³⁴. Незважаючи на ідейний прес, українсько-радянське гоголезнавство ставало дедалі більш мобільним, відкритим до нових ідей, впливів, експериментів.

Гоголезнавство в українській діаспорі

Діаспорне гоголезнавство продовжувало традицію академічних гоголезнавчих студій О.Єфименко, М.Грушевського та ін. Щоправда, гоголезнавці в українській діаспорі пропагували й поширювали ідеї своїх попередників за допомогою нових інструментальних прийомів і засобів. Так, Євген Маланюк усе життя цікавився М.Гоголем, його творами. Діаспорне гоголезнавство, звісно, стояло на засадах теорії націоналізму, проте в інтерпретаціях Є.Маланюка

відчутні нові віяння, зокрема вплив психоаналізу. Прикметно, що Є.Маланюк приходиться до М.Гоголя від творчості Т.Шевченка. Він порушує і свідомо загострює питання «двох геніальних синів України» – Т.Шевченка й М.Гоголя³⁵.

Полюсами проблеми Гоголь – Шевченко, по-перше, слугує «одна таємниця обох». Ідеться про те, що обертаючись практично в одних і тих самих колах, вони ніколи не зустрічались, не були особисто знайомі. М.Гоголь і Т.Шевченко, за Є.Маланюком, «це сонце і місяць нашої духовності». Від простого зіставлення Є.Маланюк рухається до протиставлення Т.Шевченка й М.Гоголя. Якщо «денну», сонячну енергію Т.Шевченка треба навчитися приймати, то «нічну», «селенічну» двоїстість і нечестиві еманції гоголізму» слід уміти «переборювати, перемагати».

Є.Маланюк полемізує з російським гоголезнавством, відкидає його «абстрактний підхід», тобто сприйняття творчості взагалі як творчості й наголошує на необхідності розкрити «національну таємницю» Гоголя: «наша точка погляду, цілком природно, досить різко відрізняється від російської».

Водночас Є.Маланюк начебто уникає примітивного націоналізму й апелює до нових теорій; «не в націоналізмі тут справа, а справа в тім, що будь-яка творчість, тим паче мистецька, є національною». Такий підхід впливає «з найглибшого ества людини», апелює Є.Маланюк до фрейдизму, людини, яка зв'язана «з родом і народом, де вічно живуть образ матері і краєвиди дитинства, де дихає вітер Батьківщини і грає сонце рідної землі»³⁶.

Таким чином, Є.Маланюк, слідом за М.Грушевським, не бажає «віддавати» М.Гоголя (він «наш»), але відводить йому доволі скромне місце в українському культурно-національному просторі, витворюючи нові ярлики та емблеми: «Гоголь – перший свідомий малорос», «батько малоросизму», «комплекс Гоголя».

Друга інтелектуальна хвиля української еміграції середини ХХ ст. додержувалась прагматизму, поміркованості, сповідувала академічні принципи у сфері гоголезнавства. Іван Лисяк-Рудницький вважав М.Гоголя романтиком у літературі, так само, як М.Маркевича та І.Срезневського у царині наук: «доба романтичного захоплення та возвеличення козацтва репрезентована в науці Маркевичем, Срезневським, у літературі Гоголем («Тарас Бульба»)»³⁷. На відміну від попередників І.Лисяк-Рудницький відмовляється від «національного мазохізму», що в його розумінні означало зосередженість суто на фіксації вад, пороків, помилок та «неправд», зокрема у царині гоголезнавства. Подвійна лояльність М.Гоголя (малоросійська/імперська) сприймалась дослідником як типова реакція українського шляхетства й мала історичне підґрунтя. Микола Гоголь – це «типовий представник українського дворянства, яке, зберігаючи любов до рідної землі, локальний патріотизм та зв'язок із традиціями Гетьманщини, усе ж прийняло імперську політичну ідеологію та стало на службу царизмові»³⁸.

Олександр Оглоблин в академічному ключі розглядає проблему предків М.Гоголя «і вплив фамільних відносин і традицій на його життя та творчість». Мовою «генеалогії» О.Оглоблин полемізує з російсько-радянською традицією гоголезнавства, скерованою на зниження соціального статусу М.Гоголя, що засвідчує відповідний набір формул-характеристик: «дрібномаєткове дворянство», «потяг до міщанського стану», «смешение кровей». Висновок О.Оглоблина скерований на захист «українськості» М.Гоголя та його предків, їх високого статусу у старшинсько-шляхетській ієрархії. Світ М.Гоголя – це «був світ суто український, а не «смешение кровей», тісно ув'язаний «із цим козацько-шляхетським світом і його побутом, а не з “бытом писцов и поповичей”»³⁹.

Свою «нішу» на межі українського діаспорного та американського гоголезнавства займає Григорій Грабович. Актуалізацію в українському контексті проблеми М.Гоголя він пояснює двома простими обставинами: у ХІХ ст. інтерес до М.Гоголя був зумовлений тим, що українство себе «осмислювало і відкривало»;

на початку ж постколоніальної доби (середина 1990-х рр., коли українство почало себе переосмислювати) М.Гоголь «становив точку опори й базу пізнання».

Засаднича ідея Г.Грабовича – Гоголь «наш», саме українськість становить стрижень його творчості (нерозуміння цієї «істини» він закидає американським гоголезнавцям). На відміну від попередників він обережніший у своїх висновках: М.Гоголь «органічно вписується в український контекст і в історію української літератури», проте «і не випикується з російської». У дискурсі Г.Грабовича присутній начебто «прихований дуалізм» М.Гоголя. Відтак, цілі ті ж самі, засоби досягнення – модерніші. Мета – довести українськість М.Гоголя принаймні на творах «малоросійського» циклу. Засобами слугує теорія структуралізму, структурний аналіз тексту, розуміння «символічного коду». Тканина українських повістей М.Гоголя, логіка їх внутрішнього розвитку, на переконання дослідника, свідчать про «існування міфу ясно й однозначно».

Історична минувшина в українських повістях, а також «позірно історичних творах» («Страшна помста», «Тарас Бульба») існує у структурах міфу, тобто немає зображення подій чи осіб через «проминання часу». Міфотворчість М.Гоголя, за логікою дослідника, є результатом його російсько-українського дуалізму. Міфотворчість М.Гоголя – це наслідок його походження, подвійного статусу: з одного боку, він був породженням «козацького минулого й російського імперського сьогодення», а, з іншого, почувався особисто причетним до українського минулого і до реалій сучасності. Цілком природно в дискурсі Г.Грабовича виглядає секвенція націоналістичної/національної ідеї українського гоголезнавства у вигляді знайомого мікроряду: «двоїстість», «розкол», «дві душі», «дві натури», «українсько-російський дуалізм» М.Гоголя.

Більше того, Г.Грабович у своїх інтерпретаціях поглиблює сутність дуалізму М.Гоголя, відзначає це на рівні мови (українсько-російський білінгвізм «розширював творчу палітру письменника»), а також присутності українського фольклорного елемента, етнографічних реалій у «малоросійських» та історичних повістях М.Гоголя.

Американський дослідник доходить парадоксального висновку: «головну вісь» міфічної концепції М.Гоголя становить його загальна тенденція, що «спрямована у протилежний від України, від її минулого, бік – у бік загально-російського світу».

Пасаж М.Гоголя з листа до А.Смирнової щодо двох його натур («хохлацької» чи російської) Г.Грабович тлумачить, за З.Фройдом, як результат схематизації і «вторинної переробки», що означає ігнорування елементів напруги та динамізму. Проблема самоідентифікації М.Гоголя та «проблема України», за Г.Грабовичем, є тотожні: «проблема України» і «проблема самооцінки і самовизначення» для М.Гоголя синонімічні.

Дослідник прагне віднайти не лише соціальну мотивацію, але й сам механізм міфотворення М.Гоголя. Таким механізмом виступає історія. М.Гоголь писав не історичні, а «історизовані літературні твори про Україну», які разом із «рокованістю його зацікавленості історією» свідчать про рух «від історії до міфу»⁴⁰. Слідом за В.Гіппіусом та іншими літературознавцями Г.Грабович реконструює образ Гоголя-історика. Сфера його інтересів – європейське середньовіччя та минуле України. Як історичному автору М.Гоголеві властиві дві тенденції – зображувати історію народів та персоніфікувати історію. Він надавав перевагу другій тенденції: в його зображенні українське минуле постає як історія масових козацьких рухів, українських поселенців, татарсько-турецького та «азіатського» елемента. Звідси походить теза про те, що український народ народжується з поєднання «азіатського» і «європейського» елементів, а механізмом знання для української історії є фольклор, зокрема пісні та думи. Та-

ким чином, у дискурсі Г.Грабовича Гоголь-історик перетворюється на Гоголя-міфотворця.

Діяльність Гоголя як міфотворця дослідник відтворює за класичним каноном структуралізму. Постулат перший – історія, як наука, іде від подій до розкриття структури – Г.Грабович повторює слідом за К.Леві-Строссом. Утім, М.Гоголя не цікавлять події та усвідомлення їх структури (синтезація). Митець має свою «структуру»: ідею, «почуття, візію України, її минувшини, козацького життя», йому залишається лише втілити це все в події. «Цей рух від структури до події», котрий є структурним визначенням міфу, знайшов, на думку дослідника, віддзеркалення у «Тарасі Бульбі» та всіх «українських творах Гоголя».

Наступний постулат, що репрезентує міфологічний метод «українських» творів М.Гоголя – це концепція родинної історії. «Біографічна і літературна наука» від П.Куліша довела, що М.Гоголь усвідомлював своє козацько-старшинське походження. Для письменника Україна у своїй історичній/міфічній тяглості конкретизується у родині, роді, а, відтак, на думку Г.Грабовича, М.Гоголь постає як «поборник родового патріотизму» (вислів А.Белого).

Третій постулат структуралістських інтерпретацій Г.Грабовича анонсує, що зразок в одному міфі повторюються в іншому, тобто структура міфу незмінна. «Диканька» втілює мрію про чудове життя людини. Разом із тим даний цикл «презентує міф про витоки прокляття і про занепад України». В українських, а, відтак, «міфічних» творах М.Гоголя американський дослідник убачає установлені елементи міфічної структури, як-то плутанина (підміна), втрата контролю, затримка дієвості («транс»), поява «проклятого місця» як «остаточна актуалізація зла». Один з елементів зла – «іноземщина» (чи то «німецьке», чи «російське», чи «католицьке» (себто польське), чи «турецьке»). Проте «глибше й універсальніше елемент «чужинності» та «зла», – на думку Г.Грабовича, – утілюється у жінках». Пасаж про те, що зло у жінках зумовлюється та визначається їх владою над чоловіками провокує альянзи щодо чоловічого шовінізму (за правилами наративної психології) та власних комплексів автора, якщо згадати уроки дідуса З.Фрейда. І останній елемент «Диканьки» – це реакція громади на те зло, що її оточує⁴¹.

Ключовим елементом гоголівського міфу про Україну дослідник вважає ідею прокляття, тема якого становить стрижень усього циклу «Диканьки» й найбільш опукло виступає у «Страшній помсті», як найсильніший і найпоетичніший повісті циклу. У «закодованих міфічних структурах повісті» прояснюються: 1) витоки прокляття; 2) причини занепаду козацької України; 3) встановлюються основні «міфічні опозиції» всіх українських творів М.Гоголя. Саме у «Страшній помсті», наголошує Г.Грабович, «з усією серйозністю й великою ліричною силою подається ключ до гоголівського міфу про Україну».

Прикметно, що в ідеї чужинності Г.Грабович убачає «міфічний еквівалент» теорії двох начал українського народу: «європейського й азіатського». Утім, основним джерелом прокляття Г.Грабович вважає не зовнішню опозицію європейське/азіатське, а внутрішню дихотомію чоловік/жінка: «внутрішнє, міфічне пояснення коренів прокляття формулюється на ґрунті найважливішої з дихотомій – між чоловіком і жінкою».

Американському дослідникові українського походження навіть видається, що він знайшов «нове тлумачення «страшній помсті»: це козацька традиція, яку було вбито, але яка насправді не змерла ... вона залишається в національній пам'яті, вона застигла, але служить джерелом вини й неспокою, її мета – карати слабкодушого нащадка колишньої величі». Якщо «Страшна помста» є «осердям гоголівського міфу про Україну», «ключем до всіх його українських творів», то повісті з циклу «Миргород», за Г.Грабовичем, «ілюструють і розробляють» основні структури цього міфу. Погляд на «міфічні структури» «Мирго-

рода», вважає дослідник, «може значно наблизити нас до розуміння творчості Гоголя»⁴².

«Миргород» має справу, як пояснює Г.Грабович, із «хронологічними полюсами» міфу: у «Тарасі Бульбі» проявляється «початкова фаза міфу», у «Вієві – «момент його кризи», а у «Старосвітських поміщиках» та «Двох Іванах» – «занепад і завершення деградації світу». У повістях цього циклу він убачає типові міфоутворюючі опозиції: осілого/козацького світів, чоловічого/жіночого начал, міста/села. У «Двох Іванах» проступає дихотомія двох моделей цінностей: осілого, самозадоволеного світу дрібного поміщика та «відлуння козацького світу». «Старосвітські поміщики» демонструють дихотомії поміщицького світу – жіночого/чоловічого, козацького/осілого, де перемагає останній, поміркований спосіб життя. Ця повість фіксує «момент занепаду й кінця старої України». Смерть старосвітських поміщиків символізує загибель України, демонструючи при тому ностальгію та симпатію до них з боку оповідача.

У повісті «Вій», найскладнішій з українських творів М.Гоголя, дослідник убачає основні опозиції чоловічого/жіночого начал, міста, «з його розумовим життям»/села «із його стихійним буттям». Жіночий елемент, («зло/відьма») ототожнюється «з осілим, домашнім трибом життя». Хома Брут символізує іншу дихотомію – місто/село, та уособлює чоловічий «світ бурси й саму «ідеологію» як таку». У цілому «адекватна дешифровка» «Вія» потребує, на думку дослідника, психоаналітичного підходу й спеціального розгорнутого аналізу.

Надзвичайно розвиненою є структура міфу, на думку автора, у «Тарасі Бульбі» (ідеться про дві редакції – 1835 і 1842 рр.). В основі міфічної структури повісті – дуалізм чоловічого/жіночого начал, осілого/козацького життя. Утіленням козацького світу виступає Запорізька Січ. Цей твір, уважає дослідник, «із багатьох поглядів – найпоказовіший щодо гоголівського міфу про Україну», проте «майже завжди тлумачиться хибно».

Дореволюційному й радянському/советському літературознавству Г.Грабович закидає, що цей твір вважається «історично достовірним», «вищим історичним синтезом», в якому звеличуються патріотизм, самопожертва, мужність, дружба, справжній народний героїзм. Особливо «дісталосся на горіхи» радянському гоголезнавству, для якого «Тарас Бульба» – правдива історія, а не міф: «класичні риси міфу, його універсальність і фактологічна невизначеність розглядаються як аспекти «реалістичного історизму»». Безумовно, полеміка можлива, якщо опоненти перебувають в єдиному ідейно-інтелектуальному просторі. Проте, як із позицій структуралізму можна іронізувати щодо «сакралізованої природи офіційної советської думки», зокрема притаманній їй тенденції «змішувати реальне з «тим, що мало би бути»».

«Тарас Бульба» – «надзвичайно гоголівська повість» не лише за мовою і тропами, «а насамперед за використанням міфу». Міф у «Тарасі Бульбі» репрезентує «розквіт козацької сили, появу зла й безсмертність козацького духу». Ідеологічну еволюцію твору у двох редакціях Г.Грабович убачає в усуненні питомих «українських» елементів бурлеску та послідовному впровадженні «загальноросійської тональності й перспективи і зняття більшості ознак специфічно української природи козаків». Водночас незмінною залишалася, за словами дослідника, «міфічна структура» повісті, ті ж самі дихотомії чоловік/жінка, осіле/козацьке життя. У дискурсі Г.Грабовича ці дихотомії майстерно пов'язані: зречення Андрієм козацької справи «означає рух до жіночого світу». Навіть образ смерті Андрія («хлібний колос, підрізаний серпом, «барашек, почувшиший підо серцем смертельне жалізо»), констатує автор, пов'язані «з сільським, осілим трибом життя». Висновок Г.Грабовича не надто оригінальний: у реальному житті світ селянський/осілий/жіночий/циклічний та світ козацький «співіснують і перетинаються», а в архетипальному, глибинному ви-

гляді та «міфічному насвітленні Гоголя» обидва ці світи «себе заперечують та демонізують»⁴³.

Словом, блискучому структуралістському аналізу американського дослідника бракує лише одного – співставлення українського міфу із петербурзьким, імперським, а також особистим міфом М.Гоголя. Петербурзький, загальноросійський міф М.Гоголя, як складові його міфотворчої свідомості (якщо мислити у категоріях структуралістського аналізу) стали стимулом та предметом наступних досліджень українських гоголезнавців.

Сучасне українське гоголезнавство

На відміну від діаспорного гоголезнавства, основною дилемою якого залишалась таки «боротьба» за М.Гоголя («наш чи не наш») гоголезнавчі студії в Україні від початку 1990-х рр. поступово почали позбуватися ознак ідеологічної афектації і повертались в академічне річище із пошуком нових тем, ідей, концепцій. Сучасне українське гоголезнавство вступає у фазу інституціоналізації, утворення нових центрів, наукових осередків вітчизняного гоголезнавства (Ніжин), періодичних видань («Гоголезнавчі студії/Гоголеведческие студии», 8 вип.), проведення конференцій (Міжнародна конференція «Микола Гоголь і світова культура», присвячена 185-річчю з дня народження письменника, Київ – Ніжин, 1994 р.), гоголезнавчих читань (Полтава)⁴⁴.

Із 1990-х рр. українське гоголезнавство разом з організаційними переживає суттєві ідеологічні трансформації. Спектр ідей, методів, прийомів вітчизняних гоголезнавців розширюється: психоаналіз, символізм, семіотика, структуралізм, постколоніальний дискурс. Для прикладу, можна назвати авторів, праці яких характеризують таке ідейне розмаїття українського гоголезнавства: Вадим Скуратівський («На порозі мовби подвійного буття» (Із спостережень над світами Гоголя)⁴⁵), Мирослав Попович («Світ Гоголя»⁴⁶), Дмитро Наливайко («Первинні образи в творчості Гоголя»⁴⁷), Тетяна Агаєва («Гоголівський міф про Петербург»⁴⁸), Яр Славутич («Чого Микола Гоголь писав російською мовою»⁴⁹), Ігор Іванкін («Дім дахом униз. Гоголь-футурист»⁵⁰), Тамара Гундорова («Вечори на хуторі біля Диканьки»: диявольський контракт і культурна ініціація»⁵¹), Олександр Ковальчук («Страх як проблема українського буття (гоголівська проєкція)»⁵²).

У цей період українське гоголезнавство виходить поза межі усталених, хоча і конкуруючих ліній вивчення: класичної філології, культурно-інтелектуальної історії, постнекласичного літературознавства, історії філософії, мистецтв тощо.

На перший погляд здається, що новітнє українське гоголезнавство, конкуруючи з російським, начебто «привласнює» М.Гоголя собі у стереотипах: Гоголь – «наш», Гоголь – «український письменник». Це завважив російський дослідник Юрій Барабаш (колишній директор Інституту світової літератури АН СРСР, головний редактор газети «Советская культура», який останнім часом друкується не в Москві, а в Україні). Нова «екстрема» полягає в тому, щоб «виписати Гоголя з російської літератури й оголосити його письменником українським». Тенденція до реукраїнізації М.Гоголя, привласнення його в дискурсі української культури та літератури набирає обертів у фаховій та масовій свідомості сучасної України. Серед носіїв масової свідомості чи не найбільш референтною групою виступають студенти Ніжинського державного університету, який носить ім'я Миколи Гоголя. Близько 60% опитаних студентів назвали М.Гоголя «українським письменником», аргументуючи це тим, що він народився в українських Сорочинцях, є українцем за походженням і писав про Україну; 7% майбутніх учителів української мови і літератури (які формуватимуть масову культурну свідомість) вважають М.Гоголя «російським письменником родом з України»; одиниці з-поміж опитуваних назвали його «російським письменни-

ком, який зрадив Україну». Показово, що з анкетних відповідей майбутніх філологів, учителів, літературознавців видно, що мислять вони у стереотипах радянського гоголезнавства. М.Гоголь сприймається як той, хто зобразив «побут і звичаї українського народу», змалював життя різних верст українського населення, життя селян, показав «ставлення до них панів, висміював їх», «прославив у своїх творах українське село, гордість і вроду українських дівчат, мужність козацтва»⁵³.

Водночас сучасне українське гоголезнавство ідейно підживлюється від російського, зокрема його провідних трендів, таких, як православне гоголезнавство. Звернення українських літературознавців до православ'я М.Гоголя виглядає вторинним, неорганічним, даниною моді у порівнянні з гострими дискусіями, які розгорнулися навколо цього напрямку у сучасному російському гоголезнавстві⁵⁴.

Утім, ситуація в українському гоголезнавстві доволі складна, неоднозначна, вирують різні ідеї, підходи, змінюються стереотипи, модернізується схеми, мова, операційна база дослідження.

Так проблема Гоголь/Гоголь набуває нових смислів і відтінків. У дискурсі Мирослава Поповича відбувається «мутація» відомого національного стереотипу щодо «роздвоєності» М.Гоголя. «Новий дуалізм» митця він убачає у соціокультурній, психологічній та художній сферах. З одного боку, М.Попович ідентифікує М.Гоголя як «великого російського письменника», «одного з творців сучасної російської літератури», а, з іншого, наголошує, що за «витоками художньої культури і за зв'язками з культурним середовищем» М.Гоголя не можна «відділити» від духовної історії України. Соціокультурний вимір такої суперечності М.Попович пояснює маргінальністю того середовища, з якого вийшов письменник: «Гоголь належав до того проміжного середовища, яке діяло на маргінесі обох культур і справляло великий вплив і на російську, і на українську культурну історію».

Двоїстість М.Гоголя дослідник знаходить і у психоемоційній природі письменника, в естві якого сполучалися риси екстраверта (увага на зовнішньому світові, менше займається собою, легковажніше приймає рішення) та інтроверта (зосередженість на внутрішньому стані, самооцінках, та ідеях, «що блукали у глибині власного «я»). Психічну двоїстість М.Гоголя М.Попович пояснює його належністю до «демонстративного психічного типу», ознаки якого – проникнення у психіку інших людей, надзвичайний артистизм, потреба перебувати у центрі уваги, схильність до фантазій, містифікацій, приховування мотивів своїх учинків. Усі ці риси, на думку М.Поповича, «дозволяють віднести його до так званого демонстративного психічного типу», характерною ознакою носіїв якого є здатність з «надзвичайною легкістю витіснити у підсвідомість те, що не хотілося б тримати в пам'яті»⁵⁵.

У художній площині дуалізм М.Гоголя М.Попович убачає у протиставленні «малоросійських» та «петербурзьких» повістей. Двоїстість полягає навіть у тому, що він одночасно створює «соціологічно точні, реалістичні картини петербурзького буття і своєрідну петербурзьку міфологію». «Приховану двозначність» дослідник знаходить також у найкращій повісті українського циклу – «Тарасі Бульбі», неприємні «рисі і рисочки» якої пов'язує із «великодержавницькою, антипольською промовою Тараса Бульби» та «гумористичним описом» єврейського погрому.

Дуалізм художнього світу митця М.Попович фіксує і на семіотичному рівні: «сонцем, яскравою кольоровою символікою» сповнені ранні, тобто його українські повісті, натомість «у повістях петербурзького циклу переважає чаклунське світло Місяця», а в «Мертвих душах» світла немає взагалі.

Словом, сутність драми М.Гоголя М.Попович убачає у конфлікті художницького «я». Праця над другим томом «Мертвих душ» виснажувала письменника, «письменницьке чуття говорило йому, що книга не виходить». Ніхто не сприймав другий том «Мертвих душ» як «великий твір», а у планах був третій том. Урешті після нападу душевної хвороби М.Гоголь визнав поразку і не хотів жити. Таким чином, М.Попович спростовує один із засадничих принципів націоналістичного гоголезнавства про конфлікт між «російськістю» та «українськістю» письменника: «Інколи пишуть про конфлікт між «російськістю» та «українськістю» Гоголя як джерело його драми». «Це вигадки, – наголошує дослідник, – які жодним матеріалом не підтверджуються».

Визначення М.Поповичем культурно-політичних преференцій М.Гоголя спростовує усталені формули радянського гоголезнавства, як-то: Гоголь – «великий російський письменник-реаліст», «викривач кріпацтва», «митець-реаліст». Культурно-політичні вподобання М.Гоголя дослідник ідентифікує як «консервативно-традиціоналістські». Його «козацький романтизм» (не реалізм) слугує «обґрунтуванню дворянської повноцінності староукраїнських лицарів». М.Гоголь прагне «знайти своє місце в імперській культурі, як люди його кола з маєтків на Полтавщині чи Новгород-Сіверщині – у великодержавній системі». «Консервативні національні симпатії та упередження» М.Гоголя, на думку М.Поповича, цілком слушно корелюються з тим фактом, що у таборі «московського слов'янофільства» він надавав перевагу не романтикам-народолюбцям А.Хом'якову та І.Киреевському, а пристав до реакційного крила «панславистів-державників» – М.Погодіна та С.Шевирьова⁵⁶.

В інтерпретаціях М.Поповича, як бачимо, «гоголівський дуалізм» набуває нових смислів і несподіваних конотацій. Поданий у «Нарисі історії культури України» незвичний образ М.Гоголя сприятиме зміні стереотипів мислення та рецепції цього образу у структурах масової й фахової свідомості українців.

Цікава рецепція українського гоголезнавства у просторі постнекласичного літературознавства. Зокрема, Тамара Гундорова визначає місце і роль М.Гоголя в українській літературі у таких категоріях постколоніального дискурсу, як «малоросійський кітч», «колоніальний інший», «парадигма колоніальної (провінційної) української літератури», «колоніальні структури мислення» тощо.

Т.Гундорова вважає, що творчість М.Гоголя прислужилась до утвердження «малоросійського кітчу» і реконструює його типологічний вербальний ряд: «ярмарковий малоросійський кітч», «бурлескний кітч» М.Гоголя, «сентиментальний кітч» П.Куліша, аж до конотацій із радянським кітчем – «Кубанськими козаками» І.Пир'єва⁵⁷. «Кітч Гоголя», на думку автора, побудований на засадах «гібридизації високої й популярної культур, провінційного колориту та столичної моди».

За часів М.Гоголя бурлеск, завдяки «великоросійській» критиці, став емблемою «низького смаку», «низького малоросійського смаку». Походження «малоросійського кітчу» Т.Гундорова обґрунтовує потребою в ньому (кітчі) великосвітських салонів Петербурга.

Малоросійський кітч, з огляду на свою штучність, стилізацію, маскарадну екзотичність продукувався задля смаків великосвітського столичного товариства. Словом, кітч виникає внаслідок оформлення «іншого», у випадку М.Гоголя – «колоніального іншого».

Гібридизація мови, як і культури, закріплює колоніальний статус України («Вечори на хуторі біля Диканьки»), виокремлюючи її як екзотичну і простодушну провінцію й водночас вписуючи її у структури імперської культури у «статусі підкореного і пристосованого іншого».

Т.Гундорова вибудовує свою модель малоросійського кітчу й визначає його соціокультурне призначення. Основна функція «бурлескного кітчу» – це

інтеграція у тіло імперської культури, «вписування себе в імперію (вона – наша, ми – її)». Бурлеск, притаманний «малоросійській» травестії, поступово перетворюється на стиль української провінційності і кітч, в якому змішані різноспрямовані інтенції – як-то лояльність, локальність, простодушність, екзотичність, маскарадність. У дискурсі Т.Гундорової «малоросійський кітч» асоціюється із «квазіісторизмом» Г.Сенкевича в польській культурі.

Бурлеск, як кітч, на її думку, «демаскує приховані колоніальні структури мислення», такі, як замикання на провінційному, легкість і поверховість самопредставлення, напівєвропейська ідентичність, інфантильність, немодерність.

Від початку «малоросійський кітч» виконував ще одну функцію. Зважаючи на переодягання і маскарад сам кітч мав не лише легалізувати і пристосувати українську еліту до імперської культури, а ствердити «локальну національну своєрідність», нехай і у низькому вигляді.

«Малоросійський кітч», за спостереженням Т.Гундорової, виконував також і «терапевтичні функції», заповнюючи травматичні прірви, задовольняючи «ілюзії, бажання і комплекси в літературі національній». Необхідність легкої літератури узаконює, на погляд дослідниці, існування кітчу як «форми терапії» для читачів із середніх станів – дрібна шляхта, попівство, поміщики.

Як і попередники Т.Гундорова реактуалізує проблему Гоголь – Шевченко й розглядає її крізь призму постколоніального дискурсу. Якщо М.Гоголь створив «романтичний екзотичний малоросійський кітч», то у Кобзаря була інша романтична «візія української простонародності», він свідомо відхилив «бурлескнуну, лубочну стилізацію простонародності», котра здійснювалася у «рамках імперської культури».

Таким чином, українське гоголезнавство пройшло складний шлях від ідеї «двоєдушія», розколотості, «малоросизму», міфотворчості, футуризму М.Гоголя до новітніх інтерпретацій української складової його доробку навіть у категоріях кітчу. Що цікаво, із приводу «малоросійського кітчу» рефлексує і сама авторка: «Визнати закономірність існування кітчу в національній літературі не легко». Звісно, кітч є складовою не всіх літератур, він народжується внаслідок використання образів, типів, стильових ознак, які стають шаблонами й тиражуються, вважає Т.Гундорова. Саме гоголезнавство не є вільним від шаблонів, стереотипів, а, відтак, і кітчу.

Поза сумнівом, сучасному гоголезнавству потрібні нові ідеї, підходи, продуктивні технології. Щоб зрозуміти особистість, варто подивитись не неї очима іншого. «Ефект віддзеркалення» робить будь-яке відображення/зображення багатшим, різноманітним, несподіваним, гармонійним, інколи провокативним. Образ людини, особливо складної, непересічної особистості проступає у перехресному відображенні, у мережі численних комунікацій. Відомо, що красномовніше за людину говорить її оточення. Численні ланцюжки родинно-своєцьких, товариських, партнерських, корпоративних, культурних зв'язків утворюють різні моделі мереж таких зв'язків.

Усі старі-нові проблеми «гоголізму», його «таємниці» – Гоголь/Гоголь, наш/не наш, романтик/реаліст, демократ/реакціонер, ранній/пізній, християнин/язичник – прочитуються крізь мережі численних комунікацій письменника. У нього не було власного дому, родини, постійними були одвічна дорога, попит до мандрів, відчуття дороги, як мотор творчості, зміна орбіт його спілкування, чергування великого та вузького кола, шукання себе у марноті та гаморі розмаїтого оточення.

Як засіб оновлення інструментарію традиційного гоголезнавства можна використати мережеві технології. Рецепт М.Гоголя, «гоголізму» крізь мережеву теорію означає, що у просторі уваги перебуває не постать самого письменника, а його оточення, численні ланцюжки різноманітних зв'язків, інтелектуальних

комунікацій. Моделі цих зв'язків можуть бути різноманітними: комунікаційна модель «замкнено коло», «павутиння» або мережа комунікацій «колесо». На різних етапах життя письменника домінувала та чи інша модель комунікацій, або ж співіснували кілька водночас. Мережевий підхід переносить акцент з особистості на оточення, проте кінцевою метою залишається особистість у рецепції власного оточення. Мережевий підхід реактуалізує комплекс еґо-джерел і проблеми їх репрезентації.

¹ *Гиппиус В.* Предисловие // Гиппиус В. Гоголь. Воспоминания. Письма. Дневники. – Москва, 1999. – С.7.

² Отчёт о проведении VI Гоголевских чтений «Н.В.Гоголь в современном культурном пространстве. 31 марта – 3 апреля 2006 года // <http://www.domgogolya.ru/conference/188>

³ *Грушевський М.* Ювілей Миколи Гоголя // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Л., 2005. – Т.2. – С.378.

⁴ *Маланюк Є.* Гоголь в літературознавстві // *Маланюк Є.* Повернення: Поезія. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи / Серія «Ad Fontes – До джерел». – Л., 2005. – С.298–299.

⁵ *Маланюк Є.* Гоголь в літературознавстві. – С.296.

⁶ *Грабович Г.* Гоголь і міф України // *Сучасність*. – 1994. – №9. – С.77.

⁷ *Воропаєв В.* Полтора века спустя. Гоголь в современном литературоведении // <http://www.moskvam.ru/2008/08/voropaev.htm>

⁸ Див.: *Калмыкова В.* Гоголеведение «чистое» и «нечистое». V Гоголевские чтения (Москва, весна 2005 г.) // Новое литературное обозрение. – 2005. – №76 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2005/76/ka35.html>).

⁹ Див.: Отчёт о проведении VI Гоголевских чтений «Н.В.Гоголь в современном культурном пространстве. 31 марта – 3 апреля 2006 года // <http://www.domgogolya.ru/conference/188>

¹⁰ Там же.

¹¹ Див.: «Украина и Россия: история и образ истории». Российско-украинская конференция. Москва, 3–5 апреля 2008 г. // <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/projekt.htm>

¹² *Николай М. [Кулиш П.]*. Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем. – Санкт-Петербург, 1854.

¹³ *[Кулиш П.]*. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1856.

¹⁴ *Барабаш Ю.* Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. – К., 2006. – С.690.

¹⁵ Цит. за: *Бойко І.З., Гімельфарб Г.М.* Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. До 100-річчя з дня смерті М.В.Гоголя. – К., 1952. – С.54.

¹⁶ *Лазаревский А.* Сведения о предках Гоголя // Памяти Гоголя. – К., 1902; *Чаговец В.* Семейная хроника Гоголей; по бумагам семейного архива // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1902. – Кн.ХVI.

¹⁷ *Каманин И.М.* Научные и литературные произведения Гоголя из истории Малороссии // Памяти Гоголя. – К., 1902.

¹⁸ *Ефименко А.* Национальная двойственность в творчестве Гоголя // Вестник Европы. – 1902. – Т.IV. – С.230, 232, 233, 235, 236–238.

¹⁹ Там же. – С.240.

²⁰ Там же. – С.242–244.

²¹ *Грушевський М.* Ювілей Миколи Гоголя. – С.378–379.

²² Там само. – С.380–381.

²³ *Єфремов С.* Жертва двоєдушності. До Гоголевського ювілею // Рада. – 1909. – 20 березня (2 квітня).

²⁴ *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К., 1995. – С.319–320.

²⁵ Див.: *Прохоренко Є.Є.* Про видання творів Миколи Гоголя українською мовою на рубежі 20–30-х років ХХ століття // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008. – Вип.41. – С.24–25, 35.

²⁶ Цит. за: Там само. – С.25–28.

²⁷ Там само. – С.28–29, 30–31.

- ²⁸ Цит. за: Там само. – С.31–34.
- ²⁹ Див.: *Бойко І.З., Гімельфарб Г.М.* Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. До 100-річчя з дня смерті М.В.Гоголя. – С.56–57, 60.
- ³⁰ Там само. – С.23, 24.
- ³¹ Див.: *Чалий Д.В.* Вплив реалізму Гоголя на творчість Квітки-Основ'яненка // Гоголь і українська література XIX ст.: Зб. ст. – К., 1954; *Крутікова Н.Є.* Гоголь і Гребінка // Там само; *Кирилюк Є.П.* Гоголь і Шевченко // Там само; *Крутікова Н.Є.* Іван Франко про Гоголя // Там само; *Куриленко Й.М.* Традиції Гоголя в українській класичній драматургії // Там само; *Бойко І.З., Гімельфарб Г.М.* Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. – С.60–63.
- ³² *Білецький О.І.* Гоголь і українська література // Гоголь і українська література: Зб. ст. – С.15, 11.
- ³³ *Крутікова Н.Є.* М.В.Гоголь і українська література XIX століття. – С.21–22.
- ³⁴ Див.: *Гаско М.* В колі Шевченкових та Гоголевих друзів. Етюди пошуків і знахідок. – К., 1980.
- ³⁵ *Маланюк Є.* Шевченко і Гоголь // *Маланюк Є.* Повернення. – С.291.
- ³⁶ *Маланюк Є.* Гоголь в літературознавстві. – С.298, 299.
- ³⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Из драгоманівських студій // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.292.
- ³⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Новий Переяслав // Там само. – Т.2. – С.300.
- ³⁹ *Оглоблин О.* Предки Миколи Гоголя // *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.82–83; 113.
- ⁴⁰ *Грабович Г.* Гоголь і міф України // *Сучасність.* – 1994. – №9. – С.77, 78, 81, 82.
- ⁴¹ Там само. – С.84–85, 89, 91, 92.
- ⁴² *Грабович Г.* Гоголь і міф України // *Сучасність.* – 1994. – №10. – С.137, 138, 140.
- ⁴³ Там само. – С.141, 143, 146, 147, 149.
- ⁴⁴ Див.: *Самойленко Г.В.* Украинская гоголеана на рубеже веков (1979–2004) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004. – Вип.24; *Михед П.В.* З історії гоголівської бібліографії // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1999. – Вип.12.
- ⁴⁵ *Скуратівський В.* «На порозі мовби подвійного буття» (Із спостережень над світами Гоголя) // Гоголезнавчі студії/Гоголеведческие студии. – Ніжин, 1997. – Вип.2.
- ⁴⁶ *Попович М.В.* Світ Гоголя // Філософська думка. – 1984. – №6.
- ⁴⁷ *Наливайко Д.* Первинні образи в творчості Гоголя // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 1996. – Вип.1.
- ⁴⁸ *Агаєва Т.* Гоголівський міф про Петербург. – Чернігів, 1994.
- ⁴⁹ *Славутиця Я.* Чого Микола Гоголь писав російською мовою // Микола Гоголь і світова культура: Мат-ли міжнар. конф., присвяченої 185-річчю з дня народження письменника. – К.; Ніжин, 1994.
- ⁵⁰ *Іванкін І.* Дім дахом униз. Гоголь-футурист // *Сучасність.* – 1998. – №2.
- ⁵¹ *Гундорова Т.* «Вечори на хуторі біля Диканьки»: диявольський контракт і культурна ініціація // Микола Гоголь. Тарас Бульба. – Б.м., 1998.
- ⁵² *Ковальчук О.* Страх як проблема українського буття (гоголівська проекція) // Гоголезнавчі студії/Гоголеведческие студии. – Ніжин, 2000. – Вип.5.
- ⁵³ *Кучерявець В.Г.* Гоголь у сприйнятті студентів Ніжинського педуніверситету // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип.16. – С.178, 177.
- ⁵⁴ М.Гоголь, сформований патристикою, святоотецьким переданням сприймається як «духовний письменник», який «перевершив Гоголя-белетриста» (див.: *Яровий О.С.* «Внутрішній» Гоголь: актуальність духовних шукань // Література і культура Полісся. – Вип.24. – Ніжин, 2004. – С.13).
- ⁵⁵ *Попович М.* Нарис історії культури України. 2-е вид, випр. – К., 2001. – С.349, 350–351.
- ⁵⁶ Там само. – С.354, 356, 362, 360, 351.
- ⁵⁷ *Гундорова Т.* Кітч і література. Травестії. – К., 2008. – С.113, 114, 118, 262.

The article examines Hohol's place and role in cultural and intellectual space in Ukraine as a history of appearing and change of the series of forms of Hohol' studies. The author introduces phenomenon of Ukrainian Hohol' study, its basic ideas, myths, stereotypes, political basis, stages of formation: from the very begin-

ning till Modern style, Soviet, diaspora, contemporary stages. The author traces the change of reception mechanism of Hohol's image in Ukrainians' professional and mass conscience. The question is about gradual transition from the idea of «split» to the idea of integral image of Hohol'.

О.В.Ясь*

**«СВІЙ» СЕРЕД «ЧУЖИХ», «ЧУЖИЙ» СЕРЕД «СВОЇХ».
«ИСТОРИЯ МАЛОЙ РОССИИ» Д.БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО У СВІТЛІ
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПЕРЕХРЕСТЯ**

(до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського)

Висвітлюються соціокультурні передумови та інтелектуальні впливи, які спричинилися до написання «Истории Малой России». Розглядається конструкція цієї праці й авторська стратегія пояснення української минушини. Аналізується рецепція студії Д.Бантиша-Каменського в українській та російській історіографіях.

«Науковий розгляд української історії започаткував росіянин Дмитро Бантиш-Каменський (тут і далі курсив – О.Я.) своєю чотиритомною працею «История Малой России»¹. Це – звичайна заувага і zarazом констатація-оцінка, висловлена принагідно між кількома сюжетними лініями викладу у короткому нарисі історії України німецького вченого А.Каппелера. Проста і логічна формула, здавалося б, точно відображає цю знакову та досить суперечливу подію на теренах українського історієписання XIX ст.

Урешті, зазначена думка виглядає вповні слухною, принаймні коректною, з огляду на оцінки та тлумачення як цієї чотиритомної «Истории Малой России» (Москва, 1822 р.), так і постаті Д.Бантиша-Каменського (1788–1850 рр.) в українській історіографії. Якщо врахувати загальний, оглядовий масштаб та адресне призначення книги німецького історика, то такий погляд загалом сприймається як неупереджений.

Утім, ця ж дефініція на ґрунті сучасного українського історієписання потребує переосмислення, щонайменше перегляду чи корекції щодо ступеня її адекватності в контексті загальних інтелектуальних і культурних трансформацій першої половини XIX ст.

У дореволюційній Росії «История Малой России» Д.Бантиша-Каменського видавалася чотири рази (1822, 1830, 1842 та 1903 рр.), а вп'яте була опублікована як пам'ятка історичної думки вже у сучасній Україні з передмовою О.Гуржія (1993 р.).

Вважають, що перероблене і доповнене видання цієї праці (1830 р.) з присвятою російському імператорові Миколі I (від 10 квітня того ж року), хоч і має істотні фактографічні доповнення, але в концептуальному плані зазнало незначних перетворень². Відтак, друге видання найповніше репрезентує погляди історика. Натомість третє прижиттєве видання (1842 р.) майже не відрізняється від другого.

Варто відзначити, що студія Д.Бантиша-Каменського зазнала і цензурних змін, які не були великими за обсягом вилученого матеріалу, але помітно вплинули на висвітлення деяких «делікатних» (відома «промова» П.Полуботка перед Петром I та ін.), як тоді вважалося, проблем «малоросійської історії»³.

** Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.*

Отож, навіть стислий перелік основних віх побутування «Истории Малой России» свідчить про значну та тривалу популярність цієї праці, і, зокрема, змушує замислитися стосовно її ролі в українському історієписанні. Недаремно М.Костомаров зазначає, що у студентські роки він оперував відомостями про «малоросійську минувшину», почерпнутими здебільшого зі студії Д.Бантшиша-Каменського⁴, а В.Антонович включає цю працю до кола найважливіших джерел з української історії навіть на початку 1850-х рр.⁵

Зауважимо, що у студіях українських і російських авторів XIX–XX ст. побутує широкий діапазон потрактувань «Истории Малой России» та загальних оцінок творчості Д.Бантшиша-Каменського. Власне, розмаїття, а подекуди й контраверсійність підходів і тлумачень циркулюють і на обширах сучасної української науки. Одні дослідники відносять Д.Бантшиша-Каменського до російської, інші – до української інтелектуальної традиції. Зокрема, автора «Истории Малой России» розглядають як «найвидатнішого українського історика 1820-х років», хоч і вважають його радше «слухняним учнем Карамзіна», аніж послідовником «Історії русів»⁶.

Принагідно висловлюються думки про потребу уточнити належність Д.Бантшиша-Каменського до російського історієписання⁷. Побутує навіть теза про своєрідний вододіл у переході від компілятивності до академічної розробки української минувшини, роль якого відіграла «История Малой России» в російській історіографії⁸.

Крім того, цю працю зараховують до студій із критичним спрямуванням⁹, а також відзначають її значення у розширенні російського імперського наративу з історії України¹⁰. Дехто називає Д.Бантшиша-Каменського «імперським істориком»¹¹. Інші дослідники, навпаки, розглядають його «Историю Малой России» як одну з предтеч державної школи в українській історіографії¹².

Однак такі або схожі констатації з перспективи формування проблеми видаються не зовсім вдалим, позаяк звужують і спрощують область тлумачень, припущень, узагальнень до базової дихотомії – російський/український учений. Вочевидь, більш адекватним є питання про ступінь впливу соціокультурних вимог українства на авторські мотивації та дослідницькі устремління Д.Бантшиша-Каменського. Адже саме трансляція таких запитів в «Истории Малой России» дозволяє вести мову про певне значення цієї багатотомної праці в українському історієписанні.

У світлі цих настанов первісна проблема постає дещо в іншому вигляді: російський історик і його інтелектуальний продукт на культурному полі малоросійської/української історіографії та в імперському просторі. Такий контекст нав'язує хоч би побіжний огляд родинного походження Д.Бантшиша-Каменського та його становлення як ученого, а також висвітлення загальної конструкції «Истории Малой России», рецепції цієї праці та її автора в українському і російському історієписаннях.

«Свій» серед «чужих». Соціокультурні передумови, культурні настанови та інтелектуальні впливи

З Україною був пов'язаний ще батько вченого – історик М.Бантшиш-Каменський (1737–1814 рр.), який походив із відомого роду молдавських бояр, нащадків князів Кантемирів. М.Бантшиш-Каменський народився у місті Ніжині, навчався у місцевій грецькій школі та Києво-Могилянській академії (1745–1754 рр.), а згодом у Москві (слов'яно-греко-латинська академія, університет). Пізніше він виступив як ініціатор заснування бурсацької бібліотеки Києво-Могилянської академії, якій подарував чимало книг¹³.

Прадід Д.Бантшиша-Каменського – С.Зертис-Каменський, служив перекладачем у канцелярії гетьмана І.Мазепи¹⁴. Зазначимо, що, згадуючи цей факт,

Д.Бантиш-Каменський неодмінно наголошував на «непохитній вірності» свого прадіда Петру I¹⁵.

Через ранню смерть матері майбутній історик виховувався у Москві, у родині батьківського товариша – сенатора О.Теплова¹⁶, який свого часу був слобідськоукраїнським (1796–1798 рр.) та київським губернатором¹⁷. У середовищі московської аристократії катерининської доби Д.Бантиш-Каменський здобув гарну домашню освіту, зокрема вивчив кілька іноземних мов.

Зауважимо, що батьком О.Теплова був відомий російський політичний діяч Г.Теплов, дорадник гетьмана К.Розумовського. Вважають, що саме він є автором записки «О непорядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии»¹⁸, яка відіграла певну роль у ліквідації Гетьманщини 1764 р. Більше того, Г.Теплов був ад'юнктом Петербурзької академії наук та мистецтв, зокрема планував підготувати працю з «малоросійської» минувшини. Невипадково у примітках до «Истории Малой России» Д.Бантиш-Каменський зазначає, що матеріали, зібрані Г.Тепловим, перейшли до І.Слагіна¹⁹, до речі, приятеля М.Бантиша-Каменського.

Отже, тема української минувшини не була зовсім незнайомою для Д.Бантиша-Каменського до його приїзду в Україну. Вона постійно побутувала десь на периферії дитячого чи юнацького світосприйняття, зокрема, у родинних переказах, розповідях близьких московських приятелів або в тематиці деяких праць його батька. Наприклад, варто назвати відому студію М.Бантиша-Каменського «Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной, чрез два века, приключений...» (Москва, 1805 р.).

Зрештою, ці впливи не варто надмірно переоцінювати. Проте доцільно підкреслити, що двадцятирічний юнак, який 1808 р. їздив із першим дипломатичним дорученням до Молдови, Валахії та Сербії, усе ж таки мав достатньо відомостей і знань, щоб кваліфіковано занотувати особисті враження про етнічні й побутові відмінності мешканців українсько-російського прикордоння.

«Ця слобода, в якій нараховується понад тисячу осіб, і котра веде свою назву від криниці, що в ній знаходиться, відомої здавна під іменем Медвень-колодязь, уся населена малоросіянами, які, живучи, так би мовити, на рубежі, що відділяє Велику Росію від Малої, вельми вирізняються як від природних малоросіян, так і від росіян, котрих деякі звичай вони перейняли», – відзначає Д.Бантиш-Каменський²⁰. У подорожніх нотатках молодий автор подав і цікаві відомості про Ніжин – місто, де народився його батько²¹.

Варто звернути увагу й на становлення Д.Бантиша-Каменського як ученого. Він розпочав свою кар'єру 1800 р. (у дванадцятирічному віці!) юнкером на імперській службі в Московському архіві Колегії закордонних справ під керівництвом свого батька²². Після його смерті був змушений покинути університетські студії в Москві і впродовж 1814–1816 рр. перебував на дипломатичній службі, зокрема у складі очолюваної міністром іноземних справ графом К.Нессельроде російської делегації на Віденському конгресі (1814–1815 рр.).

Найбільшу роль у формуванні Дмитра Бантиша-Каменського як історика й особистості, мабуть, усе ж таки відіграла постать його батька. Зазначимо, що до його пам'яті та спадщини син ставився з безмірною пошаною протягом усього життя. Микола Бантиш-Каменський здобув визнання в російській науці, передусім, завдяки архівним студіям з історії зовнішньої політики Російської імперії. Його головна праця «Обзор внешних сношений России (по 1800 г.)» (Москва, 1894–1902 рр., ч.1–4) побачила світ тільки після смерті автора. «Протягом п'ятдесятидволітнього служіння його в архіві, де він (М.Бантиш-Каменський – О.Я.) проводив не тільки вранішній, але й вечірній час у безперервних вправах; де став глухим від застуди, яку отримав у підвалах при розборі пе-

ремішаних паперів...», – згадував його син на сторінках свого біографічного словника²³.

Один із сучасників Д.Бантіша-Каменського влучно назвав його батька «рідкісним феноменом; людиною котра не знала іншого щастя у житті, крім улюбленого архіву, де він мешкав з ранку до вечора, і прожив п'ятдесят років»²⁴. А відомий російський мемуарист П.Вігель, котрий служив під керівництвом М.Бантіша-Каменського в Московському архіві Колегії іноземних справ, афористично охрестив цю установу «похмурою храминою похмурого старця»²⁵. Натомість письменник С.Жихарев згадував про незвичайне працелюбство та сидячий, усамітнений спосіб життя історика-архівіста²⁶.

Зазначимо, що авторитет М.Бантіша-Каменського в російській історичній науці був надзвичайно високим протягом усього ХІХ і навіть ХХ ст. Приміром, історик та журналіст А.Старчевський ще в 1845 р. зазначав, що «джерела зовнішньої російської політики приведені ним (М.Бантішем-Каменським – О.Я.) до ладу та вичерпані повністю»²⁷. Сучасні російські дослідники дотримуються думки, що М.Бантіш-Каменський був чудовим бібліографом та неперевершеним археографом свого часу²⁸, а його діяльність на посаді управителя вищезгаданого архіву оцінюють як «воістину безмірну»²⁹. Водночас уважають, що суспільні погляди М.Бантіша-Каменського вирізнялися крайнім консерватизмом і хворобливою підозріливістю, особливо щодо «якобінських» та революційних впливів. Більше того, вона поширювалася навіть на членів Англійського клубу в Москві, що об'єднував спершу іноземців, а пізніше московських аристократів, зорієнтованих на європейські культурно-естетичні взірці. Відтак коло знайомств батька Д.Бантіша-Каменського здебільшого обмежувалося православними церковними ієрархами, російськими сановниками, дипломатами катерининської доби та науковцями³⁰.

Така замальовка постаті М.Бантіша-Каменського дещо дисонує з його юнацькими зацікавленнями, вивченням іноземних мов та дипломатичної історії, перекладанням праць деяких зарубіжних авторів (зокрема, першої частини відомої студії Вольтера з історії Росії часів Петра І)³¹.

Можливо, світоглядний злам стався під враженням кривавих сцен вересневого 1771 р. бунту у Москві, очевидцем якого був М.Бантіш-Каменський. Тоді наляканий страшною чумою озвірілий місцевий простолюд на його очах замордував рідного дядька – московського та калужького архієпископа Амвросія (А.Зертиса-Каменського), котрий, аби запобігти стрімкому поширенню пошесті, заборонив проведення хресних ходів, богослужінь і масових зібрань біля чудотворних ікон³². Сам історик дивом уцілів, хоч і зазнав серйозних ушкоджень. Зокрема, уже згадуваний П.Вігель уважав, що саме тоді, а не пізніше внаслідок хвороби, як стверджував його син, М.Бантіш-Каменський став глухим³³. До того ж, він та його рідний брат Іван не тільки втратили впливового покровителя, у домі якого мешкали, а також і підмосковний маєток архієпископа, що мав дістатися їм у спадщину, проте був сплюндрований черню³⁴. Не варто також забувати і про напружену психологічну атмосферу, яка панувала у вищих суспільних верствах за доби Пугачовщини (1773–1775 рр.) і, вірогідно, наклалася на описані травматичні враження.

Відзначимо, що докладне висвітлення цієї події, за батьківськими розповідями та документами, представлено у кількох працях Д.Бантіша-Каменського, а поданий сином досить емоційний виклад зазначено епізоду промовисто свідчить, наскільки глибокий слід залишила московська трагедія 1771 р. у родинній історії.

Так чи інакше світоглядні й інтелектуальні настанови батька, а певною мірою, і його зв'язки справили значний вплив на сина. Відтак, у студіях Д.Бантіша-Каменського виявляємо помітне зацікавлення церковною й дипломатич-

ною історією, а його подорожні записки 1808 р. містять довжелезний перелік православних ієрархів, відвіданих під час цієї дипломатичної місії.

Варто підкреслити, що до кола приятелів батька Д.Бантіша-Каменського входило чимало відомих учених, істориків та письменників, яким він надавав списки з архівних матеріалів, неодноразово наражаючись на нарікання колеґ-архівістів. Зокрема, слід згадати цілий ряд відомих російських та українських істориків, яким М.Бантіш-Каменський безпосередньо сприяв в архівній евристиці та передавав документи: І.Болтін, І.Голиков, митрополит Євгеній (Болховітін), М.Карамзін, М.Новиков, В.Рубан, Ф.Туманський, князь М.Щербатов та ін.³⁵

Саме М.Бантіш-Каменський – чудовий архівіст і бібліограф, учень офіційного російського історіографа Г.-Ф.Міллера, його наступник на посаді управителя Московського архіву Колегії іноземних справ та приятель ще одного історіографа – М.Карамзіна, виплекав той незвичайний пієтет до джерел, який проявився у сина-історика.

Приміром, 1832 р., за дорученням Московського товариства історії і старожитностей російських, Д.Бантіш-Каменський досить своєрідно, хоч і добродушно, відгукнувся про рукопис історика-аматора, протоієрея М.Дієва, присвячений лютеранам у Польщі. «...*Історія без доказів втрачає ціну*, і тому, якщо б письменник доповнив свій твір посиланням на авторів, якими керувався та дещо виправив, то робота стала б окрасою праць товариства», – так принагідно формулює своє дослідницьке кредо Д.Бантіш-Каменський³⁶.

Зрештою, жертовна, майже релігійна самопосвята М.Бантіша-Каменського архівним розшукам та службовій діяльності залишалася визначальним орієнтиром для його сина протягом усього життя. Невипадково М.Карамзін, після ознайомлення з першою частиною «Истории Малой России», зазначав у листі до її автора (23 жовтня 1822 р.): «Ви йдете слідами Вашого незабутнього батька, який *уславив себе працею загальнокорисною*»³⁷.

Загалом інтелектуальні й світоглядні настанови М.Бантіша-Каменського прищепили синові не тільки певні фахові навички та підходи, а й самобутні уявлення про службу, у т.ч. на академічному терені, як довічний моральний обов'язок особи перед імператором і суспільством.

Імовірно, приклад батька спричинився і до вибору життєвого сценарію Д.Бантішем-Каменським, який намагався поєднати сумлінну службу імперії з науковими студіями, корисними громадськості. П.Вігель, який чомусь доволі недоброчинливо ставився до родини Бантішів-Каменських, уїдливо зауважив, що Дмитро, котрого він знав ще зі служби в архіві, побував «і літератором, і компілятором, і губернатором»³⁸.

Тож ідея поєднати службовий обов'язок та громадське благо з академічними інтересами залишалася головним світоглядним орієнтиром історика на різних, іноді досить складних і тернистих, заворотах його біографії. Такий шлях вельми нагадував поширений тип російського чиновника чи сановника-вченого часів Катерини II, котрий щиро сполучав просвітницькі погляди з вірністю догматам православ'я, непохитну лояльність імперському престолу – з децицією лібералізму й самобутніми літературно-естетичними та академічними зацікавленнями. Заразом таке підґрунтя формувало досить складну ієрархію лояльностей Д.Бантіша-Каменського. Зокрема, український історик В.Кравченко влучно характеризує погляди Д.Бантіша-Каменського як «поєднання просвіченого консерватизму з лібералізмом, загальноросійського патріотизму з українськими симпатіями, літературного сентименталізму з документальною об'єктивністю»³⁹.

Більше того, основу такого світосприйняття складала низка моральних чеснот і неписаних канонів, своєрідний дворянський кодекс честі. «...Чини, стрічки

не можуть покласти в душу народженої у грязі людини *благородних правил*, – зазначав Д.Бантис-Каменський⁴⁰.

Ці риси історика-чиновника часом виявлялися за вельми дражливих обставин. Наприклад, на посаді тобольського цивільного губернатора він зустрівся зі своїм приятелем, декабристом М.Муравйовим-Апостолом, який свого часу був ад'ютантом малоросійського військового генерал-губернатора князя М.Репніна-Волконського, а тепер слідував до Вілюйська на двадцятирічну каторгу, якою замінили смертну кару. За спогадами М.Муравйова-Апостола, губернатор не тільки вельми дружньо прийняв «небезпечного державного злочинця», а навіть розпорядився, щоб якийсь місцевий художник написав із нього портрет, котрий пізніше привезли до Москви і передали його сестрі⁴¹. Прихильні відгуки про Д.Бантиса-Каменського як губернатора залишив і приятель О.Пушкіна – декабрист В.Раєвський⁴².

Зауважимо, що ці моральні приписи поширювалися не тільки на службову діяльність, а й на академічну практику. Приміром, низку таких вимог Д.Бантис-Каменський висував до наукової критики, яка, на його думку, має бути неупередженою та повинна оперувати ясними доказами і приносити суттєву користь⁴³. Він вважав негідною та несправедливою критику праць М.Карамзіна, позаяк це ображало пам'ять історика, який уже не міг відповісти своїм опонентам.

Утім, дворянський кодекс честі у жодному разі не обмежував кар'єрних потуг Д.Бантиса-Каменського, чимало зусиль до яких доклав його батько як своїми зв'язками, так і напрацьованими матеріалами та навіть уже підготовленими працями! Зокрема, російський історик П.Дружинін обґрунтовано довів, що авторство студії «Историческое собрание списков кавалерам четырёх российских императорских орденов: Св. апостола Андрея Первозванного, Св. великомученицы Екатерины, Св. благоверного великого князя Александра Невского и Св. Анны» (Москва, 1814 р.), опублікованої під іменем Д.Бантиса-Каменського, насправді належить його батькові, який скористався із зацікавленості стосовно цих рукописних матеріалів із боку свого приятеля та покровителя – князя О.Б.Куракіна – задля кар'єрного просування свого сина⁴⁴.

На авансцені російського історієписання Д.Бантис-Каменський з'явився передусім як автор біографічного жанру. Узагалі протягом життя вчений написав чимало біографічних праць, у т.ч. багатотомних: «Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого» (Москва, 1812–1813 рр., ч.1–2), «Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа московского и калужского, убиенного в 1771-м году» (Москва, 1813 р.), «Жизнь Н.Н.Бантыша-Каменского» (Москва, 1818 р.), «Словарь достопамятных людей Русской земли» (Москва, 1836 р., ч.1–5 [502 біографії]; Санкт-Петербург, 1847 р., ч.1–3 [129 біографій]), «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48-ю портретами» (Санкт-Петербург, 1840–1841 рр., ч.1–4) та ін.

Власне, історико-біографічні праці Д.Бантиса-Каменського зазвичай поєднували виклад життєвого шляху особи з розлогими, досить часто невмотивованими, екскурсами-відступами в дипломатичну, військово-політичну та церковну площину минувшини. Вони доповнювалися усними свідченнями сучасників, самобутніми, інколи вельми великими витягами з джерел або їх переказами, пікантними подробицями, історичними анекдотами, замальовками, повчальними прикладами з відповідними сентиментальними оцінками й моралізаторськими пасажами і т.п.

Приміром, біографія М.Карамзіна була складена автором значною мірою на підставі розповідей його близького приятеля, російського літератора І.Дмитрієва⁴⁵.

Мабуть, саме тому у другій половині XIX ст. Д.Бантша-Каменського навіть відносили до анекдотичної, оповідальної школи російських істориків⁴⁶.

Про те, якої ваги надавав учений своїм біографічним працям, свідчить його листування з російським поетом О.Пушкіним. У листі від 14 червня 1834 р. він відхилив пропозицію віддати свої біографічні статті, які згодом складатимуть авторський п'ятитомний словник, до «Энциклопедического лексикона» (Санкт-Петербург, 1835–1841 рр., т.1–17), котрий видавався А.Плюшаром, оскільки вважав, що його багаторічна праця принесе славу видавцю⁴⁷.

І справді, біографічні праці Д.Бантша-Каменського спершу мали неабиякий успіх, принаймні у першій половині XIX ст. Зокрема, український історик О.Гуржій наводить досить цікаві відомості про передруки вищеназваних «Деяний знаменитых полководцев...», які протягом 1813–1851 рр. видавалися сім разів: чотири рази в Москві (двічі російською та двічі французькою мовами), двічі в Парижі та один раз у Лондоні⁴⁸.

Дехто із сучасних учених припускає, що «Деяния знаменитых полководцев...» та інші ранні праці Д.Бантша-Каменського значною мірою написані на архівних матеріалах, зібраних його батьком. Такі припущення спираються на досить вагомі підстави. Зокрема, на межі XVIII–XIX ст. М.Бантш-Каменський допомагав збирати документи та матеріали з часів Петра I російському історикові І.Голикову (бл.1734–1801 рр.), який планував схожу студію про його сподвижників, але встиг опублікувати лише кілька біографій⁴⁹. Окрім того, упродовж багаторічних архівних студій батько Д.Бантша-Каменського нагромадив чимало робочих матеріалів, особливо з російської історії XVIII ст. Наприклад, обсяг його підготовчих «Записок к истории российской иерархии принадлежащих» складав 18 портфелів⁵⁰.

Отже, академічна практика з обсягу біографічного жанру в основному і сформувала ідеал науковості Д.Бантша-Каменського. Цей ідеал уявлявся істориком у вигляді історико-біографічної праці, предметна область якої локалізувалася здебільшого у військовій, політичній, дипломатичній або церковній царинах. Минувшина уявлялася автором головним чином як лінійна послідовність подій, серед яких лише іноді виокремлювалися знакові явища. Загалом виклад біографії неодмінно набував повчального, моралізаторського сенсу. Водночас Д.Бантш-Каменський прагнув критично сприймати історичні джерела, принаймні постійно декларував тезу про доказовість і точність свідчень, які мають використовуватися в історієписанні.

Цікавою ілюстрацією до його поглядів є епізод із пошуком і розкриттям могили фаворита Петра I та Катерини I – князя О.Меншикова у Березові під час перебування Д.Бантша-Каменського на посаді тобольського цивільного губернатора. Історик не тільки особисто був присутнім на розкопці 6 січня 1827 р., а й детально описав у своїх записках останки князя О.Меншикова, які добре збереглися у вічній мерзлоті, відзначивши їх схожість із фамільним портретом⁵¹. Причому з тіла князя, на прохання губернатора, був знятий нашійний хрест та зрізана його брова, яка тривалий час зберігалася у склянці зі спиртом⁵².

Така увага і досить дивна поведінка губернатора (навіть за часів Миколи I) щодо цього поховання пояснюється тим, що історичні погляди та світосприйняття Д.Бантша-Каменського формувалися у загальному руслі природно-правових взірців пізньопросвітницького мислення. Недаремно розкриття могили князя О.Меншикова закидалося історикові під час сенаторської ревізії його діяльності як тобольського цивільного губернатора (1825–1828 рр.).

Утім, наскільки послідовно Д.Бантш-Каменський дотримувався окресленого ідеалу науковості побачимо нижче, на прикладі деяких його праць, зокрема славнозвісної «Истории Малой России». Проте цілком можна вважати, що на

момент написання цієї студії автор усе ж таки був досить кваліфікованим і навіть професійним (у тогочасному розумінні) дослідником.

Обставини, за яких Д.Бантиш-Каменський з'явився на теренах українського історієписання, достеменно нез'ясовані. Вірогідно, вирішальну роль у цьому персональному виборі відіграла приваблива пропозиція малоросійського військового генерал-губернатора, князя М.Репніна-Волконського, яка давала змогу вдало поєднати імперську службу з улюбленими історичними студіями. До того ж, вона обіцяла кар'єрне просування та протекцію одного з впливових сановників, наближених до імператора Олександра I. Мабуть, саме тому 1816 р. очевидець Віденського конгресу полишає, попри призначення до російської місії в Неаполі, багатообіцяючу дипломатичну службу і стає чиновником з особливих доручень в канцелярії князя М.Репніна-Волконського.

У мотиваційному сенсі студія Д.Бантиша-Каменського спершу виникла як проект, замовлений згори за ініціативи та всебічного сприяння малоросійського військового генерал-губернатора⁵³. Англійський історик Д.Сондерс, з огляду на належність її автора до місцевої імперської адміністрації, визначає статус цієї праці як «майже офіційної історії»⁵⁴. Однак це не було звичайне соціальне замовлення місцевої, але все ж таки імперської влади. Адже в «Истории Малой России» поєднувалися як риси соціального замовлення, так і культурницького проекту малоросійської аристократії.

Український історик Д.Дорошенко слушно наголосив на колективному характері цієї праці, котра «була задумана й виконана при спільній участі цілого ряду осіб, які належали до гуртка українських патріотів»⁵⁵. Цей гурток репрезентував частину місцевого дворянства, у середовищі якого побутували культурницькі й антикварні зацікавлення традиціями старої Гетьманщини. За виразом О.Пріцака, саме в оточенні князя М.Репніна-Волконського існував «останній осередок української автономістичної думки старого типу»⁵⁶.

Урешті, варто врахувати загальну суспільну атмосферу в Росії після наполеонівських війн, яка сприяла поширенню ліберальних віянь у царювання Олександра I, зокрема, на імперських окраїнах (польських, фінляндських та ін.). Саме у цьому контексті слід розглядати самотню постать князя М.Репніна-Волконського та культурницькі потуги малоросійської аристократії. Невипадково в передмові до першого видання Д.Бантиш-Каменський не тільки зазначає, що виконав цю працю за дорученням М.Репніна-Волконського, а й наголошує на його безпосередній участі в її підготовці. Зокрема, історик підкреслює, що князь не тільки сприяв йому у пошуку джерел, а й сам написав опис Берестецької битви (1651 р.)⁵⁷.

Перший біограф Д.Бантиша-Каменського – російський літератор Б.Федоров – безпосередньо вказує на отримане вченим від губернатора завдання зайнятися розробкою малоросійської минувшини⁵⁸. Імовірно, такі устремління місцевої аристократії певною мірою стимулювала поява у 1818 р. перших восьми томів відомої студії М.Карамзіна «История государства Российского» (на титулі: Санкт-Петербург, 1816 р., т.1–3; 1817 р., т.4–8).

Тут варто бодай у загальних рисах окреслити пізнавальну ситуацію, яка склалася в українській історіографії першої третини XIX ст. Перші десятиліття нового віку у середовищі малоросійського дворянства минають під знаком усвідомлення специфічної ролі наративу як новітнього способу організації культурного простору Модерну. Зокрема, найголовніші зрушення відбуваються у груповій свідомості українських аристократів та інтелектуалів (М.Берлинський, О.Мартос, М.Маркевич та ін.). Прикметною у цьому сенсі є заувага О.Мартоса в його рецензії 1823 р. на студію Д.Бантиша-Каменського. Зокрема, рецензент визнавав не стільки її солідну джерельну основу, скільки обстоював думку, що

вона ще не складає всієї будови української історії⁵⁹. Невипадково Д.Бантиш-Каменський досить болісно відреагував на цю рецензію⁶⁰.

На перший погляд, закиди О.Мартоса видаються звичайною реакцією невдачливого конкурента, який змагався з Д.Бантишем-Каменським за право стати першим «малоросійським історіографом». Адже постать автора «Истории Малой России» постійно заступала йому шлях до омріяної публікації власної праці⁶¹. Однак у загальному руслі тогочасної ситуації, що склалася на ниві українського історієписання, подиву гідна рішучість О.Мартоса представити свою версію малоросійської минувшини добре вписується у групові інтенції місцевих інтелектуалів перших десятиліть ХІХ ст. Приміром, свої наміри підготувати студію з історії Малоросії ще 1831 р. публічно задекларував і М.Маркевич⁶². За разом протягом 1820–1830-х рр. помітної популярності в колах малоросійського дворянства набуває «Історія русів», невідомого автора якої М.Грушевський називає речником «української панської фронди»⁶³.

Ці праці з обсягу українського історієписання свідчать, що місцева аристократія сприймала їх як своєрідну інтелектуальну «гру», ба навіть як спосіб культурницької легітимації (обстоювання права на «славетне й героїчне минуле») своїх станових претензій у межах імперської ієрархії. Сплеск таких ностальгійно-патріотичних настроїв малоросійського дворянства, наприклад, споглядаємо у 1840-х рр. у надзвичайно гострій реакції на критичні закиди російського публіциста польського походження Й.-Ю.Сенковського щодо студії М.Маркевича «История Малороссии» (Москва, 1842–1843 рр., т.1–5). Зазначимо, що Й.-Ю.Сенковський порівнював українське козацтво з «ордою відчайдушних головорізів та грабіжників за ремеслом» або з «єгипетськими мамлюками»⁶⁴. Та, найголовніше, він категорично спростовував саму ідею існування «славетної малоросійської минувшини». Відтак у гонитві за публіцистичними ефектами на російську публіку автор мимоволі зазіхнув на культурний шар свідомості малоросійської аристократії, яка сприйняла його писання як групову образу!

Обурені представники місцевого дворянства навіть звернулися до російських урядових органів із проханням захистити їх від «польської інтриги»⁶⁵. Проте ці ностальгійно-патріотичні настрої достатньо мирно співіснували із загальноросійською лояльністю. Зауважимо, що вони часто-густо циркулювали в аморфному, синкретичному вигляді, зокрема виявлялися у царині антикварної чи літературної практики. Власне, ішлося лише про претензії вищої верстви малоросійських губерній на статус регіональної самобутності та побутування своєрідного культурного компонента у межах імперського поля.

Очевидно, що під час своєї служби чиновником з особливих доручень, а згодом, управителем канцелярії князя М.Решніна-Волконського⁶⁶, Д.Бантиш-Каменський докладно ознайомився з культурними й інтелектуальними зацікавленнями тамтешньої аристократії. Недаремно деякі дослідники (Д.Дорошенко, О.Оглоблин та ін.) акцентують увагу на українському векторі у процесі написання «Истории Малой России». «Під впливом інтересу до українського минулого, що тоді яскраво позначилося в лівобережних українських шляхетських колах (Д.Бантиш-Каменський перебував тоді в Полтаві), Бантиш-Каменський береться до студій над українською історією, визбирує історичні матеріали, надто ж архівні», – зазначає О.Оглоблин⁶⁷. Окрім того, Д.Бантиш-Каменський також відвідував історичні місця (Суботів, Чигирин та ін.), пов'язані з подіями української минувшини⁶⁸.

Утім, завдяки протекції малоросійського військового губернатора він не тільки збирав потрібні джерела для реалізації цього дослідницького проекту, зокрема замовив чимало документів (перелік з 66-ти позицій) з архіву Чернігівського губернського правління⁶⁹, а й встановив потрібні зв'язки у місцевому середовищі. Наприклад, історик спілкувався з А.Чепую⁷⁰. Проте, деякі

дослідники вважають, що він зустрічався тільки з його дружиною⁷¹, а сам Д.Бантиш-Каменський наголошував на особистому знайомстві з А.Чепую⁷². Історик також мав контакти з сином О.Рігельмана – Аркадієм⁷³. Зрештою, і дружина А.Чепи, і А.Рігельман надали йому матеріали для наукової праці.

Крім того, до проекту з написання «малоросійської» історії тою чи іншою мірою долучилося чимало місцевих аристократів, церковних ієрархів, антикварів та письменників. Зокрема, Д.Дорошенко окреслює достатньо велике коло осіб (окрім вищеназваних), які у різний спосіб допомагали історикові: хорольський повітовий предводитель дворянства С.Алексеев, історик М.Берлінський, польський етнограф З.Доленґа-Ходаковський, переяславський протоієрей Ф.Домонтович, митрополит київський та галицький Євгеній, моголівський архієпископ Іоасаф, російський історик К.Калайдович, один із відомих «старих» українських автономістів кінця XVIII ст. – поет В.Капніст, громадський діяч та ініціатор заснування Харківського університету В.Каразін, харківський повітовий предводитель дворянства і письменник Г.Квітка-Основ'яненко, письменник І.Котляревський, полтавський губернський предводитель дворянства С.Кочубей, малоросійський військовий генерал-губернатор (1808–1816 рр.) князь Я.Лобанов-Ростовський, справник К.Пільховський, соницький підкоморій М.Ставицький, статський радник Тарнавський, Г.Шафонський (син історика О.Шафонського), чернігівський губернський предводитель дворянства С.Ширай та ін.⁷⁴

Однак малоросійські культурні й інтелектуальні контакти Д.Бантиша-Каменського ледве чи вичерпуються переліком Д.Дорошенка з огляду на понад п'ятирічний термін написання цієї студії. Варто наголосити, що непогані стосунки з місцевою аристократією збереглися в автора «Истории Малой России» і після від'їзду його з України. Приміром, історик підтримував епістолярний зв'язок із письменником І.Котляревським, просив його «позичити» деякі відомості. Відтак, останній повідомив йому чимало цікавих подробиць про українські звичаї, обряди, мову⁷⁵, що ввійшли до другого видання «Истории Малой России» (1830 р.).

Про ставлення Д.Бантиша-Каменського до творчого доробку В.Капніста, з яким він листувався за життя поета⁷⁶, свідчать пояснення історика, надані цензору стосовно його «Словаря достопамятных людей Русской земли» (Санкт-Петербург, 1847 р., ч.1–3). У цьому виданні представлено нарис про В.Капніста та його творчість⁷⁷.

«Про оду Капніста: На уничтожение в России слова рабство – не міг я промовчати, – відзначає Д.Бантиш-Каменський, – але змовчав про вільні поезії його стосовно поневолення Малоросії, хоч ця ода та поезії Капніста, в яких вона вміщена, були схвалені імператором Олександром, прикрашені його іменем»⁷⁸. Цей коментар ученого, надісланий цензорові, є показовим – він демонструє як його лояльність щодо російського престолу, так і інтелектуальні симпатії стосовно творчості В.Капніста. А у словниковій статті про цю постать Д.Бантиш-Каменський не тільки наголошує на особистому знайомстві з поетом, а й описує його манеру творчої праці, називає «сином Малоросії»⁷⁹. Історик також згадує про передчасно померлого (1844 р.) сина поета – С.В.Капніста⁸⁰.

Відзначимо, що у названій вище праці Д.Бантиш-Каменський досить прихильно відгукнувся і про діяльність князя М.Рєпніна-Волконського в Малоросії. Зокрема, він позитивно оцінює проект створення козацьких полків 1831 р.⁸¹, відзначає доброзичливе ставлення до особи малоросійського військового генерал-губернатора, незвичайні прояви пошани та скорботи під час його похорону з боку місцевого люду тощо⁸².

Зрештою, за вельми несприятливих кар'єрних обставин, увільнений з посади тобольського цивільного губернатора, перебуваючи під слідством Д.Бантиш-

Каменський у листі від 26 лютого 1830 р. звертається до князя М.Рєпніна-Волконського з проханням посприяти поширенню другого видання «Истории Малой России» й отримує цілковиту підтримку! Зазначимо, що князь навіть доручає полтавському та чернігівському цивільним губернаторам організувати передплату на цю книгу, зокрема через місцевих предводителів дворянства, про що й повідомив авторів⁸³.

Водночас варто підкреслити, що ностальгічно-патріотичні настрої лівобережної української аристократії першої третини ХІХ ст. зазвичай не виходили поза рамки лояльності до імперії Романових. Тому спроби Д.Дорошенка та деяких інших істориків представити на цьому ґрунті автономістські чи навіть сепаратистські прагнення малоросійського дворянства в політичній площині видаються очевидним перебільшенням, оскільки вони переважно були зорієнтовані на культурну сферу та входження до імперської станової ієрархії.

Проте строкате сполучення російської імперської традиції з культурницькими інтенціями малоросійського панства значною мірою позначилося на студії Д.Бантша-Каменського, в якій побутують різні інтелектуальні нашарування. Вони помітні навіть у внутрішніх рефлексіях історика, зокрема щодо окреслення авторських мотивацій у першому (1822 р.) та другому (1830 р.) виданнях «Истории Малой России».

Наприклад, у передмові до першого видання (датованій 29 липня 1817 р.) автор акцентує увагу на «славному козацькому вожді», який приєднав Малоросію до імперії Романових. «*Ім'я Богдана Хмельницького повинно навіки прикрашати малоросійські літописи. Воно і в наших заслугує на місце поряд з іменами великих мужів, якими вічно буде пишатися Росія*», – зазначає Д.Бантш-Каменський⁸⁴.

Отож ідея «славетності» декларується як пріоритетна у першому виданні. Причому історик навіть мотивує стисле висвітлення «первісного стану цього краю» тісним поєднанням «початкової малоросійської історії з російською та польською» до доби Хмельниччини⁸⁵, себто обмеженістю «славетних» подій.

Невипадково Д.Бантш-Каменський уже на перших сторінках праці згадує про «поле (рос. «поприще») слави», на яке вступив Б.Хмельницький⁸⁶. Аналогічні авторські пасажи споглядаємо і щодо інших історичних осіб: «уславлення своєї зброї» (Д.Вишневецький)⁸⁷, «славне життя» (П.Конашевич-Сагайдачний)⁸⁸ і т.п.

Натомість у другому виданні мотиваційні устремління, задекларовані Д.Бантшем-Каменським щодо написання «Истории Малой России», подані інакше, із наголосом на абстрактних, раціонально-просвітницьких складових. Вони формулюються в кількох пунктах: 1) багатство подій на теренах Малоросії; 2) побожність її мешканців; 3) достойні сини, віддані російським самодержцям, які прикрасили «вік Петра та Катерини»⁸⁹. Відтак тема слави («славні подвиги» козацьких керманичів) губиться серед інших розумувань, маси фактографічних подробиць, і врешті відсувається на другий план⁹⁰. Загалом окреслені аспекти репрезентують достатні, як тоді вважалося, підстави для осмислення історії цього краю. Крім засвідчення лояльності імператорському престолу вони виказують авторські зацікавлення малоросійською історією не з особистих чи групових, а з загальних, раціональних міркувань. Відтак останні звернені до читача з допитливим розумом, зокрема, ненав'язливо наголошують на тому, що пропонують йому корисний та «правильний» (схвалений государем) матеріал для інтелектуальної поживи.

Вочевидь, авторські настанови у різних виданнях «Истории Малой России» відчутно контрастують між собою. У першому виданні вчений апелює до «славетної» минувшини Малоросії, а в другому – до абстрактних просвітницьких міркувань. Отже, пріоритети, проголошені Д.Бантшем-Каменським у першому

виданні, бодай частково виявляють групові, ностальгійні настрої малоросійського дворянства. Останні найповніше представлені у думках про уславлену минувшину Малоросії, військову звитягу та вірну службу імперії багатьох відомих малоросіян, їхні моральні чесноти тощо.

Таким чином, «История Малой России» була написана спеціально запрошеним істориком-фахівцем, який не належав безпосередньо до середовища місцевого дворянства. Проте Д.Бантиш-Каменський був добре обізнаний із його культурницькими й інтелектуальними симпатіями. Заразом він фактично виконував дослідницький проект, замовлений «згори» князем М.Репніним-Волконським, який репрезентував прагнення малоросійської аристократії. Саме у цьому розумінні слід тлумачити думку Д.Дорошенка про Д.Бантиша-Каменського як першого «новочасного» історика України⁹¹.

Зазначимо, що малоросійському військовому губернаторові належала не тільки ініціатива у «соціальному замовленні» цієї праці, зокрема неабияка допомога авторові в евристичних пошуках, а й активна протекція істориків. Адже завдяки рекомендаціям князя та службовій практиці Д.Бантиш-Каменський установив сталі і досить розгалужені контакти серед місцевого дворянства.

Власне, роль і значення українського вектора у цьому проекті істотно підвищується, якщо взяти до уваги те, що Д.Бантишу-Каменському бракувало фахового досвіду для написання масштабної синтетичної історії Малоросії. Зауважимо, що до 1816 р. він (майже без винятків) виступав суто як автор біографічного жанру, зокрема інтенсивно використовував підготовчі й чернеткові матеріали свого батька.

Певною мірою на ступінь усвідомлення Д.Бантишем-Каменським дослідницьких завдань проливає світло вищезгадана полеміка з О.Мартосом. Зокрема, автор «Истории Малой России» намагається навіть з'ясувати мету своєї студії порівняно із творами попередників. Приміром, він зазначає, що прагнув тільки подати «події в більшому зв'язку та подробицях, ніж вони викладені в коротких записках генеральних писарів»⁹².

Ця заувага виявляє інерцію авторського мислення, особливо щодо концептуального осягнення минувшини. Адже вчений фактично визнає свою орієнтацію на відомі взірці історієписання XVIII – початку XIX ст. (причому, не тільки українські чи російські, а й іноземні) з обсягу малоросійської минувшини. Зрештою, розуміння Д.Бантишем-Каменським функцій історієписання досить обмежене, зокрема зорієнтоване переважно на повноту відтворення фактографічної канви подій.

Низка зауважень автора щодо джерел у тексті «Истории Малой России» виявляють його ставлення до традиції історієписання на теренах Малоросії. Зокрема, він згадує про спробу написання відповідної історії Яковом Марковичем, яку останньому так і не вдалося завершити. Д.Бантиш-Каменський також відзначає, що матеріали, надані Адріаном Чепю Я.Марковичу, були втрачені після передчасної смерті (самогубства) останнього⁹³.

Варто наголосити, що для Д.Бантиша-Каменського належність до історіографічної традиції визначається в інтелектуальній, а не в національній царині. Зокрема, із перспективи його дослідницького проекту цією інтелектуальною складовою є певний предмет дослідження – історія Малоросії. Невипадково він зараховує до цієї традиції як російських авторів та українських літописців, так і іноземців (Й.-Х.Енгеля, Ж.-Б.Шерера та ін.).

Узагалі, навколо «Истории Малой России» Д.Бантиша-Каменського склалася дивна, майже парадоксальна ситуація. Історик, який репрезентував давню інтелектуальну традицію російського історієписання від Г.-Ф.Міллера до М.Карамзіна, під впливом обставин та місцевого середовища мимоволі перетворився на своєрідний рупор культурних устремлінь малоросійської аристократії! Тим

більше, що від прихильності «замовника» залежали й кар'єрні перспективи історика-чиновника. Водночас неофіційне становище Д.Бантиша-Каменського як «малоросійського історіографа» щонайменше викликало симпатії та помітне зацікавлення його особою з боку місцевого дворянства.

Якщо метафорично означити ситуацію, що склалася довкола написання праці, то можемо вважати, що автор «Истории Малой России» несподівано став «своїм» серед «чужих», які прагнули представити «славетну» та «героїчну» козацьку минувшину на імперських теренах.

Отож, зазначений проект історієписання постав на перехресті кількох культурних та інтелектуальних векторів, що дозволяє розглядати його як своєрідну, хоч і паліативну, спробу культурницької легітимації української минувшини у межах великого російського наративу.

Звичайно, суперечливі соціокультурні умови, складні обставини тогочасного інтелектуального та культурного життя підросійської України й імперії Романових загалом, особистість Д.Бантиша-Каменського і його творчі інтенції наклали неповторний відбиток на цю працю, яка заслуговує на увагу та прочитання.

«История Малой России» та її конструкція

Читач, хоч трохи знайомий із постаттю Д.Бантиша-Каменського, зазвичай очікує від його «Истории Малой России» пильного й критичного ставлення до джерел та їх інформативного потенціалу. Ці очікування спираються як на згадані авторські вислови про доказовість історичного письма, так і на основні віхи його становлення як ученого.

І, дійсно, визначальним у конструкції «Истории Малой России», є диференційоване, але досить суперечливе ставлення Д.Бантиша-Каменського до джерельної основи студії. Уже в переліку джерел, у примітках та, власне, у тексті праці історик наводить інформацію про деяких авторів або певним чином коментує ту чи іншу працю. Причому значна частина таких зауваг подана у виданні 1830 р., позаяк у первісній публікації цієї студії Д.Бантиш-Каменський обмежується поодинокими нотатками.

Ці зауваги, здавалося, незалежно виказують критичність авторських настанов. Однак єдині пояснення, які інколи наводяться на підтвердження таких оцінок – це виявлені істориком логічні суперечності в тих чи інших роботах. Здебільшого Д.Бантиш-Каменський навіть не вважає за потрібне обґрунтовувати свою думку.

Наприклад, праця «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch der Königreiche Halitsch-Wladimir» (Галле, 1796 р.), написана німецьким ученим австро-угорського походження Й.-Х.Енгелем, одержала вельми високу оцінку.

Та найцікавішим видається коментар Д.Бантиша-Каменського стосовно цього історика, який пояснює його ставлення: «Праці п. Енгеля, на якого покликається в багатьох місцях поважний наш історіограф (мається на увазі М.Карамзін – О.Я.), заслуговують на увагу будь-якого розсудливого читача, позаяк Енгель сказав більше про Малоросію, ніж літописи, видані Туманським та Рубаном (тут курсив Д.Бантиша-Каменського – О.Я.)»⁹⁴. Більш прихильно Д.Бантиш-Каменський відгукується тільки про «Историю государства Российского» М.Карамзіна, яку називає «безсмертним твором»⁹⁵.

Загалом ці коментарі виявляють однобічність і вибірковість раціонального критицизму автора. Адже Д.Бантиш-Каменський підходить до оцінки джерел, зокрема відомостей, що в них містяться, суто з позицій здорового глузду. Передусім, він звертає увагу на відсутність логічних суперечностей, наближеність автора того чи іншого твору до описуваних подій, його політичну і конфесійну належність, наявність чітких посилань на джерела тощо. Усе, що суперечить по-

глядам, світосприйняттю й особистому досвіду вченого апріорно відкидається. Натомість інші повідомлення джерел часто-густо визнаються достовірними без будь-яких попередніх роздумів, а праці певних учених, передусім М.Карамзіна – такими, що беззастережно заслуговують на довіру.

Зрештою, в «Истории Малой России», як відзначають дослідники, немає витриманої ієрархії джерел із погляду їх достовірності⁹⁶, і, насамперед, критики при виборі певних відомостей⁹⁷. Єдина градація джерел, яку запроваджує автор, це їх поділ на рукописні та друковані. Відтак зв'язок між авторськими положеннями та тлумаченнями джерел є досить амбівалентний, а декларована теза про доказовість та аргументованість історичного викладу виглядає достатньо ефемерною.

Таким чином, на сторінках «Истории Малой России» спостерігаємо своєрідний конфлікт між окресленим ідеалом науковості та спробами застосування його щодо конкретного фактографічного матеріалу.

На цьому тлі чимало тверджень і оцінок Д.Бантшиша-Каменського щодо тих чи інших подій, явищ та історичних осіб виглядають однобічними. Причому автор здебільшого не аргументує свої оціночні судження, позаяк їх логічність і раціональність є самодостатньою. Зокрема, теза про світське походження автора «Слова о полку Ігоревім» спирається тільки на міркування Д.Бантшиша-Каменського, що духовна людина «не насмілилася б язичницькими вигадками прикрашати» цей твір⁹⁸. Зауважимо, що в наведених прикладах як оціночні мірила виступають авторська логіка й особистий життєвий досвід!

Утім, варто відзначити і певні позитиви у критичних, хоч і дещо прямолинійних, трактуваннях Д.Бантшиша-Каменського. Зокрема, учений у деяких випадках наводить різні погляди щодо тлумачення певних подій чи фактів. Наприклад, він зіставляє думки М.Стрийковського та М.Карамзіна стосовно часу приєднання Києва до Литви, хоч, урешті-решт, поділяє погляд російського історіографа⁹⁹.

Критичне ставлення автора до низки джерел дозволяє йому досить часто робити влучні спостереження. Приміром, «Історію русів» Д.Бантшиш-Каменський слушно характеризує як «мутне джерело»¹⁰⁰. Проте він досить часто покликається на нього у другому виданні «Истории Малой России».

Водночас Д.Бантшиш-Каменський прагне відрізнити повідомлення джерел від суджень літописця, але робить це епізодично. Автор зазначає, що коли літописи мовчать, то «історіку залишається керуватися самими міркуваннями»¹⁰¹.

Своєрідні уявлення автора, які ілюструють його ідеал науковості, представлені у великому й розгалуженому апараті, що вибудовується як додаткова збірка фактів. Цей науковий апарат поділяється на стислі бібліографічні посилання на берегах праці (назви книг, заголовки джерел і т.п.), а також на розгорнуті прикінцеві поклики. Зокрема, тільки в першій частині «Истории Малой России» видання 1830 р. подано 324 прикінцевих посилання (84 стор.). Загальна ж кількість їх в усіх трьох частинах становить 841 (242 стор.), тобто майже чверть усього обсягу «Истории Малой России»! Натомість у виданні 1822 р. всі примітки є посторінковими, хоч також займають чимало місця.

Доцільно відзначити, що у прикінцевих посиланнях у другому виданні автор наводить не стільки бібліографічні відомості, скільки витяги з актів, самі документи, а інколи подає власні коментарі. Однак, поряд із документами вчений вміщує й анекдоти про відомих історичних осіб, які ледь не прирівнюються до документів. Наприклад, майже п'ять сторінок приміток відведено переказові різноманітних небилиць про гетьмана Кирила Розумовського¹⁰².

Варто нагадати, що в першому виданні «Истории Малой России» Д.Бантшиш-Каменський опублікував низку документів і матеріалів у додатках – 103 назви, хоч під деякими заголовками вміщується декілька документів¹⁰³. Причому, у деяких випадках автор наводив інформацію про місце зберігання, рік, номер спра-

ви, а також іноді подавав відомості про стан збереження документа, його зовнішні атрибути та ін. Сучасні дослідники трактують ці авторські описи як елементи джерелознавчого та палеографічного аналізу¹⁰⁴ і навіть обстоюють думку, що вчений був одним із засновників української археографії¹⁰⁵.

Узагалі, в авторському ставленні до джерел вгадується своєрідна нормативність, яка зумовлена як пієтетом архівіста щодо документів, так і раннім знайомством із практикою дослідницької праці. Ця нормативність мислення, або, точніше, її початки, виявляється у найпростіших дослідницьких процедурах, які свідчать про усвідомлення вченим певних вимог до написання історичної студії. До них можемо віднести найбільш просту спробу систематизації джерел (на рукописні та друковані), на основі яких підготовлено «Историю Малой России», критичне та раціональне, хоч і вибіркоче, ставлення до відомостей, поданих різними авторами, укладання великого і розгалуженого наукового апарату, елементи аналізу джерел, і, урешті-решт, прагнення спиратися на документальну основу при викладі фактографічного матеріалу тощо.

Здавалося, такий великий і достатньо складний апарат незаперечно вказує на усвідомлення вченим відмінностей між «своїм» (авторським) та «чужим» (джерела, витяги з праць інших учених, усні свідчення і т.п.) текстом. Утім, численні компілятивні запозичення з інших праць, постійні перекази документів та включення навіть окремих фрагментів з історичних джерел до сюжетної канви викладу свідчать, що межа між авторським та «чужим» письмом є вкрай нечіткою. Причому у більшості глав «Истории Малой России» її взагалі складно визначити. Зокрема, Д.Дорошенко вважав, що автор запозичив з «Історії русів» не тільки «окремі звістки, але й цілі сцени, промови, описи, в які дуже багатий цей твір»¹⁰⁶.

Ця компілятивність особливо відчувається в першій частині видання 1830 р., в якій подається чимало запозичень з «Истории государства Российского» М.Карамзіна та інших праць без авторських тлумачень і коментарів. Інколи в деяких пізніших істориків (приміром, М.Марченко) навіть складалося враження, що певні глави «Истории Малой России», особливо першої частини, написані немовби в тіні російського історіографа¹⁰⁷, а дехто із сучасних науковців називає всю працю Д.Бантиса-Каменського «карамзінівською», себто зорієнтованою на цінності держави¹⁰⁸.

Отже, Д.Бантис-Каменський так і не зміг позбутися компілятивного способу укладання тексту, що однозначно виказує на інерційність його стилю мислення. Тут доцільно зупинитися й на архітектоніці студії Д.Бантиса-Каменського.

Зазначимо, що в першому виданні вся малоросійська історія до Хмельниччини висвітлюється автором у вступі (45 стор.)¹⁰⁹. Причому М.Грушевський наголошував, що цей вступ був скомпільований з літератури XVIII ст.¹¹⁰ Митрополит київський та галицький Євгеній у листі до Д.Бантиса-Каменського від 19 листопада 1822 р. зауважив із цього приводу, що введення до історії Малоросії є вельми стислим і висловив авторові побажання більш докладно висвітлити питання походження козаків¹¹¹. Схожої думки дотримувався і рецензент Ф.Булгарін, який уважав короткий вступ із малоросійської історії до доби Хмельниччини «найбільшою вадою праці»¹¹².

Очевидно, Д.Бантис-Каменський зважив на ці поради й істотно доповнив видання 1830 р. Проте конструкція і другого, переробленого, видання є вкрай диспропорційною, на що вже звертали увагу дослідники¹¹³. Так, давньоруський період окреслено схематично в дусі М.Карамзіна. До того ж, йому присвячено всього три глави першої частини. Дещо більше уваги приділено литовській та польській добі (до XVII ст.). Водночас XVII–XVIII ст. висвітлені якнайповніше. Цьому відрізку часу відведено близько 80% усього обсягу «Истории Малой России».

Узагалі в рецепції Д.Бантиша-Каменського українська історія виступає як величезне нагромадження подій та фактичних подробиць, які часто-густо навіть не вкладаються у певні хронологічні сегменти. Він визнає тільки дві найголовніші віхи в історії Малоросії: приєднання до Росії та ліквідацію Гетьманщини. Відтак, татарська навала чи литовська доба виглядають не як самостійні історичні періоди, а як звичайні епізоди з хронологічної канви подій!

До того ж, окремі епохи минувшини сприймаються автором у контексті побутування визначних історичних постатей. «Неможливо не дивуватися тим багатом перемінам, які настали в Малій Росії з часів смерті Богдана Хмельницького. Із нею надовго припинилося благоденство мешканців цього краю, зникли найприємніші їх надії», – підкреслює Д.Бантиш-Каменський у первісно-му виданні студії¹¹⁴.

Водночас автор наголошує на винятковій і славетній ролі козацтва в українській минувшині. У виданні 1822 р. він навіть відзначає, що козаки поступово посідають «перше місце в історії малоросійській»¹¹⁵. Причому історик спершу обстоює думку про їх місцеве походження¹¹⁶, але у другому виданні відкидає цю тезу, пристаючи до погляду М.Карамзіна¹¹⁷ про кавказьке походження козацтва¹¹⁸.

Проте така цікавість до козацтва мотивується Д.Бантишем-Каменським подальшим перебігом малоросійської історії, зокрема з перспективи приєднання до Росії. Крім того, він не тільки відрізняє, а й протиставляє запорозьке та «малоросійське» (реєстрове, городове) козацтво. Причому визначальними в авторському розрізненні є морально-етичні виміри їх буття, а саме – орієнтація запорожців на «грабунок і вбивства», а «малоросійських козаків» – на захист «руської землі» від «иноверного народа»¹¹⁹. Таким чином, Д.Бантиш-Каменський здебільшого сприймає історію у світлі важливості тих чи інших подій для сучасності (початку XIX ст.).

Вочевидь, наведені спостереження свідчать про досить шаблонний спосіб конструкції цієї праці, який виказує однобічний історизм її автора, себто вибіркове й обмежене усвідомлення мінливості історичних епох.

Варто звернути увагу й на авторську манеру письма, яка фактично репрезентує читачеві задум історика, своєрідну логіку розгортання світу минувшини. Учений зосереджується переважно на військово-політичній історії й, передусім, на зовнішньополітичних зв'язках та дипломатичних зносинах. Такі пріоритети у викладі матеріалу зумовлені давнім дипломатичним зацікавленням історика. Відтак, він докладно зупиняється на взаєминах сторін, часто-густо наводить силу-силенну подробиць щодо посольств, обставин переговорного процесу тощо.

Помітне місце займають події церковної історії, які автор головним чином подає наприкінці деяких глав. Іноді церковний, православний чинник розглядається істориком не стільки як причина певних подій, а як їх ритуальне обрамлення. Відтак, подібний виклад нагадує специфічне дійство. Зокрема, саме таким видається епізод після привселюдного читання царевої грамоти у Переяславі у січні 1654 р.¹²⁰ Схоже виглядає й фрагмент з урочистим обранням на гетьманство Кирила Розумовського¹²¹.

Певну увагу автор приділяє науці, мистецтву й освіті. Чимало у праці біографічних подробиць, життєписних характеристик і замальовок, що супроводжуються моралізаторськими трактуваннями та заувагами, в яких убачають впливи літературного сентименталізму¹²². Причому вчений прагне висвітлювати як негативні, так і позитивні риси історичних постатей, у т.ч. і тих, яким він симпатизує.

Зокрема, Д.Бантиш-Каменський характеризує Б.Хмельницького як «відмінного ратоборця та великого політика»¹²³. Він наголошує, що гетьман зробив чи-

мало добра малоросіянам і стільки ж зла полякам¹²⁴. Заразом автор підкреслює, що від його помилок під Берестечком (1651 р.) загинуло ціле козацьке військо¹²⁵.

Помітну увагу він приділяє й іншим постатям, зокрема гетьманові І.Мазепі, якого представляє в негативному світлі. Однак, навіть особа «гетьмана-зрадника» удостоюється деяких позитивних рис. Наприклад, автор зазначає, що він був «вправним міністром» та вмів давати корисні поради стосовно державного управління¹²⁶.

Відзначимо, що в «Истории Малой России» дуже небагато авторських відступів, нотаток, коментарів або спроб підвести читача до тлумачення тих чи інших подій, явищ, процесів і т.п. Д.Бантис-Каменський постійно прагне триматися документальності у своєму викладі¹²⁷. Саме документальним свідченням він здебільшого й відає перевагу перед наративними джерелами, хоч і не цурається останніх¹²⁸.

Отже, домінація «зовнішньої сторони» минулого, зокрема військово-політичних подій, дипломатичної історії, почасти церковного життя та численних фрагментів із життєписів визначних осіб, які поєднуються з орієнтацією на свідчення документів, становлять засадничі ознаки авторського викладу. Зазначені елементи утворюють своєрідний нормативний канон авторського письма, який маємо можливість споглядати в «Истории Малой России».

Утім, у загальній архітектоніці другого видання студії Д.Бантиса-Каменського спостерігаємо досить великі вкраплення із «внутрішньої історії». Приміром, дев'ятнадцята глава першої частини, присвячена кримським і буджацьким татарам, їх військовій організації й тактиці (щоправда, вона майже повністю запозичена з опису Г.-Л. де Боплана)¹²⁹. До вказаних включень із внутрішньої історії доцільно віднести й написану на матеріалах російського історика Г.-Ф.Міллера двадцять п'яту главу про устрій Січі, побут та звичаї запорожців¹³⁰. Зазначимо, що Д.Багалій уважав цю главу найцікавішою з усієї праці¹³¹. Аналогічні вкраплення є і у тридцять першій главі, в якій автор подає огляд становища та внутрішнього устрою Малоросії за Богдана Хмельницького та його наступників, трохи висвітлюючи й церковну історію¹³². Урешті-решт, слід згадати і про останню, сорок шосту, главу, в якій представлено відомості про господарство, звичаї, обряди, риси характеру та побуту малоросіян, чини й стани в Малоросії, походження мови, а також інформацію про визначних літописців і Києво-Могилянську академію¹³³.

Водночас історик згадує про ревність та вправність малоросіян на імперській службі – як військовій, так і цивільній. «На полі брані син України показний, мужній, не щадить себе, борючись за царя та вітчизну. *Хоробрість пращурів – його головний спадок. Він примушує його забути про млявість, веде до слави. Скромний у хатині, корисний на службі цивільній, малоросіяннин не зронить себе й на кафедрі проповідника, і в колі вчених, усюди керуючись уродженим честолюбством*», – наголошує Д.Бантис-Каменський¹³⁴.

Ця замальовка вочевидь виказує культурницькі вподобання малоросійської аристократії, впливів якої безперечно зазнав автор. Деякі сучасні дослідники вважають, що у сорок шостій главі представлена цікава етнографічна замальовка українців¹³⁵, а Д.Дорошенко навіть кваліфікує її як «один із перших нарисів української етнографії»¹³⁶. Проте у сприйнятті Д.Бантиса-Каменського матеріал «внутрішньої історії» здебільшого є добіркою цікавих спостережень, часто-густо напівкурйозного характеру, своєрідним додатком до свідчень документів, і не більше.

На відміну від романтиків, які повністю занурювалися у «внутрішню історію», прагнули саме в ній відшукати, відчувати сутнісні риси того світу, осягнути самотутній дух минувшини, автор «Истории Малой России» тримається безстороннього, скептично-розсудливого погляду щодо етнографії, вірувань, ма-

теріальної та духовної культури і т.п. Власне, ідеться про скептичну, помірковану рецепцію тогочасних романтичних новацій щодо «внутрішнього» побутування малоросіян, їхніх звичаїв, обрядів, традицій, зрештою, усього укладу народного буття. Останні елементи репрезентовані у праці Д.Бантшиша-Каменського у вигляді своєрідних додатків, цікавих курйозів, кумедних прикладів і т.п.

Таким чином, сюжетна лінія авторського викладу розчиняється в масі фактографічного матеріалу, численних парафразах, прихованих цитуваннях і безпосередніх покликаннях, вкрапленнях великих фрагментів із документів та інших джерел на загальному тлі політичної, дипломатичної, військової й церковної історії. Натомість узагальнення, інтерпретації, висновки майже відсутні.

Узагалі, «История Малой России» Д.Бантшиша-Каменського представляє досить специфічний ідеал нормативності як щодо дослідницької праці, так і української минувшини. Така нормативність свідчить про синкретичність, зародковість уявлень історика про дослідницький інструментарій. Заразом вона виявляє орієнтацію автора на взірці природно-правового мислення, які постулюють однорідність представлення минувшини й односторонність розуміння руху, мінливості світу історії.

Характерною ознакою «Истории Малой России» є систематичне зіставлення давніх, архаїчних явищ із просвітницькими уявленнями про організацію суспільного життя, що побутували в історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст. Більше того, на сторінках зазначеної студії спостерігаємо своєрідну трансформацію авторського ідеалу нормативності в контраверсію: архаїка/сучасність, яка є пріоритетною у представленні української історії.

Приміром, у першому виданні вказаної студії доба до Хмельниччини розглядається як «первісний стан» («первобытное состояние»). Цей термін навіть фігурує у назві першого видання – «История Малой России, со времён присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края».

Отож, критерієм оцінки Д.Бантшиша-Каменського виступають авторські уявлення про певний рівень суспільства, а, відтак, і родинного життя. Вони переносяться на інші історичні епохи з позицій сучасної для вченого доби.

Схожі мотиви простежуємо і в багатьох інших авторських оцінках. Зокрема, навалу хана Батия вчений засуджує тому, що вона «зупинила успіхи просвітництва в Росії»¹³⁷. Водночас діяльність київського митрополита Кипріяна тлумачиться тільки в позитивному плані, позаяк він «був першим, хто відновив занепале просвітництво в Росії»¹³⁸. У такому ж сенсі оцінюються як постать князя Костянтина Острозького, який уславив себе «любов'ю до просвітництва»¹³⁹, так і заснування Києво-Могилянської академії, зі створенням якої історик пов'язує «виникнення в Малоросії давно забутого просвітництва»¹⁴⁰. Зауважимо, що автор за цим принципом поділяє навіть держави і державні утворення. Зокрема, Польща, як «державна просвітницька, сильна» протиставляється Кримському ханству¹⁴¹.

Натомість традиційні, архаїчні елементи розглядаються як такі, що у жодному разі не заслуговують довіри. Наприклад, історик беззастережно обстоює думку про легендарність «усіх давніх усних переказів», зокрема вважає сумнівними літописні відомості про заснування Києва¹⁴².

Отже, в оцінках Д.Бантшиша-Каменського простежується стильова домінація просвітницько-раціональних поглядів на історію та суспільство. Зазначимо, що поняття «просвітництво» є ключовим в історієписанні Д.Бантшиша-Каменського, хоч часто представлене в латентному вигляді.

Ця дефініція виступає як антитеза до архаїчних елементів (дикість, варварство, невігластво, язичницькі вірування, забобони, легенди, перекази, середньовічна схоластика, обскурантизм), що суперечать раціональному розуму. Причо-

му, сам термін «просвітництво» часто-густо вживається автором у розумінні сучасності.

Звідси, імовірно, і походить апріорний та вибірковий критицизм Д.Бантиса-Каменського щодо свідчень джерел, а також неодмінні нотки моралізаторства, які знаходимо в його скупих коментарях. Приміром, відомості про підкуп татарських мурз посланцем польського короля Казимира IV для нападу на Російську державу доповнюються авторською сентенцією, що це – *«засоби, ганебні для вінценосця»*¹⁴³. Натомість смерть Дмитра Вишневецького у турецькому полоні (1563 р.) Д.Бантис-Каменський змальовує як взірцеву, зокрема підкреслює, що *«страждальник славив Бога та кляв Магомета»*¹⁴⁴. У схожому дусі автор описує й мужню поведінку дружини Василя Кочубея – Любові, засуджену на ув'язнення після доносу її чоловіка на гетьмана І.Мазепу. Зокрема, історик відзначає її *«зразкову безстрашність»*¹⁴⁵.

Слід відзначити, що персональні характеристики Д.Бантиса-Каменського вирізняються вживанням численних епітетів, які споріднені з його моралізаторськими заувагами. Причому вони посідають неабияке місце в мовному представленні, зокрема відображають позитивну/негативну роль подій, учинків, явищ і т.п. Приміром, епітети-оцінки «ганебний» («ганебний відступ», «ганебний мир», «ганебна втеча», «ганебний учинок», «ганебна пиха» і т.п.), «благочестивий» («благочестива віра», «благочестивий світ», «благочестиве життя» і т.п.) та чимало ін. Д.Дорошенко навіть відзначав, що у цьому розумінні історик наслідував творчу манеру М.Карамзіна¹⁴⁶.

Зрештою, видається, що Д.Бантис-Каменський розглядає історію не тільки як своєрідну добірку певних фактичних відомостей, але також і повчальних прикладів для сучасників. Такий моралізаторський прагматизм автора відображає специфічну рису його стилю мислення та пояснювальної стратегії, яка виявляється у представленні і витлумаченні минувшини в контексті діянь відомих історичних постатей із відповідним оцінювальним акцентуванням. Невипадково у передмові до свого біографічного словника 1847 р. історик зазначав: *«Мета моя, зберегти для потомства подвиги, гідні наслідування, і висміяти слабкості, описуючи злочини, піднести ціну добродетності»*¹⁴⁷.

Однак, автор «Истории Малой России» не завжди послідовний у застосуванні дихотомічної зв'язки архаїка/просвітництво, зокрема щодо оцінки військово-політичних подій другої половини XVII ст. Почасти це пояснюється тим, що динамічність, суперечливість тогочасної історичної ситуації, постійні військово-політичні зміни, зокрема союзників Москви, надзвичайно ускладнювали застосування подібних критеріїв. Та й сам Д.Бантис-Каменський досить промовисто означає своє ставлення до таких подій: *«Історик Малої Росії трепетно описує смутні часи міжусобних воєн, навал поляків, турків і татар»*¹⁴⁸.

Не варто забувати й те, що в першій частині «Истории Малой России» видання 1830 р. автор значною мірою наслідував підходи й конструкцію відомої праці М.Карамзіна. Натомість друга та третя частини не мали такого «беззастережного взірця». Більше того, у другій частині студії зростає опір емпіричного матеріалу, який стає складно звести до звичного, апріорного поділу. Останній фактично розмиває усталені авторські підходи. Тим більше, що у цій частині суттєво підвищується питома вага матеріалів, запозичених з українського історієписання XVIII ст.¹⁴⁹

Отже, починаючи з другої частини студії в оцінці історичних осіб Д.Бантис-Каменський здебільшого дотримується принципу лояльності стосовно російського престолу, хоч, часом, і вказує на їх «темні та світлі» сторони. Урешті, Д.Бантис-Каменський у третій частині праці (1830 р.) поступово повертається до традиційної антитези архаїка/просвітництво, яка формує нормативне представлення канви історичних подій. Утім, зазначену опозицію відте-

пер репрезентовано в більш прихованому вигляді. Автор, звичайно, має симпатії щодо предмета своїх студій – історії Малоросії, але загальноросійська лояльність усе ж таки переважає в його поглядах.

Відома теза Д.Дорошенка про «формальну лояльність»¹⁵⁰ автора «Истории Малой России» до російського престолу видається, як мінімум, перебільшенням у загальному контексті прочитання цієї студії. Зокрема, Петра I історик розглядає як самодержця, який надав Росії «нового буття»¹⁵¹.

Та найприметнішою виглядає авторська оцінка Гетьманщини XVIII ст. Адже вона висвітлюється вченим не стільки як занепадаючий соціально-політичний інститут, скільки як джерело постійних бунтів та «зрад» щодо російського престолу. Д.Бантис-Каменський навіть перекладає провину у порушенні договору Москви з Б.Хмельницьким на «безперервні зради гетьманів», які змусили російського імператора дарувати Малоросії нове управління. Автор лише трохи засуджує Петра I за «жорстоке поводження» з представниками малоросіян і козаків¹⁵².

Отож, в авторській рецепції інститут гетьманства дедалі більше набуває архаїчних рис, що суперечать модерним перетворенням у Російській імперії. Недаремно після опису «зради» І.Мазепи та обрання на гетьманство І.Скоропадського вчений зазначає, що коли б Петро I «міг вільно діяти, то *ще тоді знищив би гетьманство*»¹⁵³. Ця сентенція фактично виносить історичний присуд Гетьманщині з боку автора ще за півстоліття до її скасування.

Уповні логічною у цьому сенсі видається і наступна думка історіографа, що відтоді «*історія цього краю помітно слабшає на події, стає нецікавою*»¹⁵⁴. Наведена заувага фактично передує фінальній сцені малоросійської історії – скасуванню Гетьманщини. Заразом вона відображає просвітницьку мотивацію автора щодо призначення історієписання. Адже «багатство подій» є одним із найголовніших раціональних мірил цінностей минувшини.

Узагалі малоросійська історія конструювалася вченим у контексті однорідного представлення щодо російського минулого. Відтак у сприйнятті Д.Бантиса-Каменського скасування Гетьманщини є логічним і послідовним актом попри його симпатії щодо славного минулого козацької України.

Приміром, спостерігаємо неабияку авторську прихильність до постаті наказного гетьмана П.Полуботка. Історик називає його «славою, окрасою батьківщини»¹⁵⁵, заповзятливим, відважним і твердим у «своїх правилах вождем малоросіян»¹⁵⁶, зображує його оборонцем «прав та привілеїв українців»¹⁵⁷ і навіть уважає, що П.Полуботок міг стати гетьманом ще 1708 р., якби його не відсторонив російський імператор¹⁵⁸. Ця заувага Д.Бантиса-Каменського виглядає майже як завуальований докір Петру I! Утім, автор виправдовує такий захід недовірливістю, яку збудила «зрада» І.Мазепи¹⁵⁹.

Схожі симпатії автора простежуємо і щодо постаті гетьмана Данила Апостола. Причому він не тільки акцентує увагу на його військовій славі¹⁶⁰, а й підкреслює здобутки його гетьманства. Зокрема, Д.Бантис-Каменський відзначає, що Д.Апостол «повернув їм (українцям – О.Я.) давні права, Скоропадським утрачені; встановив спокій у довіреній йому країні; неодноразово клопотався про зменшення податків і військового постю; випросив у монархині пробачення винним запорожцям та справами своїми зумів заслужити загальну любов і повагу»¹⁶¹.

Схвальної оцінки на сторінках «Истории Малой России» заслужив і гетьман Кирило Розумовський, який щиро опікувався добробутом мешканців Малоросії¹⁶². На думку Д.Бантиса-Каменського, він мав низку незаперечних моральних чеснот, кочне необхідних кожному сановникові та державному діячеві: «рідкісна справедливість, велич душі, природний розум, доброта серця, небувала щедрість, правдолюбність та весела вдача»¹⁶³.

Наведені характеристики історичних постатей незаперечно вказують на персоналістичний контекст в авторському сприйнятті малоросійської минувшини.

Зрештою, стиль мислення вченого досить складно формалізувати в єдиній, стислій формулі, позаяк його інтелектуальні уявлення часто-густо представлені у синкретичному вигляді.

Передусім, слід звернути увагу на методологічні та світоглядні орієнтири автора «Истории Малой России». Д.Бантисш-Каменський прагнув писати достовірну історію, але її ідеал у нього був дещо однобічним, сформованим у душі пізньопросвітницького раціоналізму. Він асоціювався з масовим використанням документальних джерел та повчально-моралістичними функціями історії, які репрезентували важливий для сучасника досвід минувшини.

Саме зі ставленням автора до джерел пов'язані початки його критицизму, які побутують на рівні вибіркового, часто апріорного, порівняння різноманітних свідчень і не більше. Заразом Д.Бантисш-Каменський орієнтувався на поступальний, лінійний рух світу історії, який розглядається та оцінюється з універсалистської перспективи сучасності у сенсі природно-правового мислення.

Такі дослідницькі настанови зумовлюють домінування в конструкції його студії одноманітного, хронологічно послідовного викладу військово-політичної і дипломатичної канви подій з невеликими вкрапленнями із внутрішньої історії, який пригнічує читача величезною масою фактичних подробиць і деталей.

Натомість середня ланка в архітектоніці «Истории Малой России» (проміжні узагальнення, ретроспективні відступи, гіпотетичні припущення, лінії позитивної чи негативної аргументації, авторські пояснення, коментарі і т.п.) ледве вибудована й розчиняється серед конкретних відомостей. Відтак, оціночні висновки та моралізаторські трактування вченого подаються в основному в контексті досить жорсткої й унормованої пояснювальної стратегії, яка найповніше відображена в дихотомії – архаїка/просвітництво. Зазначимо, що в ряді випадків такі тлумачення виглядають як судження, відірвані від хронологічно-описової логіки викладу, але вписані в означений нормативний канон.

Загальний образ малоросійської історії конструюється Д.Бантисшем-Каменським здебільшого описовим способом у контексті сучасної йому перспективи. Причому ця конструкція вибудована з різних сфер історичного буття (військова, політична історія, дипломатія та зовнішні взаємини, церква, культура, наука та ін.), які досить хаотично і суперечливо пов'язані між собою.

Отож, спостерігаємо своєрідну парадоксальність стилю мислення Д.Бантисша-Каменського та його результатів. Приміром, тотальна раціональна логічність дала історикові змогу запропонувати чимало влучних тлумачень на фактографічному рівні. Однак, упровадження цього пріоритету щодо подій і явищ високого ступеня загальності призвело до того, що поза рецепцією автора залишилися переломні процеси у формації української історії (монголо-татарська навала, литовсько-руський період та ін.). У цьому сенсі друге видання «Истории Малой России» (1830 р.) різко контрастує, наприклад, із працею М.Полевого «История русского народа» (Москва, 1829–1833 рр., т.1–6), в якій татарська доба представлена як одна із найважливіших концептуальних віх російської минувшини.

За великим рахунком, «История Малой России» відображає прагматично-раціональний стиль мислення автора, сформований у середовищі старих інтелектуалів доби Катерини II та карамзінівських часів, і досить далекий від філософських рефлексій. Натомість Д.Бантисшу-Каменському властиве фактографічне осягнення минувшини, яке він демонструє у своїх дослідницьких практиках – початках археографічної та літературної з істотним переважанням біографічних елементів і наголосом на моралізаторстві та прагматизмі.

Вочевидь, такий персональний стиль мислення та нормативний ідеал науковості Д.Бантисша-Каменського суттєво ускладнювали й обмежували сприйняття нової предметної області історичних студій – малоросійської минувшини. Звідси і вибіркова рецепція істориком прагнень малоросійського дворянства щодо

легітимації в культурному просторі Російської імперії. Цей підхід, на думку українського історика В.Замлинського, в основному задовольняв як офіційну владу, так і місцеве дворянство¹⁶⁴.

Таким чином, місцеві культурницькі інтенції представлені в урізаному, паліативному вигляді. Адже Д.Бантис-Каменський включає історію Малоросії в російський гранд-наратив на засадах однорідності й універсальності як одну з багатьох імперських провінцій. Він тільки почасти відображає мотиви колишньої слави нащадків козацько-старшинських родів, місцевої неповторності та патріотизму, до яких ставився хоч і з помітною симпатією, але з показною безсторонністю спостерігача.

«Чужий» серед «своїх». Д.Бантис-Каменський в українській та російській історіографічній рецепції

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Д.Дорошенко дорікав українським історикам, особливо журналу «Киевская старина», за брак інтересу до «Истории Малой России» та постаті її автора у світлі публікацій російських часописів¹⁶⁵.

Утім, ці закиди виглядають не вповні об'єктивними, позаяк на сторінках російських видань ім'я Д.Бантиса-Каменського згадувалося переважно в контексті М.Карамзіна, М.Бантиса-Каменського або оточення О.Пушкіна тощо. До того ж, російські розвідки зазвичай обмежувалися невеликими біографічними нарисами, мемуарними публікаціями та словниковими статтями, поза межами яких, як правило, залишався аналітичний огляд наукових праць Д.Бантиса-Каменського.

Варто взяти до уваги й те, що інституціональна мережа російського історієписання в імперії Романових, себто потенційні можливості щодо підготовки та просування інтелектуальної продукції, були, вочевидь, на порядок вищими, ніж в українській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Водночас, попри брак спеціальних студій, в українському історієписанні ХІХ–ХХ ст. побутувала ціла низка тлумачень та оцінок творчості Д.Бантиса-Каменського і його «Истории Малой России», хоча й поданих принагідно, із перспективи іншої дослідницької проблематики.

Серед українських істориків ХІХ – початку ХХ ст. «История Малой России» майже відразу здобула репутацію студії, написаної на великому джерельному матеріалі. Відзначимо, що починаючи зі згаданої рецензії О.Мартоса (1823 р.), саме введення нових джерел до наукового обігу вважалося найбільшою заслугою Д.Бантиса-Каменського. Приміром, О.Бодянский у передмові до видання колекції джерел, зібраних істориком, зазначав, що «вони складають йому надгробний пам'ятник, мабуть міцніший, ніж його «История Малой России»¹⁶⁶. М.Максимович сприймав «Историю Малой России» у контексті вимог романтичного історієписання, зокрема називав її «мертво-холодною» студією¹⁶⁷. Він навіть обстоював тезу, що у цій праці «немає правильного зображення історичних осіб, немає того живого духу, яким просякнута Історія русів»¹⁶⁸. Заразом М.Максимович вирізняв багатство її джерельної основи зпоміж інших наукових праць першої половини ХІХ ст. В.Антонович стверджував, що ця студія цікава лише «набором архівного матеріалу, який Бантис-Каменський вніс у свою історію»¹⁶⁹. М.Драгоманов уважав, що студії Д.Бантиса-Каменського та М.Маркевича не можна навіть порівнювати з «сучасними їм працями з історії Північної Русі», тобто розглядав їх як методологічно застарілі, уже на час першої публікації¹⁷⁰.

Схожі міркування висловлювали й інші українські історики (зокрема, М.Василенко, М.Грушевський, І.Крип'якевич¹⁷¹). А, скажімо, О.Лазаревський,

хоч і дотримувався думки, що «письменницької майстерності у М-са (О.Мартоса – О.Я.) було набагато більше, ніж у автора “Истории Малой России”», але все ж таки першість, в академічному сенсі, віддавав праці Д.Бантшиша-Каменського¹⁷².

На думку О.Оглоблина, саме «документальний характер студії Бантшиш-Каменського надає особливої ваги «Истории Малой России», що через те мала чималий вплив на дальшу українську історіографію»¹⁷³. Крім того, О.Оглоблин вказує на «звичайність», себто типовість, загальної схеми історичного процесу в його студії. Водночас він уважає, що «История Малой России» посідає дещо «відокремлене місце в українській історіографії тої доби» через «якнайбільшу лояльність» до російського уряду¹⁷⁴.

Урешті, незважаючи на цю досить скептичну, розважливу, ба навіть негативну тональність оцінок, «История Малой России» неодмінно розглядалася як важлива віха, або, за М.Василенком, «вихідна точка»¹⁷⁵ для багатьох праць з обсягу українського історієписання академічної доби. Звісно, таке розуміння ролі студії Д.Бантшиша-Каменського супроводжувалося низкою застережень коментарів та обмовок!

Утім, попри складність і суперечливість української рецепції «Истории Малой России», зумовленої, насамперед, впливом на цю працю російської інтелектуальної традиції, певні зрушення спостерігаємо вже на початку ХХ ст.

Наприклад, М.Грушевський в одній зі своїх розвідок виявляє спільні риси у творчій спадщині Д.Бантшиша-Каменського та М.Костомарова. «Костомаров, мабуть, для себе самого несподівано, в деяких пунктах зістався досить близьким своєму попередникові – не вважаючи на глибокі різниці, які ділили ідеологію Бантшиша від його, Костомаров, як і Бантшиш, взяв за вихідну точку Хмельниччину; попередню історію козаччини він ніколи не проробив докладніше ... через те еволюція козаччини і її політики не могла представляти йому досить ясно. В розробленні джерел до історії України Костомаров, як і Бантшиш, обмежився виключно московським актовим матеріалом», – відзначає М.Грушевський¹⁷⁶.

Більше того, він навіть порівнює «безцеремонного фантаста», творця «Історії русів», із лояльним «до дна душі» Д.Бантшишем-Каменським, зокрема вказує на типові умови «історіографічної роботи» на початку ХІХ ст.¹⁷⁷

Ще далі під впливом неоромантичних концепцій світу історії, головню В.Липинського, заходить Д.Дорошенко, який не тільки виявляє і пов’язує групові культурницькі («автономістські») устремління тодішнього малоросійського дворянства зі студією Д.Бантшиша-Каменського, а й прагне перенести їх до політичної площини¹⁷⁸.

Після розвідок Д.Дорошенка зацікавлення цією працею на теренах української зарубіжної історіографії поступово згасає. Проте досить несподівано деякі його ідеї стосовно «Истории Малой России» споглядаємо в історіографічній візії М.Марченка на культурних обширах української радянської науки.

Наприклад, М.Марченко обстоює тезу про Д.Бантшиша-Каменського як «виразника дворянсько-автономістичної тенденції в українській історіографії першої половини ХІХ ст.», хоч і відносить її суто до першого видання «Истории Малой России»¹⁷⁹. На його думку, із метою «оживлення спогадів про минуле й активізації сепаратистських прагнень нащадків шляхти і старшини взявся Д.Бантшиш-Каменський, слідом за своїм покійним батьком, до праці над історією України»¹⁸⁰.

Зауважимо, що М.Марченко істотно обмежує побутування зазначених «сепаратистських» устремлінь. Зокрема, він наголошує, що «ці тенденції базувалися на хиткому ґрунті, і політичні події, що наступили незабаром після виходу у світ першого видання «Історії Малої Росії», ущент розвіяли цей автономізм і кинули автора в обійми з великоросійським абсолютизмом»¹⁸¹.

Так чи інакше, але поява таких тлумачень «Истории Малой России» на радянських теренах, хоч і в добу «хрущовської відлиги», є досить показовою.

Цікаві міркування стосовно висвітлення постаті Б.Хмельницького на сторінках праці Д.Бантшиша-Каменського висловив і український радянський історик В.Голобуцький, який підкреслив, що автор «Истории Малой России» зобразив «Хмельницького нестійким політиком, який хитався в залежності від обставин між Польщею, Росією та Туреччиною. Лише невдачі у війні з Польщею та безвихідність становища примусили Хмельницького рішуче «змінити хід думок» та просити царя «прийняти у підданство козаків запорозьких»¹⁸². Заразом він уважав, що Д.Бантшиш-Каменський здійснив спробу цілісної реконструкції минувшини України в «українській дворянській історіографії»¹⁸³.

Звичайно, в українському радянському історієписанні побутувало й чимало стереотипних, ідеологічно заангажованих оцінок-кліше щодо Д.Бантшиша-Каменського, в яких єдиною «науковою» проблемою було визначення «соціальної природи» його «націоналізму» – «дворянської, поміщицької чи буржуазної»¹⁸⁴. Але навіть за таких нав'язаних інтелектуальних вимог та соціокультурних передумов буття академічної спільноти в радянській Україні «История Малой России» сприймалася низкою вчених як складова української історіографії, принаймні розглядалася в її контексті.

Варто наголосити, що російська рецепція «Истории Малой России» та взагалі творчого доробку Д.Бантшиша-Каменського виявляє ще більш цікаві риси. Первісна реакція на видання 1822 р. здебільшого репрезентована позитивними відгуками, хоч і не позбавлена певних зауваг¹⁸⁵. Натомість резонанс, спричинений другим виданням (1830 р.), потребує більшої уваги.

Передусім, маємо на увазі кілька відгуків російського історика, редактора часопису «Московский телеграф», палкого прихильника західноєвропейського романтизму М.Полевого, які набули неабиякого розголосу.

Його перше враження про роботу Д.Бантшиша-Каменського, подане в бібліографічному огляді на сторінках «Московского телеграфа», виглядає на диво стриманим. «Хоч ступінь достоїнства цієї книги ще й донині не з'ясовано докладним розбором та міркуваннями, але просвіченим читачам уже відома книга – цікава та важлива у багатьох аспектах. Додамо, що автор багато доповнив та переробив у другому виданні», – відзначає історик¹⁸⁶.

Утім, невдовзі від такої розважливості не залишилося й сліду. У великій рецензійній статті «Малороссия. Её обитатели и история» М.Полевой уцент розкритикував працю Д.Бантшиша-Каменського. «Не шукайте у ній правильного поняття про виникнення та розвиток козацтва; ані прагматичного викладу подій протягом 5-ти віків; ані історичного погляду на різні сторони багатоманітних подій, від навали татар до підданства Рожинського Польщі, і від Сигізмунда III до Катерини. Особи, події постають, зникають; читання стомлює, як читання сухого літопису», – наголошує рецензент¹⁸⁷.

Урешті, критик Д.Бантшиша-Каменського звернув увагу на ефект «історичної одноманітності», що його справляла «История Малой России» на читача у 1830–1840-х рр. Причому, він іронічно зауважив, що на сторінках цієї праці Малоросія відрізняється від Московської губернії не більше, ніж Ярославська або Владимирська чи будь-яка інша губернія¹⁸⁸. Цю думку пізніше процитував і російський письменник С.Бурачек у своєму огляді «Истории Малой России»¹⁸⁹, проте негативно прокоментував означену тезу М.Полевого та рішуче став на захист Д.Бантшиша-Каменського.

Та, найголовніше, М.Полевой із неприхованим подивом був змушений констатувати, що українська минувшина – це не російська, а чужа історія! Зокрема, рецензент звернув увагу на протиставлення козаки/москалі, яке побутувало в Малоросії¹⁹⁰.

Зазначимо, що схожі міркування споглядаємо у його «Истории русского народа». Приміром, він зазначає, що «мова, вдача, одяг південних галичан та волинців зробили їх більш схожими на поляків, ніж на росіян («русских»), навіть за Данила та Льва. Пізніше волинці та галичани не впізнавали в північному русичі свого родича. Натомість який сильний вплив Сходу у вільних ордах донських та уральських козаків! Порівняйте їх з малоросійськими (козаками – О.Я.), де переважали Захід та Польща»¹⁹¹.

Отож, рецензійна стаття М.Полевого відображає не тільки інтелектуальний конфлікт канонів пізньопросвітницького раціоналізму з новими романтичними інтенціями, а й досить цікавий процес входження «Истории Малой России» на імперське культурне поле.

У цьому сенсі вельми прикметною є полеміка, яка розгорнулася навколо згаданої рецензійної статті. Так, невідомий автор дошкульної, сповненої іронії та сарказму статті «Учёные новости», видрукуваної в петербурзькій «Литературной газете», виступив на захист праці Д.Бантшиша-Каменського. Він відзначив, що в рецензії М.Полевого представлено стільки «нових поглядів та незвичних думок, що вона не може залишитися без тривалих і важливих історичних суперечок»¹⁹².

Опонент М.Полевого звинуватив його не тільки у нестримній історичній фантазії (більшій, ніж в Овідія!), а й закинув йому брак патріотизму. Приводом для такого звинувачення стало словосполучення «квасний патріотизм», яке М.Полевой неодноразово вживав у своїх журнальних статтях¹⁹³.

Припускають, що цим оборонцем Д.Бантшиша-Каменського міг бути російський поет О.Пушкін¹⁹⁴. Однак не виключають можливого авторства й інших осіб (наприклад, М.Гоголя чи О.Сомова)¹⁹⁵. Варто відзначити, що з О.Пушкіним автора «Истории Малой России» пов'язували дружні стосунки, зокрема історик надавав поетові матеріали й документи з доби Пугачовщини¹⁹⁶.

Крім того, Д.Бантшиш-Каменський здобув і інших захисників. Одним із них був історик С.Руссов, який опублікував окрему брошуру «Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках «Московского телеграфа» на 1830 год, помещённую по случаю издания г. Бантшиш-Каменским Малороссийской истории» (Санкт-Петербург, 1831 р., 19 с.). Він не тільки рішуче виступив супроти поглядів М.Полевого, а навіть назвав їх «якобінськими»¹⁹⁷.

Зрештою, резонанс від цієї дискусії був настільки великим, що у середовищі московської аристократії навіть почали ширитися чутки про «надмірні ліберальні думки» М.Полевого, які загрожували самому становищу редактора «Московского телеграфа»¹⁹⁸.

До оборонців Д.Бантшиша-Каменського навіть збирався приєднатися історик М.Маркевич, який уважав образливими зауваги М.Полевого про істотну відмінність між росіянами й українцями¹⁹⁹. Ця позиція М.Маркевича свідчить, наскільки аморфним, хитким і суперечливим був той культурний шар «ностальгійного патріотизму», що побутував у середовищі тодішньої малоросійської аристократії.

Проте полеміка щодо праці Д.Бантшиша-Каменського на шпальтах «Московского телеграфа» все-таки отримала продовження, хоча й урізане та вельми специфічне. М.Полевой, імовірно усвідомлюючи ті наслідки, які може мати продовження цієї дискусії для нього особисто, надав місце для публікації в одному з номерів журналу сторонній особі – провінційному училищномучителю з повітового міста Суджа (Курська губернія), тамтешньому історикові, краєзнавцеві та археологові О.Дмитрюкову, який певний час був вільним слухачем математичного відділення Харківського університету²⁰⁰. Відтак, той виявив добру обізнаність та неабияку зацікавленість малоросійською минувиною, особливо з обсягу історії Слобожанщини.

Лєвова частка замітки О.Дмитрюкова містить низку фактографічних уточнень і закидів щодо викладу подій у студії Д.Бантїша-Каменського. Однак наприкінці цієї публікації подано декілька вельми суттєвих зауваг. Приміром, О.Дмитрюков, мабуть першим серед критиків «Истории Малой России», звертає увагу на те, що зі студії Д.Бантїша-Каменського фактично випала минувшина Слобідської України! Причому він наголошує, що слобідські полки мали «однакові права з іншими, описаними в «Истории Малой России», брали участь з ними в багатьох походах, зазнавали нападів татар, спустошень від зрадника Івана Брюховецького та сидіння в облозі, то, *здається, незайвим було долучити історичні відомості про них до «Истории Малой России», чого, на жаль, не зроблено паном видавцем, або скласти про них особливу історію»*²⁰¹.

О.Дмитрюков навіть висловлює думку, що Д.Бантїшеві-Каменському нескладно було б знайти помічників для такої справи. Заразом він зауважує, що автор не подає опису кордонів Малоросії. Зокрема, опонент Д.Бантїша-Каменського підкреслює, що в «Истории Малой России», *здається, змішуються слова: Малоросія та Україна, і точних меж не означено; тільки з багатьох місць у згаданій «Истории» та інших актів видно, що Україну склали не землі Слобідсько-Української губернії, а місця, які знаходяться від Києва за Дніпром»*²⁰².

Редакторів «Московского телеграфа», вочевидь, імпонували думки вчителя О.Дмитрюкова. Можливо, М.Полевой, як редактор, і підштовхнув автора до таких роздумів.

Та попри негативне ставлення до «Истории Малой России», М.Полевой використовував фактографічний матеріал з обсягу історії України. Зокрема, він неодноразово посилався на студію Д.Бантїша-Каменського у своїй шеститомній «Истории русского народа»²⁰³.

Утім, незважаючи на цю досить гостру полеміку друге видання «Истории Малой России» Д.Бантїша-Каменського здобуло серед російської публіки й чимало прихильників. Наприклад, невідомий рецензент з «Вестника Европы», який переховувався під криптонімом «Л.С.», уважав, що у царині малоросійської історії з автором може змагатися лише студія Й.-Х.Енгеля²⁰⁴.

Третє видання «Истории Малой России» (1842 р.), передруковане Д.Бантїшем-Каменським з попереднього практично без жодних змін (що закидали авторів рецензенти²⁰⁵), виявило очевидну архаїчність його стилю мислення як для періоду 1840-х рр. Ці особливості світосприйняття історика помітили ще його сучасники. Зокрема, етнограф Ф.Євєцький відзначав, що «...його погляд на історію належить ще до понять минулого століття; натомість на події він дивиться, як особа сучасного часу, не завдаючи собі клопоту перенестись у добу, яку він описує, від чого і його погляд на події, і його оцінки історичних постатей – незадовільні та хибні»²⁰⁶.

«Одначе як можна було залишити без уваги (якщо вже робити поділ) в першому періоді *такі різкі рубежі, як навала монголів, що вперше розірвала тісний зв'язок півночі та півдня Росії, – або володарювання Литви, яке внесло стільки нових елементів в історичне життя Малоросії як позитивним, так і негативним чином, котрі мали такий величезний вплив на майбутню долю?»*, – із неприхованим подивом запитував невідомий рецензент з «Отечественных записок»²⁰⁷, обстоюючи думку, що «История Малой России» представляє лише деяку цікавість як збірка фактичного матеріалу²⁰⁸.

Схожі міркування висловив і анонімний автор бібліографічної замітки в «Библиотеке для чтения», який відзначав, що третє видання роботи Д.Бантїша-Каменського *«складається з одних подій, зібраних добродушно без критики»*²⁰⁹.

Вірогідно, Д.Бантїш-Каменський усвідомлював свою неспроможність кардинально оновити власну візію малоросійської історії, хоч і мав для цього чимало джерел²¹⁰. Зауважимо, що навіть на першу романтичну хвилю другої поло-

вини 1820-х – початку 1830-х рр. він відреагував у другому виданні суто зі стилевих канонів пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема включив кілька фрагментів із «внутрішньої історії» Малоросії. Невипадково історик одразу вислав свою «колекцію» матеріалів з української минувшини на прохання О.Бодяньського, який опублікував частину джерел у 1858–1859 рр.²¹¹

Подібні тенденції спостерігаємо й щодо рецепції інших праць Д.Бантша-Каменського, зокрема його «Словаря достопамятных людей Русской земли». Спочатку видання цього п'ятитомного біографічного словника (1836 р.) сприймалося більш-менш позитивно, хоч рецензенти і висловили низку зауваг щодо добору персоналій²¹².

Зазначимо, що від Д.Бантша-Каменського, як «малоросійського історіографа», навіть очікували введення до словника низки статей про видатних українських діячів. Приміром, один із харківських романтиків – фольклорист І.Росковшенко, указував на відсутність у словнику біографій багатьох відомих малоросіян, зокрема гетьманів І.Виговського, П.Дорошенка, П.Конашевича-Сагайдачного, І.Самойловича, Богдана та Юрія Хмельницьких та ін.²¹³ Однак автор проігнорував ці закиди. У трьох додаткових томах, виданих 1847 р., Д.Бантш-Каменський не подав жодної біографії названих осіб.

Реакція російської критики на вказаний тритомник була нищівною. «У нього не було жодної системи укладання задуманої ним книги ... п. Бантш-Каменський видав уже вісім товстих томів, і все ще не викінчив своєї праці, і ніколи її не завершить: причиною цього є його нерозбірливість у доборі біографій і повна відсутність будь-якого плану», – зазначалося в бібліографічній хроніці «Отечественных записок»²¹⁴. Ці думки поділяв і рецензент з «Литературной газеты»²¹⁵. Загалом критики вказували на безліч повторів, величезну кількість непотрібних цитувань і переказів анекдотів, документів та усних свідчень у словнику Д.Бантша-Каменського.

Злий жарт зіграв з автором і компілятивний спосіб укладання біографій. Рецензент із часопису «Современник» уїдливо відзначив, що частина словникових статей витримана в дусі старої манери М.Карамзіна, а інша присвячена діячам «нашої доби», себто початку ХІХ ст., нагадує «сучасні життєписи»²¹⁶. Цю суперечність критик Д.Бантша-Каменського пояснює тим, що вчений «не сам опрацьовував свої біографії, а виписував їх з інших книг»²¹⁷.

На захист Д.Бантша-Каменського виступив лише російський історик М.Погодін, який прагнув «присоромити» полемічне завзяття тодішніх рецензентів з «Отечественных записок» та «Современника»²¹⁸. Проте, ці потуги виявилися марними. Архаїчна манера письма та пізньопросвітницький стиль мислення Д.Бантша-Каменського сприймалися тогочасною російською публікою як курйозні інтелектуальні релікти. Тож учені другої половини ХІХ ст. розглядали його словник як «книгу далекого минулого»²¹⁹.

Ще менше у цьому сенсі пощастило «Истории Малой России», яка сприймалася десь на маргінесі російського історієписання. Наприклад, російський історик, учень С.Соловйова – Г.Карпов уважав, що Д.Бантш-Каменський не був «самостійним працівником» на науковій ниві²²⁰. Він навіть тримався думки, що автор «Истории Малой России» використав «розробки архівних документів» свого батька та не вивчав особисто ці джерела, хоч і написав більш-менш пристойну працю²²¹. Зауважимо, що цю тезу Г.Карпова аргументовано спростував український історик В.Кравченко²²².

Загалом російська інтелектуальна традиція здебільшого ігнорувала малоросійську візію Д.Бантша-Каменського. Водночас студії М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича і навіть М.Грушевського не залишилися поза увагою російської історіографії ХІХ – початку ХХ ст. Приміром, у «Курсе русской истории» В.Ключевського немає жодної згадки про Д.Бантша-Каменського.

Урешті, «История Малой России» виявилася «чужою» для імперського історієписання попри незаперечну належність ученого до російської інтелектуальної традиції. Варто наголосити, що автор, із його ідеалістичними уявленнями й моральними чеснотами, виявився «білою вороною» також і на імперській службі.

Схоже на те, що Д.Бантиш-Каменський поділяв наївні, за висловом відомого російського дослідника Ю.Лотмана, переконання М.Карамзіна про патріархальну природу управління в Росії²²³. Невипадково в його працях досить часто натрапляємо на згадки про батьківське ставлення, піклування сановника або чиновника про підлеглих, співвітчизників і т.п.²²⁴

Ці ідилічні, сповнені сентименталізму настанови Д.Бантиш-Каменський прагнув реалізувати на посаді тобольського цивільного губернатора як стосовно корінних сибірських народностей, так і прийшлого російського населення. Проте вже 1828 р. він потрапив у жорна запеклої відомчої боротьби між генерал-губернатором Західного Сибіру П.Капцевичем та відомим державним діячем М.Сперанським. За результатами сенаторської ревізії він не тільки був увільнений з посади та звинувачений у зловживаннях, а й протягом п'яти років перебував під слідством. Одним із ревізорів був сенатор Б.Куракін – за іронією долі рідний племінник князя О.Куракіна, покровителя батька Д.Бантиша-Каменського. Ці злочасні пригоди історик описав у своїх записках, які промовисто назвав – «Шемякин суд в XIX столетии».

Тільки 6 березня 1833 р. справа Д.Бантиша-Каменського була вирішена імператором Миколою I, який звільнив його від усіх обвинувачень і звелів зарахувати весь термін, проведений під слідством, як час перебування на службі²²⁵.

Утім, подальша кар'єра вченого-чиновника так і не склалася. У травні 1836 р. він був призначений віленським цивільним губернатором, але вже 1838 р. подав у відставку. Згодом служив у міністерстві внутрішніх справ та департаменті уділів.

Зрештою, історик Д.Бантиш-Каменський виявився «чужим» для бюрократичної імперської машини, яка не сприймала його ідеалістичного потягу до патріархального управління та впровадження морально-етичних принципів у чиновницьку практику. Він не здобув матеріального статку ані на імперській службі, ані на ниві наукової праці і залишив по собі боргів на 10 тис. руб., які після його смерті покрив імператор Микола I²²⁶.

Мабуть, саме тому в останні роки життя Д.Бантиш-Каменський із теплотою та ностальгійними нотками згадував про давні часи своєї служби у князя М.Репніна-Волконського, який «сторонився інтриг, ішов завжди прямою дорогою, керований честю»²²⁷.

Насамкінець зауважимо, що метафоричною формулою «свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх», звичайно, не вичерпуються складні, часом драматичні творчі і життєві колізії цього історика. Утім, саме вона змушує замислитися щодо суперечного плетива різноманітних інтелектуальних традицій, соціокультурних умов та культурницьких настанов, які спричинилися до появи на теренах українського історієписання праці Д.Бантиша-Каменського «История Малой России».

¹ *Канпелер А.* Мала історія України. – К., 2007. – С.100.

² *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.159; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С.226; *Атаманенко А.* Дмитро Бантиш-Каменський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип.12. – С.37–38.

- ³ *Кравченко В.В.* Рукописна »История Малой России» Д.М.Бантиш-Каменського // Київська старовина. – 1992. – №5. – С.65–67.
- ⁴ *Костомаров Н.И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. – К., 1992. – С.103.
- ⁵ Автобіографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Кн.9. – С.406–407.
- ⁶ *Когут З.Є.* Формування української національної історіографії // Схід – Захід: Іст.-культуролог. зб. – Х., 2001. – Вип.3. – С.25–26.
- ⁷ *Атаманенко А.Є.* Д.М.Бантиш-Каменський – історик України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАНУ. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1998. – С.9.
- ⁸ *Брехуненко В.* Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – К., 2003. – С.612.
- ⁹ *Колесник І.І.* Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Харків. історіограф. зб. – Х., 1995. – Вип.1. – С.29.
- ¹⁰ *Когут З.* Коріння ідентичності. – К., 2004. – С.196–197.
- ¹¹ *Яценко В.В.* Малоросійські козаки в другій половині XVIII ст. (інтеграція до загальноімперського стану) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. – Х., 2003. – Вип.6. – С.137.
- ¹² *Пеленський Я.* Українська державна школа // *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.VII.
- ¹³ *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.* – К., 2001. – С.54–55.
- ¹⁴ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Жизнь Н.Н.Бантыша-Каменского. – Москва, 1818. – С.6–7; *Кравченко В.В.* Нариси... – С.208.
- ¹⁵ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли: В 5 ч. – Москва, 1836. – Ч.1. – С.85.
- ¹⁶ *Б.Ф. [Фёдоров Б.М.]* Д.Н.Бантыш-Каменский // Северная пчела (Санкт-Петербург). – 1850, 11 авг. – №179. – С.490.
- ¹⁷ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь... – Ч.5. – С.137; *Посохов С.И., Ярмыш А.Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. – Х., 1997. – С.35.
- ¹⁸ *Василенко М.* Г.Н.Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» // Василенко М.П. Вибр. твори: У 3 т. – К., 2006. – Т.1. – С.461–470.
- ¹⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: В 3 ч. / 2-е изд. – Москва, 1830. – Ч.3. – С.69–70 (прим.241).
- ²⁰ *Д.В.-К. [Бантыш-Каменский Д.Н.]* Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. – Москва, 1810. – С.30.
- ²¹ Там же. – С.182–188.
- ²² *Б.Ф. [Фёдоров Б.М.]* Указ. соч. – С.490.
- ²³ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь... – Ч.1. – С.86–87.
- ²⁴ Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д.Н.Бантыш-Каменским. – Москва, 1836. – Ч.1–5 // Библиотека для чтения. – 1837. – Т.20. – С.61.
- ²⁵ *Вигель Ф.Ф.* Записки: В 2 т. – Москва, 1928. – Т.1. – С.106.
- ²⁶ *Жихарев С.П.* Записки современника. – Москва; Ленинград, 1955. – С.337.
- ²⁷ *Старчевский А.* Очерк литературы русской истории до Карамзина. – Санкт-Петербург, 1845. – С.216–217.
- ²⁸ *Кобленц И.Н.* Источники и деятели русской библиографии XV–XVIII вв. – Москва, 1991. – С.103.
- ²⁹ *Фонкич Б.Л.* Введение // *Бантыш-Каменский Н.Н.* Реестры греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел. – Москва, 2001. – С.7 (прим.2).
- ³⁰ *Кобленц И.Н.* Указ. соч. – С.110.
- ³¹ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Жизнь Н.Н.Бантыша-Каменского. – С.9.
- ³² *Его же.* Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа московского и калужского, убиенного в 1771-м году. – Москва, 1813. – С.59–60.
- ³³ *Вигель Ф.Ф.* Указ. соч. – Т.1. – С.107.
- ³⁴ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Жизнь Н.Н.Бантыша-Каменского. – С.14–19.
- ³⁵ *Дружинин П.А.* История написания и издания книги «Историческое собрание списков кавалерам четырёх российских императорских орденов» // *Бантыш-Каменский Н.Н.* Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозван-

ного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденового капитула. – Москва, 2005. – С.8.

³⁶ Диев М.Я. Благодетели мои и моего рода // Русский архив. – 1891. – Кн.2. – С.87–88.

³⁷ Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому (1818–1835) // Русская старина. – 1871. – №4. – С.526.

³⁸ Вигель Ф.Ф. Указ. соч. – Т.1. – С.108.

³⁹ Кравченко В.В. Нариси... – С.237.

⁴⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. Шемякин суд в XIX столетии // Русская старина. – 1873. – №6. – С.749.

⁴¹ Мемуары декабристов: Южное общество. – Москва, 1982. – С.201.

⁴² Раевский В.Ф. Воспоминания // Литературное наследство. – Москва, 1956. – Т.60, кн.1. – С.108–110, 126 (прим.70–71).

⁴³ Бантыш-Каменский Д. Памяти Карамзина // Отечественные записки. – 1842. – №10. – С.41.

⁴⁴ Дружинин П.А. Указ. соч. – С.21–22, 55.

⁴⁵ Б.Ф. [Фёдоров Б.М.] Указ. соч. – №182. – С.502.

⁴⁶ Окр-ц [Окрейц] С.С. Отживающие русские Вальтер-Скотты. Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. – Санкт-Петербург, 1870 // Дело. – 1870. – №6. – С.35.

⁴⁷ Див.: Литературные сношения Пушкина // Русский архив. – 1880. – Кн.3. – С.451.

⁴⁸ Гуржий А.И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С.7.

⁴⁹ Дружинин П.А. Указ. соч. – С.16 (прим.30).

⁵⁰ Там же. – С.9.

⁵¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Шемякин суд... – С.744–745.

⁵² Разрытие могилы кн. А.Д.Меншикова, спустя сто лет после его кончины // Русская старина. – 1903. – №1. – С.67–72.

⁵³ Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Репнина. – Полтава, 1905. – С.9–15.

⁵⁴ Saunders D. The Ukrainian impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P.183.

⁵⁵ Дорошенко Д. Дмитро М.Бантыш-Каменський і його «История Малой России» / Публ. В.Андреева // Ейдос. – 2006. – Вип.2, ч.2. – С.16.

⁵⁶ Прицак О. Шевченко-пророк. – К., 1993. – С.27.

⁵⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 4 ч. / 1-е изд. – Москва, 1822. – Ч.1. – С.V.

⁵⁸ Б.Ф. [Фёдоров Б.М.] Указ. соч. – №181. – С.497.

⁵⁹ [Мартос А.] Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – Москва, 1822. – Ч.1–4 // Сын Отечества. – 1823. – Ч.83, №3. – С.134.

⁶⁰ Бантыш-Каменский Д. Письмо к издателю (8/II.1823, Москва) // Сын Отечества. – 1823. – Ч.83, №7. – С.313–321.

⁶¹ Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса // За сто літ. – Х.; К., 1930. – Кн.6. – С.7–14; Кравченко В.В. Нариси... – С.110–115.

⁶² Маркевич Н. Украинские мелодии. – Москва, 1831. – С. XXVII–XXVIII.

⁶³ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Кн.5. – С.215.

⁶⁴ [Сенковский О.Ю.] Статья вторая. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – Москва, 1842. – Т.1–4 // Библиотека для чтения. – 1843. – №10. – С.28.

⁶⁵ Кравченко В.В. Нариси... – С.320–321.

⁶⁶ Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли: В 3 ч. – СПб., 1847. – Ч.3. – С.53 (прим.)

⁶⁷ Оглоблін О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. у 1929/30 академічного року. Т.2 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.29.

⁶⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.2. – С.16 (прим.48).

- ⁶⁹ *Граховецький Д.* Документи, якими користувався Бантиш-Каменський для своїх історичних праць // Україна. – 1930. – №43: (верес.). – С.55–57.
- ⁷⁰ *Кравченко В.В.* Нариси... – С.212–213.
- ⁷¹ *Павловский И.Ф.* Указ. соч. – С.9–10.
- ⁷² *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.VII.
- ⁷³ *Мезько-Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С.204.
- ⁷⁴ *Дорошенко Д.* Дмитро М.Бантиш-Каменський... – С.34–35.
- ⁷⁵ *Бантыш-Каменский Д.Н.* – *Котляревский И.П.* [копія листа від 29 жовтня 1829 р.] // Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.106. – Спр.10. – Арк.1–2; *Котляревский И.П.* – *Бантыш-Каменский Д.Н.* [автограф, уривок з чернетки-відповіді на лист від 29 жовтня 1829 р.] // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ (далі – ВР ІЛШ). – Ф.52. – Спр.1. – Арк.1 зв.
- ⁷⁶ *Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского* // Русская старина. – 1904. – №9. – С.646–647.
- ⁷⁷ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь... – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.2. – С.53–89.
- ⁷⁸ *Д.Н.Бантыш-Каменский* цензору его «Словаря» // Русская старина. – 1888. – №11. – С.525–526.
- ⁷⁹ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь... – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.2. – С.88.
- ⁸⁰ Там же. – С.90.
- ⁸¹ Там же. – Ч.3. – С.57.
- ⁸² Там же. – С.63.
- ⁸³ *Павловский И.Ф.* Указ. соч. – С.10–12.
- ⁸⁴ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 1-е изд. – Ч.1. – С.V.
- ⁸⁵ Там же.
- ⁸⁶ Там же. – С.12
- ⁸⁷ Там же. – С.XVI–XVII.
- ⁸⁸ Там же. – С.XXIV.
- ⁸⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.VI.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб.: У 2 т. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.7.
- ⁹² *Бантыш-Каменский Д.* Письмо к издателю... – С.318.
- ⁹³ *Его же.* История Малой России. 2-е изд. – С.VIII.
- ⁹⁴ Там же. – С.XVI (прим.*)
- ⁹⁵ Там же. – С.XVIII.
- ⁹⁶ *Карпов Г.Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – Москва, 1870. – С.11–12; *Кравченко В.В.* Нариси... – С.218.
- ⁹⁷ *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // *Василенко М.П.* Вибрані твори: У 3 т. – К., 2006. – Т.1. – С.249.
- ⁹⁸ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.18.
- ⁹⁹ Там же. – С.26.
- ¹⁰⁰ Там же. – С.153.
- ¹⁰¹ Там же. – С.28.
- ¹⁰² Там же. – Ч.3. – С.74–79 (прим.263).
- ¹⁰³ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 1-е изд. – Ч.1. – С.91–153 (10 назв); Ч.2. – С.185–324 (23 назв); Ч.3. – С.141–243 (30 назв); Ч.4. – С.141–303 (40 назв).
- ¹⁰⁴ *Атаманенко А.* Дмитро Бантиш-Каменський... – С.46.
- ¹⁰⁵ *Її ж.* Д.М.Бантиш-Каменський – історик України... – С.14.
- ¹⁰⁶ *Дорошенко Д.* Дмитро М.Бантиш-Каменський... – С.56.
- ¹⁰⁷ *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959. – С.142.
- ¹⁰⁸ *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К., 2007. – С.131.
- ¹⁰⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 1-е изд. – Ч.1. – С.IX–LIV.
- ¹¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.7. – С.565.

- ¹¹¹ Из бумаг Д.Н.Бантиш-Каменского... – С.648.
- ¹¹² *Булгарин Ф.* История. Краткое обозрение русской литературы 1822 г. // Северный архив. – 1823. – №5. – С.389.
- ¹¹³ *Кравченко В.В.* Нариси... – С.221.
- ¹¹⁴ *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России. 1-е изд. – Ч.1. – С.87–88.
- ¹¹⁵ Там же. – С.ХІХ.
- ¹¹⁶ Там же. – С.ХІІ–ХІІІ.
- ¹¹⁷ *Карамзин Н.М.* История государства Российского: В 12 т. – Москва, 1993. – Т.5. – С.215–216.
- ¹¹⁸ *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.109–110.
- ¹¹⁹ *Его же.* История Малой России. 1-е изд. – Ч.2. – С.8–9.
- ¹²⁰ *Его же.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.352.
- ¹²¹ Там же. – Ч.3. – С.196–199.
- ¹²² *Кравченко В.В.* Нариси... – С.221.
- ¹²³ *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России. 1-е изд. – Москва, 1822. – Ч.1. – С.12.
- ¹²⁴ Там же. – С.50–51.
- ¹²⁵ Там же. – С.12.
- ¹²⁶ *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.3. – С.49.
- ¹²⁷ *Багалій Д.І.* Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Х., 2001. – Т.2. – С.396.
- ¹²⁸ *Атаманенко А.* Наративні джерела та історична література в творчості Д.Бантиша-Каменського // *Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану проф. М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя.* – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.130.
- ¹²⁹ *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.336–348.
- ¹³⁰ Там же. – Ч.2. – С.61–68.
- ¹³¹ *Багалій Д.І.* Указ. праця. – С.392.
- ¹³² *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.2. – С.202–223.
- ¹³³ Там же. – Ч.3. – С.211–264.
- ¹³⁴ Там же. – С.213.
- ¹³⁵ *Горленко В.Ф.* Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С.136.
- ¹³⁶ *Дорошенко Д.* Дмитро М. Бантиш-Каменський... – С.52.
- ¹³⁷ *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.1. – С.22.
- ¹³⁸ Там же. – С.48.
- ¹³⁹ Там же. – С.195.
- ¹⁴⁰ Там же. – С.225.
- ¹⁴¹ Там же. – С.119.
- ¹⁴² Там же. – С.4 (прим.7).
- ¹⁴³ Там же. – С.88.
- ¹⁴⁴ Там же. – С.130.
- ¹⁴⁵ Там же. – Ч.3. – С.87.
- ¹⁴⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.646.
- ¹⁴⁷ *Бантиш-Каменский Д.* Словарь... – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.1. – С.V–VI.
- ¹⁴⁸ *Его же.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.2. – С.202.
- ¹⁴⁹ *Дзира І.* Джерельна основа «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2005. – Вип.10. – С.281–282.
- ¹⁵⁰ *Дорошенко Д.* Князь М.Репнін і Д.Бантиш-Каменський // *Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова у Празі: Наук. зб.* – Прага, 1929. – Т.1. – С.108.
- ¹⁵¹ *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России. 2-е изд. – Ч.3. – С.164.
- ¹⁵² Там же. – С.165.
- ¹⁵³ Там же. – С.108.
- ¹⁵⁴ Там же. – С.140.
- ¹⁵⁵ Там же. – С.14.
- ¹⁵⁶ Там же. – С.162.

- ¹⁵⁷ Там же. – С.155.
- ¹⁵⁸ Там же. – С.154.
- ¹⁵⁹ Там же.
- ¹⁶⁰ Там же. – С.37.
- ¹⁶¹ Там же. – С.180.
- ¹⁶² Там же. – С.203.
- ¹⁶³ Там же. – С.210.
- ¹⁶⁴ *Замлинський В.* Батько і син Бантиш-Каменські: Сторінки біографій // Київська старовина. – 1994. – №1. – С.81.
- ¹⁶⁵ *Дорошенко Д.* Дмитро М.Бантиш-Каменський... – С.15–16.
- ¹⁶⁶ *Бодянский О.* Предисловие // Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским и изд. О.Бодянским. – Москва, 1858. – Ч.1: 1649–1687. – С.IV.
- ¹⁶⁷ *Максимович М.* У пошуках омріяної України. – К., 2003. – С.192.
- ¹⁶⁸ Собрание сочинений М.А.Максимовича: В 3 т. – К., 1876. – Т.1. – С.342.
- ¹⁶⁹ *Антонович В. Н.И.Костомаров как историк* // Киевская старина. – 1885. – №5. – С. XXXI.
- ¹⁷⁰ *Драгоманов М.П.* Вибране. – К., 1991. – С.25–26.
- ¹⁷¹ *Василенко Н.* К истории малорусской историографии... – С.248–249; *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8, ч.2. – С.212; *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII ст. – Л., 1923. – С.4 (29).
- ¹⁷² *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины: П. А.И.Мартос // Киевская старина. – 1895. – №2. – С.182–183.
- ¹⁷³ *Оглоблін О.П.* «Історія України»... – Арк.29.
- ¹⁷⁴ Там само. – Арк.29–30.
- ¹⁷⁵ *Василенко Н.* К истории малорусской историографии... – С.249.
- ¹⁷⁶ *Грушевський М.* Українська історіографія... – С.224.
- ¹⁷⁷ Там само. – С.215.
- ¹⁷⁸ *Дорошенко Д.* Князь М.Репнін і Д.Бантиш-Каменський. – С.90–108; *Його ж.* Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «История Малой России». – С.15–73.
- ¹⁷⁹ *Марченко М.І.* Указ. праця. – С.141.
- ¹⁸⁰ Там само. – С.140–141.
- ¹⁸¹ Там само. – С.141.
- ¹⁸² *Голобуцкий В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – С.12.
- ¹⁸³ Там же. – С.12.
- ¹⁸⁴ Див., напр.: Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. – Москва, 1960. – Т.2. – С.129; Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С.99, 114, 124.
- ¹⁸⁵ *Булгарин Ф.* История. Краткое обозрение... – С.389–390.
- ¹⁸⁶ *Н.П. [Полевой Н.]* Книги 1830 года: [Бантыш-Каменский Д.Н.] История Малой России. – Москва, 1830. – Ч.1–3 // Московский телеграф. – 1830. – Ч.23, №12. – С.479.
- ¹⁸⁷ *Н.П. [Полевой Н.]* Малороссия. Её обитатели и история. Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. – Москва, 1830. – Ч.1–3 // Московский телеграф. – 1830. – №18. – С.247.
- ¹⁸⁸ Там же. – С.248.
- ¹⁸⁹ *Бурачек С.* Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч.1–3 // Маяк. – 1842. – №9. – С.36.
- ¹⁹⁰ *Н.П. [Полевой Н.]* Малороссия... – №17. – С.77.
- ¹⁹¹ *Полевой Н.* История русского народа: В 6 т. – Москва, 1833. – Т.5. – С.18–19 (прим.8).
- ¹⁹² Учёные новости // Литературная газета (Санкт-Петербург). – 1831, 5 февр. – Т.3, №8. – С.66.
- ¹⁹³ Там же. – С.67.
- ¹⁹⁴ *Виноградов В.В.* Проблема авторства и теория стилей. – Москва, 1961. – С.475–481.
- ¹⁹⁵ Там же. – С.483; *Волинський П.К.* Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). – К., 1959. – С.160–161.
- ¹⁹⁶ А.С.Пушкин – критик. – Москва, 1978. – С.424.

- ¹⁹⁷ *Волинський П.К.* Указ. праця. – С.165.
- ¹⁹⁸ *Козмин Н.К.* Очерки из истории русского романтизма: Н.А.Полевой, как выразитель литературных направлений современной ему эпохи. – Санкт-Петербург, 1903. – С.498.
- ¹⁹⁹ *Маркевич Н.А.* О Малороссии и об Украине // ИР НБУВ. – Ф.14. – Спр.4978. – Арк.1–9.
- ²⁰⁰ *Шавелев С.П.* Дмитрюков Алексей Иванович (Курская энциклопедия) // <http://www.mke.su/>
- ²⁰¹ *Дмитрюков [А.И.],* уч. [Несколько замечаний на «Историю Малой России», изд. Д.Н.Бантышем-Каменским] // Московский телеграф. – 1832. – Ч.45, №10. – С.261.
- ²⁰² Там же.
- ²⁰³ *Полевой Н.* История русского народа. – Т.5. – С.78 (прим.69), 79 (прим.70), 101 (прим.93), 109 (прим.103), 284 (прим.217).
- ²⁰⁴ *Л.С.* Русские книги: 1. [Бантыш-Каменский Д.Н.] История Малой России. – [Ч.1–4] // Вестник Европы. – 1830. – №12. – С.299.
- ²⁰⁵ *Бурачек С.* Указ. соч. – С.46–47.
- ²⁰⁶ *Евецкий Ф.* Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч.1–3; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного запорожского архива А.Скальковским. – Одесса, 1841 // Денница (Варшава). – 1842. – №17: (сент.). – С.209–210.
- ²⁰⁷ Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч.1–3 // Отечественные записки. – 1842. – №6. – С.42.
- ²⁰⁸ Там же. – С.41.
- ²⁰⁹ Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Москва, 1842. – Ч.1–3 // Библиотека для чтения. – 1842. – Т.51. – С.70.
- ²¹⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. – Бодянскому О.М. [автограф листа від 13 січня 1848 р.] // ВР ІЛШ. – Ф.99. – Спр.99. – Арк.197–197 зв.; Бантыш-Каменский Д.Н. – Бодянскому О.М. [автограф листа від 16 квітня 1849 р.] // Там само. – Арк.196.
- ²¹¹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. – Москва, 1858. – Ч.1: 1649–1687. – IV, 339 с.; 1859. – Ч.2: 1691–1722. – 340 с.
- ²¹² *Р.М. [Булгарин Ф.В.]* Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д.Н.Бантыш-Каменским. – Москва, 1836. – Ч.1–5 // Северная пчела. – 1837, 15 февр. – №36. – С.141–144; рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д.Н.Бантыш-Каменским. – Москва, 1836. – Ч.1–5 // Библиотека для чтения. – 1837. – Т.20. – С.60–62.
- ²¹³ *Росковиенко И.* Рец. на изд.: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. – Москва, 1836. – Ч.1–5 // Журнал министерства народного просвещения. – 1837. – Ч.13, №2. – С.429.
- ²¹⁴ Библиографическая хроника: 271) Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д.Н.Бантыш-Каменским. – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.1–3 // Отечественные записки. – 1847. – №8. – С.96, 97.
- ²¹⁵ Библиография: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. [Д.Н.]Бантыш-Каменский. – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.1–3 // Литературная газета. – 1847, 14 авг. – №33. – С.525.
- ²¹⁶ Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского. – Санкт-Петербург, 1847. – Т.1–3 // Современник. – 1847. – №9. – С.7.
- ²¹⁷ Там же. – С.10.
- ²¹⁸ *Погодин М.* Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского. – Санкт-Петербург, 1847. – Т.1–3. Статья [первая] – вторая // Москвитянин. – 1848. – Ч.3, №5. – С.53–73; Ч.5, №10. – С.46–79; Ч.6, №11. – С.1–29.
- ²¹⁹ *Кауфман И.М.* Русские биографические и библиографические словари. – Москва, 1955. – С.13.
- ²²⁰ *Карпов Г.Ф.* Критический обзор... – С.12.
- ²²¹ Там же. – С.28.
- ²²² *Кравченко В.В.* Нариси... – С.219.
- ²²³ *Лотман Ю.М.* Карамзин. – Санкт-Петербург, 1997. – С.594.

²²⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 2-е изд. – Ч.2. – С.202; Бантыш-Каменский Д. Словарь... – Москва, 1836. – Ч.1. – С.126; То же. – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.3. – С.242.

²²⁵ Его же. Шемякин суд... – С.782.

²²⁶ Штейн В. Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь: В 25 т. – Санкт-Петербург, 1900. – Т.2: Алексинский – Бестужев-Рюмин. – С.468.

²²⁷ Бантыш-Каменский Д. Словарь... – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.3. – С.64.

The article shows socio-cultural reasons and intellectual influences that caused the writing of «The History of Little Russia». The author examines the structure of the work and author's strategy of Ukrainian past explanation. The reception of D.Bantysh-Kamenskiy's study in Ukrainian and Russian historiographies is analyzed.

А.В.Блануца*

ШЛЯХЕТСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті проаналізовано джерела дослідження проблем шляхетського землеволодіння у Великому князівстві Литовському, узагальнено основні типи великокнязівських земельних надань і підтверджень князям, панам і шляхті, а також представлено найбільш поширені на сьогодні дослідницькі методи студювання задекларованої проблеми та запропоноване власне бачення шляхів її розв'язання. У додатках подаються документи Литовської метрики, які ілюструють основні типи великокнязівських надань: лист-надання, привілей і підтверджувальний лист.

Проблеми, пов'язані з дослідженням шляхетського землеволодіння на українських землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), становлять важливий науковий інтерес. Актуальність задекларованої проблематики підтверджується значною активізацією на сучасному етапі литuanістичних студій¹. Поряд із політичними, військовими та дипломатичними плідно розробляються й соціально-економічні сюжети історії різних земель ВКЛ.

Верховне право на володіння та розпорядження земельним фондом держави належало великому князеві литовському. Земельні відносини різних суспільних верств ВКЛ, у тому числі й шляхти, базувалися на принципі військово-служилого землеволодіння. За військову службу великий князь жалував шляхту землю та маєтностями (загальне поняття, що включало у себе села, землі, різні угіддя, боброві, рибні лови, сіножаті, городи, будинки у містах, церкви й монастирі тощо) на певних, визначених документально, умовах. В історіографії тримання земель на умовах військової служби прийнято поділяти на дві групи: 1) строкове або безстрокове тримання (до одного, двох і більше «животів» (пожиттєво), «до волі і ласки господарської», на ленному праві, «до очищення вотчини», «на хлібокормління», «на поживеньє», «до лепшого опатранья»); 2) вічне тримання, вотчина, купівля та володіння за правом успадкування².

* Блануца Андрій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: an_blan@mail.ru

** Стаття написана в рамках дослідницького проекту, підтриманого Стипендіальною програмою Музею історії Польщі (Варшава, Польща).

Джерелами дослідження шляхетського землеволодіння у ВКЛ є документи Литовської метрики (далі – ЛМ) (від лат. *matricula* – виписка, інвентар) – великого комплексу специфічних матеріалів у вигляді зшитків або книг великокнязівської канцелярії ВКЛ XV–XVIII ст. із копіями документів, що видавалися від імені великого князя литовського, панів-ради ВКЛ і сейму та підлягали необмеженому у часі зберіганню. До книг ЛМ вносилися також інші важливі матеріали (переклади ярликів кримських ханів, реєстри з московської дипломатичної документації, матеріали Лівонського ордену тощо). ЛМ стала основою головного державного архіву ВКЛ і виконувала юридично-реєстраційні функції. Документація велася латиною, староукраїнською та старопольською мовами. Листи-записи й виписи з книг ЛМ використовувалися з юридичною та довідковою метою всіма суб'єктами права – верховною владою, державними установами, привілейованими станами та групами, магістратами, міщанами, церквою, етнорелігійними громадами та ін. На основі метричних записів на відповідні звернення з державної канцелярії видавалися юридично завірені листи-виписи (копії з копій). У результаті діяльності державної канцелярії відклалися книги ЛМ, які за видовими ознаками розподіляються на книги записів, судових, публічних справ, переписів, дипломатичних справ та сигілат.

Основні масиви документів, що стосуються земельних надань, відклалися у книгах записів. Правовою основою шляхетського землеволодіння у ВКЛ стали господарські пожалування, що здійснювалися шляхом видачі з великокнязівської канцелярії привілеїв, надавчих та підтверджувальних листів на звернення та прохання шляхти. М.Ковальський у групі документів надавчого характеру, що відклалися у книгах записів ЛМ, виділяє такі різновиди: «листи» – грамоти надавчі (привілеї), підтверджувальні – «конфірмації» чи «підтвердження»³. В опрацьованих нами джерелах книг записів для позначення надань великих князів литовських писарі великокнязівської канцелярії вживали два терміни – «лист» та «привілей», а для підтвердження – «потверженє». Тому, приймаючи за основу класифікацію М.Ковальського, для позначення документів надавчого характеру вживатимемо терміни «привілей», «лист-надання» (надання) та «підтверджувальний лист» (підтвердження).

У документах, згідно з якими великі князі литовські жалували ті чи інші володіння, визначалися терміни та умови їх тримання. Характерною особливістю позитивних тримань було обмеження володіння маєтністю до одного, двох і більше «животів», тобто життя власника (один «живіт»), його дітей (два «животи») та онуків (три «животи»). Так, у 1497 р. Александр Ягеллончик пожалував пану Бику Александровичу маєток Брилеве у Житомирському повіті «до живота»⁴. Листом від 28 березня 1533 р. Сигізмунд I Старий підтвердив житомирському зем'янинові Стецьку Вороничу та його братам право на володіння селами Ловковим та Іванковим, наданими привілеєм короля Александра Ягеллончика їхньому батькові. С.Воронич, згідно з великокнязівським листом, отримав право на володіння вказаними селами «до свого живота», тобто позитивно⁵. У даному випадку Сигізмунд I Старий не перевів села Ловкове та Іванкове на інший тип тримання господарських маєтностей, наприклад, у вічне або вотчинне володіння, не зважаючи на те, що дані села були у триманні батька прохача. Тому й після смерті С.Воронича господарські села могли бути надані або нащадкам тримача, або й іншому шляхтичу, не пов'язаному родинними зв'язками з Вороничами.

Після смерті доживотного тримача маєтностей його володіння відходили до господарського домену. Нащадки тримача, які бажали отримати у володіння маєтність, повинні були виклопотати у господаря надавчий або ж підтверджувальний лист. У протилежному разі всі володіння автоматично відходили на господаря. Наприклад, 30 жовтня 1529 р. Сигізмунд I Старий виніс вирок бо-

яринові князя Юрія Семеновича Слуцького – Івашку Зубковичу, за яким не задовольнив прохання останнього підтвердити за ним маєток померлого батька «на Цепрі». Причиною відмови послужило те, що І.Зубкович намагався отримати у володіння маєтність без належних документальних підтверджень. Шляхтич мовив, нібито батьківська маєтність перейшла йому у спадок і сам господар видав йому підтверджувальний лист на неї. Утім, як з'ясувалося на судових роках, І.Зубкович не зміг надати бажаних листів, через що й отримав такий вирок великого князя: «И онъ (І.Зубкович – А.Б.) на тыи роки того прывиля перед нами не клал. Мы подле первого выроку н(а)шого, тое именье на Цепре, яко спадокъ, взяли къ нашимъ рукамъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ»⁶.

Доживотні тримання обумовлювалися чітко визначеним терміном, тоді, як тримання «до волі і ласки господарської» такої часової регламентації не мали й визначалися на розсуд великих князів литовських. Приміром, до волі і ласки господарської право володіння селом Сербин у Кременецькому повіті отримав у 1450 р. від Казимира IV Ягеллончика дяк Іванко. У 1452 р. на таких же умовах Петро Мишчич отримав право на маєтності Хулів, Холюневець, Салищове городище, Бече у Перемільському повіті, а Кузьма Волошин у 1465 р. – на «пусту землю» Берег з бобровими гонами у Кременецькому повіті⁷.

Пожалування до волі і ласки господарської практикували й наступники Казимира IV Ягеллончика, проте масштаби таких надань були значно меншими. Так, привілеєм від 6 червня 1496 р. Александр Ягеллончик пожалував володимирському наміснику Василю Хребтовичу маєток Горухове у Володимирському повіті й обмежив термін тримання до волі і ласки господарської⁸.

Тримання маєтностей на ленному праві в основному еволюціонувало з позитивних надань. У цьому разі земля чи маєтність жалувалися тому чи іншому шляхтичу за умови успадкування по чоловічій лінії. Низка листів-надань на ленному праві ввійшла, зокрема, до 35-ї книги записів ЛМ. Так, протягом першої половини 1550-х рр. Сигізмунд II Август пожалував на ленному праві пану Семену Кмітичу села Антоновичі, Товстий Ліс у Київському повіті, «службу людей» у Чорнобилі та село Завойти і «службу людей» у Мозирському повіті; київському воеводі пану Григорію Олександровичу Ходкевичу – місто Бихів, двір Добоску з Добоськими і Глуськими селами та підтвердив бояринові Київського повіту Федорові Тиші землі, сіножаті, чоловіка Остапа Котовича з його братами у Терзській волості, а також три селища та «четверту землицю» у Київському повіті⁹. Окрім Київщини, Сигізмунд II Август широко практикував надання на ленному праві в білоруських та литовських землях ВКЛ¹⁰.

Меншого поширення набули господарські надання «до очищення вотчини», «на хлібокормління», «на поживенье», «до осмотренья» і «до лучшего опатрания». Форми таких пожалувань зводилися до того, що господар надавав у користування певні маєтності до часу виділення кращих або звільнення втрачених. Наприклад, у 1447 р. Гридку Скипоревичу були надані володіння у Брянську на заміну його смоленських маєтків¹¹. У 1487 р. Казимир IV Ягеллончик пожалував Федку Колонтаєву селище Митковщину, а в 1488 р. мценському бояринові Логвину Курянову – селища Тюфанове та Андрееве «до осмотренья»¹². На таких же умовах володіння землею здійснювали свої пожалування й наступники Казимира IV Ягеллончика – його сини Александр Ягеллончик та Сигізмунд I Старий¹³.

Надання на умовах хлібокормління практикувалися в основному під час переходу на службу до великого князя литовського московських бояр. Такі випадки, зокрема, траплялися під час литовсько-московських воєн початку XVI ст. Наприклад, після еміграції до Московії князів Василя та Семена Масальських усі маєтності, якими вони володіли у ВКЛ, відійшли до великокнязівського домену і були надані московським боярам¹⁴. Так, у 1534 р. Сигізмунд I Старий

надав «на хлібокормління» боярському синові Івану Поросукову «чотири чоловіки і чотири землі пустовських» під Василішками, якими раніше володів кн. В. Масальський¹⁵. Того ж року господар у своєму листі до василішського і марківського державці пана Яна Миколайовича Радивіловича наказував надати «на хлібокормління» боярському синові Федорові Селеву «двох чоловіків і три землі пустовських» у Василішках, що відійшли до короля після зради і втечі до Москви кн. Василя Масальського¹⁶.

Другим листом великий князь литовський наказував василішському і марківському державці панові Яну Миколайовичу Радивіловичу надати «на хлібокормління» боярському синові Івану Козиновичу «одного чоловіка і дві землі пустовських» у Василішках¹⁷. Через кілька місяців до книги ЛМ було зроблено запис зі списком бояр московського князя, яким Сигізмунд I Старий наказав давати осілості «на хлібокормління» у Василішках і Жолудку, які повернув кн. Василь Масальський¹⁸.

Більш стійкою формою службового землеволодіння у ВКЛ були «вічні тримання», за якими передбачалось володіння землею з правом успадкування при умові несення земської служби. Такі надання робилися великими князями литовськими протягом XV–XVI ст. Їх основною їх метою було забезпечення більш стійких умов тримання землі шляхтою та забезпечення захисту кордонів ВКЛ. Для прикладу, Александр Ягеллончик вічним правом у 1496 р. пожалував кн. Костянтину Івановичу Острозькому маєтки Вздолбицю і Глинськ¹⁹, у 1498 р. – королівському млинареві Ониську Пашковичу – млин із будинком у Луцьку та млин у Голишеві²⁰, а луцькому війту Трушу – фільварок під Луцьком²¹. 23 березня 1523 р. вийшов привілей Сигізмунда I Старого королівському писареві пану Михайлу Васильовичу на село Свинюхи у Володимирському повіті «вічним правом»²². Проте у цьому селі проживали путні слуги, на яких великокнязівська данина не поширювалася. Слугам у великокнязівському листі надавалося право вибору: або служити новому господареві, або залишити осаджені місця й перейти на інші землі; тяглим же слугам право вибору не надавалося.

Серед причин великокнязівських пожалувань бачимо намагання господаря якнайефективніше використовувати власний домен. Наприклад, 10 березня 1512 р. Сигізмунд I Старий надав київському зем'янинові Іванові Фурсовичу спустошене напередодні татарами селище Разнин у Луцькому повіті²³. У даному випадку господар, по-перше, забезпечував шляхтича землею, а, по-друге, утримував данини зобов'язувався відновити інфраструктуру поселення, а також виконувати з нього земську службу.

Утім, найбільш стійкою формою службового землеволодіння у ВКЛ було вотчинне володіння. Великі князі литовські надавали шляхті у вотчину здебільшого ті володіння, які перебували у власності певного роду на протязі кількох поколінь. Так, у книзі данин Казимира IV Ягеллончика міститься низка надань із правом вотчинного володіння²⁴. Сигізмунд I Старий у вотчину надавав, зокрема, володіння князів Глинських. Наприклад, привілеєм від 10 квітня 1508 р. він пожалував пану Сенку Полозовичу маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті, Глядковичі в Овруцькому повіті, відібрані від кн. Глинських²⁵. 4 червня 1511 р. у Бересті Сигізмунд I Старий підписав підтверджувальний лист вінницькому зем'янинові Іванові Супруновичу на вотчинні маєтки Микулинці, Почапинці, половину селища Мезикова та селище Супрунове у зв'язку з тим, що попередній привілей згорів під час татарського нападу²⁶. Як бачимо, шляхта дуже ревно пильнувала свої вотчинні володіння, про що свідчить намагання завжди мати відповідні документи, а у разі їх втрати – якнайшвидше відновити.

Варто відзначити, що попри такі стійкі форми землеволодіння, як вічне і вотчинне, верховна влада в особі великого князя литовського могла у будь-який

момент скористатися правом відчуження маєтностей на користь господарського домену. Одним із прикладів цього є вирок Сигізмунда II Августа щодо володінь кн. Василя Ковельського. Так, 11 жовтня 1541 р. господар направив листа кн. В.Ковельському, в якому наказував не чинити опору через «ув'язання» в його маєтності великокнязівського дворянина. Великий князь литовський у даному випадку відбирав володіння кн. В.Ковельського з причини несплати ним сребщизни, збір якої був проголошений у 1540 р. на потреби «оборони паньства н(а)шого Великого князства Литовського». У великокнязівському листі також вказувалося, що князь В.Ковельський мав сплатити борг за сребщизну у подвійному розмірі («совито»), а допоки борг не сплачено – князівські володіння переходили до господарського домену²⁷. Таким чином, яскраво демонструється верховне право великого князя литовського на розпорядження й контроль за земельним фондом ВКЛ. Сигізмунд II Август, не бажаючи «болши того своволенства твоего (кн. В.Ковельського – А.Б.) терпети», у рамках земельного права ВКЛ наклав відповідні санкції щодо володінь князя, позбавивши його права на володіння й розпорядження маєтностями на період погашення боргу «за тую сребщизну, которую ты (кн. В.Ковельський – А.Б.) повиненъ дати з ыменей своих до скарбу н(а)шого»²⁸. Після виконання наказу господаря передбачалося негайне повернення конфіскованих маєтностей князеві В.Ковельському.

Отримання шляхтою маєтностей і земельних наділів навіть на умовах вічного чи вотчинного володіння на практиці не означало повного контролю над цими землями. Певні обмеження стосувалися ведення окремих видів господарської діяльності, як-то «замок садити, торг, корчми мати, мито збирати» тощо. Зокрема, господарському дворянинові Іванові Немиричу для того, щоб у власному маєтку Городищі, виміняному за дозволом господаря у ченців київського Пустинно-Микільського монастиря, збудувати замок і мати торг та корчми, довелося клопотатися перед Сигізмундом I Старим, а також представляти листи, які засвідчували його право на володіння маєтком²⁹.

Симптоматично, що організацію та діяльність міських торгів визначали певні приписи великокнязівського уряду чи власника міста, містечка, селища. Так, у 1532 р. кн. Олександр Збараський, збудувавши замок у своєму Поричському маєтку, звернувся з проханням до Сигізмунда I Старого дозволити мати торг і корчму. Дозвіл було отримано, і в ньому, зокрема, зазначався день проведення торгу – четвер³⁰. Як правило, при видачі таких привілеїв брався до уваги факт існування торгу³¹, а єдиним застереженням було те, щоб нові торги не заважали вже наявним у найближчих державних містах. Наприклад, у 1528 р. Сигізмунд I Старий на прохання князів Василя та Богдана Романовичів Відницьких дозволив мати торг і ярмарок в їхньому маєтку Любчі. Князі у своєму зверненні вказували, що новозасновані торг і ярмарок не лише не шкодитимуть господарським торгам, але й сприятимуть розвиткові місцевої торгівлі³². Подібними заходами великі князі литовські намагалися впорядкувати систему торгів у ВКЛ із метою оптимізації прибуткової частини державної скарбниці.

Водночас верховна влада гарантувала права шляхти на отримані чи вислужені володіння, що яскраво простежується за матеріалами ЛМ. Наприклад, 14 квітня 1542 р. Сигізмунд II Август направив листа дирванському тивуну Богдану Митковичу з наказом поступитися підданими Дирванської волості шляхтичу Яну Дирмовичу згідно з представленими останнім листами-привілеями, що підтвердили його право на вказаних підданих. Дане рішення великий князь литовський виніс у справі, порушеній самими дирванськими підданими, які позивалися на свого власника Яна Дирмовича з приводу того, начебто він не мав правових підстав на володіння ними, а вони самі здавна були господарськими підданими й виконували службу господарю, а не Я.Дирмовичу. Отримавши позовну скаргу дирванських підданих, Сигізмунд II Август доручив розібрати-

ся у справі дирванському тивуну, який на час розслідування відібрав у Я. Дирмовича двадцять служб підданих і перевів їх під юрисдикцію господаря³³. Ян Дирмович на судові роки представив шість листів (надання, вислуги, підтвердження й купчі листи), з допомогою яких доводив своє право на двадцять дирванських підданих та їхні служби. Отримавши документальні підтвердження, дирванський тивун представив їх Сигізмунду II Августу, а той, вивчивши їх, наказав тивуну «ажъбы еси тыхъ людей его (Яна Дирмовича – А.Б.) всихъ со всеми ихъ землями и маетностями в целости ему поступил и в то его увезалъ», а також «ажъбы они ему яко пану своему служили и во всемъ его были послушны»³⁴. Таким чином, спроба дирванських підданих перейти під юрисдикцію великого князя литовського не увінчалася успіхом. У даному випадку підтвердилась функціональна дієвість юридичних норм шляхетського землеволодіння на основі великокнязівських земельних надань та підтверджень.

Верховне право господаря щодо розпорядження земельним фондом ВКЛ яскраво підтверджується низкою великокнязівських дозволів на операції купівлі та продажу маєтностей, здійснених шляхтичами. Відповідна норма була закладена у I Литовському статуті. Показовими у цьому плані є два великокнязівських листи від 24 жовтня 1542 р. Одним із них Сигізмунд I Старий надавав дозвіл осілому татарині Троцького повіту Обдулі Абрагимовичу продати троцькій воеводині Петровій Анні Олександрівні село Красне³⁵ – відповідний лист було занесено до книги великокнязівської канцелярії (за сучасною класифікацією книг ЛМ – це 28-ма книга записів). Наступним записом у даній канцелярській книзі став лист Сигізмунда I Старого про дозвіл на відповідну купівлю троцькою воеводиною села Красного³⁶. Причому другий великокнязівський лист був датований також 24 жовтня 1542 р.³⁷ Подібні дозволи великі князі литовські надавали й у випадках операцій обміну³⁸.

Нерідко при наданні маєтності тому чи іншому шляхтичу практикувалось також проведення реєстру наданих володінь. Наприклад, під час передачі у 1541 р. господарському скарбному Микиті в держання двору Аїн Сигізмунд I Старий наказав земському підскарбію, маршалку та господарському писарю пану Івану Горностаю здійснити перепис (реєстр) усіх «міщан, путних слуг, тяглих людей, пустих земель, пожитків, плат і доходів Аїнського двору»³⁹.

Не менш поширеною формою шляхетського землеволодіння у ВКЛ було володіння за успадкуванням. Для того, аби на законних підставах увійти («ввестися») у володіння спадковими маєтностями, шляхтич мав надати великокнязівському урядові відповідні документи – у даному випадку заповіт («тестамент»). Наприклад, у 1518 р. Сигізмунд I Старий видав підтверджувальний лист волинським зем'янам Олехну, Яцьку і Томилу Вороничам на маєток Туличове у Луцькому повіті, записаний їм за тестаментом сестри вічним правом⁴⁰, а в 1532 р. господар підтвердив шляхтичеві Яцьку Яцьковичу Скленьському частину маєтку в Бородичах, записану йому братом Мануйлом також вічним правом⁴¹.

Широкого поширення набула форма землеволодіння за правом близькості. Яскравим прикладом може слугувати великокнязівський лист, занесений до 35-ї книги записів ЛМ. Так, у липні 1551 р. Лукаш Даровський звернувся до Сигізмунда II Августа з проханням надати йому землю Євковщину у Новгородському повіті, мотивуючи це тим, що попередній власник Мартин Васильович (родич Л. Даровського) помер і земля відійшла до великокнязівського дому. Із документа дізнаємось, що вказана земля була надана господарем Мартині Васильовичу на невизначений час («до волі і ласки господарської») на умовах земської служби. Тому Лукаш Даровський, будучи близьким до померлого шляхтича, скористався правом близькості й просив у господаря дану землю. Жалуючи Євковщину, великий князь литовський зобов'язав Л. Даровського та

його нащадків «служити службу военъною конно, збройно, такъ яко иншие бояре шляхта службу военъною служатъ». Зі свого боку, господар гарантував шляхтичу та його родині вказану землю «спокойнее держати и того всего добровольне уживати», як до цього володів його пращур Мартин Васильович⁴². У даному випадку Сигізмунд II Август пожалував Л.Даровському землю Євковщину на тих же умовах, на яких раніше нею володів Мартин Васильович – термін обмежувався великокнязівською «волею й ласкою».

Важливим аспектом у дослідженні шляхетського землеволодіння є з'ясування специфіки дослідницького інструментарію та методологічних підходів, якими для вирішення поставлених завдань послуговуються історики. Основні з них можна об'єднати навколо кількох дослідницьких прийомів.

По-перше, досліджуючи типи шляхетського землеволодіння у ВКЛ історики-литуаністи кінця ХІХ – початку ХХ ст. виходили з тези, яка, зрештою, їх усіх об'єднувала, про військовий (земський) характер володіння землею. Тобто, усі поземельні відносини у ВКЛ базувались на тому, що лише за умови служби великому князю литовському (або представникам його влади на місцях) шляхта отримувала право володіти певними маєтностями. Умови ж володіння землею окреслювалися відповідними документами, за якими визначалися термін, характер та статус пожалуваної землі. М.Довнар-Запольський, як уже зазначалося, усі володіння ділив на дві групи. Не вдаючись до історіографічних екскурсів (це тема окремого дослідження) зазначимо, що литуаністи у своїх працях так чи інакше, базуючись на відповідних документах ЛМ, аналізували лише форми шляхетського землеволодіння. Відповідно методологічна основа їхніх студій не виходила за межі позитивізму, що, на думку автора, не слід вважати вадою.

По-друге, визначальним фактором у методології дослідження поземельних відносин є з'ясування суті співвідношення верховного (державного) і приватного права власності на землю у ВКЛ. У даному контексті важливо простежити еволюцію земельних пожалувань у ВКЛ за хронологічним і територіальним принципом⁴³. Певні напрацювання у даному методологічному ключі мають мінські литуаністи В.Менжинський та А.Дзярнович. Зокрема, вони проаналізували комплексний матеріал про склад шляхти та її земельні володіння в Опшмянському повіті першої половини ХVІ ст.⁴⁴ Автори опрацювали книги ЛМ №12–24 та склали таблицю, яка ілюструє землеволодіння опшмянської шляхти, а також уклали перелік населених пунктів, топонімів і землевласників, таблиці про форми землеволодіння, способи набуття земельної власності, соціальний статус і уряди шляхти, джерела повідомлень, види актів, умови володіння, хронологічний список документів. Таку ж процедуру (однак уже розширивши кількісний склад книг ЛМ) історики проробили з Берестейським, Кам'янецьким і Кобринським повітами⁴⁵.

Методологічний інструментарій у напрацюваннях мінських литуаністів відзначається широким застосуванням кількісних та статистичних методів, що навіть інколи, як влучно зауважив вільнюський історик Т.Баранаскас, призводить до «надмірної гри цифрами»⁴⁶.

По-третє, не менш важливою проблемою методологічного характеру є визначення підходів у дослідженні питань розпорядження земельними володіннями та обсягу й характеру повинностей, що їх «відбували» з тієї чи іншої маєтності. У даному ракурсі сучасні історики здебільшого розглядають проблему дотично, в основному досліджуючи селянське землекористування, наприклад, еволюцію закріпачення селянства⁴⁷, а також специфіку земельних відносин у селянських соціально-територіальних спільнотах⁴⁸. Характерно, що методологічні підходи у дослідженні тих чи інших стрижневих проблем селянського землекористування в основному зводяться до всебічного аналізу фактичного матеріалу.

Таким чином, більш ніж столітній досвід дослідження шляхетського землеволодіння у ВКЛ досі залишається актуальною спадщиною. Сучасні литуаністи, використовуючи інтелектуальний багаж істориків кінця XIX – початку XX ст., намагаються висвітлити непомічені чи малодосліджені раніше проблеми, або ж поглянути на них по-новому. Якщо джерела досліджень є вже давно відомими, то вивести праці з литуаністики (у даному разі мається на увазі питання шляхетського землеволодіння) на якісно новий рівень можна лише шляхом залучення сучасних методологічних підходів. Актуальним з огляду на дану проблему питанням залишається розробка комплексної програми публікації книг Литовської метрики. Якщо у литовських і білоруських литуаністів така програма вже втілюється й дає певні результати, то в українських вона – лише на стадії становлення.

У додатках подаються документи Литовської метрики, що ілюструють основні типи великокнязівських надань – лист-надання, привілей і підтверджувальний лист. Публікація документів здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом та у відповідності із запропонованими В.Німчуком «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (К., 1995) із деякими змінами.

¹ Прикладом активізації литуаністичних досліджень в Україні стало проведення у Кам'янці-Подільському 27–29 вересня 2007 р. міжнародної наукової конференції (Блануца А.В., Ващук Д.П., Копилов С.А. Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні і соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі // Укр. іст. журн. – 2008. – №2. – С.196–198).

² Дану класифікацію запропонував М.Довнар-Запольський, узагальнивши напрацювання своїх попередників – В.Антоновича, М.Владимирського-Буданова та М.Любавського (див.: Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.І. – К., 1901. – С.592).

³ Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.). – Днепропетровск, 1982. – С.16.

⁴ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.6. – Л.194.

⁵ Там же. – Ед. хр. 17. – Л.449–449 об.

⁶ Lietuvos Metrika. – Knyga №15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 2002 (далі – LM 15). – P.125.

⁷ Ibid. – Knyga №3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L.Anužytė ir A.Baliulis. – Vilnius, 1998 (далі – LM 3). – P.41, 58, 64.

⁸ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.6. – Л.136.

⁹ Там же. – Ед. хр.35. – Л.126 об.–127 об.; 276 об.–277 об.; 184 об.–186.

¹⁰ Див., наприклад, надання господарській праці Оленшиній Глібовича Полонії Миколаївні на Олехнівську і Будисівську землі у Радунській волості; боярину Полоцької землі Івану Володкевичу на Теличинську і Цуранівську землі в Полоцькому повіті з приданою землею і ґрунтом, що він на р. Видриці зайняв; Станіславу Жирчинському на кут Судиловської землі, названої Задолгою, у Полоцькому повіті за пусту Борківську землю, виміняну у підданих Судиловців; Богдану Стецьковичу на дві служби людей в Оршанському повіті Росасенської і Любовицької волостей та на дві землі пустих (РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр. 35. – Л.231 об.–232 об.; 296–296 об.; 297–297 об.; 305 об.–306 об.).

¹¹ LM 3. – P.38.

¹² Lietuvos Metrika. – Knyga №4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L.Anužytė – Vilnius, 2004 (далі – LM 4). – P.24–25, 28.

¹³ Наприклад, у 1492 р. Александр Ягеллончик надав смоленському окольничому князю Олехну Глазичу служебне село Мамаєвське у Смоленському повіті «до осмотренья» (LM 3. – P.71); у 1507 р. Сигізмунд I Старий пожалував Васку Івановичу Бокію маєток Печихвости в Перемильському повіті до звільнення його вотчини від військ ве-

ликого князя московського (Lietuvos Metrika. – Knyga №8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius, D.Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P.197); у 1526 р. Сигізмунд I Старий своїм привілеєм пожалував пані Миколаєвій Багиної Марії та її сину Івашку Баці Терешівський маєток у Брацлавському повіті, який відійшов до державного земельного фонду після смерті пана Василя Сапеги. Указаний маєток надавався Бакам «до очищення їх отчизни у Смоленську» (РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.7. – Л.1051–1053).

¹⁴ Детально див.: Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. – Вип.1 / Підготовка до друку й авторський текст А.Блануца, Д.Ващука. – К., 2007. – С.116.

¹⁵ Lietuvos Metrika. – Knyga №227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga / Parengė I.Valikonytė, S.Lazutka. – Vilnius, 1999 (далі – LM 227). – P.165.

¹⁶ LM 227. – P.165.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid. – P.131.

¹⁹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.6. – Л.131–132.

²⁰ Там же. – Л.197.

²¹ Там же. – Л.198.

²² Lietuvos Metrika. – Knyga №25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25 / Parengė D.Antanavičius ir A.Baliulis. – Vilnius, 1998. – P.283–284.

²³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Radziwiłłów. – Dział II. – Ks.69/10. – Nr. mkf.421. – K.32.

²⁴ Наприклад, це надання у вотчину Яцьку Ілліничу на діничну вотчину у Стародубі, Грим'яче з людьми, половина Знобва, у Радогощі Долгин – його «отчизну» (LM 3. – P.30); Гринку Яглищевичу на вотчину: берег у Мельниці, вислугу Дубен; Ходкова Данковича вотчину: Ршчин, Злеев; Іванова Хом'яковича вотчину: Смодів, Туря під Шумськом і дворище Баранове; Хидирева Манишича вотчину: Малин у Кременці (див.: LM 3. – P.63).

²⁵ LM 8. – P.252.

²⁶ AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział II. – Ks.69/10. – Nr. mkf.421. – K.9–10.

²⁷ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В.Мянжынскі, У.Свяжынскі. – Мінск, 2000 (далі – Метрыка ВКЛ. – КЗ 28). – С.50.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. – С.104–105.

³⁰ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.233.

³¹ Там же. – Л.556–557, 605 об. – 606; Ед. хр.41. – Л.213 об. – 214, 214–214 об., 227–227 об., 227 об. – 228, 297–298.

³² Там же. – Ед. хр.22. – Л.99–99 об.; Блануца А.В. Привілеї на магдебурзьке право містам Великого князівства Литовського та регламентація в них питань торгівлі (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць / За ред. О.О.Дячка. – Дніпропетровськ, 2007. – С.76–77. Такі ж дозволи надавалися господарями й на організацію у шляхетських маєтностях ярмарків. Наприклад, у 1566 р. шляхтич Іван Зарецький Ісарний отримав дозвіл Сигізмунда II Августа на осадження міста на землях його маєтку Свирани та право проводити там два щорічні ярмарки (РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.50. – Л.258–258 об.).

³³ Метрыка ВКЛ. – КЗ 28. – С.65–66.

³⁴ Там же. – С.67.

³⁵ Там же. – С.80.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же. – С.81. Дозволи на операції купівлі-продажу шляхетських маєтностей часто практикувалися в достатутний період. Наприклад, навесні 1512 р. володимирський староста кн. Андрій Олександрович Сангушко повідомляв великого князя литовського Сигізмунда I Старого, що купив отчизний і діничний маєток Долзк (Володимирський повіт) у холмовської зем'янки пані Стецькової Ламанової Ядвіги та її сина Якуба, а на доказ своїх слів пред'явив купчий лист. Князь просив господаря підтвердити купівлю великокнязівським листом. Сигізмунд I Старий задовольнив прохання кн. А.Сангушка,

підтвердивши йому від 1 квітня 1512 р. право на володіння маєтком Долзк «вічним правом» (AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział II. – Ks.69/10. – Nr. mkf.421. – K.37–38).

³⁸ Наприклад, 17 серпня 1540 р. Сигізмунд I Старий своїм листом дозволив кн. Івану Вишневському здійснити обмін половини волинського маєтку Перемиля на литовський маєток Деречин кн. Олександра Кошарського (Метрыка ВКЛ. – КЗ 28. – С.95–96.).

³⁹ Метрыка ВКЛ. – КЗ 28. – №40. – С.89.

⁴⁰ Lietuvos Metrika. – Knyga №11 (1518–1523): Užrašymų knyga 11 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 1997. – P.72.

⁴¹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.254 об. – 255.

⁴² Там же. – Ед. хр.35. – Л.24.

⁴³ Частково такого принципу дотримувався М.Довнар-Запольський, проте дослідник лише «на око» визначав масштаби тих чи інших пожалувань (див.: *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство... – С.592–616).

⁴⁴ *Мянжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта і яе земельныя ўладанні ў Ашмянскім (Ошменским) павеце ў першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў №12–31 Метрыкі ВКЛ) // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* – Т.І. – Мінск, 2001. – С.46–108.

⁴⁵ *Мянжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя земельне ўладанні ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрынскім паветах у другой палове XV – першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў №12–33 Метрыкі ВКЛ) // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* – Т.ІІІ. – Мінск, 2004. – С.57–196.

⁴⁶ Див.: *Баранаускас Т.* Третий том альманаха *Metriciana. Metriciana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага, т.3* // *Новости Литовской метрики.* – №8 (2004/2005). – Вильнюс, 2006. – С.28–29.

⁴⁷ *Спиридонов М.Ф.* Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.). – Минск, 1993. – 223 с.

⁴⁸ *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – 62 с.; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – 318 с.

1

1531.12.13. – Краків. Лист-надання Сигізмунда I Старого Немириній Олюхні на монастир Святої Пречистої за ручаєм в Овручі до живота

[Арк.203] Лист Немирыной олюхне на манастыр Светое Пречистое | дв Оврѣчно за рѣчаемъ

Жикгимонт Божю милостю король

Била намъ чоломъ земапка н(а)ша Немеринаа олюхъна и просила | в насъ манастыра Светое Пречистое дв Оврѣчомъ за рѣчаем, | который дей манастыр здавна естъ н(а)ше подане гос(п)одарское, а тепер | на нимъ игумени нйт. Ино мы з ласки н(а)шоє на ей чоломьбите то | вчинили, тотъ манастыр Сватоє Пречистое за ручаємъ в Оврѣчомъ ей дали со всимъ с тымъ, што к тому манастырѣ | здавна прислухаютъ. Маєтъ она тот манастырѣ ѿт насъ дерѣжати и на немъ са радити и справовати по томъ какъ и первшии | игумены того манастыра. А мы не маємъ ей оттоль рѣшати, а ни того манастыра комѣ под нею давати аж до ей | живота,

и на то есьмо ей дали сєсь нашъ листь з нашею печатю. |

П(и)санъ ѿ Кракове под лет(а) Бож(ε)(г)(о) нарож(ε)(н)(а) 1000 патсот 31 м(ε)с(а)па дек(а)(б)(р)(а) | 13 ден, индикт 5.

Михайло писаръ

Российский государственный архив древних актов. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.203.

2

1511.06.15. – Берестя. Привілей Сигізмунда I Старого князю Федору Михайловичу Чорторийському на місто Литовиж (Володимирський повіт) вічним правом

[Арк.7] Привілей кн(а)зю Федорѣ Михайловичу Чорторызскому | на место Литовижъ зо всіми приналежностями | въ Володимирскомъ повете за корола | его м(и)л(о)сти Жикгимонта вечнымъ правомъ |

Во има Божье амен. Кгды бы вчинки людские, которые с приржена | своего кончуются через твердости листовъ кѣ вечности не | приведены слѣдшымъ сведѣтельством (слово надписане над рядком – А.Б.) кѣ пришлого часѣ ведомости не были | бы докончаны, сказала бы всакие речи с часомъ старость, а дла | того смысльностью Рады ѣставно естъ, абы безрадѣствомъ, || [Арк.7 зв.] а невставичностью речи, которые с имѣть на потомъ деати шкоды, не было про то кѣ вендистое тоѣ то речи памяти, мы, Жикгимонт, | з ласки Божьи король польский, великий княз литовьский, рѣский, кн(а)же прѣское, | жомоитьский и иных пан и дедичъ, чинимъ знаменито сим | нашимъ листомъ, хто на него посмотритъ або чтѣчи его въслышитъ нинейшимъ и потомъ бѣдѣчимъ, комѣ бѣдетъ потребъ | того в ѣдати, ижъ вбачивъши есмо верьндю и справедливдю, | и накладндю, завѣжды николи не мешкандю слѣжѣбѣ кн(а)за Федора | Михайловича Чорторызского, ижъ онъ з особливыхъ завѣжды цнотъ | своихъ не былъ вмешканъ слѣжѣбѣ нашихъ и земьскихъ противкѣ | неприятелей нашихъ всакою повольностью и накладомъ, статкомъ | своимъ не мотѣючи горла своего охотне намъ заслѣговаль. Мы, маючи | възгляд ѿ заплатѣ працы его и хотачи его на потомъ охотнейшого и пылейшого мети в большихъ слѣжѣбахъ нашихъ, іако толмѣ пану его дедичномѣ, и дла того з особливо ласки н(а)шой | пожаловали есмо его: дали емѣ ѿ Володимирскомъ повете место | нашо на има Литовижъ зъ войтовствомъ | манастыр Св(а)того | Николы и съ селы и людьми манастырскими, и селища з Чарки со въсіми людьми зъ земьлами пашьными и борными, из боры, из | лесы, из дѣбровами, из ловы зверинными и пташими, из гаи и сенолжатыми, из лады, и ставы и ставищи, из млыны и их вымелки, | и с озеры, из реками, из речьками, и потоки, и колодези, из данми | грошовыми и медовыми, и бобъровыми, и кѣничьными, и слѣжѣбами, и с корчмами в томъ месте и со въсіми поплатьки и полдатыми, и доходы, и пожитьки, которымъ кольвек именемъ | могѣтъ названы або менены быти со въсімъ правомъ и панствомъ, и пожиткомъ ничого на насъ не оставляючи и на | наши наследки. А дали есмо емѣ тоѣ место Литовижъ зъ войтовствомъ литовижскимъ || [Арк.8] и со всіми доходы войтовскими, што к томѣ | войтовствѣ здавна прислѣхало, и манастыр Светого Николы и села, | и люди манастырские, и селища з Чарки со въсімъ, какъ сѣ съ стародав въ | своихъ границахъ мають и какъ на насъ держано. Такъ же даемъ | и дозволаемъ емѣ в томъ месте в Литовижи два ярмарьки мети | в кожъдый год, первый ярмарокъ на ден Перенесенѣа мощемъ Светого | Николы, а дрѣгий ярмарокъ ѿв осень на день Светого Николы жь, а торгъ | в кожъдый тый ден во вѣторокъ. И потвержаемъ то симъ нашимъ листомъ | вечно кн(а)зю Федорѣ Михайловичѣ Чорторызскомѣ и его кн(а)г(и)ни, и их | детамъ, и на потомъ бѣдѣчимъ ихъ щадкомъ. Маеть онъ | и его наследки тоѣ место Литовижъ зъ войтовствомъ литовижскимъ | из доходы всіми войтовскими и манастыр Св(а)того Николы | и съ селы и людьми манастырскими, и селища з Чарки, и съ с тыми вышей | менеными двема ярмарьки и с торьгомъ держати и въживати | вечно и непорѣшно со въсімъ какъ, какъ вышей в сѣмъ нашомъ | листѣ выписано, и волень онъ то ѿтѣдати и продати, замѣнити и розширити, и люди садити кѣ своемѣ ѣжиточномѣ | и лепьшомѣ ѿберндѣти, какъ сѣ емѣ и его жоне, и ихъ наследкомъ | налепей ѣвидитъ.

На твердость того печать нашѣ казали | есмо привесити к семѣ нашомѣ листѣ.

При томъ были велебный и врожонный княз Войтехъ бискѣпъ виленский, воевода виленский, | канцлер нашъ пан Миколай Миколаевичъ Радивиловича, воевода | троцкый, маршалокъ дворный пан Григорей Станиславовичъ ѿстиковича, гетьман, староста лѣцький и браславський и веницкий, | маршалокъ Волинское земли княз Костентинъ Ивановичъ ѿстрозский, панъ троцкий (два слова надписані над рядком – А.Б.), староста жомойтський панъ Станиславъ яновичъ, воевода полоцкый пан Станиславъ Глебовичъ, староста городенский | пан Станиславъ Петровичъ, воевода новгородський панъ ан || [Арк.8 зв.] яновичъ Заберезенский и иныи Панове Рада наша.

Сталоса и дано | 8 Берестыи лета Божьего тисеча патъсотъ первонодеcать м(є)с(а)ца июнь патынадеcать ден, индикта четвертогонадеcать.

Российский государственный архив древних актов. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.22. – Л.7–8 об.

3

1537.12.14. – Краків. Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого пану Михайлу Васильовичу на куплений у волинського зем'янина Івана Беликовича Свищовського за сто кіп литовських грошів маєток Козлово (Володимирський повіт)

[Арк.31 зв.] Потверженьє панѣ Михайлу Василевичу на тоєж | именьє Козлово, кѣпленое ѣ Ивана Беликовича | Свищовского вечностью

Жикгимонт Божю м(и)л(о)стью корол полский, великий княз | литовский, рѣский, прѣский, жомойтский, мазовецкий и иных |

Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него | посмотрить або чтѣчи его ѣслышитъ, нинешньимъ | и на потомъ бѣдѣчимъ, комѣ бѣдетъ потребъ того | ведати.

Биль намъ чоломъ писарь нашъ, державьца крѣвский и медницкый пан Михайло Василевичъ и поведилъ перед | нами, што жъ земанинъ земли Волинское Иван Васковичъ | Беликовича Свищовский спѣстилъ и продалъ емѣ вгодую | имене свое властное Козлово в повете Володимирьскомъ | за сто копъ грошей литовское монеты вечно и на веки неподрѣшно емѣ самомѣ и его п(а)ней, и детемъ, и на потомъ бѣдѣчимъ их щадкомъ з дворомъ тамошньимъ, который естъ | в томъ имену Козлово справен с пашьными дворьными и со вьсими людми и ихъ землями и съ сеножатыми, гаи и болоты, || [Арк.32] и леси из дѣбровами, с озеры, реками и речками, съ ставы и ставищи, | з млыны, ихъ вымелки и со вьсимъ с тымъ якъ сѣа оное имене прѣречное само в себе и въ границахъ, и в обыходехъ своих маеть, | што здавна к немѣ прислѣхаеть, ничего на себе и на потомъки свои | не зоставѣючи и никоторыи листы твердости на оное имене | прислѣхаючи он в себе мелъ. он тыи вси (слово надписане над рядком – А.Б.) листы емѣ отъдалъ, и листъ | свой записный, писанный на паркгамене под сведомомъ и печатъми | некоторыхъ людей добрыхъ п(а)нѣ Михайлѣ, которые же он | перед нами покладалъ и биль намъ чоломъ, абыхмо на то дали | емѣ нашъ листъ, и тотъ листъ оного Свищовского продажный | слово отъ слова в сѣсь нашъ листъ велено и то привильемъ | нашимъ на вечность емѣ подтвердили. А такъ мы оного листѣ | того Ивана Беликовича огледавъши казали его слово отъ слова | в сѣсь нашъ листъ вписати, который жа такъ сѣа в себе маеть. |

«а, Иван Васковичъ Беликовича Свищовский, земанинъ земли | Волинское, визнаваю симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотрить або чтѣчи его ѣслышитъ, нинешньимъ и потомъ | бѣдѣчимъ, комѣ бѣдетъ потребъ того ведати, што жъ | которое имене наймѣа Козлово ѣ Володимирьскомъ повете | кѣпилъ былъ отецъ мой Васко Беликовичъ со вьсимъ, што | к немѣ прислѣхаеть ѣ кн(а)за Федора Четвертьенского за сто | копъ грошей литовское монеты на вечность, а княз Федор | такъ же тоє имене Козлово кѣпилъ ѣ небожьчика пана | ѣлехна Скорѣты з Молодятичъ за певнью сѣмѣ п(є)н(а)зей, на што ж | и листъ п(а)на Скорѣтинъ в себе

мель, и тотъ листь его и теж свой продажный || [Арк.32 зв.] княз Федоръ Четвертъенский отъцѣ моемѣ на то даль. | яко жъ г(о)с(п)(о)д(а)рѣ король его м(и)л(о)сть за чоломъбитьемъ отъца | моего тѣю кѣпълю его, имене Козлово, зо вѣсимъ привилъемъ | своимъ на вечность рачиль потвердиги, которогож имена | за кѣпълею своею и потверженьемъ г(о)с(п)(о)д(а)рѣскимъ отъцѣ | мой Васко в сѣпокойномъ держаньи и въ поживани былъ | ажъ до живота своего, и по немъ яа самъ тое имене так | же спокойне к рѣкамъ своимъ держаль, нижъли по чомъ | мене ѿ тое имене Козлово листы г(о)с(п)(о)д(а)рѣскими кѣ правѣ позывати пан Михайло его м(и)л(о)сть Васильевичъ, писар г(о)с(п)(о)д(а)рѣ короля его м(и)л(о)сти, державца медницкий и крѣвский, менѣючи | то близкостью панее своее, ино ачѣкольве яа достаточныи права и твердости на тое имене Козловъ в себе мель, | за которыми его м(и)л(о)сть княз Федоръ Четвертъенский ѿ п(а)на | ѿлехъна Скорѣты кѣпиль и певъндю сѣмѣ п(е)н(а)зей за то | емѣ даль, и яко тежъ княз Федоръ отъцѣ моемѣ то | продалъ и меновите таа сѣма сто копъ грошей на листе | его естъ ѿписана. А к томѣ г(о)с(п)(о)д(а)рѣ король его м(и)л(о)сть при той | вышей менованой кѣпъли отъца моего зоставилъ и привилъемъ своимъ то емѣ на вечность потвердилъ, лечъ | хочечи есми панѣ Михайлѣ его м(и)л(о)сти в томъ са заховати | и приазни его м(и)л(о)сти на пришълеы часы вживати, принал | есми коло того из его м(и)л(о)стыю вгодѣ тое имене вышей писаное || [Арк.33] Козлово спѣстилъ и продалъ за тѣю жъ сѣмѣ, за которѣю отъцѣ мой | небожчикъ Васко Беликовичъ ѿ кн(а)зя Федора Четвертъенского | кѣпиль, то естъ за сто копъ грошей литовское монеты вечню | и на веки непорѣшню панѣ Михайлѣ Васильевичѣ, писарю г(о)с(п)(о)д(а)рѣскомѣ | и его м(и)л(о)сти п(а)неи, и детемъ, и на потомъ бѣдѣчимъ шадкомъ ихъ | м(и)л(о)сти з дворомъ тамошнымъ, который естъ в томъ имени Козлове | справен и с пашънами дворными и со всеми людми из ихъ земълами, | сѣ сеножатыми и болоты, гаи, лесы и дѣбровами, с озеры и реками, и речъками, сѣ ставы и ставищи, з млыны и ихъ вымельки, | и с слѣжъбами тыхъ людей и со вѣсими платы и доходы, и полжитъки, которые з нихъ приходять, и со вѣсим с тымъ якъ сѣ | тое преречное имене Козлово само в себе и въ границахъ, и обыходехъ своихъ маеть, и што здавна к немѣ прислѣхаеть, и вжо | таа сѣма сто копъ грошей литовскихъ спольна мене отъ п(а)на | Михайла его м(и)л(о)сти дошъла и сѣпольнаа запълата в томъ ми са | отъ его м(и)л(о)сти стала. И мають ихъ м(и)л(о)сть сами и дети, и по томъки ихъ тое имене Козлово держати и въживати яко | властное дедицъство свое на вечные часы, и вольни его отъ|дати, продати, заместити и розширити, прибавити и къ своемѣ | лепышомѣ а въжиточномѣ оберъндти якъ налепей роздмелючи, а которые листь и твердости якъ п(а)на ѿлехъна Скорѣтныи листы, и тежъ кн(а)зя Федора Четвертъенского, за чимъ | отъцѣ мой в него то кѣпиль и привилъемъ, потвержене г(о)с(п)(о)д(а)рѣское | на тое имене в себе есми мель, тыи вси листы панѣ Михайлѣ | писарѣ отъдалъ и ѿное имене Козлово в моцъ его м(и)л(о)сти здаю | и спѣщаю, из него сѣа вечне вырекамъ и вѣжо не маю яа самъ, ани моя || [Арк.33 зв.] жона и дети, и потомъки, и некоторые близкие наши в тое имене | ничимъ сѣа встѣпати и некоторыми причинами под паномъ | Михайломъ и его м(и)л(о)сти детьми, и потомъки ихъ того пойскивати, и на то даль есми панѣ Михайлѣ его м(и)л(о)сти сѣсь мой лист | з моею печатью.

При томъ были писаръ г(о)с(п)(о)д(а)рѣ короля его | м(и)л(о)сти пан Венцлавъ Николаевичъ, а войский берестейский, писар | п(а)на воеводы его м(и)л(о)сти виленского пан Мартинъ Тѣр, а двохране г(о)с(п)(о)д(а)рѣские пан Федоръ Богъдановичъ Мышка Холоневский, | пан Валах ѿлексиевичъ, пан Михъно якѣббовичъ, пан Василей | Фалилиевичъ.

А дла лепышое твердости просиль есми тых | пановъ ихъ ѿ печати, и ѿни на прозбѣ мою то вчинили и печѣти свои привесили к сѣмѣ моемѣ листѣ.

Писанъ ѿ Кракове | под летъ Божъ(е)(г)(о) нарожена тисѣча пѣтьсотъ тридцѣть | сѣмого годѣ м(е)с(а)ца июла четвертого дна, индикта десѣтого.» |

И з ласки наше на его чоломъбитье то есмо вчинили, на то | дали емѣ сѣсь нашъ листь и тое имене вышей писаное | Козлово потвержаемъ симъ нашимъ листомъ п(а)нѣ Михайлѣ | самомѣ и его жоне, их детемъ, и на потомъ бѣдѣчимъ их | шадкомъ вечню и на веки непорѣшню, мають ѿни тое имене | Козлово з дворомъ тамошнымъ, который в томъ имени Козлове естъ справен, и с пашънами дворными, и со вѣсими людми | и з ихъ земълами, з сеножатыми и болоты, гаи и лесы и з дѣбъ | ровами, с озеры, реками и речъками, ставы и ставищи, з млыны, | ихъ вымельки,

и з слѣжъбами тых людей, и со вѣсьми платы | и доходы, и пожитъки, которые с них приходать, и со всим || [Арк.34] с тымъ, якъ сѧ оное имене преречоное Козлово само в собе ив границах, | и въ вобыходехъ сѧ своихъ маеть и што зъдавна к немѣ прислѣхаеть держати и въживати яко властное дедицство | свое на вечныи часы водле листѣ оного Ивана Беликовича. | И вольни они тое имене отъдати и продати, заменити, розширити, прибавити и къ своему летьшомѣ и въжиточномѣ | оберънѣти яко сами налепей роздмеючи. А тотъ Иван Свищовскій самъ и его жона, и дети, и потомъки, и никоторые близкие | ихъ в тое имене ничимъ встѣпати и никоторыми причинами | под паномъ Михайломъ и его панею, и детьми, и потомъки ихъ | того поискивати.

А на твердость того и печать нашѣ казали | есмо привесити к семѣ н(а)шомѣ листѣ.

Писан ѣ Кракове под леть | Божь(е)(г)(о) нарожь(е)(н)(а) 1537 м(е)с(а)ца дек(а)(б)(р)(а) 14 ден, инди | ктѣ 11. |

Иван Горностай, подскарбий зем(с)(к)(н)(й), |
маршалокъ и писарь. |

Российский государственный архив древних актов. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.22. – Л.31 об. – 34.

The article analyses the sources of the study of the problems of gentry land owing in the Great Lithuanian Duchy, generalizes the main types of duchy land allocations and confirmations for the dukes, lords and gentry, and also presents the most widespread research methods of studying of declared problem for today and offers personal view on the ways of its solution. The attachments provide the documents of Lithuanian metrics, which illustrate the main types of duchy allocations: a letter of allocation, a privilege and a confirmation letter.

ДИСКУСІЇ

Н.О.Білоус (Київ)

ІМІТАЦІЯ РЕЦЕНЗІЇ

(із приводу вміщеної в «Українському історичному журналі» (2008, №5) рецензії Т.Ю.Лютої на книгу Н.О.Білоус «Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування» (К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008))

Загальновідомо, що наближення до пізнання істини можливе лише у формі наукової дискусії або рецензії, яка передбачає критичний аналіз виконаного дослідження. Такі дискусії можуть бути плідними, якщо дотримуватися критеріїв наукової полеміки й, звичайно ж, питання, стосовно чого має вестися дискусія: тих проблем, які поставлені в роботі, чи тих, які становлять особистий інтерес для рецензента? Науковцям властиво прискіпливо ставитися до вже написаних та опублікованих текстів, шукати в них огріхи та неточності. Іноді критичний погляд допомагає авторові не лише виразніше побачити власні прогалини, а й визначитися щодо подальших напрямів досліджень, однак це трапляється тоді, коли рецензентові йдеться передовсім про пошуки істини.

На жаль, за жанром і стилем рецензія Т.Лютої¹ далека від цих зразків, а скидається радше на спробу дискредитувати в очах наукового загалу ще одного дослідника, який «наважився» зайнятися близькою для рецензентки київською тематикою². Складається враження, що Т.Люта взяла на себе функцію останньої інстанції – головного судді всіх праць із «києвознавства», а також мірила наукового доробку того чи іншого історика. Утім, чи може вона претендувати на таку роль? Спробую далі показати, що упередженість, недостатня фахова компетентність і, зокрема, невміння відчитувати документи стоять на перешкоді таким амбіціям. Продемонструю це на прикладі останньої її рецензії, спровокованої появою моєї книжки.

Почнемо з «неприємної дрібниці», яка передовсім «впала в око» рецензентці і страшенно її сприяла (рец., с.219) – вступного слова народного депутата України, голови Фонду муніципальних реформ «Магдебурзьке право» М.Поживанова, за сприяння якого була видана монографія. Для Т.Лютої це не що інше, як «наївна апеляція до 500-літньої традиції київського самоуправління» і «закарбована в історію персональна передвиборча програма» політика – претендента на посаду київського міського голови (рец., с.219). Варто нагадати, що М.Поживанов не висував свою кандидатуру на цю посаду, а між тим у 2000 р. саме завдяки фінансовій підтримці очолюваного ним фонду побачило світ видання «Корпус магдебурзьких грамот українським містам», підготовлене до друку професором В.Ульяновським. Правду кажучи, якомога більша кількість таких «неприємних дрібниць» на шляху поміж виконаним дослідженням і його оприлюдненням могла б суттєво прислужитися історичній науці.

Основна маса критичних зауважень рецензентки стосувалася першого розділу моєї праці – «Огляд історіографії та джерел», тобто традиційного вступного розділу, метою якого зазвичай є окреслення загального стану досліджуваної проблеми і орієнтування читача в найважливіших історіографічних здобутках, а не детальний аналіз усього, що було коли-небудь із цього приводу написано. Цілком природно, що кожен автор при цьому керується частково і власним чуттям, власними пріоритетами, а не лише загальноприйнятою шкалою цінностей. Нагадаю також, що аналізові історіографії магдебурзького права була присвячена захищена ще 1999 р. дисертація Т.Гошко, про яку згадує сама авторка рецензії³. Утім, у шановної рецензентки є нагода зламати стереотипи писання подібного розділу у своїй майбутній монографії.

Скидається на те, що рецензентці йдеться не стільки щодо применшення мною внеску М.Грушевського та В.Щербини в розвиток українських урбаністичних студій, на чому вона так палко наголошує (хоча йшлося передовсім про відсутність потреби детального аналізу робіт М.Грушевського, уже проведеного моїми попередниками⁴; основні ж праці В.Щербини були мною згадані, як і загалом його внесок у киевознавство), скільки про мою позитивну оцінку окремих праць сучасних дослідників. Так, Т.Люта була вкрай здивована згадуванням у монографії праці відомого археолога Г.Івакіна «Історичний розвиток Києва». На її думку, текст цієї книги буквально «тоне у прикладній історичній топографії», тож вона «мало придатна до застосування у правничій розвідці» (рец., с.221). Відповідаючи, зазначу, що, по-перше, автор сам вправі визначати, які праці прислужилися йому в написанні тексту, і применшувати тут роль відомого археолога Г.Івакіна у дослідженні історії середньовічного Києва видається абсолютно несправедливим і некоректним. А, по-друге, моя монографія не є «правничою розвідкою» – вона присвячена соціальним аспектам історії київської міської громади, яка функціонувала на основі норм маґдебурзького права в окреслений період, про що, зрештою, повідомляє назва книги та анотація до неї.

Ще дужче Т.Люту розсердило згадування мною в позитивному контексті монографії археолога С.Климовського про соціальну топографію Києва, адже свого часу саме з-під її пера вийшла нищівна рецензія на неї⁵. Шановна рецензентка, очевидно, вважає, що її думки цілком достатньо, аби та чи інша праця назавжди зникла з історіографічного обрію. Додам, що праця С.Климовського була «активно критикована свого часу» тільки Т.Лютою, котра сама заплуталася в урбаністичній термінології⁶.

Розповідати про науковий доробок львівських істориків-урбаністів, із працями яких я добре обізнана, у книзі, присвяченій історії київської міської влади і самоврядування, навряд чи доцільно, як того хоче рецензентка. Тим більше, не варто вдаватися у запропоноване нею порівняння львівської маґдебургії з київською, оскільки вони у принципі не надаються до порівняння, що зрозуміло, мабуть, усім фахівцям, більш-менш обізнаним з історією обох міст. Тим часом Т.Люта, схоже, не розуміє того, що львівська маґдебургія – це цілком інша модель функціонування німецького права на українських землях, адже протягом довгого часу вона діяла в контексті польського земського права, тоді як київська маґдебургія – литовського. Доводиться навіть нагадати моїй опонентці, що привілей на маґдебурзьке право Київ отримав не від польського короля, а від великого князя литовського Олександра, причому за взірцем столичного Вільна. Ще більш недоречним видається порівняння національних громад Львова і Києва, оскільки в Києві їх, по суті, не існувало, за винятком нечисленної громади вірмен, яка не мала автономії (про це, до речі, наголошено у працях Я.Дашкевича⁷, а також зазначено на сторінках моєї книги (с.87, 124–125)).

Захопившись критицизмом, Т.Люта припустилася ряду фактичних помилок. Зокрема, солідаризуючись із непідтвердженою джерелами гіпотезою І.Каманіна про київське міщанське походження Богдана Хмельницького⁸, вона посилається на такі документи – купчу міщанина Яцька Богдановича Хмеля від 27 квітня 1627 р. Василеві Ходиці-Креницькому на дім у Києві та на універсал київського полковника Павла Яненка-Хмельницького від 11 червня 1654 р. про надання порожнього «пляцу» городовому отаманові Петрові Бутримовичу (рец., с.220 та прим. №2 на с.224). І справді, «люде места Киевского присуду права майдеборского» Яцько Богданович Хмель та його дочка Гашка Яцьковна Хмелівна продали за 40 кіп гр. лит. половину Хмелівського пляцу (тобто місце під забудову, а не дім) Василеві Ходиці-Креницькому, але не 1627 р., як чомусь вважає Т.Люта, а в 1607 р.⁹ Відомо, що сам покупець помер близько

1617 р., а його тестамент датується 11 вересня 1616 р.¹⁰, отже, він аж ніяк не міг діяти у 1627 р. Проживання у Києві міщанської родини Хмелів (крім Яцька Хмеля, тут мешкали ще купці Ничипор, Стефан і Богдан Хмелі) зовсім не вказує на міщанське коріння гетьмана, або споріднені зв'язки з цією родиною. Більш вірогідною видається версія про шляхетське походження Б.Хмельницького, яку доводять українські історики¹¹. Додам, що міщанське прізвище Хмель (Хміль) було доволі поширеним і в інших містах Речі Посполитої – воно фіксується з XIV ст. і входить, зокрема, до 1000 найпопулярніших прізвищ у Польщі¹². Натомість, не можемо відкидати версії щодо спорідненості Б.Хмельницького з іншою київською купецькою родиною – Сомковичами (Сомками), зокрема з війтом Богданом Сомковичем (роки врядування: 1653–1660), який, своєю чергою, був споріднений із родиною Пінчуковичів. Саме їхні земельні володіння у Києві стали предметом уваги гетьмана, який 18 серпня 1654 р. видав універсал про передачу спадковим правом маєтності Пінчуковичів війтові Б.Сомковичу¹³.

Що стосується відомої київської родини Ходик, стосовно якої Т.Люта також висловила низку критичних зауважень, то на ній варто зупинитися детальніше. «Головним фігурантом» моєї роботи рецензентка називає Василя Ходика, приклад із життя якого нібито «свідчить про доволі невиразний і перехідний стан київської верхівки, а саме із бояр, через міщанський стан у шляхетський, а далі на підставі володіння – у найвищі ешелони влади тогочасної Речі Посполитої» (рец., с.220). Щодо колишнього мозирського боярина, який став київським міщанином-купцем на початку 1570-х рр., київським радцею у 1575–1586 рр., лише у 1589 р. набув шляхетство й у 1609 р. отримав титул земського урядника («скарбного землі київської»), згадка про «вищі ешелони влади» Речі Посполитої звучить занайменше курйозно. Кар'єру цієї людини описав ще 1882 р. В.Антонович¹⁴, не могла не згадати про нього і я у своїй книзі. Звичайно, ті окремі епізоди з історії родини Ходик, частина яких була мною введена в обіг вперше, є лише маленькими фрагментами великої історії вкрай цікавої київської родини, що заслуговує на окреме дослідження.

Утім, таке дослідження намагалася здійснити сама Т.Люта, виклавши результати своїх пошуків в окремій статті у київському журналі «Art. City. Construction»¹⁵. Ця робота сповнена численних помилок, а деякі її коментарі та наукові «прозріння» змушують хіба розвести руками. Ось приклад: «В 1586 г. Василь становится собственником части имения Креничи под Киевом, которую ему уступили Богуш Глебоцкий и его жена Федора. Вместе с частью этого села Ходыка приобрёл возможность – по традиции – именоваться Ходыкой-Креницким, как это было у знатных родов, которые имели в составе фамилии дополнения, указывавшие на место владения родовой земельной собственностью: Мышки-Варковские, Мышки-Холоневские и пр. Таким образом, фамилия угасшего рода князей Креницких (!?) (підкреслення тут і далі моє – Н.Б.), которые утратили имение по династической линии, была «присвоена» Ходыкой и в дальнейшем основание владения Креничами позволяло ему претендовать и на княжеский титул»¹⁶. Коментуючи цей пасаж, почну з деталей: імена продавців насправді такі – київський зем'янин Богуш Гулкевич-Глібовський та його дружина Федора Федорівна Тишанка. Продано було 16 серпня 1586 р. не частину с.Креничі, а цілий маєток, що засвідчує випис із київських гродських книг від 22 серпня 1586 р. про введення у володіння цим селом Василя Федоровича Ходики (до цього акту додано ще й реєстр майна)¹⁷. А згадані Т.Лютою претензії Ходики на князівський титул є цілковитою фантазією дослідниці. Далі читаємо: «Женой Ходыки стала представительница одного из старейших киевских патрицианских родов Пося (Ефросиния) Митковна»¹⁸. У такий сміливий спосіб дочка київського купця Федора

Митковича перетворилася на «представницю давнього київського патриціанського роду».

У розділі «Наследники и наследство» Т.Люта виявила не менш «вражаючі» знання генеалогії родини Ходик: «Сыновья Василя – Фёдор и Василь – унаследовали отцовское имущество. Главной целью, которой добивался сам Ходыка-Креницкий, были, конечно, уряды – должности, которые могли передаваться по наследству. Точная дата занятия им должности киевского скарбного неизвестна. Но с 1612 г. должность киевского войта занимал сын Фёдор. [...] Уже в 1644 г. сын Фёдора Андрий, внук Василя, унаследовал эту должность вместе с правами на недвижимость, но конкуренция со стороны его родных братьев Иосифа (который в 1637 г. занимал должность киевского войта) и Ивана в 1631 г. привела братьев в суд. [...] Последнему Ходыке – Андрею – в 1649 г., во время Освободительной войны, пришлось стать тем, кому довелось расплачиваться за весь род. По обвинению киевских же мещан и духовенства он был взят в плен запорожскими казаками и убит в Триполье по дороге на Сечь»¹⁹. Відсіваючи зерно від полови, поясню, що, по-перше, Василь Ходика-Креницький мав не двох, а лише одного сина – Федора, який успадкував усе його майно згідно з уже згаданим заповітом²⁰, а, по-друге, він 21 березня 1633 р. отримав привілей на уряд не скарбника, а чернігівського підстоля²¹ і ніколи не був київським війтом. Натомість привілей на київське війтівство від 20 липня 1612 р. отримав молодший брат Василя – також на ім'я Федір²². Син київського войта Федора Ходики – Андрий – отримав привілей на війтівство 18 травня 1644 р.²³, але він був не онуком Василя Ходики-Креницького, а молодшим сином його брата Федора. Нагадаю також, що уряд київського войта ніколи не передавався у спадок²⁴, як стверджує Т.Люта (і це вже не дрібна помилка, а принципово невірне твердження, яке належить дослідниці, що претендує на роль знавця київської міської проблематики). Поза тим, рецензентка віднесла події 1625 р. до ... 1649 р., помилково стверджуючи, що Андрия Ходика вбили запорозькі козаки у Трипільлі по дорозі на Січ, тоді, як насправді від рук козаків загинув його батько²⁵.

Урешті, у своїй останній публікації Т.Люта ще більше заплуталась у генеалогії цієї родини, помилково назвавши київського войта Федора Ходика Василем, тобто переплутала (чи ототожнила?) його з братом: «1625 рік був ознаменований новими кривавими сутичками у Києві: козаки взяли в полон і вбили у Трахтемирові київського войта Василя Ходика та священника Трисвятительської церкви»²⁶. Авторка при цьому покликала на «Декрет комісарського суду у справі про захоплення козаками уніатської церкви св.Василя в Києві та вбивство ними її настоятеля о. Івана Юзефовича» (21 січня 1626 р.) зі збірника документів, підготовленого М.Довбищенком²⁷.

Насправді ж про загибель київського войта йдеться не у цьому, а в іншому документі (№89) того ж збірника. М.Довбищенко, так само, як П.Сас²⁸, Т.Кемпа²⁹ і автор цієї статті, користувався одним і тим же джерелом – листом київських радців до воєводи Томаша Замойського від 1 червня 1625 р., де міщани скаржилися на дії козаків: «...A niedosyc ieszcze na tem maiąc woita nasze[go] czlka iusz w leciech podeszłych bendące[go] Theodora Chodykę ułapiwszy z pissarzem mieiskim od ktorego y podarki niemaie za to, ze go zywcem do Woiska na Zaporozie prowadzic mieli pobrawszy, a tego nie dotrzymali, ale wyprowadzwszy go z miasta do Trypola w szesciu milach sciąc kazali y ścięto go niewinnie»³⁰. Отже, із цього невеличкого фрагмента листа зрозуміло, що козаки стратили київського войта Федора Ходика, а не Василя Ходика; про священника Трисвятительської церкви тут узагалі не йдеться, натомість згадується міський писар, якого козаки схопили разом із війтом. У документі оповідається про те, що войта стратили у шести милях від Трипільля, а не у Трахтемирові, як пише Т.Люта.

Що ж до жалів рецензентки за тим, що мені не вдалося у вступному розділі «представити всю палітру архівних полів», використаних у дослідженні, то можу хіба що порадити їй уважно перечитувати примітки, а також перелік джерел наприкінці монографії, оскільки для Т.Лютої, як спробую показати далі, це заняття, схоже, видається обтяжливим, а відтак – необов'язковим.

Так, читаючи підрозділ 2.1. «Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі та запровадження його в Києві», вона не зауважила у примітках прізвищ німецьких і польських істориків, голосливо закинувши, що основні положення, викладені мною на с.37, «цілком запозичені з відомої статті М.Владимирського-Буданова» (рец., с.221). Насправді ж ішлося про міркування відомого польського історика-урбаніста Р.Щигла, на чю працю я неодноразово посилаюся у примітках³¹, тоді, як зі статті М.Владимирського-Буданова мною використано лише одне речення, де йдеться про функції війтів у німецьких містах, що, до речі, і зазначено у примітці на с.37. Додам, що крім київського вченого про це писали й інші історики – С.Естрайхер, М.Фредберг, К.Камінська, яких я теж згадую у тій самій примітці. Складається враження, що Т.Люта взагалі не ознайомилася з прикінцевим списком літератури, що дало б їй змогу зрозуміти, якою саме літературою я користувалася, і, принаймні, зрозуміти, що мені знайома не лише стаття М.Владимирського-Буданова «Німецьке право в Польщі і Литві»...

Закидаючи мені помилки в підрозділі «Запровадження магдебурзького права у Києві», рецензентка, по суті, не зрозуміла, про що мені йшлося. Вона пише: «Захоплення вистеженням точної дати надання Києву магдебургії якоюсь мірою засліплює історика і вона сама не помічає алогізмів у своїх твердженнях. Так, зокрема, під час аналізу привілею 1494 р. Н.Білоус підкреслює, що це є перша згадка про наявність у Києві війта, як ознаки «німецького права» (с.47), однак кількома сторінками далі (с.51) авторка пише, що перша документальна згадка про існування в Києві війта міститься у привілеї від 14 травня 1499 р.» (рец., с.221–222).

Передусім зазначу, що шукати сліди або найбільш ранні згадки локаційних привілеїв варто і потрібно, оскільки саме з цих документів починається «метрика» будь-якого міста на магдебурзькому праві. Такі дослідження проводили польські історики-урбаністи, шукаючи за браком оригіналів та копій текстів локаційних привілеїв будь-які згадки про них, роблячи різні припущення, бодай гіпотетичні. Як відомо, «метрика» Києва почалася за багато століть до надання такого привілею, але сам привілей став важливим моментом в історії міста, бо з нього розпочалося самоврядне життя киян, про що дізнаємося, до речі, з листа (а не привілею, як пише Т.Люта) великого князя литовського Олександра від 14 травня 1499 р. київським війтові, бурмистрові та радцям. Тут, окрім війта, уперше згадуються інші київські міські урядники, що прокоментовано мною у книзі на с.51 так: «Перша документальна згадка про існування в Києві війта, бурмистрів, радців міститься у згаданому вже листі великого князя литовського Олександра від 14 травня 1499 р., що свідчить про наявність початкових організаційних форм міського самоврядування». Таким чином, рецензентка, не дочитавши речення до кінця, або навмисно обірвавши цитату, звинуватила мене в алогічних твердженнях, які притаманні їй самій. А щодо мого нібито захоплення вистеженням точної дати надання Києву першого привілею на магдебурзьке право, то на цей синдром «страждало» багато істориків: В.Антонович, П.Клепатський, М.Закревський, Ф.Леонтович, М.Грушевський, І.Каманін, В.Щербина, а серед наших сучасників – Н.Яковенко, Г.Боряк, П.Сас, Т.Круглова, О.Русина, про що також згадано у книзі.

Т.Люта провела трудомістку роботу зі звірки використаних мною джерел із реґестами «Каталогу документів з історії Києва XV–XIX ст.»³² і була чомусь

україн здивована тим, що я в монографії посилалася на відповідні архівні фонди, а не на номери реєстрів цього каталогу (нібито матеріалом дослідження має бути каталог, а не тексти документів!), а також тим, що я використала лише частину джерел, внесених до каталогу. Зайве доводити, що каталогом я користувалася як важливим довідковим виданням (про це згадано у першому розділі монографії), однак джерельну базу дослідження, зрозуміло, складала не реєстри, а тексти привілеїв, сеймових ухвал, листів київських воєвод, міщан та інших документів із фондів Головного архіву давніх актів у Варшаві, Центрального державного історичного архіву України у Києві та багатьох інших сховищ. Свідченням цього є рясне цитування по всьому тексту монографії. Крім того, у польських та російських архівах мені вдалося виявити чимало джерел, які не ввійшли до «Каталогу», – наприклад, привілеї на київське вїтївство, видані мною в журналі «Архіви України» (2002 р.)³³. Авторка рецензії чомусь не помітила інформації про це, уміщеної як у примітці, так і у списку літератури, порадивши мені їх опублікувати (!) (рец., с.223). Крім того, скрупульозний джерелознавчий аналіз, а також ряд нових виявлених джерел дозволили мені передатувати частину документів, зафіксованих у «Каталозі». Можливо, цьому варто було б присвятити спеціальну увагу, однак джерелознавчий аналіз видавався мені зайвим з огляду на інше тематичне спрямування книжки.

Даючи негативну оцінку викладеному матеріалові у підрозділі «Дольне місто» в київській міській агломерації та «Просторовий поділ міста», Т.Люта продемонструвала слабку орієнтацію в урбаністичній термінології. Так, їй удалося відшукати на території Києва аж чотири юридики! Такий умовивід, мабуть, зроблено на підставі інформації Г.-Л. де Боплана, який дійсно писав про «чотири великих юридики» у Нижньому місті³⁴. Але слід узяти до уваги, що французький військовий інженер мав на увазі чотири *юрисдикції*, яким підпорядковувалися кияни. Тоді, як поняття *юрідика* означає земельну власність духовної або світської особи в межах міста чи передмістя, вилучену з-під юрисдикції загальноміського уряду, а *юрисдикція* – це: 1) право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання; 2) сфера, на яку поширюється таке право³⁵. Звідси бачимо, що Т.Люта просто переплутала *юрідики* з *юрисдикціями*.

Із погляду права, кияни дійсно підлягали чотирьом юрисдикціям: 1) магістратській або міській; 2) замковій; 3) земській; 4) церковній. У Нижньому («Дольному») місті крім території, що перебувала під юрисдикцією магістрату, існували такі юридики: замкова, підпорядкована воєводі та його намісникам, Біскупщина (Біскупське містечко), що знаходилася під владою біскупа, юридики Кирилівського, домініканського, бернардинського монастирів та інші церковні й монастирські юридики, а також численні приватні або шляхетські юридики, точну кількість яких за браком джерел неможливо визначити. Натомість поняття «магістратська юридика» взагалі не існувало, про що відомо всім дослідникам історії міст часів пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Отже, не з'ясувавши для себе, що ж таке «юрідика» і «юрисдикція», Т.Люта, сама заплутавшись у цих термінах, намагалася ще більше заплутати читачів. До речі, на нерозуміння рецензенткою цих термінів вказувала ще у 2003 р. М.Долинська³⁶, проте, як бачимо, без жодних наслідків.

До питань, що цікавлять безпосередньо Т.Люту, однак які досить далекі від безпосередніх завдань моєї монографії, належать демографічна і соціотопографічна проблеми. Тож зауваження стосуються моїх демографічних підрахунків. Мушу повторитися: за наявної джерельної бази вони можуть бути лише приблизними. На с.85–88 книги представлено приблизні обрахунки чисельності населення Києво-Подолу за даними фіскальних джерел, а на с.88 – підсумкові дані по Києво-Подолу й усьому Києву порівняно з іншими містами Речі Поспо-

литої. Коefіцієнт 6 при підрахунках чисельності населення застосовують як середній і загальноприйнятий у сучасній історіографії, тож вигадувати якийсь інший коефіцієнт, як того хоче рецензентка, немає сенсу. Що ж до соціотопографії, то попри маргінальність цих сюжетів із перспективи тематики книжки, мені вдалося дещо додати до загальновідомих на сьогодні фактів – крім трьох відомих назв вулиць Києво-Подолу, встановлено ще вісім, а також локалізовано деякі юридики. Додам, що демографічні показники, етнічний склад, соціальна та станова-професійна структури населення Києва стали предметом окремого дослідження, опублікованого вже після виходу книги³⁷.

Звісно, дуже втішно, що рецензентка позитивно оцінила третій розділ монографії – «Організація та структура міської влади», зокрема перший підрозділ «Війтівство і лава», хоча й не помітила того, що публікація про київських війтів уже вийшла кілька років тому³⁸, а у книзі наведено більш повні й точні дані. Зазначу, що й інші підрозділи – «Міська рада», «Інші урядники й слуги магістрату», «Міська канцелярія», «Соціально-правове становище міських урядників та їхні доходи» – є також цілком новаторськими, де вперше в українській історіографії представлено і висвітлено ці проблеми.

Зовсім непоміченим для рецензентки залишився четвертий розділ праці – «Управління містом», де розглядаються не менш важливі для історії Києва питання: «Юрисдикція міської влади», «Міське судочинство», «Напрями діяльності ради». У першому підрозділі йдеться про таке важливе для міського соціуму питання, як прийняття до міського права, тобто набуття міського громадянства і присяга на міщанство, яку складали охочі вступити до міської громади. Характеризуючи міське судочинство в Києві, я висвітлила функції війтівсько-лавничого і радецького судів, джерела магдебурзького права, на конкретних прикладах розповіла про судову практику в Києві. В останньому підрозділі охарактеризовано всі напрями діяльності міської ради, які вдалося встановити за джерелами, і проаналізовано фінансові зловживання міської влади (с.189–190). Усе це перекреслено в рецензії закидом щодо відсутності таких даних у книзі, ба більше – мене звинувачено в тому, що я пропоную читачам «картину ідилічної правової управлінської досконалості» (рец., с.224).

Те ж саме стосується наступного розділу – поза увагою Т.Лютої залишилися наведені у праці приклади силового вирішення проблем і численних конфліктів міської влади з представниками воєводської адміністрації (див. розділ 5 «Зовнішні контакти міської громади», с.202–211, 217–219), монастирями і шляхтою (с.220–244), а також суперечності, пов'язані з жовнірськими і козацькими постоями у місті (с.191–192). Єдине, чого справді не знайде читач на сторінках моєї книги, так це слів «рекет» і «хабарництво», з приводу чого шкодує шановна рецензентка. На мою думку, реалії XVI – першої половини XVII ст. не варто підганяти під ці модерні поняття. Адже тогочасне суспільство було буквально пронизане стосунками «дару – віддару», тож відрізнити «подарунки» від «корупції» – проблема складна не лише для історика, а й для героїв мого дослідження (див. с.212, 214).

Авторку рецензії зацікавило й те, чому в монографії не згадуються «п'яні наїзди на чужі шинки, законно чи незаконно побудовані у визначених владою «цирклях» пропінаційної торгівлі» (рец., с.224). Спробую пояснити. Замість окреслення «пропінаційна торгівля» я вживаю інше – шинкування, торгівля напоями. Застосовані мною терміни є, по суті, синонімічними, однак мають очевидну перевагу перед тим, що пропонує Т.Люта, оскільки належать до української традиції. До проблеми шинкування у Києві рецензентка виявилася «небайдужою» й у своїх висновках, зазначивши, що «структура праці наводить на ідею дослідження окремих аспектів діяльності київської міської влади (на-

приклад, шинкування)» (рец., с.224). Як відомо, шинкування, пропінаційна торгівля належали до сфери міського господарства й були невід'ємною частиною щоденного життя міщан (і не тільки міщан), про що принагідно зазначено у книзі, однак постає питання – чи так уже й повинні всі сюжети, які цікавлять рецензентку, міститися у книжці, загалом присвяченій іншій тематиці?

Ряд зауважень Т.Лютої стосуються матеріалу, викладеного у розділі 5.3 «“Козацький фактор” у житті міста». Зокрема, авторка рецензії закидає «спрощення стосунків між містом і козаками», а також приписує мені твердження про те, що «козацтво було цілком чужим елементом для Києва» (рец., с.223). Тут знову постає питання про специфіку прочитання Т.Лютою чужих текстів (про особливості читання рецензенткою джерел уже йшлося). Цей розділ, нагадаю, починається з речення про те, що «козацтво було невід'ємною складовою структури населення Києва й більшості міст південно-східного пограниччя» (с.245), а далі йдеться і про козацькі двори на території Києво-Подолу, і про «козакуючих» міщан, і про «довгий період» мирного співіснування київських міщан і козаків. Серед іншого, на підтвердження своїх аргументів, Т.Люта навила приклад перерозподілу 10 січня 1597 р. двору, який належав Якимові Мощеннику, про що зберігся ув'язний лист королівського дворянина Юрія Муковецького зем'янинові Олександрові Вороні (Вороничу) (рец., с.223). Рецензентка закидає мені незнання цього документа, який насправді використано у книзі на с.253! Тут і далі (с.253–254) наводяться й інші приклади відібрання міської нерухомості у козакуючих киян, чого Т.Люта теж не помітила. Ще далі на конкретних прикладах із джерел представлено всю палітру взаємовідносин київських міщан із козаками, які не можна ідеалізувати, адже мали місце і конфронтація, і взаємодія, особливо напередодні та в перші роки Національно-визвольної війни (с.255–272).

На сумлінні авторки рецензії залишаю її некоректні закиди щодо «позитивістичної праги документальної бази» (рец., с.224), а також сумніви в позитивних наслідках дії маґдебурзького права у Києві і засвоєння його мешканцями, що вона охарактеризувала як невдалу спробу «європеїзації» Києва. Про смаки, звісно, не сперечаються, але реанімувати архаїчну ідею народницької історіографії про негативну роль маґдебургії, мабуть, усе ж таки не варто.

Насамкінець виникає ще одне питання: чому набір власних не завжди позитивних емоцій, суб'єктивних суджень і вражень, а також далеких від фахових критичних зауважень Т.Люта оформила у вигляді рецензії у поважному науковому академічному виданні? Відповідь видається доволі очевидною. Плюралізм думок і відсутність наукової цензури іноді сприяють проникненню на сторінки серйозних видань подібного роду рецензій, а, точніше, псевдо-рецензій. У даному випадку маємо справу не тільки з браком професіоналізму, а й з дилетантською маніпуляцією, перекручуванням фактів і незнанням історичної термінології, тобто не з фаховою рецензією, а лише з її невдалою імітацією.

¹ Див.: Люта Т.Ю. Н.Білоус. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування // Укр. іст. журн. – 2008. – №5. – С.219–225.

² Див., напр., її рецензію на книгу С.Климовського «Соціальна топографія Києва XVI – першої половини XVII ст.» (К., 2002): Люта Т. У пошуках неіснуючого міста, або Манівці топографічного методу // Український гуманітарний огляд (далі – УГО). – Вип.8. – К., 2002. – С.150–158.

³ Гошко Т. Маґдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії: Дис. ... канд. іст. наук. – К., Інститут археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, 1999.

⁴ Гошко Т. Указ. праця. – С.47–51; Заяць А.Є. Погляд Михайла Грушевського на розвиток міст України XVI–XVII століть // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць

і матеріали міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 105-й річниці від дня народження М.С.Грушевського. – Л., 1994. – С.155–161.

⁵ Люта Т. У пошуках неіснуючого міста, або Манівці топографічного методу // УГО. – Вип.8. – С.150–158.

⁶ Див. рецензію М.Долинської у відповідь на рецензію Т.Лютої: Долинська М. Термінологічні спокуси та пастки для українських «соціотопографів» // УГО. – Вип.9. – К., 2003. – С.31–39; відповідь С.Климовського обом рецензенткам: Моїм рецензенткам, або знову про соціотопографію // УГО. – Вип.10. – К., 2004. – С.251–256.

⁷ Дашкевич Я. Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIII au XVII siècle // Armenian studies études arméniennes in memoriam haig berberian / Dickran Kouymjian editor. – Lisboa, 1986. – P.185–214; Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права XV–XVII ст. // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – К., 2000. – С.133–136.

⁸ Каманин И. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1898. – Кн.12. – С.15–18.

⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.1473. – Оп.1. – Д.630.

¹⁰ РГАДА. – Ф.1473. – Оп.1. – Д.646. – Л.1 об. – 2; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.240.

¹¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С.61–63; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.43.

¹² Див.: 1000 najpopularniejszych nazwisk w Polsce. – Warszawa, 2002. – S.77.

¹³ Крикун М.Г. Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького // Записки НТШ. – Т.ССЛІІ. – Л., 2006. – С.542.

¹⁴ Антонович В.Б. Ходьки – ворота городского самоуправления // Киевская старина. – 1882. – №2. – С.235–261. Передрук цієї статті: Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.160–185.

¹⁵ Лютая Т. Структуры былой повседневности // Art. City. Construction (Київ). – 1999. – №3. – С.50–51.

¹⁶ Там же. – С.51.

¹⁷ РГАДА. – Ф.1473. – Оп.1. – Д.588, 589.

¹⁸ Лютая Т. Структуры былой повседневности. – С.51.

¹⁹ Там же.

²⁰ РГАДА. – Ф.1473. – Оп.1. – Д.646.

²¹ Оригінал привілею зберігається у: Riksarkivet w Sztokholmie. Zbiór Skokloster. Księga wpisów Metryki Koronnej z lat 1628–1636 za panowania Tomasza Zamoyskiego. Мікрофільм: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Mkf E 8636. – Szpula 1 a. – К.247–247 v.

²² Biblioteka Kórnicka PAN. – Rkps 323. – К.59.

²³ AGAD. – Metryka Koronna. – Ks.189. – К.53 v.

²⁴ Ці події описані у книзі: Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – С.93–113.

²⁵ Детально про це див.: Там само. – С.261–263.

²⁶ Див.: Люта Т. Конфлікт навколо собору Святої Софії в Києві у першій половині XVII століття // Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку. – Л., 2008. – С.203.

²⁷ Архів Української Церкви. – Т.3: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Підгот. М.Довбищенко. – К., 2001. – Док. №92. – С.372–373.

²⁸ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.179–184.

²⁹ Kępa T. Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez kozaków. Przyczynę do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania kozackiego 1625 r. (publikacja źródeł) // Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci prof. J.Staszewskiego. – Т.2. – Toruń, 2003. – S.289–300.

³⁰ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn.337. – К.40; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – С.263.

³¹ Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. // Проблеми слов'язнавства. – Л., 1990. – Вип.42. – С.17–21.

³² Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упор. Г.Боряк, Н.Яковенко. – К., 1982.

³³ Білоус Н. Привілеї на київське вйтівство XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 2002. – №1-3. – С.112–124; Привілеї на вйтівство київським міщанам Черевчєям // Архіви України. – 2002. – №4-6. – С.239–242.

³⁴ Боплан Г.Л., *де*. Опис України. – К., 1990. – С.28.

³⁵ Див.: Білоус Н. Магістрат і юридики в Києві у XVI – першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип.5. – К., 2005. – С.107.

³⁶ Долинська М. Термінологічні спокуси та пастки для українських «соціотопографів» // УГО. – Вип.9. – С.33–36.

³⁷ Білоус Н. Соціальна та професійна структура населення Києва у світлі фіскальних джерел другої половини XVI ст. // Соціум. – Вип.8. – К., 2008. – С.107–118.

³⁸ Білоус Н.О. Київські вйти XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2002. – №3. – С.32–51.

РЕЦЕНЗІЇ

Стороженко І.С.

Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: Наук. вид. / Передм. Ю.А.Святця; відп. ред. В.А.Смолій. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2007. – 418 с.

Нова книжка Івана Стороженка без сумніву справляє враження. Сама тема трохи заскочила, адже від другої книги чимало читачів очікували хронологічного продовження сюжетів першої. Утім, автор, як видається, вирішив віддати належне симпатичним «фірмовим» дніпропетровським експериментам із формою. Відтак, на сторінках нової книжки він повертається, за хронологією, далеко назад.

Справедливо розсудивши, що цілитися краще у велику ціль, автор повертається до наріжних проблем феномена українського козацтва. Навіть у назві не можна не зауважити його смак до «брендів» національної історіографії – «Богдан Хмельницький» та «Запорозька Січ». Із погляду маркетингу, це безпрограшна комбінація. Поліграфія та художнє оформлення книжки також вище будь-яких похвал (не поступитися у цьому книзі 1-й було, напевно, зовсім не легким завданням). Отже, здається, успіх у масового читача цілком гарантовано.

Гадаю, саме на потребу цьому успіхові автор, конструюючи текст, широко вдався до прийомів дидактики (зокрема, йдеться про часте повторювання авторських тез і т.ін.). Це навряд чи порадує фахового читача, але тут таки, напевно, «формат» вимагав жертв.

Досить важко сказати, як із цим дещо «популістичним» дискурсом пов'язана витримана у стилі ультрасцієнтизованої проповіді передмова доц. Юрія Святця. Вірогідно, тут використано ефект контрасту, який покликаний *вразити*, але не *витлумачити* (така форма представлення, утім, не рідкість для українських видань і має свої переваги, тримаючи читача у належному тонусі).

Утім, зосередимось, власне, на тексті шановного Івана Сергійовича, який одразу воліє «піти з козирів» і вже третій абзац завершує формулюванням найбільш яскравої тези книжки: «... перед повстанням Б.Хмельницького Микитинської Запорозької Січі взагалі не існувало, тобто після знищення Базавлуцької Запорозької Січі у 1638 р. польською армією за станом на 1648 р. вона не була відновлена» (с.22). Доки приголомшений читач перетравлює це твердження-пролог, автор звертається до формулювання методологічних засад дослідження. Тут на щит піднято *системний підхід та системний аналіз*. Як на мене, це евфемізми методологічної всеїдності (що ні до чого не зобов'язує), співзвучне Гіппократовому «не зашкодь», а справжній сенс авторських розлогих формулювань «загальних положень» бачиться, власне, у демонстрації смаку автора до *метафори* та історіографічної поетики. Це зовсім немало у наш час, коли до царини методології дуже значна частина вітчизняних істориків узагалі заходить побоюється, сповідуючи, власне, такий собі «несвідомий позитивізм» чи навіть домодерний «критичний метод».

Далі І.Стороженко знайомить читача з власною дослідницькою програмою. Тут слід зауважити про не зовсім коректне визначення поняття *гінтерланд*. Для автора це «держави, які примикали до Великого Кордону» (с.38), тобто йдеться суто про географію. Утім, цим терміном зазвичай позначають ядро, осердя-взірець, зрештою тил певної цивілізації. Ключове для себе поняття *Великого Кордону* автор, із посиланням на авторитет Я.Дашкевича, воліє витлумачити як «великий степовий кордон України», що також викликає певні зауваження. Так, справді, явно зручніше для схематизації, але це різко звужує досвід порівняння та абсолютизує єдино український контекст історичних явищ. Проте мені особисто ближча пізніше за Я.Дашкевича артикульована і знайома авторів концепція «Великого Кордону Європи» С.Леп'явка. Утім, вибір термінологічної «призми» – доволі суб'єктивна річ і, власне, область «авторського права».

Розділ 1 – «*Стан дослідження організаційної структури Запорозької Січі кінця XVI – середини XVII століття*» – окреслює, передусім, основні інспіруючі пропозиції

попередників автора. Зауважу, що взята до уваги лише т.зв. «академічна доба», себто дослідження не раніше XIX ст. Загалом це традиційний підхід, але знов таки особисто мені ближчим є аналіз історіографії, починаючи від очевидців певного явища.

Розділ 2 – «*Великий Степовий Кордон України кінця XV – середини XVII століття як військова система*» – відразу звертає на себе увагу доволі контроверсійною хронологією. Нижньою межею тут, фактично, виступають перші османські завоювання у Північному Причорномор'ї, а верхньою – Козацька революція середини XVII ст. Як на мене, цілісність/системність цього простору проблематична, що, зрештою і підтверджує мозаїчна (ерудитсько-нарисна) структура розділу. Тут і проблема невільництва та її демографічні наслідки для українських земель, і історичні екскурси щодо певних державно-політичних утворень (почавши з часів монгольської експансії), і географічна вісь «психологічної і духовної орієнтації українців», і психологія «людей війни».

Самі по собі ці сюжети доволі цікаві, але, суто на мій смак, автор таки згаяв можливість указати, зокрема, і на аномальність утворення Дикого Поля на Півдні України наприкінці XV ст., і на численність претендентів на місцеву спадщину, причому мова саме про тогочасні репрезентативні верстви («панів землі»), а не безправний простолод. Ідеться про: 1) про руських васалів вигаслих Коріатовичів, які не змирилися із захопленням поляками Поділля (деякі інтегрувались із татарами і, бажаючи помсти, показали їм шлях для набігів на цей регіон), причому цією дорогою пішло немало наступників (потурнаків); 2) італійських та інших християнських біженців (греки, вірмени, слов'яни) з міст Північного Причорномор'я, які мали потужне лобі в Європі (польський король, зокрема, де-юре сприймався як їх основний представник і заступник; вони також могли розраховувати на мобілізаційні можливості хрестових походів); 3) вигнанців Великого Степу – тюркських васалів Вітовта (улани Тохтамиша та українські черкаси) і київських Олельковичів; 4) дуже ситуаційно залежних дрібних кланів степних батирів (із ногайців, черкесів etc), цитаделлю яких був Буджак; 5) молдовських та афільйованих «волоським правом» руських бояр; 6) зрештою, руських/рутенізованих князів-династів з Волині (і, меншою мірою, з цілого простору ВКЛ) та родовитих польських магнатів, обтяжених централістськими зусиллями держави і у принципі готових відіграти самостійну політичну роль. Усі вони були не від того, аби діяти «козацьким способом». Завваживши все це, автор, можливо, згодом і не наполягав би так на «непрестижності» козацтва аж до реформ другої половини XVI ст.

Дещо зупинюся також на явно виопукленому у книзі промислі людоловства. Гадаю, хибним є уявлення про таку собі усталену експлуатацію «мисливських угідь», ледь не до прагнення «зберегти поголів'я». У цьому промислі обсяг «шкоди» неприятелю важив не менше, ніж власний «прибуток».

Причому, можливості «збуту» невільників у козаків і їх татарсько-турецьких візаві таки суттєво різнилися. Якщо полонені жінки і діти справді легко абсорбувались обома спільнотами, то дорослих чоловіків утримувати було значно важче. Галери-каторги та далекі землі, звідки доволі складно втекти, були у турків, а у козаків подібний ринок був куди як скромнішим.

Щодо інтенсивності нападів та їх успішності також маю певні застереження. Тогочасні «цифри полону» зазвичай не розрізняють людей і худобу, відтак робити з них демографічні висновки я б не квапився. Також не завжди можна оцінити ефект від «відплатної акції», яка, як правило, неодмінно відбувалася після нападу.

Гадаю, урешті-решт, що переповідаючи невільницький сюжет, автор упустив нагоду вказати на дуже специфічне значенні Запоріжжя, яке, не в останню чергу, забезпечувало його тривалість. Утікач із Криму міг дістатися цих місць за 2–3 дні, причому, не надто переймаючись вибором шляху (Дніпро не оминеш), а звідси йому вже допомагали перейти «на волость». Відтак, доля втікача без такого «перевалочного пункту» часто нагадувала б сюжет думи про трьох братів азовських.

Розділ 3 – «*Організаційна структура і лицарська ідеологія українського козацтва, що передували утворенню Запорозької Січі наприкінці XVI століття*» – знову, як на мене, дещо програє від апріорного переконання, що такі «структури» та «ідеологія» ма-

ли місце. Автор захоплюється з'ясуванням, що воно таке «десяток», «сотня», «рота», «полк», причому намагається відшукати «відмінність» усього цього у козаків стосовно інших тогочасних військових формувань. На мою скромну думку, І.Стороженко не взяв до уваги, що в умовах традиційного суспільства чи не головним мотивом участі у тій чи іншій мілітарній акції, а, відтак, і відповідному військовому формуванні, була *харизма* вождя. Уже після зібрання охочих здійснювалися оргзаходи, зазвичай, безпосередньо пов'язані з наявною чисельністю війська. Отже, як не рівні були вожді, так не рівні були і їхні підрозділи, тому таким популярним було поняття «старшини» – як усїєї сукупності потенційних командирів, ієрархія між якими мала ситуаційний характер. Відтак, гадаю, спроби у пошуках організаційного начала йти не від «голови» – гетьмана-харизматика, а знизу – від ватаги-коливи тощо, не є продуктивними і занадто скидаються на задавлені народницько-радянські егалітарні шори. Утім, артикуляція даної проблематики у книжці І.Стороженка, поза всяким сумнівом, іде на користь для розгортання самого цього дослідницького сюжету.

Автор зауважив, що на початку свого існування козаки у структурі державних збройних сил були суто допоміжною складовою. Тут бажано додати, що й «одноразові» козацькі реєстри 1560–1580-х рр. розраховані на досить обмежену кількість особового складу. Козацтво вважалось непридатним для «правильного бою» аж до Хотинської війни 1621 р. Коли ж козаки довели свою цінність у «регулярній» битві (Хотин, Куруківо), відразу були створені постійні реєстрові козацькі підрозділи – шість полків по тисячі вояків у кожному.

Автор згадує про важливість «морської ери» (з 1580-х рр.) для якісних змін у козацькій організації, але не говорить докладно про основний чинник цих змін – альтернативне джерело озброєння. Якщо раніше процес підготовки козаків до більш-менш значної військової виправи контролював уряд (прикордонні старости, окремі магнати і т.ін.), а важке озброєння (зокрема, гармати) можна було отримати лише із замкових арсеналів і туди ж таки повернути його після походу, то здобич із турецьких галер та фортець контролювало вже саме Військо Запорозьке, яке, відтак, могло собі дозволити вільніше визначатися із власною кількістю та вибором напрямків військової діяльності. Це визначало й перевагу Січі-Коша у протистоянні з офіційною резиденцією гетьмана-старшого «на волості» – у Трахтемирові. Утім, уважати, що Січ якось структурно виокремлюється тоді з Війська, гадаю, не варто. Зрештою, питання, що постало перед козацтвом після ординації 1638 р., звучало не як жити Війську без контролю над Запоріжжям/Січчю, а зовсім по-іншому – чи воно без Січі залишається Війском?

Розділ 4 – «Генезис та еволюція організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі кінця XVI – першої половини XVII століття» – виглядає досить контроверсійно. Спроба спростувати існування Томаківської Січі (на жаль, автор ігнорує свідчення С.Сарницького, Й.Бельського, Я.І.Петриція¹), гадаю, обумовлена переконанням, що Січ до середини XVII ст. була чимось більшим за напівстаціонарний табір-«кіш» і пункт зосередження козаків (як ось Глиняни неподалік від Львова для кварцяних жовнірів чи то знані з татарських практик «куруки» – заповідники у розпорядженні центральної влади); що це була столиця у модерному сенсі, а не досить довільно обирана ставка «війська-орди-ордену». Певно, автор надто намацально-територіально тлумачить загалом симпатичний концепт Війська/Січі як «держави-міста». Утім, із цим античним ідеалом поліса-політії залюбки «гравися» й ідеологи Речі Посполитої (напрямку беручи за взірць античність чи приймаючи посередництво венеційського зразка). Отже, жорстка прив'язка його до *міста-столиці* не робилася.

Щодо милої серцю автора Базавлуцької Січі – то як «структура» вона так само аморфна, як і нібито не існуюча Томаківська. Тут варто згадати уривок з «Історії турецької» Мартина Пашковського (1615 р.), де йдеться про події на Запоріжжі 1590–1591 рр. і принагідно з'ясоване питання про місця перебування запорожців протягом календарного року:

«Де козаки влітку, а де взимку мешкають // А якщо хочемо знати, де перебувають // Козаки в певні часи і де спочивають – // У Шабельниковій Вітці, або на Зборовсько-

го // стані (район Чортomla; саме там 1579 р. розташовувався табір С.Зборовського – Д.В.) або на Ружинського (ідеться про табір або Богдана Ружинського, гетьмана запорожців у 1575–1576 рр., або Михайла Ружинського, гетьмана у 1585–1588 рр., або Кирика (Кирила) Ружинського – гетьмана у 1588–1590 рр. – Д.В.) // Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають, // Тоді до Чортomla звідти втікають // Або до Базавлука. А здобич свою // і коні на Томаківці мають, бо там бої // не бувають. Звідти ж, коли робацтво (ідеться про козаків-промисловиків, а не вояків – Д.В.) встає – // Відходять на літо у свої звичайні краї // До Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало // До Червоних гір (Червона або Лиса гора відома на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу – Д.В.). І так як місця свої знають // Так також на них у певний час переносяться» (переклад із польської мій – Д.В.); (оригінал) «*Kiedy Kozacy lecie a kiedy zimie mieszkaią // A iesli chcemy wiedziec kedy przybywaią // Kozacy czasow piewnych u gdzie spoczywaią – // W szabelnikowey Wietce, lub na Zborowskiego // Położeniu zimuią, lub na Ruzynskiego. // Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstaią, // Tedy do Czortomłyka z tamąd uciekaią. // Albo do Bazawłoka. A dobytki swoje // Y konie w Tomakowce maią, bo tam boie // Niebywaią. Z tamąd zaś gdy robactwo wstaię – // Ustępią na Lato w swe zwyczajne Kraie // Do Chortyce, na skalę wielką. A zaś skoro Jesień przyidzie, natychmiast ustępią sporo // Do Czerwonnych gor. Y tak iak mieysca swe znaią // Tak się też na nie czasow pewnych przenaszaią»².*

Отже, як бачимо, умовна Січ тут протягом року змінює кілька місць. А взагалі постійного центру, за цим описом, на Запоріжжі немає (одразу спадає на думку порівняння з пересувними станицями-столицями Війська Донського, про що вже не раз писав В.Брехуненко). До речі, термін «кочовиська» щодо запорізьких осідків козаків уживався як за часів Стефана Баторія (документ від 25.XII.1577 р.³), так і у творі Самуеля Шимановського «Марс савроматський» (1642 р.).

Додамо, що й Шимон Старовольський згадавши у тексті 1628 р. традиційні три «козацьких острови» (Томаківку, Кохан та Вишневецький-Хортиця), оповів, що на зиму на Запоріжжі залишають сторожу по 500 вояків «на кожному острові». Отже, дві «перших» Січі – Томаківська та Базавлуцька – це історіографічний міф?

Аргументи І.Стороженка, покликані обґрунтувати існування Базавлуцької Січі, непереконливі. Організаційні реформи на Запоріжжі після Солониці 1596 р. дуже мало ймовірні, адже Військо у цей час на кілька років пішло на службу до трансільванського князя. Думка, що січовий Базавлук – це дітище козацького проекту 1591 р., також маловірогідна, адже за цим проектом місцем розташування Січі вбачався Кременчук на Дніпрі. Прикметно, що Г.Боплан, який побував у цих місцях 1639 р., згадав у своєму «Описі України» Томаківку, Чортomla і багато інших «запорізьких» топонімів, проте ані словом не прохопився про Базавлук (хоча, можливо, саме його він розумів під «великим островом» трохи нижче Чортomla «з якимись руїнами»⁴). Так само не згадав про сталу Січ (та й Базавлук) у своєму «Марсі савроматському» (1642 р.)⁵ досить компетентний С.Шимановський:

«{Запоріжжя} А потім Запоріжжя – козацьке місцеперебування, // Найулюбленіше осавулів усіх кочування. // Звідти, час вільний маючи, до річок заходили // Бо в дичинах незмірну силу риби ловили // {Балакшиї – це чайки} // Балакшиї»⁶. А інші, звіра різноманітного // Стріляючи, заходили аж у далекі сторони // І з немалою користю поверталися знову // {Юрти – намети козацькі або якесь помешкання} // До своїх наметів. Із того ж бо тільки облову. // Бо ж і суворі на Запоріжжі понад Дніпром ліси // Де молодці, заходячи, мали свій спочинок. // Там з лип дуже високих човни будували // На яких свавільно таки на море вибігали. // ... // Вже зараз за Пороги важко молодцеві, // Опріч що навперемін ходять реестрові, // Вони часто в полях з татарами бачаться // Кримськими і не раз за ними ганяються» (переклад із польської мій – Д.В.); (оригінал) «{*Zaporoże*} // A potym Zaporoże Kozackie mieszkание, // Naimilsze Asawulow wszytkich kocowanie. // Ztamąd czas wolny maiąc, w rzeczki zachadzali // W Dzikowinach niezmierną moc ryb więc ławiali // Bałakszyie. {*Bałakszyiowie są to Rybitwi*} A drudzy zwierz nieokrocony // Strelaiąc, zachodzili aż w dalekie strony // Y z niemałą korzyścią wracali się

znowu // Do swoich Kotarch. {Kotarchy są to Namioty Kozackie lub mieszkania iakie} z tego więc tylko obłowu. // Więc srogie na Zaporozu po nad Dnieprem lasy // Gdzie Mołocy zachodząc miewali swe wczasy. // Tam z lip nader wyniosłych Czolny budowali // Na których zaś swawolnie na morze wpadali. // ... // Już teraz za Porohy trudno Mołocowi, // Oprócz co na przemiany chodzą Regestrowi, // Ci się częstokroć w polach z Tatarzy widaia // Krymskimi y nie raz się z niemi uganiaia»⁷.

Повага до тих, хто зимував на Січі у суворих випробуваннях, звичайно, мала місце (див. у Я.І.Петриція, Ш.Старовольського), але мені не відомо про факти, коли «постійні» січовики оформлювались у сталі «партії» та протиставляли себе решті козаків. В історіографії траплялися спроби подати у цьому світлі конфлікт між реєстровцями та «вишищиками», але вони не дуже переконливі. Так, можна згадати, що у козацькій війні 1637–1638 рр., в якій реєстрове та нереєстрове козацтво частково стали по різні боки, рупійною силою виступу Павлюка вельми поінформований С.Шимановський називає не запорожців, а тих козаків, які нещодавно ходили на «турецьку службу» й саме після цього згурдувалися на Запоріжжі.

Найбільш цікавим у 4-му розділі, на мій погляд, є останній підрозділ 4.8 («Знищення Базавлуцької Січі в 1638 році»), де автор зрештою чітко ставить знак рівності між Військом і Січчю, хоча тут легко наразитися на закид у підміні понять (уважаю термін «Військо» більш автентичним і зрозумілим, а термін «Січ» – надто забарвленим пізнішими сенсами, які походять з другої половини XVII та XVIII ст.⁸). Тут І.Стороженко повертається до згаданої ще у вступі тези про припинення 1638 р. існування Січі/Війська і з цим важко не погодитись.

Розділ 5 – «Відродження Б.Хмельницьким за власним проектом у 1652 р. Запорозької (Чортомлицької) Січі замість знищеної польською армією у 1638 р. Базавлуцької Січі» – виглядає кульмінацією оповіді, яка, утім, викликає і бажання подискутувати (що, зрештою, для означеної теми лише на користь). По-перше, автор, як на мене, надміру довірився визначенню точності датування «20 років тому» щодо оповідача з 1672 р. Цілков можливо, що тут ішлося не про 1652, а про 1653 рік. Саме тоді стосунки великого гетьмана з Кримським ханством загострилися до такої міри, що він уже міг не зважати, що влаштування фортеці на Запоріжжі сприйматиметься як недружній крок. Зрештою, навіть 1654 р. (коли й згадано вперше кошового отамана⁹), як дата облаштування Чортомлицької Січі, не є неймовірним. Отже, коректніше було б писати не «1652», а «між 1652 і 1654 рр.». Наскільки Чортомлик, як місце нової Січі, був вибором Б.Хмельницького – це також спірне питання (утім, І.Стороженко на цьому і не надто акцентує), адже ще Г.Боплан (інформація на 1639 р.) відзначив виняткову важливість цього місця для козаків («військова скарбниця», місце будівництва човнів-чайок).

По-друге, гадаю нова Січ для Б.Хмельницького – керівника відродженого 1648 р. Війська Запорозького – могла бути лише прикордонною фортецею, таким собі черговим Кодаком (хай і зі славою козацької праматері)¹⁰. Адже власноруч витворити на Запоріжжі альтернативу або конкурента Війську – навряд чи це був крок «геніального» політика.

Відмінності січової організації від територіально-полкової ґрунтувались на тому, що тут не було сталого населення і козаки тут перебували ніби «у відрядженні», а зв'язок їх із рідним полком не уривався (хоча проект створення нового Запорізького воеводства в рамках Великого князівства Руського виник у 1659 р. під час переговорного процесу щодо Гадяцької унії¹¹). Основним завданням січовиків була охорона кримсько-турецької ділянки кордону Війська Запорозького, яка з 1654 р., із переходом «під руку» московського царя, справді стала «гарячою точкою» (відтак, запорізькі паланки-форпости з боку Московії та власне Гетьманщини на той час маловірогідні).

Намагання автора переконати читача у завершеності «проекту Б.Хмельницького», а, відтак, у незмінності оргструктур Запоріжжя від 1652 р. аж до середини XVIII ст. мене особисто не переконує. І.Стороженко сам наводить надто багато фактів, що суперечать цій тезі (наприклад, різні відомі цифри щодо кількості куренів і паланок), а авторитет А.Скальковського та Д.Яворницького – недостатній аргумент.

При міркуваннях про генезу «Січі» за цей період не зайвим буде згадка ще однієї неактуалізованої у вітчизняній історіографічній традиції дати – 20.VII.1661 р., коли «Запорізький Кіш» уперше отримав монарший привілей лише для себе, а не як складова Війська Запорізького¹².

Досить оригінально виглядає підрозділ 5.2.4. Це цікава реконструкція січового похідного полку, але хотілося б мати тут більше джерельних підтверджень.

Останній розділ 6 – «Гіпотеза походження та еволюції етнічних структур українського козацтва кінця XV – середини XVII століття в аспекті етногенезу» – це вже власне не історичне, а історіософське дослідження, пошук «сенсу історії». Обрана за методологічну базу теорія Л.Гумільова (плюс деякі співзвучні «циклістські» гіпотези), як на мене, попри сцієнтистську оболонку, перебуває поза досвідом науки і є ще одним «чудовим міфом» (а міф, за А.Лосевим, це «диво», яке годі аналізувати чи спростовувати). До речі, допасувати Л.Гумільова до українського етногенезу колись уже намагався один історик, утім, враження на науковий загал ця спроба не справила¹³.

Новацією І.Стороженка є перенесення циклу Л.Гумільова на *субетнічний* рівень (козаки для нього – субетнос українського етносу), що дозволило різко стиснути період тривання певних «фаз» (за Козацьку революцію середини XVII ст. їх минає аж три, тоді, як *етнічна* фаза Л.Гумільова тягнулася десь півтора століття). Щоправда, тепер мені незрозуміло, звідки береться/зберігається пасіонарність для цілого етносу, адже пасіонарні поштовхи, за Л.Гумільовим, явища доволі рідкісні. Гадаю, міркування І.Стороженка тут мають радше естетичне значення.

У підсумку зауважу, що книжка шановного Івана Сергійовича Стороженка дещо потерпає від «благих намірів» і традиційних для «нестоличного» та «неміжнародного» історика інформаційних обмежень, утім, з іншого боку, це достоту прояв наукового подвижництва, без якого, на жаль (бо таки хочеться працювати нормально, без надриву та серцевиривання, і на батьківщині), наука в Україні та інтерес до неї суспільства взагалі можуть стати фікцією.

¹ Охочих відсилаю до оригінальних текстів і їх перекладів у кн.: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – К., 2007; *Його ж.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – К., 2008.

² *Paszowski M.* Dzieje tureckie u utarczki Kozackie z Tatory, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany jest do tego Dictionarz języka tureckiego y disputatia o wierze chrześcianskiej ... – Kraków, 1615. – S.22.

³ AGAD. – LL.21. – K.198–201.

⁴ Є цікава згадка, що навесні він весь за винятком «руїн» затоплюється водою. Отже для Б.Хмельницького, який зосереджував свої сили на Запоріжжі саме навесні 1648 р., острів був попросту непридатний?

⁵ Про цю працю див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... – Розділ 4.4.

⁶ Очевидно, від кримськотатарського «баликчи» – рибалка. Рибалка-чайка – традиційна для України метафора.

⁷ *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)... – Ч.2. – С.434–435, 461–464 (в оригіналі див.: *Szymanowski S.* Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyeу najasnieyszego Wladislawy IV z laski Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie rożnych expedi-cy... – Warszawa, 1642. – S.86–88).

⁸ Напевно, до другої половини XVII ст. слід вести мову не про не про «Січ Запорізьку», а про «Кіш Запорізький». Про «січі» ж до цього часу слід згадувати суто як про тимчасові укріплення. Перша відома мені згадка цього терміна взагалі походить з 1629 р. (так підписано лист – «з січі у Чортомлика»). Раніше, з 1585 р., свідчення про «січових козаків» не може однозначно тлумачитися як таке, де йдеться про «козаків Січі», а не про «козаків з січей», зовсім не обов'язково розташованих за дніпровськими порогами.

⁹ До речі, за свідченням з 1654 р., «кошового старшину посилає туди гетьман» (див.: *Акты ЮЗР.* – Т.Х (1653–1654). – Санкт-Петербург, 1879. – С.442).

¹⁰ До речі, Кодак у поясненні для московського уряду (1654 р.) представлено практично рівноцінним із Запоріжжям пунктом – там і там є гармати та залоги, які надсилаються гетьманом (на Кодак у складі 400 козаків) (див.: *Акты ЮЗР.* – Т.Х. – С.441, 452, 476, 484). На ці свідчення звертав увагу ще І.Крип'якевич у статті «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» (бл.1930 р.).

¹¹ Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa: Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. – Warszawa, 2008. – S.194.

¹² Patent do Kozaków kosza zaporoskiego, którym przy wolnościach tak dawnych, jako i świeżo nadanych, także przy futorach i siedliskach zachowuje KJM (AGAD. – S.5. – K.25).

¹³ Юрїї М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. К., 1997.

Д.С.Вирський (Київ)

Михайлюк О.В.

Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

У сучасних умовах, коли, з одного боку, реальністю став тяжкий стан аграрного сектора економіки України, а з іншого, – світова продовольча криза дає державі із значними ресурсами сільськогосподарських земель останній шанс перетворитися на значного постачальника продовольства, виникає потреба в ґрунтовному дослідженні її сільського господарства, його історії та сучасного стану. Адже значною мірою ці проблеми сягають своїми витокami у минуле. Нині певною мірою посилився інтерес істориків, соціологів, культурологів, етнологів до аграрної історії України. Особливо привабливими для сучасних дослідників є ті аспекти минулого її селянства, котрі донедавна не були в центрі уваги науковців, а саме – специфіка способу життя останнього, суспільна свідомість селян, їх ментальність, світосприйняття тощо. У цьому контексті заслуговує безперечного схвалення і підтримки спроба О.В.Михайлюка підготувати комплексне дослідження, присвячене соціокультурним процесам, які відбувалися в селянському середовищі у надзвичайно складну епоху – перші десятиліття минулого сторіччя, коли на українських теренах химерно перепліталися модернізаційні й революційні процеси, соціальні та політичні потрясіння, відбувалися корінні зміни в традиційній культурі й свідомості селян.

Монографія є результатом багаторічних наукових пошуків автора, опрацювання ним численних історичних джерел і праць своїх попередників, у тому числі значної кількості філософських, соціологічних та культурологічних студій. Залучення численного комплексу історіографічних й інших матеріалів дозволило вченому простежити трансформацію культури і соціальної поведінки селянства України на початку минулого століття, що виявили себе в змінах способу життя останнього, його ціннісних уподобань, моделей сприйняття навколишнього світу тощо.

Автор рецензованої книги розкрив соціально-економічне становище селян України та характер аграрних відносин напередодні революцій 1905–1907 рр. й 1917–1920 рр., простежив їх зміни під час тогочасних подій, дослідив вияви соціокультурних суперечностей між містом і селом. Він з'ясував спосіб сприйняття селянами світу та його трансформацію в умовах прискореної модернізації суспільства, революції й громадянської війни, проаналізував взаємини селянства і влади на різних етапах історії окресленого хронологічного періоду.

Структурно монографія О.В.Михайлюка містить п'ять розділів, зміст котрих, на наш погляд, гармонійно поєднується між собою, доповнюючи один одного. Це свідчить насамперед про цілісність та логічність побудови всієї наукової праці, її узгодженість із метою й дослідницькими завданнями.

У книзі подано докладний історіографічний огляд наукової літератури із селянознавчої проблематики. Історикам, справедливо зауважує О.В.Михайлюк, притаманна вузька спеціалізація. Тому минуле селянства вивчалось за окремими епохами чи проблемами. Звичайно, дослідники відокремлювали дореволюційний і революційний час його історії. Натомість автор рецензованої монографії намагається поєднати їх, проаналізувати під ширшим кутом зору цілий ряд політичних та соціальних процесів, не поділяючи періоди на до- й революційні, причини і наслідки останніх. Таким чином, зроблено вдалу спробу «поєднання» двох епох, щоб виявити спільне та відмінне в селянській культурі у часовому просторі, простежити зміни в соціально-економічному становищі селян, їх світо-

гляді, соціальній психології тощо. Не можна не погодитися з аргументованим висновком О.В.Михайлюка про те, що роль селянства – єдиної ланки вітчизняної історії – глибша й суттєвіша, ніж ті його відмінності в зазначені періоди, на котрих звично акцентується увага.

Слід відзначити як позитивну рису монографії застосування міждисциплінарних підходів, особливо ґрунтовність філософського аналізу поставлених у ній проблем.

Цілком обґрунтованим і логічним видається перший розділ праці, в котрому автор, використавши результати новітніх досліджень Б.Андерсона, Е.Геллнера, Т.Шаніна й інших відомих філософів та культурологів, виклав власне розуміння такого багатогранного феномена, як селянство. Він звертає увагу на те, що визначення самого цього поняття в історичних працях, як правило, не дається. Воно здебільшого вживається як щось саме собою зрозуміле, на рівні загальноописового побутового терміна. Вчений пропонує застосування конструктивістського підходу, згідно з котрим селянство можна трактувати як уявлену спільноту. При цьому воно постає не як «об'єктивна реальність», а інтелектуальний конструкт.

Поза науковою увагою О.В.Михайлюка не залишилися питання традиціоналізму селянського світогляду. Зокрема історик відзначив найбільш типові його риси: ієрархічність, еталонність, циклічність, емоційність, значеннєвість, синкретизм тощо (с. 54). Велику увагу він приділив аналізу ролі релігії у світогляді селян, з'ясувавши її особливості. Розкриваючи вплив на їх світ масштабної соціокультурної трансформації суспільства в Російській імперії на рубежі XIX–XX ст., дослідник справедливо наголошує на кризі звичних цінностей селян, на проникненні в їх середовище «розтлінного духу нігілізму», що, зрештою, обумовило зміну традиційного менталітету останніх.

У другому розділі рецензованої монографії її автор скрупульозно проаналізував стан сільського господарства України на початку XX ст., простежив різноманітні процеси, пов'язані з наростанням селянського малоземелля, здрибненням земельних наділів селян, збільшенням аграрного перенаселення тощо. О.В.Михайлюк пропонує аграрну реформу П.Столиціна розуміти у контексті «розселення» сільського господарства, котре відбувалося в Російській імперії під впливом її модернізації. Позиція історика у цілому щодо цієї реформи подібна до думок тих його попередників, які визнають, що її ефект був незначним (с. 113).

Важливе місце в другому розділі праці автор приділив вивченню селянського способу господарювання. Спираючись на численні джерела й історіографічну традицію, О.В.Михайлюк простежив основні його елементи, ставлення до праці, властиві українському селянству на початку XX ст. Основну увагу він приділив соціокультурному, ментальному, психологічному чинникам його господарської практики. Варто відзначити новаторство в цьому автора, оскільки, звичайно, історики ці питання залишають поза дослідницьким полем.

Важливим з огляду на загальну структуру рецензованої наукової праці є її третій розділ, у котрому йдеться про внутрішнє облаштування життя селян. Учений зробив спробу із середини розглянути так званий селянський «світ», виявити його внутрішні зв'язки, особливості функціонування, взаємини з владними структурами та зовнішнім оточенням. Автор розуміє селянську громаду в соціокультурному контексті як форму, притаманну «традиційному» аграрному суспільству, – «соціальний мікрокосм», за К.Марксом, «природну» спільноту, за Ф.Тьонісом, котра протистоїть «суспільству» індустріальної епохи. Промовистим є заголовок четвертого підрозділу цього розділу «З селян у націю?». В цій частині своєї монографії О.В.Михайлюк стверджує, що, на відміну від інтелігентського, народний (селянський) «націоналізм» мав «антимодернізаційну, антибуржуазну, проімперську, традиціоналістську спрямованість» (с. 199).

За змістом взаємопов'язані між собою четвертий і п'ятий розділи дослідження, в яких автор розкрив сутність, економічні та політичні наслідки так званої «селянської» революції. Зокрема він проаналізував кризові явища в аграрному секторі України у 1914–1922 рр., більшовицьку політику «воєнного комунізму», мішечництво тощо. Вод-

ночас О.В.Михайлюк значно більше уваги, ніж його попередники, приділив дослідженню змін у психології й поведінці українських селян впродовж Першої світової та громадянської воєн, а також революцій. Так, автор припустив, що масштабні революційні події «не так вже й сильно зачепили селянство і позначилися на життєустрої села», а «страждання, що випали на долю селянства, не призвели до того ступеня розкладання, котре характеризувало стан інших соціальних груп». Революційні потрясіння не зруйнували традиційного характеру спільноти селян, а навіть посилили його (с. 311).

Враховуючи складність проблеми дослідження та її беззаперечну новизну, зрозуміло, що окремі положення і висновки, представлені в праці, мають дискусійний, полемічний характер. Це зумовлено тим, що автор намагався сформулювати нове бачення проблеми, побудувати власну пояснювальну модель до неї.

Не маємо сумнівів у тому, що монографія О.В.Михайлюка викличе інтерес не лише в фахівців-істориків, соціологів, культурологів, а й зацікавить широкий читацький загал.

О.П.Ресніт (Київ)

Федотова О.О.

Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.): Монографія. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 352 с.

На сучасному етапі як нагальне питання постає збереження національних культурних цінностей. Однією зі складових духовної скарбниці народу можна вважати твори друку. Саме вони, як свідки історичного досвіду, відбивають рівень інтелектуальних надбань.

Слід зазначити, що в ході виникнення перших у світовій цивілізації книг паралельно з'явилася й практика стосовно їх обмеження. З погляду на це рецензована праця є надзвичайно важливою, оскільки дозволяє досягнути масштаби та наслідки цензурування друкованих видань в УСРР–УРСР протягом 1917–1990 рр., а також з'ясувати реальні масштаби втрат у національній культурній спадщині.

Під час оцінки наукового доробку авторки слід враховувати те, що в Україні означена проблематика із цілком зрозумілих причин не досліджувалася аж до 1991 р. Лише після падіння СРСР та відкриття архівів вітчизняні вчені, нарешті, отримали можливість побачити на власні очі деякі матеріали, заховані за радянської доби за грифами секретності. Втім, на сучасному етапі значна частина джерел також знаходиться на таємному режимі зберігання.

Монографія О.Федотової – перше в українській історіографії комплексне системне дослідження як з історії цензури взагалі, так і творів друку зокрема. Поодинокі розвідки, котрими досі були репрезентовані певні аспекти проблеми, не в змозі відтворити реконструктивної картини цензурних заборон. Тому до сьогодні не вивченими залишаються практично всі сюжетні лінії означеного питання.

Величезний інтерес становить виявлення видів, форм та методів цензури друкованих видань, а також розгляд уміщеної в них інформації як об'єкта контролю. Поставлені завдання реалізуються авторкою у процесі висвітлення основних напрямів роботи органів цензури по нагляду за бібліотечною й книготоргівельною сферою, ввезенням зарубіжної літератури з-за кордону, збереженням державної таємниці в пресі. Цілком новим є показ таких аспектів діяльності Головліту УРСР, як контроль букіністики, пошук трофейних видань у повоєнну добу, нагляд за музейними фондами тощо.

Структура книги обумовлена специфікою дослідження, а також відбиває міждисциплінарний підхід до вирішення історичних завдань. Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом. Книга складається з п'яти розділів. Загальний обсяг її становить 450 сторінок.

Особливістю праці стала багатоаспектність структури історіографічного матеріалу.

Для роботи авторкою залучено чималу джерельну базу, про що свідчить список опрацьованої літератури (становить 631 позицію), серед котрої близько 180 – соціально нові для джерелознавства архівні матеріали.

Використавши документи чотирьох архівних установ України (Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Наукового архіву Книжкової палати України ім. І. Федорова, а також Архіву Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського), дослідниця на основі опрацювання партійних, державних, цензурних і громадських джерел змогла відтворити цілісну картину діяльності цензорських установ з обмеження духовних надбань українського народу.

Безперечною заслугою О. Федотової є новизна введення в науковий обіг ряду спеціальних цензурних матеріалів (перелікових списків; цензорських викреслень попереднього та наступного контролю; списків (анотованих і глухих) творів, що підлягали вилученню із широкого користування або знищенню; друкованих й інших видів видань після фрагментарних правок; довідок – висновків цензорів або залучених рецензентів з обґрунтуванням ідеологічної неблагонадійності «небажаної літератури»; цензорських вказівок (поточних та оперативних) тощо.

Виконання праці було б неможливим без застосування великої групи опублікованих документів, як вітчизняних, так і зарубіжних. Тому залучену для дослідження джерельну базу цілком слушно можна вважати репрезентативною.

Розкрити обрану тему авторці допомогло також творчо обґрунтоване застосування системи методів: 1) загальнонаукових: типологізації та класифікації (під час характеристики джерел); ретроспективного (для виявлення сутності цензури на різних етапах її еволюції); проблемно-хронологічного (у ході розробки структури монографії); моделювання (з метою створення моделі відповідної системи); термінологічного (в процесі уточнення ряду дефініцій); порівняльного (для виокремлення особливостей царської й радянської систем); аналітичного (для виявлення причин і наслідків діяльності цензури друкованих видань протягом радянської доби); 2) синтетичних (для вивчення політичної цензури як ієрархічного явища); 3) спеціальних: аналізу, синтезу, індукції; дедукції; 4) загальноісторичних, котрі дозволили здійснити всебічний науковий аналіз проблеми: генетичного, типологічного та порівняльного.

Як доведено О. Федотовою, найбільш плідними з точки зору аналізу політичної цензури творів друку є синтетичні методи дослідження, зокрема системний підхід, що дозволяє більш глибоко вивчити проблему на міждисциплінарному рівні.

На наш погляд, важливим результатом праці можна вважати загальну реконструкцію моделі системи радянської цензури, оскільки вона може бути впроваджена з метою здійснення комплексних наукових розробок та порівняльних досліджень у цілому ряді суміжних галузей знання.

Монографія сприймається як цілісне поетапне дослідження цензури слова з найдавніших часів до моменту скасування інститутів політичного контролю 1990 р., а також фактично містить огляд практики обмеження творів друку за роки незалежності України.

Зазначимо, що на сучасному етапі вельми актуальним залишається питання розуміння складного явища політичної цензури. Річ у тім, що досить часто із засобів масової інформації та від авторитетних учених доводиться чути, що на сьогодні в Україні цензури не існує. Таке твердження викликає сумніви. З цього приводу поява книги О.Федотової є вельми важливою й своєчасною, оскільки дозволяє по-новому подивитися на згадану проблему. Можна констатувати, що основна робоча гіпотеза авторки базується на розумінні цензури як надзвичайно складного соціально-культурного явища, котре існує з давніх часів і тому не обмежується діяльністю, власне, спеціальних установ. На підтвердження цієї тези досить слушно наведені приклади обмеження друкованого слова у світовій та вітчизняній практиці.

Отже, на нашу думку, дослідниці вдалося спростувати традиційний погляд на цензуру (що, власне, простежено на фактичному матеріалі обмеження друкованої про-

дукції), як результат діяльності відповідних установ. Цілком переконливо наголошено на тому, що вона як соціально-культурне явище окреслюється набагато ширшими проявами (наприклад, письменницька самоцензура за радянських часів).

Авторкою доведено, що ліквідація у січні 1990 р. Головліту УРСР не стала фіналом існування політичної цензури, котра набула принципово нових форм і методів реалізації, про що переконливо свідчить стан її розвитку в Україні на сучасному етапі.

Не менш важливим творчим здобутком стало уточнення цілого ряду термінологічних понять – таких, як предмет, об'єкт цензури, політичний режим суспільства тощо.

Треба наголосити на тому, що дослідницею на базі використання здобутків не тільки української, а й зарубіжної історіографії розроблено і запропоновано періодизацію історії комуністичної цензури в Україні. Вона ґрунтується на основній функції її як складової частини радянської держави. Достатньо чітко визначено рубіжні віхи еволюції цензури творів друку у контексті історії союзних та республіканських органів контролю. О.Федотовою виділено такі історичні періоди еволюції радянської цензури (з урахуванням регіональної хронології): 1) з 1917 р. по 1930 р. (становлення); 2) з 1930 р. по 1953 р. (удосконалення); 3) з 1953 р. по 1984 р. (спроби пристосування до «лібералізації» й «стагнації» суспільства); 4) з 1985 р. по 1990 р. (мімікрія до «перебудови» і занепад). Згадану періодизацію покладено в основу дослідження.

Відаючи належне значущості виконаної праці та позитивно оцінюючи її у цілому, вважаємо за потрібне висловити деякі зауваження. Так, наповнення другого розділу виходить за межі заявленої хронології, оскільки фактично містить приклади обмеження рукописного й друкованого слова в контексті становлення і розвитку духовної та світської цензури, починаючи з давнини. Можливо, такий відхід пояснюється завданням аргументовано довести робочу гіпотезу. Однак, на наш погляд, тоді доцільніше було б розширити фактаж цензурних заборон на вітчизняному ґрунті.

Слід вказати і на деякий тематичний повтор тексту. Так, наприклад, матеріал, розташований наприкінці параграфа 2.2. стосовно виникнення радянської цензури творів друку протягом 1917 – 1922 рр., дещо збігається за змістом із відомостями на початку параграфа 3.1, безпосередньо присвяченого висвітленню цензурного контролю даного періоду.

Певним недоліком можна вважати описову форму викладу матеріалу у параграфі, в котрому йдеться про контроль друкованої продукції за часів перебудови, де хотілося б бачити більш глибокий аналіз специфіки діяльності органів радянської цензури на завершальному етапі їх існування.

Висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої монографії, що, безсумнівно, є науковим дослідженням, виконаним на високому фаховому рівні. На появу такої праці (за спектром поставлених у ній проблем) давно вже чекали науковці й професійні історики.

Книга зацікавить також спеціалістів суміжних галузей знання, викладачів та студентів гуманітарних навчальних закладів і усіх, кому не байдужа історія України.

О.О.Рафальський (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

О.Б.Головко (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З НАГОДИ 755-ї РІЧНИЦІ КОРОНАЦІЇ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Перше десятиліття третього тисячоліття в історичній науці ознаменувалося підвищенням інтересом до історії середньовічних Волині і Галичини. Проте, якщо бути точним, цей цікавий період розпочався наприкінці минулого століття – у 1999 р., коли відзначалося 800-річчя утворення Галицько-Волинської держави (або об'єданого Галицько-Волинського князівства). У 2001 р. чергова кругла дата – 800-ліття від дня народження короля Данила Романовича, а у 2005 р. вшановувалася пам'ять (у зв'язку із загибеллю 19 червня 1205 р.) його батька – князя Романа Мстиславича. Ці ювілейні дати стали приводом для повернення до забутих та нерідко сфальсифікованих сторінок нашої минувшини, для написання наукових праць та проведення відповідних конференцій. Приємно, що необхідність сприяння науці відчувають і небайдужі до історико-культурної спадщини державні діячі та політики. Зокрема, звернення академіка К.М.Ситника, А.С.Матвієнка, Р.В.Ткача та інших народних депутатів України у певній мірі сприяло прийняттю спеціальної постанови Верховної Ради України про відзначення 750-річчя коронації Данила Романовича та 700-річчя утворення Галицької митрополії, а також проведенню присвяченої цим датам Міжнародної наукової конференції у Львові у 2003 р.

У 2008 р. науковці Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника разом із колегами з Центру східноєвропейських досліджень Варшавського університету вирішили провести Міжнародну наукову конференцію у місті, де відбулася коронація Данила Романовича – в історичному Дорогичині (нині – адміністративний центр гміни Дрогичин, Семятицький повіт, Підляське воєводство, Республіка Польща). На симпозіум були запрошені вчені не тільки з України та Польщі, а й з Росії, Угорщини, Словаччини, Сербії. На жаль, через різні обставини на конференцію змогли прибути науковці тільки з трьох перших країн, проте слід відзначити, що історією держави Данила та Василька Романовичів якраз більше всього й займаються українські, польські та російські історики.

Сам факт проведення у Польщі конференції, присвяченій історії України, є дуже знаковою подією, оскільки, слід зазначити, у час свого розквіту держава братів Романовичів у різній мірі охоплювала територію сучасних України, Білорусії, Польщі, Литви, Молдови, Румунії, справляючи неабиякий вплив на політичну історію середньовічної Центральної та Східної Європи.

Міжнародна наукова конференція з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича проходила 20 грудня 2008 р. у приміщенні вищої духовної семінарії Дрогичинської дієцезії римо-католицької церкви Польщі. Із вітальним словом до присутніх звернувся дрогичинський єпископ *Антоній Дідич*, який підкреслив важливість зустрічі науковців для вивчення спільного минулого Польщі й України. Учасники конференції заслухали вітання від президентів Польщі та України – Леха Качинського й Віктора Ющенка. Перед учасниками заходу виступили Надзвичайний і Повноважний Посол України у Республіці Польща *О.Моцик*, голова Івано-Франківської обласної ради *І.Олійник*, директор Центру східноєвропейських досліджень Варшавського університету *Я.Малицький*.

Безпосередньо наукову частину конференції розпочав доктор історії *М.Бартницький* (Люблін, Польща), який доповів про результати своїх досліджень володарських регалій князів Романовичів, зокрема докладно проаналізував літописні повідомлення про обставини коронації короля Данила. Доктор історії *В.Нагірний* (Краків, Польща) проаналізував перебіг переговорів між галицько-волинськими князями і римською курією у 1240-х рр. Доктор історичних наук *А.Майоров* (Санкт-Петербург, Російська Федерація) свою доповідь присвятив дискусійному питанню про можливість переговорів посланців Папи Римського Інокентія III з галицьким князем Романом Мстиславичем на початку XIII ст. Про висвітлення подій, пов'язаних із коронацією Данила Романовича у працях видатного польського хроніста XV ст. Яна Длugoша і його продовжувачів у XVI ст. М.Меховського, М.Стрийковського, С.Сарницького, М.Кромера, Б.Папроцького розповів доктор історії *Д.Домбровський* (Торунь, Польща).

На вечірньому засіданні виступив кандидат історичних наук *М.Волощук* (Івано-Франківськ, Україна), який розглянув питання про кількість візитів князя Данила Романовича до монголів, присвятивши головну увагу розглядові диплому угорського короля Бели IV.

Доктор історичних наук *О.Головко* (Київ, Україна) розповів про історію давніх західнобузьких міст Холм і Дорогичин, та про роль, яку вони відіграли безпосередньо у проведенні коронації короля Данила. Своє бачення політичної належності міста Дорогичина у XII – першій половині XIII ст. подав дослідник *А.Юзупович* (Варшава, Польща).

При обговоренні результатів наукової конференції її учасники дійшли висновку про необхідність створення міжнародної асоціації науковців – дослідників минулого Галицько-Волинської держави, її історії, археології, культури. Плідній дискусії сприяло вчасне видання матеріалів конференції – «Дрогичинь 1253».

По завершенню заходу його учасники відвідали музей Дрогичинської дієцезії римо-католицької церкви Польщі. На думку фахівців, саме поблизу або на місці сучасного францисканського костелу, у приміщенні якого розташований згаданий музей, у XIII ст. стояв православний храм Богородиці, де й відбулася коронація Данила Романовича. На честь цієї події у 2003 р. тут встановлено спеціальну пам'ятну стелу з написом: «У пам'ять про 750-ту річницю Дорогичинського з'їзду і коронації Данила Романовича, здійсненої папським легатом архієпископом Опізо у соборі Святої Діви Марії. Жителі Підляшшя». Учасники конференції з України побували також у столиці держави короля Данила – стародавньому місті Холмі (нині Хелм – адміністративний центр однойменного повіту Люблінського воєводства Республіки Польща). Тут вони вклонилися місцю, де у 1264 р. був похований король Русі Данило Романович.

Велику допомогу у підготовці та проведенні міжнародної наукової конференції надав голова Івано-Франківської обласної ради *І.Олійник*. Не можна не відзначити організаційну роботу проректорів Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника професорів *І.Цепенди* й *І.Миронюка*, завідуючого кафедрою всесвітньої історії цього навчального закладу професора *О.Жерноклеєва*, а також польських колег із Центру східноєвропейських досліджень Варшавського університету – професорів *Яна Малицького* і *Маріана Диго*.

С.С.Падалка (Київ)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М.Р.ПЛЮЩА

Микола Романович Плющ – доктор історичних наук, професор, відомий історик України, педагог – народився 5 березня 1929 р. у с. Свидовець Бобровицького району Чернігівської області в селянській родині. Він належить до того покоління, яке зазнало лиха внаслідок спланованого голодомору 1932–1933 рр. на теренах України. Його сім'я, на щастя, вижила. Хлопець рано призвичаївся до роботи, допомагаючи батькам у сільському господарстві.

В 1936 р. Микола пішов до школи, але війна перервала навчання. У роки німецько-фашистської окупації довелося ходити за плугом на полі, котрий тягли часто не коні, а корови, допомагати матері обробляти город, бо батько пішов на фронт і в 1944 р. повернувся інвалідом війни II групи.

Після звільнення Чернігівщини від окупації школа відновила роботу, але робочих рук не вистачало, й доводилося знову обробляти землю в колгоспі та продовжувати навчання. У сусідньому селі Вороньки юнак навчався в старших класах, які закінчив у 1948 р.

В тому ж році він вступив до Київського державного педагогічного інституту імені М.Горького на історичний факультет. У повоєнні роки студентське напівголодне життя було все ж щасливе, бо існувало велике бажання вчитися. Микола читав багато праць з історії, художню літературу. Товариші-студенти часто влаштовували дискусії на історичну тематику, але в умовах тоталітарного режиму це було далеко не просто. Не завжди у бібліотеках вдавалося взяти необхідну літературу, часто бракувало підручників з історії України. Після закінчення в 1952 р. навчання молодий учитель історії працював за призначенням у Кричильській школі Степанського району Рівненської області. З 1953 р. вчителював у Києві в середній школі № 101.

З 1961 р. М.Р.Плющ працював на посаді зав.кабінетом історії й географії Київського міського інституту підвищення кваліфікації вчителів. Це були роки, коли велися пошуки вдосконалення роботи радянської школи, котрі почалися у 1958 р.

Вивчаючи роботу вчителів як денної, так і вечірньої школи, він узагальнює передовий досвід викладання історії, освоює новий предмет – суспільствознавство, організовує курси підготовки вчителів до останнього. Довелося звертатися до провідних учених Інституту історії

АН України, викладачів вузів. Адже новий предмет вимагав від учителів певних знань із політичної економії, філософії. Успішне поєднання роботи зав. кабінетом історії й географії у Київському інституті підвищення кваліфікації вчителів та викладання в школах міста Києва одержало належну оцінку Міністерства освіти УРСР. У 1963 р. Микола Романович був відзначений знаком «Відмінник народної освіти».

Пізніше він одержав нагороди: «Ветеран труда», «В память 1500-летия Киева», «50 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941 – 1945», «60 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941 – 1945», «Защитник Родины» й ін.

З'явилися його перші друковані статті, в котрих узагальнювався досвід учителів історії. У 1964 р. М.Р.Плющ вступив до аспірантури Київського педагогічного інституту ім. Горького, яку закінчив у 1967 р. Того ж року він розпочав роботу на посаді молодшого наукового співробітника в Інституті історії АН УРСР, досліджував проблеми минулого України другої половини ХХ ст., історії робітничого класу, розвитку промислового виробництва, науково-технічного прогресу. У 1969 р. вчений захистив кандидатську дисертацію на тему: «Підвищення трудової і політичної активності робітничого класу УСРР (1926–1929 рр.)». В 1973 – 1985 рр. – він старший науковий співробітник Інституту історії АН України, а з 1986 р. – провідний науковий співробітник останнього.

У 1983 р. в Інституті історії НАНУ вчений захистив докторську дисертацію на тему: «Вклад робітничого класу України у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (50–70 рр.)».

До того у видавництві «Наукова думка» були опубліковані його монографії: «Технічна творчість робітничого класу Української РСР (1959 – 1970 рр.)». – К., 1973. – 10,1 арк. – 183 стор.; «Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (50–70-і роки)». – К., 1981. – 17,5 арк. – 246 стор., а також ряд статей в «Українському історичному журналі», брошура «Вітчизні пошук молодих». – К., 1972.

Микола Романович є співавтором багатьох колективних монографічних праць: «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР». – Т.2. – К., 1974; «Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес», – К., 1980; «История рабочих Донбасса». – Т.2. – К., 1981; «Дружба и братство русского и украинского народов». – Т.2. – К., 1982; «История Киева». – Т.3. – К., 1986; «История завода «Арсенал» имени В.И. Ленина». – К., 1986; «Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность». – К., 1986; «На шляху до незалежності: трудові соціально-економічного розвитку України». Короткі нариси з історії. – К., 1992; «Україна 90-х : шлях до незалежності». Збірник науково-популярних статей. – К., 1992; «Україна. Короткі нариси з історії». – К., 1992; «Україна незалежна. Сторінки історії». – К.; Донецьк, 1995; «М.С. Хрущов і Україна». – К., 1995; «Україна ХХ ст.: минуле і сьогодення». Збірник наукових статей. – К.; Донецьк, 1995; «Малий Словник історії України». – К., 1997; «Київ». – К., 2001; «Україна: друга половина ХХ ст.». Нарис історії. – К., 1997; «Початок десталінізації в Україні». – К., 1997.

Доктор історичних наук М.Р.Плющ бере участь у підготовці лекційних курсів з історії України, навчальних посібників. Так, він один з авторів курсу лекцій у двох книгах «Історія України ХХ століття». – Кн.2. – К., 1992; а також «Нарису історії України ХХ століття». Навчальний посібник. – К., 2002; «Історії України ХХ–початку ХХІ століття». Навчальний посібник. – К., 2004; «Історії України». Навчальний посібник. – К., 2006.

Він є одним з авторів «Енциклопедії історії України» – К., 2003 – 2007. – Т. 1–4.

Професор М.Р.Плющ, досліджуючи історію промислового розвитку незалежної України, підготував монографію на тему: «Промисловість України у 80 – 90 рр.: люди, проблеми, уроки», – К., 2002, обсягом 18,5 арк., де розглянув актуальні питання індустріального розвитку, кризових явищ, переходу до ринкових відносин, шляхи роздержавлення та приватизації.

В роки підготовки й видання багатотомної «Історії Української РСР» Микола Романович виконував обов'язки відповідального секретаря редколегії 8-го і 9-го томів, був одним з авторів видання. Всього має близько 100 публікацій.

Беручи участь у підготовці нового покоління вчених України, він виступає опонентом на захисті кандидатських та докторських дисертацій, є членом вченої спеціалізованої ради по захисту дисертацій у Центрі досліджень науково-технічного потенціалу й історії науки імені Г.М.Доброва НАНУ.

Протягом кількох років науковець був членом спеціалізованої ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Нині М.Р.Плющ викладає історію України в Національному університеті будівництва та архітектури, на історичному факультеті Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, у Київському міському педагогічному університеті ім. Б.Д.Грінченка.

Р.А.Офіцинський (Ужгород)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.Є.ЗАДОРЖНОГО

Доброзичливий, життєрадісний, він заряджає оптимізмом і натхненням колег, студентів, учнів упродовж не одного десятка років своєї наукової й педагогічної діяльності. Цілком закономірно його удостоєно високих державних та громадських відзнак.

Професор Володимир Євгенович Задорожний є відомим фахівцем з історії України. Його соціально-професійний титул сконденсовано відлунює у декількох емких рядках: доктор історичних наук (1987), професор (1990), лауреат премії ім. І.Крип'якевича (1997), академік Міжнародної слов'янської академії наук (1998), заслужений працівник народної освіти України (1999), академік Академії наук вищої освіти України (2004).

В.Є.Задорожний народився 27 квітня 1939 р. у с. Спас Кам'янсько-Бузького району Львівської області в селянській родині. У рідному селі юнак закінчив початкову, в сусідніх Деревлянах (4 км) – неповну середню, а у Великосілках (9 км) – середню школу. Далі освітні стежини повели його у далекі світи. Вони переривалися тільки тимчасово – на трирічний період служби в артилерійському і ракетному полках в українських містах Шепетівка та Ємільчине (1958–1961). В.Є.Задорожний став випускником торгово-кооперативної школи у Львові (1958), історичного факультету Ужгородського державного університету (1966), аспірантури при кафедрі історії СРСР останнього (1971).

Майже півстоліття біографія ювіляра пов'язана з прапороносцем освіти й науки Закарпаття – Ужгородським національним університетом. Це вельмовно засвідчують і віхи його трудової діяльності: керівна комсомольська робота в університеті (1965–1967), старший лаборант кафедри загальної історії (1967–1968), аспірант (1968–1971), викладач (1971–1973), старший викладач (1973–1975), доцент (1975–1987), професор (1987–1990) кафедри історії СРСР, завідувач кафедри історії України (1990–2000), професор останньої (з 2000 р. й донині).

Тут він підготував дві свої дисертації, котрі захистив за межами альма-матер. У Львівському університеті ім. І.Франка в 1972 р. вчений отримав наукову ступінь кандидата історичних наук після прилюдного захисту дисертації «Економічні та культурні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією у першій половині XIX ст.». Через півтора десятиліття, в 1987 р., у Київському університеті ім. Т.Шевченка він захистив докторську дисертацію «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на західноукраїнських землях у період кризи феодалізму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)».

Авторству В.Є.Задорожного належить близько трьохсот наукових, навчально-методичних і популярних публікацій. Серед них – п'ять монографій та науково-популярних книг, написаних одноосібно чи в співавторстві: «Зоря незгасна. Зв'язки Закарпаття з усією Україною і Росією. IX–XX ст.» (1986), «Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» (1989), «Велич і трагедія Карпатської України» (1993), «Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.)» (1999), «Курс історії української культури» (2009).

Головні напрямки його наукових зацікавлень: економічна історія західноукраїнських земель, історія господарських та культурних зв'язків західних українців з Наддніпрянською Україною й Росією, міжслов'янських контактів XVIII–XIX ст. Одним із перших в українській історіографії вчений дав об'єктивну оцінку спадщині відомих діячів російської культури – вихідців із Закарпаття – М.Балудянского, Ю.Гуци-Венеліна, В.Кукольника, П.Лодія, І.Орлая та ін. Низку статей і рецензій із цих й інших проблем було опубліковано В.Є.Задорожним на сторінках «Українського історичного журналу» протягом останніх чотирьох десятиліть, починаючи з далекого вже нині 1970 р.¹

Він став піонером у вивченні цікавих історичних феноменів. Приміром, для характеристики економічного становища українських земель у складі Австрії вчений опрацював сотні архівних документів. Аби визначити роль Бродів у зовнішній торгівлі Габсбурзької монархії, він простежив «вільний транзит» товарів між Балтикою та Чорним морем, що набув величезного розмаху після 1818 р. між цим містом і Одесою.

Після ліквідації Речі Посполитої в околицях Бродів проходив державний кордон між Австрійською й Російською імперіями. Вчений слушно підмітив, що вони понад століття (1779–1879) мали статус вільного торгового міста та з найближчими селами становили вільний митний округ. Тоді цим шляхом перевозилися колоніальні товари з південних морських портів на європейські ринки, а західноєвропейські вироби надходили до Росії й країн Азії. Для забезпечення транзитної торгівлі в Бродах існувало 220 товарних складів і 27 купецьких домів.

У 1990 р. В.Є.Задорожний очолив, як виявилося, на ціле десятиліття новостворену в Ужгородському університеті кафедру історії України. Тривалий час вона була одним із кращих підрозділів вузу. Під його науковим керівництвом захищено 1 докторську та 7 кандидатських дисертацій. Не випадково побачили світ уже два випуски збірників учених, котрі відносять себе до наукової школи професора В.Є.Задорожного. Вони з'явилися до його 60- й 65-річчя від дня народження². Власне, це – найцінніший і найкращий подарунок для будь-якого історика.

Сам же В.Є.Задорожний є вихованцем, спадкоємцем та продовжувачем історичної школи професора І.Г.Шульги (1921–1993). Він тривалий час працював в Ужгороді, його перу належать актуальні дотепер дві класичні монографії із соціально-економічних відносин у Закарпатті в другій половині XVIII – першій половині XIX ст., видані ще у 1962 й 1965 рр.

З 1988 р. і донині В.Є.Задорожний є членом спецрад Ужгородського університету по захисту кандидатських та докторських дисертацій із всесвітньої історії й історії України. Впродовж 2002–2006 рр. він призначався членом експертної ради Вищої атестаційної комісії України з історичних наук, де виступив рецензентом-експертом кількох десятків докторських і кандидатських дисертацій. Із 1993 р. виконує в рідному університеті обов'язки заступника голови спецради з історії.

Ще у 1999 р. тодішній віце-прем'єр-міністр України, академік Національної академії наук В.А.Смолій підкреслив: «Професор Володимир Задорожний упродовж усього життя сповідує, на мою думку, один із найвеличніших людських принципів: уважно плекати молоду надійну зміну, всіляко сприяючи їй в професійних устремліннях та при різних життєвих обставинах. І мало котрий в Україні вчений-історик може гордитися такою кількістю своїх вихованців, котрі гідно торують його нелегку стежу... Водночас розмаїття порушених та висвітлених питань учнями засвідчує і широту професійного інтересу самого професора Задорожного»³.

Це не просто ввічливі фрази. У них – велика життєва правда. Вихованці професора працюють в Ужгородському національному університеті й поза його межами. Професор М.Вегеш став ректором УжНУ. Доценти О.Богів і В.Фенич, професор В.Керецман посіли посади деканів факультетів: відповідно гуманітарного (Мукачівський державний педагогічний інститут), історичного та суспільних наук (Ужгородський національний університет). Це і професор С.Федака, доцент Н.Жулканич, старший науковий співробітник Л.Горват – заступник директора повітового музею у Сату Марє (Румунія).

Вихованцями В.Є.Задорожного розробляються різні аспекти вітчизняної історії від середньовіччя до новітнього часу включно. Чимало праць є непересічними, мають повне право називатися першопрохідними. Для своїх учнів ювіляр – не тільки безпосередньо науковий керівник, а й добрий порадиць, який першим іде на допомогу в скрутну хвилину.

На життєвому шляху професора В.Є.Задорожного склалися і не дуже приємні обставини. Проте все вирівнювалося, торжествувала справедливість. Отож, приємно бачити на його святкових вечорах щоразу ширший гурт колег, знайомих та близьких, а також рідних – дружини, дітей, онуків – той величний хор, котрий від щирого серця співає ювілярові прадавньоукраїнські «Многая літа».

¹ Задорожний В. Почесний член Російської академії наук (До 200-річчя від дня народження І.С.Орлая) // УІЖ. – 1970. – №6. – С.130–132; Його ж. З історії торговельних зв'язків Галичини із Східною Україною і Росією у першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1978. – №12. – С.82–87; Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку // УІЖ. – 1995. – №2. – С.42–51.

² Історична школа Володимира Задорожного: Наук. зб. – Вип.1. – Ужгород, 1999. – 254 с; Вип.2. – Ужгород, 2004. – 166 с.

³ Історична школа Володимира Задорожного. – Вип.1. – С.3.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки: Монографія / За ред. В.О.Шведа. – К.: НІСД, 2008. – 222 с.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали I Всеукраїнської наук.-практ. конференції молодих дослідників, аспірантів, здобувачів, магістрантів (Рівне, 10–11 грудня 2008 р.). – Рівне, 2008. – 295 с.

Білокінь С.

о. Анатолій Жураковський і київські йосифляни: Документальне дослідження / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 119 с.

Борис Євгенович Патон: Біобібліографія / Відп. ред. І.К.Походня. – К.: Наук. думка, 2008. – 624 с.

Брехуненко В.

Богдан Хмельницький. – К., 2007. – 72 с. (серія «Великі українці»)

Брехуненко В.

Морські війни українських козаків. – К., 2007. – 80 с. (серія «Перемоги української зброї»)

Бульвінський А.

Конотопська битва 1659 року. – К., 2008. – 64 с. (серія «Перемоги української зброї»)

Винар Л.

Олег Кандиба-Ольжич: дослідження та джерела / Ред. А.Атаманенко. – Острог; Нью-Йорк: Укр. іст. т-во, Нац. ун-т «Острозька академія», 2008. – 388 с.

Винниченко й українська соціал-демократія: До 125-річчя від народження В.К.Винниченка, до 100-річчя утворення УСДРП / Упор. та авт. передм. В.Лозицький. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 280 с.

Відейко М., Кот С.

Наукова спадщина Олега Ольжича. – К.: Наш час, 2008. – 239 с. (серія «Невідома Україна»)

Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 398 с.

Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір / Гол. редкол. Ф.Г.Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 320 с.

Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали / Кол. упоряд.: В.С.Лозицький (кер.), О.В.Бажан, С.І.Власенко; гол. редкол. О.А.Удод. – К.: Генеза, 2008. – 504 с.

Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упор., вст. ст., пер. з нім. А.І.Кудряченка. – К.: НІСД, 2008. – 336 с.

Грибовський В.

Запорожці на Кубані. – К., 2008. – 64 с. (серія «Наша земля»)

Грушевський М.

Твори у 50 томах. – Т.11. – Л.: Світ, 2008. – 752 с. (Літературно-критичні та художні твори: Літературно-критичні праці (1883–1931), «По світу»)

- Губерначук С.**
Карби трипільської доби в українських географічних назвах та іменах особових. – К.: Четверта хвиля, 2008. – 232 с.
- Гуржій О.**
Податне населення України XVII–XVIII ст.: Нариси з історії та статистики / Відп. ред. В.А.Смолій. – Черкаси, 2008. – 296 с. (Б-ка історії українського селянства)
- Гусєв В.І.**
Історія України: Навч. посіб. / За ред. С.В.Кульчицького. 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Вища школа, 2008. – 511 с.
- Декабристи в Україні:** дослідження й матеріал / Гол. проекту В.А.Смолій. – К.: СПД Цимбаленко Є.С., 2009. – Т.6. – 204 с.
- Державний архів Івано-Франківської області:** Путівник / Гол. редкол. О.Удод. – К.: Держ. комітет архівів України, 2008. – Т.1: Фонди періоду до 1939 р. – 464 с.
- Диса К.**
Історія з відьмами: Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. / Ред. Я.Цимбал. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
- Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років:** Наук. вид. / Відп. ред. О.Купчинський. – Л.: Наук. т-во ім.Шевченка, 2008. – Т.8: Історичні джерела. – 1220 с.
- Донік О.**
Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.
- Дрогобицький краєзнавчий збірник** / Гол. редкол. Л.Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2008. – Вип.ХІ-ХІІ. – 728 с.
- Етнічна історія народів Європи:** Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – К.: УНІСЕРВ, 2008. – Вип.24. – 162 с.
- Етнічна історія народів Європи:** Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – К.: Вид.-полігр. центр Київського ун-ту, 2008. – Вип.25. – 160 с.
- Етнічна історія народів Європи:** Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.Ф.Колесник. – К.: УНІСЕРВ, 2008. – Вип.26. – 166 с.
- Єфіменко Г.**
Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 230 с.
- Іваненко Валентин Васильович** (До 60-річчя від дня народження): Біобібліографічний покажчик / Уклад. С.І.Світленко. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 2008. – 108 с.
- Іваненко В.В., Голуб А.І., Шевченко А.Ю.**
Історія радянської держави (1917–1991 рр.): Навч. посіб. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – 576 с.
- Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України.** Розвідки з теорії та методології досліджень: Міжвуз. зб. наук. пр. / Відп. ред. А.Г.Болебрух. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 260 с.
- Історія української культури:** У 5 т. / Гол. ред. Г.А.Скрипник. – К.: Наук. думка, 2008. – Т.4, кн.1: Українська культура першої половини XIX ст. – 1008 с.

Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника НАН України: Каталог / Відп. ред. Л.В.Головата. – Л.: Оріянова, 2007. – Т.1: XI–XVI ст. – 522 с.

Книга пам'яті Сумської області / Гол. редкол. З.Т.Гузар. – Суми: Ярославна, 2007. – Т.ІІ: Зруйновані храми Сумщини: Мартиролог втрачених святинь. – 324 с.

Ковальчук В.
Степан Бандера. – К., 2009. – 64 с. (серія «Великі українці»)

Ковальчук М.
Війна з більшовицькою Росією за незалежність 1917–1920. – К., 2007. – 72 с. (серія «За незалежність і соборність»)

Козацька скарбниця: Гетьманські читання / Гол. ред. В.В.Кривошея. – К.: Вид. дім «Букрек», 2007. – Вип.4. – 192 с.

Кондратюк С.В.
Європейська політика об'єднаної Німеччини. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2008. – 264 с.

Корені та парості: український генеалогікон / Упор. В.Шевчук. – К.: Либідь, 2008. – 472 с.

Кривошея В.В.
Українська козацька старшина. – К.: Стилос, 2008. – Ч. 3, кн. 3: Значкове товариство. – 170 с.

Кривошея В.В., Кривошия І.І., Кривошия О.В.
Українська козацька старшина. – К.: Стилос, 2008. – Ч.3, кн.1: Значне військове товариство. Бунчукове товариство. – 154 с.

Кривошея В.В., Кривошия І.І., Кривошия О.В.
Українська козацька старшина. – К.: Стилос, 2008. – Ч.3, кн.2: Військове товариство. – 126 с.

Крикун М.
Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Л.: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2008. – 412 с.

Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Гол. редкол. С.Білокінь; упор. Я.Гаврилюк. – К.: Просвіта, 2008. – 840 с.

Кульчицький С.
Джеймс Мейс / Гол. ред. ради А.Л.Зінченко. – К.: Атлант ЮЕМСі, 2008. – 63 с. («Стозір'я. Бібліотека української родини. Історики. Літописці»)

Лисенко О.В.
«Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 180 с.

Малюта О.
«Просвіти» і українська державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.): До 140-річчя товариства «Просвіта» / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Просвіта, 2008. – 841 с.

Марочко В.
Голодомор 1932–1933 рр. – К., 2007. – 64 с. (серія «Голодомори»)

Марочко В.
Творці голодомору 1932–1933 рр. – К., 2008. – 64 с. (серія «Голодомори»)

- Матяш І.**
Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. – К.: Вид-во Горобець, 2008. – 152 с.
- Миронець Н.**
Олена Теліга. – К., 2009. – 64 с. (серія «Великі українці»)
- Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні / Голова редкол. В.Ющенко. – К.: Вид-во ім.Олени Теліги, 2008. – 1000 с.**
- Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ / Відп. ред. В.І.Марочко. – К.: Фенікс, 2008. – 584 с.**
- Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: Миколаївська обл. / Відп. ред. Д.В.Козлик, С.В.Рябова, Н.Ю.Солодухіна. – Миколаїв: Шамрай, 2008. – 864 с.**
- Норгаард О.**
Економічні інституції та демократична реформа: Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Пер. з англ. М.Козуба, А.Галушки. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 424 с.
- Одеса козацька: Наукові нариси. Вид. 2-ге, змін. і допов. – Одеса: Фенікс, 2008. – 240 с.**
- Павленко С.**
«Тиранське поведження росіян». Різня в Батурині 2 листопада 1708 р. – К., 2008. – 64 с. (серія «Репресії та депортації»)
- Павлоградське повстання 1930: Документи і матеріали / Упор. В.Даниленко. – К.: Укр. письменник, 2009. – 379 с.**
- Палієнко М.**
Архівні центри української еміграції: (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – 688 с.
- Палій А.Г.**
Хортиця – колиска козацтва. – К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2008. – 204 с.
- Пам'ятки:** археографічний щорічник / Гол. ред. І.В.Матяш. – К.: Держкомархів України; УНДІАСД, 2008. – Т.9. – 250 с.
- Папуга Я.**
Західна Україна і голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Відп. ред. Я.Р.Дашкевич. – Л.: Астролябія, 2008. – 248 с.
- Переяслав у віках: До 1100-ліття першої згадки у літописному джерелі / Авт.-упор. В.Коцур, О.Колибенко; співгол. редкол. В.Смолій. – К.: Світ успіху, 2007. – 424 с.**
- Петренко В.І.**
Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки голодомору-геноциду за матеріалами Поділля. – Вінниця: ДП Державна картографічна фабрика, 2008. – 320 с.
- Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.18: Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу. – 470 с.**
- Романцов В.О.**
Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалеж-

ності (XX – початок XXI ст.). – К.: Вид. ім.О.Теліги, 2008. – 184 с.

Ruthenica / Відп. ред. В.Ричка, О.Толочко. – Т.VII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 258 с.

Саварин П.

З собою взяли Україну. Від Тернопілля до Альберти. – К.: КВІЦ, 2007. – 524 с.

«Секретно. Не для печати»: До 75-річчя Голодомору-геноциду 1932–1933 / Гол. редкол. Р.П.Іванченко-Іванова. – К.: КиМУ, 2008. – 418 с.

Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського: Мат. Всеукр. наук. конф. Київ, 17 листоп. 2007 р. / Упор. А.Л.Зінченко. – К.: Всеукраїнське тов-во ім. митрополита Василя Липківського, 2008. – 240 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.8. – 292 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Число 15. – 589 с.

Теорія та практика формування української національної ідеї / Упор. і ред. О.К.Шевченко. – К.: ПЦ Фоліант, 2008. – 300 с.

Технічний, загальногосподарський розвиток зарубіжних країн за документами ЦДНТА України: Довідник / Упор. О.Балишева, М.Балишев, О.Барікіна. – Х.: Федорко, 2008. – Т.1. – 196 с. (серія «Архівні зібрання України»)

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.14. – 412 с.

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.8. – 382 с.

Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Відп. ред. В.Тихонович. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 656 с.

Українські січові стрільці у боях та міжчассі: мистецька спадщина / Ред. А.-М.Волосяцька. – Л.; К.: Оранта, 2007. – 192 с.

Ульяновський В.

Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах. – К.: НКПКСЗ; Фенікс, 2007. – 360 с.

Ульяновський В., Кошіль О.

Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря: спроба реконструкції кириличної збірки. – К.: НКПКСЗ; Фенікс, 2008. – Вип.1. – 192 с.

Флагман сучасної освіти України / Гол. ред. Ю.А.Шеремета. – К.: Альфа-Віта, 2008. – 191 с.

Черкащина в контексті історії України: Мат. III науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини / Відп. ред. В.М.Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, 2008. – 384 с.

Чухліб Т.В.

Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К.: Наш час, 2008. – 263 с. (серія «Невідома Україна»)

Янишин Б.

Українська міська політична еліта в Галичині й народовський рух останньої

третини ХІХ ст.: становлення та інституційний розвиток / Наук. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 324 с.

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

ARTICLES

R u s i a e v a A. S. About Parthenos Temple – of Supreme Goddess of the Chersonese of Taurica	4
C h u k h l i b T. V. Ukraine during Mazepa's Reign between the Russian and the Swedish Crowns: the Dilemma of Protection Choice	16
S o k y r k o O. H. Ukrainian Hetmans' Forces in the Battle of Poltava on June 27, 1709	40
D a n y l i a k P. H. Tadeusz Czacki and His Role in Education Development in Right-bank Ukraine	51
T y m c h e n k o V. M. Trade Seafaring Development between the Northern Black Sea Region of the Russian Empire and Turkey (1774–1853)	66
M a l i i O. V. (<i>Kherson</i>). Little-known Pages of Christian Bunge's Life (1776–1857)	77
S h a n d r a V. S. Conscience Court in Right-bank Ukraine in the End of the XVIII – the First Half of the XIX Century: the Structure and Judicial Practice	83
Y e f i m e n k o H. H. Bolshevik Centre and Soviet Ukraine: Economical Aspects of the Kremlin National Politics in 1917–1925.....	96
B e v z T. A. Ukrainian Socialist Revolutionaries' Group in the Tsentral'na Rada and the General Secretariat: between the Constructive and the Oppositional	110

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

M a t i a s h I. B. Methodological Grounds and Conceptual Apparatus of Archival Science.....	124
K o l e s n y k I. I. Hohol' in Cultural and Intellectual History of Ukraine: Myths and Stereotypes (<i>on 200th Anniversary of M. Hohol's Birth</i>)	135
Y a s ' O. V. «Friend» Among «Foes», «Enemy» Among «Friends». «The History of Little Russia» by D.Bantysh-Kamensky in the Light of Ukrainian-Russian Cultural Crossline (<i>on 220th Anniversary of D. Bantysh-Kamens'ky's Birth</i>)	160
B l a n u t s a A. V. Gentry Landowning in the Grand Duchy of Lithuania: the Sources of Research	194

DISCUSSIONS

B i l o u s N. O. Imitation of the review (<i>concerning T.Yu.Liuta's Book Review Placed in «Ukrainian Historical Journal» (2008, №5) on N.O.Bilous' «Kyiv at the End of the XV – the First Half of the XVII Century». City Authorities and Self-governance» (K.: Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy», 2008)</i>)	208
--	-----

BOOK REVIEWS

V y r s ' k y i D. S. I.S.Storozhenko. Bohdan Khmel'nyts'kyi and the Zaporizhian Sich of the End of the XVI – the Middle of the XVII Centuries. – Vol.2: Genesis, Evolution and Reformation of the Organizational Structure of Sich	218
R e i e n t O. P. O.V.Mykhailiuk. Ukraine Peasantry During the First Decades of the XX c.: Sociocultural Processes	224
R a f a l ' s ' k y i O. O. O.O.Fedotova. Political Censorship of Printed Publications in the Ukrainian Socialist Soviet Republic – the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1917–1990).....	226

CHRONICLES OF LIFE

H o l o v k o O. B. International Scientific Conference on the occasion of 755th Anniversary of Danylo Romanovych's Coronation	229
P a d a l k a S. S. On 80th Anniversary of Doctor of History and Professor M.R.Pliusch	230
O f i t s y n s ' k y i R. A. (<i>Uzhhorod</i>). On 70th Anniversary of Doctor of History and Professor V.Ye.Zadorozhnyi	232

New publications received by the Library of the Institute of History of Ukraine of The National Academy of Sciences of Ukraine	234
--	-----